NO. 13.]

THE

VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

VEDÂNTAKALPATARU

OF

AMALÂNANDA

EDITED BY

RÂMAS'ÂSTRÎ TAILAṄGA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. XI.

Part II.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD ALSO FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS, LEIPZIG:
LUZAC AND CO., LONDON.

1897.

वेदान्तकल्पतरुः ।

निखिलदर्शनपारदृश्ववाचस्पतिमिश्रकृतभामतीव्याख्यारूपः
परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमदमलानन्दभगवद्रूपनिबद्धः ।

तत्र द्वितीयो भागः द्वितीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तः ।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकेन
मानवल्ल्युपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधितः ।

काश्याम्
मेडिकल् हाल् नाम्नि यन्त्रालये
ई. जे. लाजरस् कम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

विक्रमसंवत् १९५४ ।

श्रीः ।

विज्ञापनम् ।

इतः किल वर्षत्रयात्पूर्वमस्य वेदान्तकल्पतरुनामकस्य भामतीव्याख्यानरत्नस्य मुद्रणकार्यं समारभ्य तद्दर्शनोत्कण्ठितानां तात्कालिकौत्सुक्यविनोदनाय प्रथमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमादिमं भागं यावच्छक्यं त्वरया संशोधनपुरस्सरं संमुद्र्य तेषां पुरत उपहारीकृतवानस्मि खलु १९५२ वैक्रमवत्सरे। अग्रे च तथैवोत्साहमशिथिलयन् क्रमशो ऽनुवर्तितकार्यो दिष्ट्या ऽद्यावशिष्टं द्वितीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तं भागं विदुषां नयनपथमवतारयितुं नाविनथप्रयत्नो ऽस्मीति काष्ठागतमानन्दमनुभवामि ।

अस्मिंश्च भागे पूर्वस्मिन्निव प्रदत्ताधिकरणसूचीपत्रः प्रदर्शितशुद्धिपत्रश्च विदुषामधिकरणसौलभ्याय वर्णक्रमेण तत्सूचीपत्रमादितः पृथग् निर्मितवानस्मि । वैयासकवेदान्तसूत्रपाठं च तद्विद्दृक्षूणां सौकर्यायाक्षरक्रमेण विनिवेश्य तत्रत्यान्यधिकरणप्रधानसूत्राणि सपुष्पचिन्हैः स्थूलतरैर्गौणानि च स्थूलैरक्षरैर्विनिवेशितवानस्मि उपन्यस्तवांश्चास्मि तेषामध्याय,पाद,सूत्रा,-धिकरणाङ्कान् यथाक्रमम् । गायामि च कोटिशो धन्यवादान्निखिलमङ्गलनिदानस्य परमेशितुर्यदनुग्रहादिदं महत्कार्यं निरवग्रहं फलेग्रहिं सम्पादयितुं पारितवानस्मि ।

वितरामि च तेभ्यो महाशयेभ्यः पूर्वभागे सुगृहीतनामधेयेभ्यो यैस्तावत् पुस्तकवितरणादिना साहाय्येन संवर्धितोत्साहो ऽस्मि ।

अनेन च ग्रन्थेन सह मुद्र्यमाणस्यैतद्व्याख्यानस्य परिमलस्य द्वितीयाध्यायान्तं भागं विदुषां दृग्गोचरतामुपनीय साम्प्रतमवशिष्टस्याध्यायद्वयस्य तथाकरणे प्रवर्तितप्रयत्नो ऽस्मि, आशासे चागामिनि वत्सरे एष्वेव दिनेषु निजमनोरथपूर्तिं, प्रार्थये च परमेश्वरान्निखिलप्रत्यूहपरीहारम् ।

अत्र च महान्तमायासमनुभूय प्रकाशिते ग्रन्थरत्ने स्वार्थवशाद्वा, विषयसौष्ठवाद्वा, ग्रन्थकर्तृगौरवाद्वा, मादृशजनोत्साहवर्धनाय वा, ममोपरि दयया वा दोषदृष्टिमुत्सृज्य नयनार्पणायासानुग्रहप्रार्थना तु गुणैकगृह्याणां स्वतःप्रवृत्तानामन्तर्वाणिवरेण्यानां पुरतोऽप्रबुद्धप्रबोधनरूपतया मामकीनं वैयात्यं वा प्रकाशयेत्, सिद्धसाधनरूपतया पिष्टपेषणकल्पा वा भवेदिति जानन्नपि तेषां सौजन्यपर्यालोचनेन जातधृतिर्वस्तुतो निजविनयाविष्करणाय प्रवृत्तो नापराधपक्षे न वा मुखरतया उपेक्षापक्षे निक्षिप्तो भवेयमिति बाढं विश्वसिमीति । शम् ॥

वाराणस्याम् }
वैक्रमसंवत् १६५४ }

मानवल्ल्युपाह्वः
तैलङ्गरामशास्त्री ।

द्वितीयाध्यायमारभ्या समाप्तेरधिकरणसूची ।

तत्र अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य

प्रथमे पादे

सं०	अधिकरणनाम	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	पं० — पृ०	पं०
१	स्मृत्यधिकरणम् । ...	१ — २	(२)	२२६	१ — २३१	११
२	योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् । ...	३	(१)	२३१	१२ — २३२	११
३	विलक्षणत्वाधिकरणम् । ...	४ — ११	(७)	२३२	१२ — २३४	१२
४	शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।	१२	(१)	२३४	१३ — २३५	२०
५	भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् । ...	१३	(१)	२३५	२१ — २३६	६
६	आरम्भणाधिकरणम् । ...	१४ — २०	(७)	२३६	७ — २४२	२५
७	इतरव्यपदेशाधिकरणम् । ...	२१ — २३	(३)	२४३	१ — २४३	१२
८	उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।	२४ — २५	(२)	२४३	१३ — २४४	१५
९	कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् । ...	२६ — २९	(४)	२४४	१६ — २४५	६
१०	सर्वोपेताधिकरणम् । ...	३० — ३१	(२)	२४५	७ — २४५	१७
११	प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् । ...	३२ — ३३	(२)	२४५	१८ — २४७	६
१२	वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । ...	३४ — ३६	(३)	२४७	७ — २४८	१२
१३	सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ।	३७	(१)	२४८	१३ — २४९	२

द्वितीये पादे

सं०	अधिकरणनाम	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	पं० — पृ०	पं०
१	रचनानुपपत्त्यधिकरणम् अनुमानाधिकरणं वा ।	१ — १०	(१०)	२५०	७ — २५८	१६
२	महद्दीर्घाधिकरणम् ।	११	(१)	२५८	१७ — २६३	२५
३	परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम्	१२ — १७	(६)	२६४	१ — २७२	४
४	समुदायाधिकरणम् । ...	१८ — २७	(१०)	२७२	५ — २८४	१६
५	अभावाधिकरणम् उपलब्ध्यधिकरणं वा ।	२८ — ३२	(५)	२८४	१७ — २९८	५
६	एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् । ...	३३ — ३६	(४)	२९८	६ — ३०१	२३
७	पत्यधिकरणम् पाशुपताधिकरणं वा ।	३७ — ४१	(५)	३०१	२४ — ३०६	४
८	उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् । ...	४२ — ४५	(४)	३०६	५ — ३०७	४

तृतीये पादे

सं०	अधिकरणनाम	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	पं० — पृ०	पं०
१	वियदधिकरणम् ।	१ — ७	(७)	३०८	१ — ३११	१५
२	मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणम् ।	८	(१)	३११	१६ — ३१२	५
३	असंभवाधिकरणम् ।	९	(१)	३१२	६ — ३१३	१०
४	तेजोऽधिकरणम् ।	१०	(१)	३१३	११ — ३१४	२५
५	अबधिकरणम् ।	११	(१)	३१५	१ — ३१५	६
६	पृथिव्यधिकाराधिकरणम् ।	१२	(१)	३१५	७ — ३१५	१५
७	तदभिध्यानाधिकरणम् । ...	१३	(१)	३१५	१६ — ३१६	१९
८	विपर्ययाधिकरणम् । ...	१४	(१)	३१६	२० — ३१७	१९

सं०	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	प० — पृ०	प०
६	अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।	१५	(१)	३१७	२० — ३१८	१२
१०	चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ।	१६	(१)	३१८	१३ — ३१८	२४
११	आत्माधिकरणम् ।	१७	(१)	३१९	१ — ३१९	१४
१२	ज्ञाधिकरणम् ।	१८	(१)	३१९	१५ — ३२०	८
१३	उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् । ...	१९ — ३२	(१४)	३२०	९ — ३२३	३
१४	कर्त्रधिकरणम् ।	३३ — ३९	(७)	३२३	४ — ३२४	१०
१५	तक्षाधिकरणम् ।	४०	(१)	३२४	११ — ३२५	२२
१६	परायत्ताधिकरणम् ।	४१ — ४२	(२)	३२५	२३ — ३२६	६
१७	अंशाधिकरणम् ।	४३ — ५३	(११)	३२६	७ — ३२८	१६

चतुर्थे पादे

सं०	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	प० — पृ०	प०
१	प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । ...	१ — ४	(४)	३२९	१ — ३३१	११
२	सप्तगत्यधिकरणम् ।	५ — ६	(२)	३३१	१२ — ३३२	२४
३	प्राणाणुत्वाधिकरणम् । ...	७	(१)	३३२	२५ — ३३३	७
४	प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् । ...	८	(१)	३३३	८ — ३३३	११
५	वायुक्रियाधिकरणम् । ...	९ — १२	(४)	३३३	१२ — ३३४	२४
६	श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् । ...	१३	(१)	३३५	१ — ३३५	२०
७	ज्योतिराद्यधिकरणम् । ...	१४ — १६	(३)	३३५	२१ — ३३६	२४
८	इन्द्रियाधिकरणम् ।	१७ — १९	(३)	३३६	२५ — ३३८	२५
९	संज्ञामूर्त्तिक्लृप्त्यधिकरणम् । ...	२० — २२	(३)	३३९	१ — ३४०	१६

द्वितीयाध्यायगताधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः सूत्राणि ।
१	१३	३७	१३	३७
२	८	४५	२१	८२
३	१७	५३	३८	१३५
४	९	२२	४७	१५७

साधनाख्यतृतीयाध्यायस्य

प्रथमे पादे ।

सं०	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	प० — पृ०	प०
१	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । ...	१ — ७	(७)	३४१	८ — ३४८	१३
२	कृतात्ययाधिकरणम् । ...	८ — ११	(४)	३४८	१४ — ३५१	२५
३	अनिष्टाधिकार्यधिकरणम् । ...	१२ — २१	(१०)	३५२	१ — ३५४	४
४	साभाव्यापत्त्यधिकरणम् । ...	२२	(१)	३५४	५ — ३५५	१३
५	नातिचिराधिकरणम् । ...	२३	(१)	३५५	१४ — ३५५	२४
६	अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । ...	२४ — २७	(४)	३५६	१ — ३५९	१९

द्वितीये पादे

सं०	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	प० — पृ०	प०
१	सन्ध्याधिकरणम् ।	१ — ६	(६)	३६०	१ — ३६५	१६
२	तदभावाधिकरणम् ।	७ — ८	(२)	३६५	१७ — ३७०	११
३	कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।	९	(१)	३७०	१२ — ३७२	५

सं॰	अधिकरणनाम।	तदन्तर्गतसू॰	संख्या	पृ॰	पं॰	पृ॰	पं॰
४	मुग्धाधिकरणम्।	१०	(१)	३७२	६ —	३७२	२०
५	उभयलिङ्गाधिकरणम्। ...	११ — २१	(११)	३७२ —	२१	३७७	२
६	प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम्। ...	२२ — ३०	(९)	३७७ —	३	३८२	२५
७	पराधिकरणम्।	३१ — ३७	(७)	३८३ —	१	३८५	७
८	फलाधिकरणम्।	३८ — ४१	(४)	३८५ —	८	३९०	२

तृतीये पादे

सं॰	अधिकरणनाम।	तदन्तर्गतसू॰	संख्या	पृ॰	पं॰	पृ॰	पं॰
१	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्।	१ — ४	(४)	३९१	१ —	४००	५
२	उपसंहाराधिकरणम्। ...	५	(१)	४००	६ —	४०२	२
३	अन्यथात्वाधिकरणम्। ...	६ — ८	(३)	४०२	३ —	४०५	२२
४	व्याप्त्यधिकरणम्।	९	(१)	४०५	२३ —	४०७	१८
५	सर्वाभेदाधिकरणम्।	१०	(१)	४०७	१९ —	४०८	२०
६	आनन्दाद्यधिकरणम्। ...	११ — १३	(३)	४०८	२१ —	४०९	१२
७	आध्यानाधिकरणम्। ...	१४ — १५	(२)	४०९	१३ —	४१०	२
८	आत्मगृहीत्यधिकरणम्। ...	१६ — १७	(२)	४१०	३ —	४१३	९
९	कार्याख्यानाधिकरणम्। ...	१८	(१)	४१३	१० —	४१४	२३
१०	समानाधिकरणम्।	१९	(१)	४१४	२४ —	४१६	१०
११	संबन्धाधिकरणम्।	२० — २२	(३)	४१६	११ —	४१७	१६
१२	संभृत्यधिकरणम्।	२३	(१)	४१७	१७ —	४१९	११
१३	पुरुषविद्याधिकरणम्।... ...	२४	(१)	४१९	१२ —	४२०	२५
१४	वेधाद्यधिकरणम्।	२५	(१)	४२०	२६ —	४३५	७
१५	हान्यधिकरणम्।	२६	(१)	४३५	८ —	४३९	२०
१६	साम्परायाधिकरणम्।... ...	२७ — २८	(२)	४३९	२१ —	४४१	१०
१७	गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम्। ...	२९ — ३०	(२)	४४१	११ —	४४१	२३
१८	अनियमाधिकरणम्।	३१	(१)	४४१	२४ —	४४४	५
१९	यावदधिकाराधिकरणम्। ...	३२	(१)	४४४	६ —	४४५	२३
२०	अक्षरध्यधिकरणम्।	३३	(१)	४४५	२४ —	४४७	२२
२१	इयदधिकरणम्।	३४	(१)	४४७	२३ —	४४८	१८
२२	अन्तरत्वाधिकरणम्।... ...	३५ — ३६	(२)	४४८	१९ —	४५०	२
२३	व्यतिहाराधिकरणम्।... ...	३७	(१)	४५०	३ —	४५०	९
२४	सत्याद्यधिकरणम्।	३८	(१)	४५०	१० —	४५१	१९
२५	कामाद्यधिकरणम्।	३९	(१)	४५१	२० —	४५२	१२
२६	आदराधिकरणम्।	४० — ४१	(२)	४५२	१३ —	४५६	७
२७	तन्निर्धारणाधिकरणम्। ...	४२	(१)	४५६	८ —	४५८	४
२८	प्रदानाधिकरणम्।	४३	(१)	४५८	४ —	४५९	१३
२९	लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्। ...	४४ — ५२	(९)	४५९	१४ —	४६५	११
३०	ऐकात्म्याधिकरणम्।... ...	५३ — ५४	(२)	४६५	१२ —	४७०	२४
३१	अङ्गावबद्धाधिकरणम्। ...	५५ — ५६	(२)	४७०	२५ —	४७२	२०
३२	भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्। ...	५७	(१)	४७२	२१ —	४७४	७
३३	शब्दादिभेदाधिकरणम्। ...	५८	(१)	४७४	८ —	४७५	८
३४	विकल्पाधिकरणम्।... ...	५९	(१)	४७५	९ —	४७५	१८
३५	काम्याधिकरणम्।	६०	(१)	४७५	१९ —	४७५	२३
३६	यथाश्रयभावाधिकरणम्। ...	६१ — ६६	(६)	४७५	२४ —	४७७	२२

चतुर्थे पादे

सं॰	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू॰	संख्या	पृ॰	प॰ — पृ॰	प॰
१	पुरुषार्थाधिकरणम् । ...	१ — १७	(१७)	४७८	१ — ४८०	१८
२	परामर्शाधिकरणम् । ...	१८ — २०	(३)	४८०	१९ — ४८९	२
३	स्तुतिमात्राधिकरणम् । ...	२१ — २२	(२)	४८९	३ — ४९१	१७
४	पारिप्लवाधिकरणम् । ...	२३ — २४	(२)	४९१	१८ — ४९२	१५
५	अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् । ...	२५	(१)	४९२	१६ — ४९३	६
६	सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	२६ — २७	(२)	४९३	७ — ४९४	९
७	सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् । ...	२८ — ३१	(४)	४९४	१० — ४९६	३
८	आश्रमकर्माधिकरणम् । ...	३२ — ३५	(४)	४९६	४ — ४९८	७
९	विधुराधिकरणम् ।	३६ — ३९	(४)	४९८	८ — ४९८	१५
१०	तद्भूताधिकरणम् ।	४०	(१)	४९८	१६ — ४९८	२१
११	आधिकारिकाधिकरणम् । ...	४१ — ४२	(२)	४९८	२२ — ४९९	२४
१२	बहिरधिकरणम् ।	४३	(१)	५००	१ — ५००	२३
१३	स्वाम्यधिकरणम् ।	४४ — ४६	(३)	५००	२४ — ५०३	५
१४	सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।	४७ — ४९	(३)	५०३	६ — ५०५	११
१५	अनाविष्काराधिकरणम् । ...	५०	(१)	५०५	१२ — ५०५	२२
१६	ऐहिकाधिकरणम् ।	५१	(१)	५०६	१ — ५०६	२३
१७	मुक्तिफलाधिकरणम् । ...	५२	(१)	५०६	२४ — ५०७	१८

तृतीयाध्यायगताधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः सूत्राणि ।
१	६	२७	६	२७
२	८	४१	१४	६८
३	३६	६६	५०	१३४
४	१७	५२	६७	१८६

फलाख्यचतुर्थाध्यायस्य

प्रथमे पादे

सं॰	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू॰	संख्या	पृ॰	प॰ — पृ॰	प॰
१	आवृत्त्यधिकरणम् । ...	१ — २	(२)	५०८	१ — ५१३	२४
२	आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।	३	(१)	५१३	२५ — ५१४	२०
३	प्रतीकाधिकरणम् । ...	४	(१)	५१४	२१ — ५१६	२०
४	ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् । ...	५	(१)	५१६	२१ — ५१७	२७
५	आदित्यादिमत्यधिकरणम् ।	६	(१)	५१८	१ — ५१९	२७
६	आसीनाधिकरणम् । ...	७ — १०	(४)	५२०	१ — ५२१	१५
७	एकाग्रताधिकरणम् । ...	११	(१)	५२१	१६ — ५२२	२
८	आप्रायणाधिकरणम् । ...	१२	(१)	५२२	३ — ५२२	२४
९	तदधिगमाधिकरणम् । ...	१३	(१)	५२३	१ — ५२४	१०
१०	इतरासंश्लेषाधिकरणम् । ...	१४	(१)	५२४	११ — ५२४	२३
११	अनारब्धकार्याधिकरणम् । ...	१५	(१)	५२५	१ — ५२७	९
१२	अग्निहोत्राद्यधिकरणम् । ...	१६ — १७	(२)	५२७	१० — ५२८	१३
१३	विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ।	१८	(१)	५२८	१४ — ५२९	१०
१४	इतरक्षपणाधिकरणम् ।	१९	(१)	५२९	११ — ५२९	१९

द्वितीये पादे ।

सं०	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	पं०—पृ०	पं०
१	वागधिकरणम् ।	१—२	(२)	५३०	१—५३०	१७
२	मनोधिकरणम् ।	३	(१)	५३०	१८—५३१	५
३	अध्यक्षाधिकरणम् ।	४—६	(३)	५३१	६—५३२	२०
४	आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ।	७	(१)	५३२	२१—५३३	१६
५	संसारव्यपदेशाधिकरणम् ।	८—११	(४)	५३३	२०—५३४	२१
६	प्राणलयाधिकरणम् ।	१२—१४	(३)	५३४	२२—५३५	१७
७	वागादिलयाधिकरणम् ।	१५	(१)	५३५	१८—५३६	७
८	अविभागाधिकरणम् ।	१६	(१)	५३६	८—५३६	९
९	तदोकोधिकरणम् ।	१७	(१)	५३६	१०—५३६	१५
१०	रश्म्यधिकरणम् ।	१८—१९	(२)	५३६	१६—५३७	४
११	दक्षिणायनाधिकरणम् ।	२०—२१	(२)	५३७	५—५३७	८

तृतीये पादे

सं०	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	पं०—पृ०	पं०
१	अर्चिराद्यधिकरणम् ।	१	(१)	५३८	१—५३९	७
२	वाय्वधिकरणम् ।	२	(१)	५३९	८—५४०	२०
३	तडिदधिकरणम् ।	३	(१)	५४०	२१—५४१	१६
४	आतिवाहिकाधिकरणम् ।	४—६	(३)	५४१	१७—५४२	१६
५	कार्याधिकरणम् ।	७—१४	(८)	५४२	१७—५४६	१५
६	अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ।	१५—१६	(२)	५४६	१६—५४७	१७

चतुर्थे पादे

सं०	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू०	संख्या	पृ०	पं०—पृ०	पं०
१	सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ।	१—३	(३)	५४८	१—५४९	१८
२	अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ।	४	(१)	५४९	१९—५५०	६
३	ब्राह्माधिकरणम् ।	५—७	(३)	५५०	७—५५१	१७
४	संकल्पाधिकरणम् ।	८—९	(२)	५५१	१८—५५२	१३
५	अभावाधिकरणम् ।	१०—१४	(५)	५५२	१४—५५३	२५
६	प्रदीपाधिकरणम् ।	१५—१६	(२)	५५४	१—५५५	२५
७	जगद्व्यापाराधिकरणम् ।	१७—२२	(६)	५५५	२६—५५७	१४

चतुर्थाध्यायाधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः सूत्राणि ।
१	१४	१९	१४	१९
२	११	२१	२५	४०
३	६	१६	३१	५६
४	७	२२	३८	७८

शुद्धिपत्रम् ।

पृ॰	पं॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२२६ ।	१०	पराधात-	पराधीन-
२३० ।	१६	व्याप्तिः । क्लृप्ति-	व्याप्तिः क्लृप्ति
२३१ ।	११	सर्वज्ञादि-	सर्वज्ञत्वादि-
२३५ ।	१३	व्युत्पति-	व्युत्पत्ति-
२३५ ।	१८	शिखिर-	शिखर-
२३६ ।	१३	दृष्टन्तो-	दृष्टान्तो-
२४० ।	१४	काले	कालेषु
२४३ ।	२१	नुपपपत्ति-	नुपपत्ति-
२४५ ।	३	कश्चित्	कैश्चित्
२५५ ।	२०	व्याचष्ट	व्याचष्टे
२५८ ।	२२	यथैवैति	यथैवेति
२५६ शिरसि Heading.		महद्दीघा-	महद्दीर्घा-
२६० ।	१८	जातीस्य	जातीयस्य
२६३ ।	२०	रम्भ	रम्भे
२६३ ।	टि॰ ‡	महद्दी-	महद्दी-
२६५ ।	११	पक्षे तस्या-	पक्षेतरस्या-
२८४ ।	टि॰ ‡	४ अनु-	२४ अनु-
२८५ ।	१८	फले ऽतो	फले अतो
२८८ ।	२२	वर्ता	वर्तो
२९० ।	१०	प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञानातिरिक्तहेतुक इति।	प्रवृत्तिप्रत्ययआलयविज्ञानातिरिक्तहेतुक इति ।
२९४ ।	५	दृशा	दृशा
,, ।	१५	अन्तः करणं	अन्तःकरणं
२९७ ।	१०	प्रमत-	प्रमित-
३०० ।	६	गात् । भव-	गाद्भव-
३०४ ।	१३	दृष्ट्यनु-	दृष्टानु-
३०७ ।	४	व्याख्यातो	व्याख्यातो
३१४ ।	६	सम्प्रादृशा-	सम्प्रदृशा-
३२० ।	१६	ण्युक्रान्ति-	ण्युत्क्रान्ति-
३२४ ।	१६	वेशे	वेश
३३१ ।	१७	नाप्नोति	नाप्नोति
३४४ ।	१	तीति शब्दा-	तीति । शब्दा-
३४६ ।	२६	उक्राम-	उत्क्राम-
३४७ ।	१०	अग्निहोत्र	अग्निहोत्रे

पृ॰	पं॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३४८ ।	६	यागादिपूर्त	यागादि पूर्ते
३४६ ।	२६	इत्याह । अनु-	इत्याह अनु-
३५० ।	१७	माह	माह ।
३५० ।	२६	स्तानं	स्नानं
३५३ ।	८	न हा-	न ही-
३५३ ।	१६	पेक्षं	पेक्षा
३५३ ।	२२	वा-	बा
३५४ ।	टि॰	*मणोरिति	मणी इति
३५५ ।	१६	व्ययततर-	व्ययतर-
३५५ ।	१८	व्ययततर-	व्ययतर-
३५८ ।	२१	दत्व-	दकत्व-
३५८ ।	२७	तन्व्य-	तन्व्यं
३५६ ।	टि॰	*येने-	येने:
३६५ ।	१५	निंहतो	निंहितो
३६६ ।	१७	कल्प इति	कल्पइति
३६६ ।	१८	लको ऽभ्युच्चय-	लके ऽभ्युच्चये
३७० ।	२१	पिहि	पि
३७७ ।	१८	स्त्यस्य	स्तस्य
३७८ ।	११	आह । लि-	आह लि-
३७८ ।	२२	रुपमां द-	रूपमाद-
३७६ ।	२२	सत्तानि-	सत्ता नि-
३८६ ।	१७	प्रवत्त-	प्रवर्त्त-
३८६ ।	२१	आह । क्व	आह क्व
३८८ ।	११	हेतुः । दुःख-	हेतुः दुःख-
३८६ ।	२	त्व आ-	त्वा
३६५ ।	२०	मशा-	मर्शा
४१० ।	२१	रादस॰	रात्पादस॰
४११ ।	७	लोकाँ	लोका-
४१२ ।	११	अस्त-	अस्तु
४२६ ।	१७	रोधत्वे-	रोधित्वे-
४३१ ।	६	रर	ररो-
४३५ ।	१	ऽसीन्ती-	ऽसीती-
४३८ ।	२७	च यत्र वि-	च वि-
४४५ ।	२५	सदवत्त-	सदनवत्त-
४५६ ।	१४	रात्रिस	रात्रिसत्रे
४६० ।	४	अवयुज्य	अवयुत्य
४६८ ।	२४	चेतनं	चैतन्यं
४६६ ।	२०	वद्भत-	वद्भूत-
४७३ ।	१८	देवं काम-	देवंकाम-

पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४७७ ।	२६	११७	१३७
४८० ।	२	सिद्धक-	सिद्धिक-
५८८ । शिरसि Heading.		अ०४ पा० ३	अ० ३ पा० ४
४९५ ।	२४	उष्णा-	उष्णा-
४९८ ।	टि०‖	तद्भत-	तद्भूत-
४९९ ।	६	कीर्णिप-	कीर्णि-
५०७ ।	२३	१३४	१५४
५२१ ।	टि०*	चापेक्तम्	चापेक्ष्य
५२३ ।	२८	येति ।	येति
५२९ ।	२३	१४८	१६८
,, ।	२४	४८६	४९६
५४२ ।	२१	कोर्थ	कार्यं
५४६ ।	१७	दोषा-	ऽदोषा-
५४९ ।	२०	वास्थित-	वस्थित-
,, ।	टि०§	मुक्तिः	मुक्तः
४५२ ।	१२	सगुणोति	एतत्प्रतीकाग्रे + इदं चिन्हम्, तत्पृष्ठाधोभागे च + एतच्चिन्हाग्रे—अत्र पञ्चविंशं कामाद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३९ ॥ इति टि० बोध्या ।
५५३ ।	टि०*	तुभयं बा-	तुभयविधं बा-

प्रान्ताङ्कशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धाः अङ्काः	शुद्धाः अङ्काः	पङ्क्तौ	पृष्ठे
३७५ । १२	३७६ । ४	२	२४८
२८२ । ६	३८२ । ६	३	२५४
४५८ । २०	४५८ । १५	१२	३००
७४७ । ७	४७४ । ७	१	३११
५०७ । १२	५०७ । २१	१२	३३१
५३५ । १२	५३६ । १२	१	३५२
५८२ । ६१	५८२ । १६	२७	३६४
५६३ । ८	५६३ । १८	२४	४०३
६१३ । ५	६१३ । ३	२५	४२४
६२० । १३	६२३ । १३	४	४३३
६३३ । १२	६३३ । २	११	४४१
६६४ । १४	६४६ । १४	६	४५४
६५६ । १६	६५५ । १६	४	४६०
६७५ । १२	६७५ । २	२	४८०

वेदान्तकल्पतरौ

द्वितीयो ऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥ ३२१ । ९

चेतनजगदुपादानसमन्वयः साङ्ख्यस्मृत्या सङ्कोच्यतां न वेति सर्वज्ञभाषितत्वसाम्येन बलाबलाविनिगमात्सन्देहे पूर्वपक्षमाह **न खल्विति।**

विरोधे त्विति। औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सर्वामावेष्टयेतेति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे वेदार्थानुष्ठातॄणां स्मृतिभिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च स्वपराधीनश्रुतिवत्समबलत्वादुदिताऽनुदितादिवद्विकल्पादिसम्भवान्मानमिति प्राप्ते राद्धान्तः । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमिति यावत् । यतो ऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं स्वपराधीनश्रुत्योस्तुल्यवत्प्रमितत्वात्समबलता । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे ऽर्थे तु न श्रुत्यनुमानम् । अर्थापहारेण मानस्याप्यपहारादतो मूलाभावादप्रमाणमिति (**पूर्वपक्षी** पूर्वपक्षोपपादकः । अधिकरणारम्भवादीत्यर्थः)* ।

आर्षप्रत्यक्षमूला ऽपि स्मृतिः सापेक्षा वेदस्त्वपौरुषेयत्वादनपेक्ष इत्याशङ्क्याह **अयमस्याभिसंधिरिति । आजानसिद्धा** स्वभावसिद्धा च सा ऽनावरणभूतार्थमात्रगोचरा च । भ्रमवत्सत्यानृतगोचरत्वं वारयति **मात्रेति ।** एवंभूता तस्य ब्रह्मणो या बुद्धिस्तत्पूर्वको वेदराशिरित्यर्थः । पौरुषेयत्वेन तुल्यत्वमुक्त्वा स्मृतेर्निरवकाशत्वं प्राबल्यहेतुमाह **न चैता इति । अनन्यपरत्वं** स्फुटतरत्वम् । श्रुतिरनुष्ठानपरा अन्यस्मृत्यनवकाशमात्रान्न सिद्धान्तसिद्धिः सन्देहादित्याशङ्क्याह **तथा हीत्यादिना ।** देवताधिकरणे योगिप्रत्यक्षस्य समर्थितत्वाद्भाष्यमस्मदाद्यभिप्रायमित्याह **अर्वागिति ।** कपिलादयो ऽर्वाचीनपुरुषविलक्षणा इत्याश- ३२१ । ७

---

* ( ) एतन्मध्यस्थो ग्रन्थो नास्ति १–५ पु · । ब्र· सू· अ· १ पा· ३ सू· २४–३३ ।

३२९ । ९ आह न तावत्कपिलादय इति । प्राचि भवे तदनुष्ठानवताम् इति सम्बन्धः । तच्छब्देन वेदार्थो विवक्षितः पूर्वोक्तमिति । विप्रतिपत्तौ चेत्यादिभाष्येण पूर्वोक्तं स्मारयतीत्यर्थः । श्रुतिसामान्यमात्रेणेति । सगरपुत्रप्रतप्तुः साङ्ख्यप्रणेतुश्च कपिल इति शब्दसाम्यमात्रेणेत्यर्थः* । यथा नृत्यं कुर्वत्यपि नर्त्तकी नर्त्तकदर्शितक्रमेणैव नृत्यतीति न स्वतन्त्रा एवमीश्वरः प्राचीनक्रममनुरुध्य विरचयन्वेदं न स्वतन्त्रः क्रमोपगृहीतवर्णात्मा च वेदो ऽर्थप्रमितिकर इति न वक्त्रपेक्षमस्य प्रामाण्यमित्याह सत्यमिति । फलितमाह तेनेति । येनाऽनादिः कार्यकारणभावस्तेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थभानपूर्विका ऽभिनवा क्रिया किं तु नियतक्रमस्य तस्य संस्काररूपेणाऽनुवर्त्तमानस्य स्मारणेन व्यक्तीकार इत्यर्थः ।

ननु न नर्त्तक्यादिवदज्ञ ईश्वरस्ततः शास्त्रक्रियातः प्रागेव तदर्थ-

३३० । २१ ज्ञानवत्त्वात्कपिलतुल्यः किं न स्यादत आह शास्त्रार्थज्ञानं चेति । पूर्ववर्णानुपूर्वी हि शास्त्रम् । तथा च यदा तदर्थः स्फुरति तदैवानुपूर्व्यपि संस्कारारूढा स्फुरतीत्यादर्शात्मकशास्त्रस्वरूपमात्रज्ञानात्तत्करणोपपत्तौ न शास्त्रार्थज्ञानस्य हेतुतेत्यर्थः । स्वकृतप्राचीनादर्शापेक्षत्वाच्च माणवकवैलक्षण्यमीश्वरस्य । शास्त्रस्य वक्तृज्ञानाऽजन्यत्वे ऽपि नान्तरीयकत्वेन शास्त्रस्फुरणे तदर्थस्फुरणात्सर्वज्ञेश्वरसिद्धिः । तदर्थज्ञानवत्ता च प्रलयान्तरितश्रुतेः ज्ञातृत्वात्सिध्यतीशस्य । न हि माणवके ऽस्ति तत् । सति चैवं शास्त्रयोनित्वशास्त्रविषयाधिकविज्ञान†वत्त्वयोर्व्याप्तिः । कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्तिवत् तद्भावनियतभावत्वरूपा न तु शास्त्रार्थज्ञानशास्त्रकरणयोर्हेतुहेतुमत्त्वकृता । ननु गुणवद्वक्तृज्ञानजन्यत्वाभावे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत् स्वत इत्याह शास्त्रं चेति । प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्कपिलादिवचस्तथा

३३१ । २ किं न स्यादत आह कपिलादिवचांसि त्विति । तेषां कपिलादिवचनामर्था एवार्था यासां तास्तथोक्ताः‡ । तासां स्मृतीनामर्था एवार्था येषामनुभवादीनां ते तदर्थानुभवास्ते पूर्वा यासां ताः स्मृतयस्तथा । यथा ऽनपेक्षत्वेन शीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धलिङ्गस्य श्रुतिकल्पनापेक्षत्वेन विलम्बित-

---

* सामान्यमात्रेणेति १ पु० पा० ।　　† अधिकविषयविज्ञानेति २–२ पु० पा० ।

‡ तथोक्ता इति नास्ति २ पु० ।

प्रवृत्तेः परिच्छेदकत्वमपह्रियते एवमनपेक्षश्रुत्या तद्विरुद्धकापिलवचसः सापेक्षत्वेन विलम्बिनः प्रामाण्यमपह्रियते इत्यर्थः । **यावदिति** । कथं चिदित्यर्थः । दौहित्रस्य कर्म दौहित्र्यम् । वन्ध्या चेत्स्मरेदिदं मे दौहित्रेण कृतमिति सा स्मृतिरप्रमाणं मूलस्य दुहितुरभावादेवमचापि मूलभूतानुभवाभावात् स्मरणाभाव इत्याह **वन्ध्याया इवेति** । **न चार्षमिति** । उपजीव्यवेदविरोधस्योक्तत्वादित्यर्थः । ३३१ । ४

अव्यक्तं ज्ञानाल्लीयते* अहं सर्वं स्येति । प्रभवत्यस्मादिति प्रलीयतेऽस्मिन्निति च प्रभवप्रलयौ। तस्मादात्मनोऽधिष्ठातुः प्रभवन्ति समूलमुपादानम् । शाश्वतिकोऽनादिः । नित्यो ध्वंसवर्जितः । ज्ञानैः पूरयति यः स सर्वेषामात्मा । पुरुषा जीवाः । बहूनां देहिनां† योनिः पृथिवी । विश्वं पूर्णम् । गुणैः सर्वज्ञादिभिरधिकम् । सर्वात्मकत्वाद्विश्वमूर्द्धादित्वम् ‡ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

३३१ । १६

एषां हिरण्यगर्भादिशास्त्राणाम् । योगस्वरूपं चित्तवृत्तिनिरोधस्तत्साधनं यमादि तदवान्तरफलं विभूतिरणिमादिः । **किं चिन्निमित्तीकृत्येति** । चित्तनिरोधो हि क्व चिदालम्बने निवेशाद्भवति । पुरुषे च सूक्ष्मे द्राङ्निवेशाऽसम्भवात्प्रधानादि चित्तालम्बनत्वेन व्युत्पाद्यतइत्यर्थः । **प्रतिसर्गः** प्रलयः । **वंशानुचरितं** तत्कर्म । **तत्प्रतिपादनेति** । तच्छब्देन कैवल्यादिपरामर्शः । देवताधिकरणन्यायेन§ प्रधानादौ प्रामाण्यमाशङ्क्याह **अन्यपरादपीति** । यत एव प्रधानादेरविवक्षाऽत एव गुणानां सत्त्वादीनां परमं रूपमधिष्ठानमात्मा दृष्टिपथप्राप्तं दृश्यं प्रधानादि मायेव मिथ्या **तत्सुतुच्छकं** सुष्ठु तुच्छकमिति‖ ।

प्रधानादावतात्पर्ये योगशास्त्रस्यानुवादकत्वं वक्तव्यं तत्कथं प्राप्त्यभावादित्यत आह **अलोकसिद्धानामिति** । वैदिकलिङ्गानां न्यायाभाससिद्धानाम् अनुवाद्यत्वमित्यर्थः । **अष्टकादिस्मृतिवदिति** । ३३३ । ४

* प्रलीयते इति ३ पु॰ पा॰ । † देहानामिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ अत्र प्रथमं स्मृत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् १ इतरेषां चानुपलब्धेः २ ॥
§ व्याससू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २४-३३ । ‖ तत्सुतुच्छकमितीति २-३ पु॰ पा॰ ।

अष्टकाः कर्तव्याः तटाकं खनितव्यमित्यादिस्मृतयो न प्रमाणम् धर्मस्य वेदैकप्रमाणत्वादष्टकादिश्रेयःसाधनत्वे वेदानुपलम्भात् स्मृतेश्च भ्रान्त्यापि सम्भवादिति प्राप्ते राद्धान्तितम् । वेदार्थानुष्ठातॄणा*मेव स्मृतिषु सनिबन्धनासु कर्तृत्वाद् मूलभूतवेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयः प्रमाणमिति । तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ सांख्य†योगशब्दाभ्यां ज्ञानध्याने निर्दिष्टे इत्युक्तं भाष्ये तदुपपादयति संख्येति । कथं चित्तवृत्तिनिरोधवाचियोगशब्देन चिन्तारूपं ध्यानमुच्यते तत्राह उपायेति ।

शरीरग्रीवाशिरांसि त्रीण्युन्नतानि यस्मिँस्तत्तथा । एतां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च मृत्योर्लब्ध्वा नचिकेता ब्रह्म प्राप्तोभूत् । एको बहूनां यो विदधाति कामानित्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणम् इति तेषां कामानां कारणं ज्ञानिभिर्ध्यानिभिश्च प्राप्यं देवं ज्ञात्वा मुच्यते‡ ॥

३३४ । १६ **न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥**

चेतनोपादानकजगद्वादिसमन्वयस्य गगनादि न चेतन§प्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्‖ घटवदित्यनुमानेन सङ्कोचसन्देहे वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादमानत्वमुक्तम् । अनुमानमूलं तु व्याप्तिपक्षधर्मते लोकसिद्धे इत्युत्तराधिकरणस्तोमस्य स्मृत्यधिकरणेन सङ्गतिमाह अवान्तरसङ्गतिमिति । वेदविरुद्धार्थत्वेन स्मृतेस्तद्वैलक्षण्यादतन्मूलत्ववद् ब्रह्मवैलक्षण्याज्जगदप्यतन्मूलमिति निरन्तरसङ्गतिः । एकश्रुत्यनुसारेणेतरश्रुतिनयनदृष्टान्तमात्रात्तर्कवशेन श्रुतिसङ्कोचो न युक्तः वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्याह सावकाशा इति । श्रुतीनां निमित्तकारणे सावकाशत्वं तर्कस्यानौपाधिकत्वेनानवकाशत्वम् । दृष्टसाधर्म्येणेति । प्रत्यक्षदृष्टान्ततुल्यत्वेनानुमानात्पक्षे साध्ये¶ गमिते तस्यापि प्रत्यक्षता सम्भाव्यतइत्यर्थः । तर्कमाह प्रकृत्येति । ब्रह्माऽसारूप्यं जगतो दर्शयति विशुद्धमिति । प्रधानसारूप्यमुपपादयति एक इति । आनुश्रविके ऽपि सुखाद्यात्मत्वमाह स्वर्गेति । निरतिशयत्वात् आगमापायिधर्मरहितत्वादित्यर्थः । जगतो ऽचेतनत्वश्रवणमपि चैतन्यानभिव्यक्तिप-

* वेदार्थानुष्ठानपराणामिति ३। २ पु. पा. । † श्रौतसांख्येति २ पु. ।
‡ अत्र द्वितीयं योगप्रत्युक्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-एतेन योगः प्रत्युक्तः ३ ॥
§ अचेतनेति २-३ पु. पा. । ‖ कार्यद्रव्यत्वादिति २-३ पु. पा. ।
¶ साध्ये इति नास्ति १ पु. ।

रमिति शङ्काऽपाकरणार्थं भाष्ये ऽनवगम्यमानग्रहणं तद्व्याचष्टे शब्दार्थादिति । ३३६ । १६ आर्थस्य जगच्चेतनत्वस्य श्रुताऽचेतनत्वबाधकत्वायोपबृंहकलोकानुभवाभावो ऽनवगम्यमानपदद्योतित इत्यर्थः । आर्थत्वे उपोद्बलकापेक्षा तदेव नेत्याह **न पृथिव्यादीनामिति** । श्रुतार्थापत्त्यनुगृहीतश्रुतिभिर्जगदचेतनत्वश्रुतयश्चैतन्याऽनभिव्यक्तिपरत्वेन व्याख्येया इत्यर्थः । **प्रथमे ऽध्याये** ईक्षत्यधिकरणे इति । **मुख्यतयेति** । ऐक्षतेत्यस्य मुख्यत्वं तेजआदिशब्दा लाक्षणिका एव तदिदमुक्तं **कथं चिदिति** ।

साध्याऽसाधकः पक्षे एव वर्तमानो ऽसाधारणः । यथा सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति । एवं चैतन्याऽनन्वितत्वमपीत्याह **तृतीयस्त्विति** । **प्रमाणेति** । प्रमाणविषयस्य वचनयुक्त्या*भासनिरासेन विवेचकतयेत्यर्थः । श्रवणस्य पश्चादित्यसम्भावनानिरासकवाचारम्भणत्वादितर्काभिप्रायम् । मननस्य साक्षात्काराङ्गत्वं ध्यानव्यवधानेनेत्याह **मतो हीति** । अचेतनस्य जगत्कारणस्य सर्गोत्तरकालं विज्ञानात्मकजीवरूपता न सम्भवती†त्यर्थः ।

प्रागुत्पत्तेः कारणस्य सत्त्वात्तदभिन्नं कार्यं कथमसदत आह **न कारणादिति** । यदुक्तं न कारणात्कार्यमभिन्नमिति तत्राह **प्रतिपादयिष्यति हीति** । पृथुबुध्नोदराकारादिस्वरूपेण कार्यं कारणान्न भिन्नं नाप्यभिन्नं न सन्न चासदतस्तद्रूपेण सत्ता दुःसाध्येत्यर्थः । फलितमाह **एवं चेति** । न केवलमुत्पत्तेः प्रागेव स्वरूपेण कार्यस्यासत्त्वमपि तु सर्वदेत्याह **स्वरूपेण त्विति** । **यूषः** शाकरसः । **रूषयति** मिश्रयति । ननु घटादिलये यथा मृदो न तत्तदूषणमेवमिहेत्यत आह **न चान्यथेति** । निरन्वयनाशाऽनभ्युपगमादीषदनुवर्तमानस्यान्यथालयो न लोकसिद्ध इत्यर्थः ।

निरन्वयनाशवादिनः कार्यधर्मरूपणं कारणे स्यान्न त्वचेति आशङ्कते **स्यादेतदिति** । कार्यस्य कारणतावन्मात्रत्वात्कारणानुवृत्त्या सान्वयनाशोक्तिराकस्मिकीत्याह **यथा रजतस्येति** । लौकिकः पुरुषो जीवो ऽतश्च न साध्यसमत्वमित्यर्थः । जगत्कारणस्य जाग्रदाद्यभावाद्व्याचष्टे **उत्पत्तीति** । **उपरिष्टादिति** । अनन्तरएव शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे । सर्वस्तर्काप्र- ३४१ । २१

---

* वचनव्यक्तीति १ पु॰ पा॰ । † न सम्भविनीति २-३ पु॰ पा॰

३४३ । ११ स्थित उत कश्चिद् न चरम इत्याह **नानुमानाभासेति** । स्वाभाविकप्रतिबन्धो व्याप्तिः । नाद्य इत्याह । **अपि चेति** । चरमो न केवलमविरुद्धः प्रत्युतानुगुण इत्याह **अपि च विचारेति** ।

नैषेति । एषा ब्रह्मविषया मतिस्तर्केण नापनेया प्रापणीयेत्यर्थः । अथ वा कुतः तर्केणापनेया निरस्या न भवति किं तर्ह्यन्येनैवाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय फलपर्यन्तसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनं कः अद्धा साक्षाद्वेद ब्रह्म को वा प्रावोचत् छन्दसि कालानियमात् प्रब्रूयादित्यर्थः । इयं विसृष्टिर्यत आबभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः । तं सर्वं परादान्निराकुर्याद् यो ऽन्यत्रात्मनः आत्मव्यतिरेकेण सर्वं वेदेत्यर्थः । अजं जन्मरहितम् । अनिद्रम् अज्ञानरहितम् । अस्वप्नं भ्रमरहितम् । अत एवाद्वैतं तदा बुध्यतइति सम्प्रदायविद्वचनार्थः* ॥

३४४ । १५ **एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥**

अतिदेशस्योपदेशवत्सङ्गतिः । यथा हि वेदविपरीतत्वात्सांख्यादिस्मृतिरतन्मूला एवं ब्रह्मकारणवैपरीत्याज्जगन्न तन्मूलम् । तन्मूलत्वे हि सतो महत्स्यान्नाल्पमिति अतुल्यत्वाशङ्कायामतिदेशः स्यादिति तामाह **न कार्यमिति** । इयमारम्भणाधिकरणे† निरसिष्यमाणा ऽप्यभ्युच्चयत्वेनेह निर्दिश्यते । यत्तु वक्ष्यते उपादानत्वं च कारणस्य कार्यादल्पपरिमाणस्यैव दृष्टमिति सैवैतदधिकरणे निरस्येति । अस्य कार्यस्येत्यर्थः । कुलालादिव्यापारात्प्राक् मृद् घटरहिता तदानीं योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानघटत्वाद् गगनवत् ततश्च सत्त्वविरोधान्न कार्यकारणयोरैक्यमित्याह **किं चेति** ।

३४५ । ५ **येनेति** । अर्थगतप्रत्यक्षपरोक्षत्वेनेत्यर्थः । घटादिकार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वे मानमसदकरणादित्याद्यनुमानज उपलम्भो ऽनुमितिरित्यनुमानम् । जगतस्तु

---

* अत्र तृतीयं विलक्षणत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११–न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ४ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ५ दृश्यते तु ६ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ७ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ८ न तु दृष्टान्तभावात् ९ स्वपक्षदोषाच्च १० तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ११ ॥

† व्या० सू० अ० २ पा० १ सू० १४ ।

प्रागवस्थायामागमज उपलम्भ आगमः । घटो यदि भिन्नो मृदः तर्हि तत्कार्यं न स्यादश्ववदिति तर्कस्य स ततो यद्यभिन्नः तर्हि तत्कार्यं न स्यान्मृद्वदिति प्रतिरोधमुक्त्वा मूलशैथिल्यमाह अत्यन्तेति । ननु यदि कुम्भात्* कुम्भकारमृदोरत्यन्तभेदस्तर्हि कथमुपादाननिमित्तव्यवस्था ऽत आह तस्मादिति । परमाणोरपि मूर्तत्वात् क्षुद्रतरान्तरारभ्यत्वमतो न क्षुद्रत्वविश्रान्तिरत आह क्षोदीयोन्तरेति ।

सहस्रसंवत्सरेति । पञ्चपञ्चाशतः त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयने सहस्रसंवत्सरमुपयन्तीत्यत्र संवत्सरशब्दस्य व्युत्पत्तिवाक्ये मुख्यार्थलाभात् तावदायुष्कररसादिसिद्धमनुष्याद्यधिकारतामाशङ्क्य षष्ठे सिद्धान्तितम् । प्रकृतौ हि द्वादशाहे त्रयस्त्रिवृतो भवन्ति त्रयः पञ्चदशास्त्रयः सप्तदशाः त्रय एकविंशा इति त्रिवृदादिशब्दास्त्रिवृदादिस्तोत्रविशिष्टाहःपराः समधिगताः । एवं चात्रापि पञ्चपञ्चाशतः त्रिवृतः संवत्सरा इत्याद्युत्पत्तिवाक्येष्वहःपरत्रिवृदादिशब्दैर्निश्चितार्थैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दस्य स्वयं सौरचान्द्रादिनानोपाधित्वेनानिर्धारितार्थस्याहःपरतैव । एवं चोत्पत्तिमालोच्य सहस्रसंवत्सरशब्दो ऽपि सहस्रदिवससाध्यकर्मपरः । औषधादिसिद्धिकल्पना ऽप्येवं न भवति तस्मान्मनुष्यो ऽधिकारीति† । आरम्भे हि न्यूनपरिमाणान्महदुदयनियमो न निवर्तते उन्नततरगिरिशिखिरवर्तिमहातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाकारनिर्भासप्रतिभासोपलम्भादित्याह अविद्यासमारोपेणेति ।

३४६ । ८

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

३४७ । १

अद्वयब्रह्मणो जगत्सर्गादिनः समन्वयस्य भेदग्राहिमानविरोधसंदेहे सङ्गतिगर्भमगतार्थत्वमाह प्रवृत्ता हीति । पूर्वत्र जगत्कारणे तर्को ऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं तर्हि जगद्भेदे तर्कः प्रतिष्ठित इत्यद्वैतविरोधेन प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । अत एव लब्धप्रतिष्ठतर्केण श्रुतेर्मुखनिरोधादगतार्थत्वं

---

* कुम्भादिति नास्ति २-३ पु० ।

† मनुष्याधिकारतेति २-३ पु० पा० । ‡ अत्र चतुर्थम् शिष्टापरिग्रहाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः १२ ॥

चेत्यर्थः । **प्रवर्त्तमानेति** । स्वविषयप्रतिष्ठविरोधितर्केण सहोन्मज्जननिमज्जनमनुभवन्ती बलाबलविवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः । एतद्वैधर्म्यं च प्रवृत्तत्वम् । तर्कस्य प्राबल्यमाह **स्फुटतरेति** । स्थूलनीलादिभेदगोचरत्वात्स्फुटतरत्वम् । प्रतिष्ठितत्वमनुपचरितत्वम् आम्नायो ह्युपचारेणापि सावकाश इति वर्त्तमानविभागेनापि विरोधसिद्धेर्वर्तमानसाम्योपपादनमतीतानागतयोर्भाष्ये ऽनुपयोगीत्याशङ्क्य वर्तमानविभागसत्यत्वं फलमित्याह **यदीति*** ॥

३४७ । १७ **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥**

पूर्वाधिकरणे ऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्तेः पुनरुक्तिमाशङ्क्याह **पूर्वस्मादिति** । अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिमानस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधः परिहृतः इदानीं तु स्वीकृत्य प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते एवंभूतविशेषाभिधानेनोपक्रमो यस्य विरोधपरिहारस्य स तथोक्तस्तदनन्यत्वपदेनाद्वैतमिथ्यात्वोक्तेरेवमुपक्रमत्वम् । श्रुतौ परिणामिमृदादिदृष्टान्तोपादानान्न भेदाभेदविवक्षेति मन्तव्यम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां प्रधानस्यानुरोधेन गुणभूतदृष्टान्तस्य विवर्त्तपरत्वेन नेयत्वादित्याह **एवं हीति** । ननु परिणामपक्षे ऽप्यभेदांशे† सर्वज्ञानं स्यादत आह **तत्त्वज्ञानं चेति** । भेदालीकताया उक्तत्वादित्यर्थः । **उपपादितमधस्तादिति** । शिष्टापरिग्रहाधिकरण‡पूर्वपक्ष इत्यर्थः । दृष्टान्तमात्रान्नार्थसिद्धिरिति भाष्ये हेतुरुक्तो दृष्टेति तं व्याचष्टे **ये हीति** । कदा चिद्दृष्टं पुनर्नष्टमनित्यमित्यर्थः । दृष्टग्रहणं प्रतीतिसमये ऽपि सत्त्वव्यावृत्त्यर्थम् । व्यतिरेकव्याप्तिमाह **यदस्तीति** । विमतं मिथ्या सावधिकत्वाद्व्यतिरेके चिदात्मवदित्यनुमानस्य विपक्षे बाधकतामाह **सत्स्वभावं चेदिति** । सत्त्वाऽऽनन्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मो अथार्थान्तरमलीकं वेति विकल्प्य क्रमेण निराकुर्वन्ननुमानस्यानुकूलतर्कमाह **असत्स्वभावं चेत्यादिना** ।

३४९ । २० अर्थान्तरत्वे ऽपि विरोधित्वं शङ्कते **असत्त्वमिति** । विरोधिभूतमसत्त्वं भावस्य किमकिंचित्करमुतासत्त्वकरं स्वरूपं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति

---

* अत्र पञ्चमम् भोक्त्रापत्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् १३ ॥

† अभेदांशे न सर्वज्ञानमिति १ पु॰ पा॰ ।

‡ व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २४-३३ ।

नेत्यादिना । किंचित्करत्वे यत्किंचिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि विकल्प्य तद्दूषणानां* संभवादित्यर्थः । असत्त्ववत्सत्त्वेऽपि अर्थान्तरत्वादिविकल्पा द्रष्टव्याः । अर्थान्तरत्वादपि विकारे फलाभावात्सत्त्वान्तरजन्मनि चानवस्थानाद् विकारे सत्त्वान्तरं न भवति किं तु स एव सन् भवतीत्युक्तेऽपि सत्स्वभावस्यासत्त्वविरोधेन विकारनित्यत्वापातादिति। ननु कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं चानुमानसिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तीकर्तुमयुक्तं लोकसिद्धस्य दृष्टान्तत्वोक्तेरित्याशङ्क्याह **यत्रेति** । मृदेका शरावादयः ३५० । ११ परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमेऽत्यन्तभेद एव स्यात् । अथ मृदात्मना शरावादीनामेकत्वं मृदश्च शरावाद्यात्मना नानात्वमिति मतं तद् विकल्प्य दूषयति **इदं तावदित्यादिना** । अत्यन्ताभेदे ह्यपुनरुक्तशब्दद्वयप्रयोगो भेदाभेदयोः कार्यकारणात्मना व्यवस्था च न स्यादित्याह **तत्रेति** । **न चानेकान्तवाद इति** । भेदपक्षेऽनेकान्तवादश्च न भवतीत्यर्थः । **न भवेदपीति** । अनेकान्तत्वान्न भवेदपीत्यपेरर्थः । सत्यवादिनस्तस्करत्वेनारोपितस्य मोक्षवत्सत्यब्रह्मात्मत्ववेदिनो मोक्ष इति तस्करदृष्टान्तः । अहंममाभिमानयोरैक्य व्याघातः स्यादिति प्रविभज्य योजयति **शरीरादीनीति** । ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामविद्यानिवृत्तिसमर्थसाक्षात्कारहेतुत्वं न स्यादत आह **सांव्यवहारिकं त्विति** । असत्यादपि कार्यक्षमपदार्थोत्पत्तिमनन्तरमेव वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्यसत्यात्सत्यधीः स्यात् तर्हि धूमाभासादपि वह्निधीः समीचीना स्यादित्युक्तम् इत्याशङ्क्याह **न च ब्रूम इति** । **धूममहिषी** धूमी । सा च बाष्पः । असत्यादपि सत्यमुत्पद्यतइत्युच्यते न पुनरसत्यात्सत्योत्पादनियम इत्यर्थः । यदि पुनः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं जातमिति सर्वस्मादसत्यात्सत्यजन्मापाद्यते तर्हि किंचित्सत्यं कस्यचित्सत्यस्य जनकमिति तत एव सर्वं सत्यं स्यादिति प्रतिबन्दीमाह **न हीति** । चोद्यसाम्यमुक्त्वा परिहारसाम्यमाह **यत इति** । यतो नियमा- ३५५ । ६ दित्यर्थः । ज्या वयोहानावित्यस्य निष्ठायां संप्रसारणे नञ्समासे चाऽजीनमिति रूपम् । अस्मादध्यस्तदीर्घभावाद्यपि ज्यानेर्वयोहानेरभावं सत्यमवगच्छति । वक्ता तु ह्रस्वत्वेनाजिनमिति उच्चरिते भ्रमादजीनमिति गृहीतादस्माच्छ-

---

* विकल्पजदूषणानामिति ३ पु० ।

ब्दाद्या वयोहानिप्रतीतिः सा भ्रान्तिरजिनशब्दो हि चर्मवचन इति । अथ यथा आरोपितत्वाऽविशेषे ऽपि किं चिद्वैष्यै सत्यबोधकं किं चिदसत्यबोधकमेवमस्माकमपीत्यर्थः । **पायं पायं** पीत्वा पीत्वा । **तारत्वीं** व्याघ्रमयीं तनुमास्थायेत्यन्वयः । व्यात्तं विवृतं विकटाभ्यां वक्राभ्यां दंष्ट्राभ्यां करालं भयानकम् आननं यस्याः सा तथोक्ता । उत्तब्धम् उन्नमय्य धृतम् । बम्भ्रमदत्यर्थं भ्रमन्मस्तकावचुम्बि लाङ्गूलं यस्याः सा तथा । ध्वस्ते हतस्ततो विक्षिप्ते लोचने यस्याः सा तथा । अमित्रमभि प्रतियोद्धुं गताम् अभ्यमित्रीणाम् । स्फटिकशैलप्रतिबिम्बितां ह्यमित्रमिति भ्रमादात्मतनुं धावन्तीं सुप्तो व्याघ्रतनुमास्थितः पश्यतीति । यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तर्ह्येवोपपद्यतइत्यर्थः । भेदाभेदव्यवहारौ भेदाभेदोपपादकाविति वदन् प्रष्टव्यः किं ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनौ तदुपपादकौ पराचीनौ वेति । नाद्य इत्युक्तं **नानात्वांशेन कर्मकाण्डाश्रय इत्यादिना** । तत्त्वज्ञानात्प्रागभेदव्यवहारस्याप्राप्तत्वान्न स उपन्यस्तः । द्वितीयमिदानीं शङ्कते **यच्चोक्तमिति** । एकत्वज्ञानोत्तरकालम् एकत्वव्यवहारोऽपि नास्ति नतरामनेकत्वव्यवहार इति परिहरति **यदि खल्विति** । **कुलिः** कच्छपी । न तस्याः क्षीरमस्ति स्मृत्या हि सा ऽपत्यानि पोषयति । अवगतिर्वृत्तिव्यक्तं स्वरूपम् । यथा खलु घटध्वंसो घटविरोधिकार्योदय एव नाभावस्तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वायोगादेवमविद्यानिवृत्तिरपि विरोधिविद्याभिव्यक्तिरित्याह **अविद्याविरोधिस्वभावतयेति** । अविद्यानिवृत्तिर्यदि विद्यायाः स्व*रूपं कथं तर्हि विद्याफलमत आह **अविद्यानिवृत्तिश्चेति** । न वयं ज्ञानात्पराचीनव्यवहाराय द्वैतसत्यत्वं कल्पयामः किं तु प्राचीनसिद्ध्यर्थमेवेति शङ्कते **स्यादेतदिति** । **एकत्वनिबन्धनो व्यवहारो मा भूत्** । द्वैतसत्यत्वाक्षेपक इति शेषः । पूर्वं नानात्वांशेन कर्मकाण्डाश्रय इति ग्रन्थे प्रमाणसिद्धाद्भेदव्यवहाराद्भेदसत्यत्वमाशङ्क्य परिहृतम्† इदानीं सर्वलोकप्रसिद्धेर्भेदसत्यत्वमाशङ्क्य देहात्मभाववद् मिथ्यात्वे ऽपि तदुपपत्तिमाहेति भेदः‡ ।

(मार्जिन: ३५५ । १६; ३५७ । ७)

---

* स्वशब्दो नास्ति २-३ पु० ।

† निरस्तमिति २ पु० पा० ।

‡ एतदग्रे—स्यादेतत् । न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः किं तु प्रीतमेवास्य तात्त्विकमिति चोदयति ननु मृदादीति । परिहरति कूर्मि ग्रन्थो ऽधिकः २ पु० ।

कार्यं कारणादभिन्नं तद्भावउपलब्धेरित्यापातसिद्धे सूत्रार्थे दोषं दृष्ट्वा व्याख्याति **कारणस्य भाव** इति । भाव इत्यस्य व्याख्यानं **सत्ता चेति** । **३५९ । १२** ननु कारणस्य भाव एव सूत्रे प्रतीयते कार्यस्योपलब्धिरेव तत्कथमुभयत्रेतरेतरविशिष्टये हेतुत्वमत आह **एतदिति** । वषयपदं भावपरम् भावो ह्युपलब्धिविषय इति तद्गुणिडन्यायेन विषयविषयिपरम् । एवं विषयिपदमुपलब्धिपदमप्युभयपरमित्यर्थः । **उपादेयं** कार्यम् । सविशेषणहेतौ फलमाह **तथा चेति** । उपलब्धावुपलब्धेरिति हेतूकारे प्रभासाक्षात्कारे साक्षात्कृतेन चाक्षुषेण व्यभिचारः स्यात् । न हि घटादेः प्रभायाश्चाऽभेदस्तन्निवृत्त्यर्थं भावे भावादिति विशेषणम् । न हि प्रभाया भाव एव घटो भवतीत्यर्थः । यदा तद्भावानुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदाऽपि भाति घट इति प्रभानुरक्तधीगम्ये ऽनेकान्तस्तदिदमुक्तं **प्रभारूपानुविद्धेति** । यदि भावे भावादिति हेतुस्तर्हि वन्हिभावे भवति विशिष्टधूमे ऽनेकान्तः स्यात् । उपलब्धावुपलब्धेरिति विशेषणे तु न भवेद्धूमस्य वन्ह्युपलब्धावेवोपलब्धिरिति नियमाभावादित्याह **नापीति** । तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारण- **,, । १६** योरनन्यत्वे हेतुं वयं वदाम इति भाष्यम् । अत्र कारणस्वभावानुविद्धा कार्यबुद्धिर्हेतुत्वेनोक्तेति न भ्रमितव्यम् । तत्रापि व्यभिचारस्योक्तत्वात्किंतु सूत्रगतोपलब्धिं बुद्धिं कार्यकारणोभयविषयां तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्तयोपरक्तां विशेषितां हेतुं वयं वदाम इति भाष्यार्थ इत्याह **तदनेनेति** । हेतुविशेषणमुक्तं न हेत्वन्तरपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । पटस्य तन्तुव्यतिरेकेणाऽनुपलम्भः समवायस्य भेदतिरोधायकत्वादन्यथासिद्ध इत्याशङ्क्याह **न चेति** । सम्बन्धस्य भिन्नाश्रितत्वाद्भेदसिद्धौ समवायः समवायाच्च व्यतिरेकानुपलब्धौ समाहितायां भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तदुपलम्भे ऽपि कुविन्दव्यापारात्प्रागनुपलब्धत्वात् कुम्भवदित्यनुमानाद्भेदसिद्धेर्नेतरेतराश्रयमित्याशङ्क्याह **न च भेद इति** । अभेदवादिनस्तन्तूपलम्भे तदभिन्नपटोपलम्भाद्धेतुत्वसिद्धिरित्यर्थः । कारणसत्त्वे तन्त्वादि सत्यं स्यादित्याशङ्क्याह **अनयेति** ।

उपपत्तिश्चात्र भवतीति । आहेति शेषः । उपपत्तिमेव दर्शयति **३६० । २१** **न हीति** । यथा मृदि घटो मृदात्मना ऽस्ति तथा सिकतायां तदात्मना

न तैलमस्ति तदुपादानोपादेयत्वाभावकृतमित्यर्थः । ननु मृदेव घटो-
३६१ । २ त्पत्तेः प्रागस्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्ता ऽत आह **प्रत्युत्पन्नो हीति** ।
उत्पन्नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनान्मृदि सत्यां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।
इत्थं तर्किते कार्यकारणाऽभेदे प्रयुज्यते घटत्वं मृन्निष्ठं घटनिष्ठत्वात्स-
त्त्ववदिति । एवं जगद्ब्रह्मणोरभेदे ऽपि शब्दो ब्रह्मवृत्तिः आकाशवृत्ति-
त्वात्सत्त्ववदिति । कार्यस्य कालत्रये सत्यत्वं भाष्योक्तमयुक्तं तथा सति
कार्यत्वव्याघातादित्याशङ्क्यानिर्वाच्यरूपस्य कादाचित्कत्वे ऽपि कार्यस्य तत्त्व-
मधिष्ठानं तच्च नित्यमिति युक्तितः प्रतिपादयति **यथा हि घट इति** ।
कार्यस्य सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा । आद्ये तस्य कदा चिदसत्त्वं न स्यात् । धर्म-
त्वे च सत्त्वाऽसत्त्वयोर्धर्मयोः कार्यस्य धर्मिणो ऽन्वयात् कादाचित्कत्वव्या-
हतिरित्याद्युपपादित**मधस्तात्** । दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति भाष्यव्याख्याना-
वसरइत्यर्थः । कार्यस्य त्रिषु कालेषु सत्त्वे कारणस्यापि तथात्वाद् द्वे सत्त्वे
,, । ९ स्यातां तथा चाभेदाऽसिद्धिरित्युक्ताभिप्रायानभिज्ञः शङ्कते **सत्त्वं चेदि-
ति** । त्रिष्वपि काले कार्यस्य सत्त्वं चेदित्यर्थः । कार्यकारणयोः स्वरूपसत्त्वं
चैकमित्यर्थः । यदि कार्यकारणयोरेकसत्त्वादभेदादभिन्नत्वं तर्हि तस्यापि
द्वाभ्याममभेदाद्भेदापत्तिरित्याशङ्क्याह **न च ताभ्यामिति** । न हि वयं
सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः किं तु तत्र तयोरारोपितत्वेन
तद्व्यतिरेकेणाभावम् । यदि मन्येत सत्त्वमेव कार्यकारणयोरारोपितम-
स्त्विति तत्राह **तथा सति हीति** । स्वकृतस्यैव प्रसञ्जनमयुक्तं दर्श-
यितुं तामेव पक्षविभागपूर्वकमाह **तत्रेति** । भेदः* कार्यकारणलक्षणः सत्त्व-
मभेदः । अस्मादयं भिन्न इत्यत्र पञ्चम्युल्लिखिताऽवधेर्ग्रहो धर्मिणः सका-
शादगृहीतभेदस्य न संभवति । भेदग्रहश्च नागृहीते प्रतियोगित्वे उपप-
द्यते । धर्मिणोपि स्वापेक्षया तत्प्रसङ्गात्ततश्चान्योन्याश्रयग्रस्तभेद एवारो-
,, । १६ पितो नाऽभेद इत्याह **वयं त्विति** ।

यस्त्वयमन्योन्याश्रयस्य केन चिदुद्धारः कृतः प्रतियोगित्वेनाप्रती-
तावधिकरणत्वप्रतीतिरधिकरणत्वेनाप्रतियोगित्वप्रतीतिश्च भेदग्रहणकारणं
न भेदेन गृहीतत्वम् । एकं हि अन्योन्याभावाख्याभेदं प्रति स्तम्भकुम्भ-

---

* तत्र भेद इति २–३ पु॰ पा॰ ।

योरधिकरणत्वं प्रतियोगित्वं चास्ति । अतः स्वस्मादपि स्वस्य भेदग्रहवारणाय प्रतियोगित्वेनेत्यादिविशेषणम् । स्तम्भाद्भिन्नः कुम्भ इत्यत्र हि स्तम्भः प्रतियोगित्वेनैव प्रतीयते नाधिकरणत्वेन । कुम्भश्चाधिकरणत्वेन न प्रतियोगितया । कुम्भाद्भिन्नः स्तम्भ इति प्रतीत्यन्तरे तु तमेव भेदं प्रति कुम्भः प्रतियोगितया प्रतिभाति स्तम्भश्च धर्मितया । ततश्चोक्तविधवस्तुप्रतीतिर्भेदग्रहे हेतुरिति क्वेतरेतराश्रयमिति । सो ऽसाधुः । भेदाधिकरणत्वेन भेदप्रतियोगित्वेन च प्रतीतेरपेक्षायामन्योन्याश्रयादनिस्ताराद्यस्य कस्य चिदधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेन च प्रतीत्यपेक्षायां सत्ताधिकरणत्वेन पुरोदेशादन्यदेशगतसंसर्गाभावं प्रति प्रतियोगित्वेन च स्फुरतः शुक्तीदमंशस्य रजताद्भेदग्रहप्रसङ्गेन भ्रमानुदयप्रसङ्गाद्वस्तुवृत्तेन भेदाधिकरणस्य तत्प्रतियोगिनश्च स्वरूपेण प्रतीत्यपेक्षा ऽप्यत एवापास्ता । स्वरूपेण गृहीतयोः शुक्तीदमंशरजतयोर्वस्तुवृत्तेन तथाभूतयोर्भेदग्रहप्रसङ्गात् । एवं स्वरूपं भेद इति चात एवापास्तम् । असाधारणं स्वरूपं भेद इत्यपि न । असाधारणत्वस्य भेदग्रहाधीनग्रहत्वेन भेदान्तरापेक्षायां स्वरूपभेदाभ्युपगमभङ्गादिति दिक् ।

भेदेनोपजीव्यत्वाच्चाभेदो नाध्यस्त इत्याह **एकैकेति** । वीप्सया भ्रान्तभेदानुवादः । अत एवैकाभाव इत्युक्तम् । व्याकृतनामरूपत्वादिति भाष्ये व्यक्ताव्यक्त*स्वीकृतेः सांख्यवादापात इत्याशङ्क्याह‡ **व्याकृतत्वेति** । ३६१ । १९

नान्या ऽसतीति भाष्ये असतीति च्छेदः । कार्यरूपेण च सत्त्वं शक्तेरापाद्यते तथा सति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिक्षेपः सिध्यतीति मन्वान आह **नाप्यसतीति** । भावाच्चेति द्वितीयपाठव्याख्यायां कारणातिरेकेण कार्यानुपलम्भस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह **यद्यपीति** । स्वपरनिर्वाहकत्वात्समवायः संबन्धान्तरानपेक्षश्चेत्संयोगो ऽपि नापेक्षेतेति प्रतिबन्दी सा संयोगस्य कार्यत्वरूपविशेषादयुक्तेत्याशङ्क्य नित्ये आत्माकाशसंयोगे तस्यासिद्धिमाह **अजेति** । अजसंयोगमनिच्छन्तं प्रति सर्वथाऽसिद्धिमाह **अपि चेति** । अस्तु संयोगनित्यत्वाभावाय समवायो ऽप्यनित्यस्तथापि नानवस्था समवायस्य समवायिकारणानभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्रात्तदुत्पत्तेः समवायान्तराप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह **तथा सतीति** । ततः संयोगस्य समवायिका- ३६३ । ७

---

* व्यक्ताव्यक्तीति १ पु॰ पा॰ । ‡ इत्याहेति ३ पु॰ पा॰

रणमिच्छता समवायस्यापि तदेष्टव्यमित्यनवस्था तदवस्थैवेत्यर्थः । नानात्वेन सहैक आश्रयो यस्य स संबन्धस्तथोक्तः । उत्पत्तिकर्तुः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नासत्त्वमित्युक्ते तत्रोत्पत्तेर्न कार्यं कर्तृ किं तु कारणमिति शङ्कते **यद्युच्येतेति** । यद्यप्युत्पद्यते घट इति कार्यस्य कर्तृत्वं भाति तथापि गौण्या वृत्त्या कारणस्य तन्न च सिद्धेषु कपालेषु जायत इति पूर्वापरकालव्यासक्तप्रयोगानुपपत्तिः कार्योत्पादनाया व्यासक्तत्वादित्यर्थः । कपालकर्तृका घटविषयोत्पादना नोत्पत्तिः सा तु घटकर्तृकेति परिहरति **उत्पादना हीत्यादिना** । यद्युत्पत्तिरुत्पादनैव तर्हि उत्पादनायामिवोत्पत्तावपि सकर्मकत्वाद् घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न चैवमस्तीत्यर्थः । भृत्यो हि घटं करोति स्वामी कारयति तत्र यथा करोतिकारयत्योराश्रयभेद एवमत्रापीत्यर्थः । धातूपात्तव्यापारः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगाच्च घट एवोत्पत्तिकर्तेति आह **एवं चेति** । स्वकारणे कार्यस्य समवायो जन्म स्वस्मिन्नसति कार्ये सत्तासमवायो वेत्यर्थः । **भिन्नमेवेति** । सामानाधिकरण्येन हि भिन्नमिवाभिन्नमिव चकास्तीति । **अनयैवेति** । इतरथा हि सांख्यवादः स्यादिति । भाष्यगतमूलकारणशब्देन ब्रह्मणो ऽन्यः कश्चिन्मायाप्रतिबिम्बितो नाभिधीयते । तथा सति तस्य परिच्छिन्नत्वादधिकरणोपक्रमोक्तस्य कारणविज्ञानात्सर्वविज्ञानस्यासंभवप्रसङ्गात्किं तु सर्वाधिष्ठानमित्याह **मूलकारणमिति** ।

३६४ । ९

स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारणं शङ्करो ऽब्रवीत् ।
जीवभ्रान्तिनिमित्तं तद् बभाषे भामतीपतिः* ॥
अज्ञातं नटवद् ब्रह्म कारणं शंकरो ऽब्रवीत् ।
जीवाज्ञातं जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथा ॥

कार्यमुपादानाद् भिन्नं तदुपलब्धावपि अनुपलब्धत्वात् ततो ऽधिकपरिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्व्यभिचारार्थं **पटवच्चेति** सूत्रम्† ।

३६६ । २

तस्यामेव प्रतिज्ञायां भिन्नकार्यकरत्वस्य व्यभिचारार्थं **यथा च प्राणादि** इति‡ ॥

---

* अयं श्लोकः २-३ पु. नास्ति । † व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १९ ।

‡ अत्र षष्ठम् आरम्भणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः १४ भावे चोपलब्धेः १५ सत्त्वाच्चावरस्य १६ असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् १७ युक्तेः शब्दान्तराच्च १८ पटवच्च १९ यथा च प्राणादि २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥   ३६६ । ४

जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदन्समन्वयो यदि तादृग् ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं न सृजेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वत्र कार्यकारणाऽनन्यत्ववद् घटाकाशकल्पजीवानामपि महाकाशोपमब्रह्मात्मैक्य*मुक्तं तस्य हिताकरणाद्यनुपपत्तिभिराक्षेपात्सङ्गतिः । ननु सोऽन्वेष्टव्य इत्यादिभेदनिर्देशात् कथं पूर्वपक्षस्तत्राह **यद्यपीति** । यदि भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ तर्ह्यभेद एव भेदेन बाध्यतामत आह **न च भेद इति** । **इत्युक्तम्** अनन्तराधिकरणइत्यर्थः । ननु स्वाभाविकं ब्रह्मणैकत्वं जीवा अविद्योपहिताः स्वेषां† न जानन्तीति हिते ऽप्यहितभ्रमादकरणमुपपन्नमत आह **तेनेति** । **तद्वदभिमान इति** । पश्यतीत्यन्वयः । यद्यपि परमात्मनो दर्शनक्रियाश्रयत्वमनुपपन्नं तथापि पुरुषः स्वप्रकाश एव‡ तत्तद्विशेषेणोपरक्तस्तं तं यथावस्थितं§ भासयतीति अतः पश्यतीति निर्दिश्यते‖ ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि¶ ॥ २४ ॥   ३६७ । ९

ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वत्रोपाधिकजीवब्रह्मभेदाद्धिताकरणादिदोषः परिहृत इह तूपाधितो ऽपि विभक्तमधिष्ठानादि नास्तीति पूर्वपक्षमाह **ब्रह्म खल्वित्यादिना** । एकमित्युपादानभेदवारणम् । अद्वितीययेति सहकारिनिषेधः । एकत्वप्रयुक्तं दूषणमाह **न ह्येकरूपादिति** । कारणवैजात्ये हि कार्यवैजात्यमित्यर्थः । न केवलं कार्यवैजात्यायोग एकजातीयकार्याणामपि क्रमायोग इत्याह **न चाक्रमादिति** । समर्थमपि सहकार्यपेक्षं सत् क्रमेण कुर्यादित्याशङ्कामपनयन्नद्वितीयत्वप्रयुक्तामनुपपत्तिमाह **अद्वितीयतया चेति****। भाष्य- ,, । १६

---

* ब्रह्मैक्यमिति १ पु॰ पा॰ ।   † स्वेषामिति नास्ति २–३ पु॰ ।

‡ स्वरूपप्रकाश एवेति २–३ पु॰ पा॰ ।   § यथास्थितमिति २॰ पु॰ पा॰ ।

‖ अत्र सप्तमम् इतरव्यपदेशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३–इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः २१ अधिकं तु भेदनिर्देशात् २२ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः २३ ।

¶ चेत् क्षीरवद्धीति पाठान्तरम् ।   ** द्वितीयतया चेति मु॰ भा॰ पु॰ अपपाठः ।

३६७ । १८ स्यकारकसाधनपदयोः अपौनरुक्त्यमाह **एकैकमिति** । समग्राणां भावः सामग्र्यम् । कथं तस्य साधनशब्दाभिधेयत्वमत आह **ततो हीति*** । **साधयत्येवेति** । साधनमित्यर्थः । श्रुतौ करणं निष्पादनम् । अत्यन्त-व्यतिरिक्तत्वं स्वधर्मत्वेनानन्तर्भूतत्वम् । एकस्मिन्काले उषित्वा तं परि-त्यज्य कालान्तरेऽपि वासः परिवासः पर्युषितमिति दर्शनात् । आन्तरत्वं नाम स्वधर्मत्वम् । मायिनं मायाविषयम् । अज्ञातत्वस्य वस्तुधर्मत्वात् तद्द्वारेण मायाख्यमज्ञानमपि धर्म इत्यान्तरत्वम् । ननु मायाया अप्यक्र-मत्वात् कथमक्रमात्कारणात् कार्यक्रमस्तत्राह **कार्यक्रमेणेति** । तस्या मायायाः परिपाकस्तत्तत्कार्यसर्गं प्रति पौष्कल्यम् । तस्य क्रमोऽपि कार्यक्र-मान्यथानुपपत्त्या कल्प्य इत्यर्थः । पूर्वमविद्यासाचिव्यादसहायत्वमसिद्धमि-त्युक्तम् इदानीमङ्गीकृत्यापि तदनैकान्तिकत्वमाह **एकस्मादपीति** । शरे उत्पन्नं हि कर्म पूर्वाकाशप्रदेशविभागमुत्तरप्रदेशसंयोगं शरे च वेगाख्यसंस्कारं जनयतीत्यनैकान्तिकम् । असहायत्वं नानाकार्यानुत्पादमित्यर्थः । असहाय-स्योपादानत्वे क्षीरवदुपपाद्यासहायस्याधिष्ठातृत्वसमर्थक*सूत्रमवतारयति **यदि त्विति** ॥

३६९ । १ **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥**

सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन समन्वयस्य विरोध-संदेहे पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरदृष्टान्तात् परिणामित्वभ्रमे तन्निरासात् संगति-माह **क्षीरेति** । तस्मादविकृतं ब्रह्मेति भाष्यं तदस्तीति तत्त्वत इति च पदाध्याहारेण व्याचष्टे **तस्मादिति** । इतरथा हि मायामयविकारनिषेधे जगत्सर्गो न स्यादस्तीत्यनुक्तौ च साकाङ्क्षत्वं स्यादिति निरवयवेऽपि ब्रह्मणि विचित्रशक्तिवशेनाऽकृत्स्नप्रसक्तेरुक्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिमाशङ्क्य शक्ती-नामवास्तवत्वकथनार्थत्वेन परिहरति **अविद्येति** । अवस्तुत्वात्समुदायो न परिणमते समुदायिष्वपि यदि सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसी ततो

---

* तथा हीति १ पु. पा. ।

\+ अत्र अष्टमम् उपसंहारदर्शनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २—उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि २४ देवादिवदपि लोके २५ ॥

मूलोच्छेदो न स्यान्न चैतदस्ति इत्याह यद्यपि समुदाय इति । द्व्यणुकमारब्धुमणुना संयुज्यमानोऽणुरूपर्यधः पार्श्वतश्चतसृष्वपि दिक्षु कदाचित् कश्चित्संयुज्यते ते च सर्वे तेन समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेर्द्व्यणुकपिण्डः परमाणुमात्रः प्रसज्येतेत्यर्थः । अव्याप्यवृत्तौ संयोगस्य तावन्नैकत्र भावाऽभावावित्युक्तम् । अथ प्रदेशभेदेन भावाऽभावौ तत्राह अव्यापने चेति । कार्यकारणभाव आरम्भः* ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ ३७१ । ६

मायाशक्तिमद्ब्रह्मणः जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधसंदेहे संगतिमाह विचित्रेति । अन्तर्याम्यधिकरणे† त्वविद्योपार्जितत्वसंबन्धे जगद्ब्रह्मणोः सिद्धे शरीररहितस्यापि नियन्तृत्वसंभव उक्तः इह त्वशरीरस्याविद्यैवाक्षिप्यतइति भेदः । तदुक्तमित्येतद्देवादिवदपीति‡ सूत्रोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिभ्य इति । आत्मनि चैवमिति§ सूत्रोक्तिपरत्वेनापि व्याचष्टे यथा त्विति‖ । शक्तिमन्तो देवादयो यद्यपि शरीरिणः तथापि बाह्यसाधनाऽनपेक्षाः । यदि तु तत्र दृष्टं शरीरित्वं शक्तिमत्त्वेन ब्रह्मण्यापाद्यते तर्हि कर्तृत्वेन कुलालादिषु दृष्टं बाह्यसाधनापेक्षत्वं देवादिष्वप्यापाद्येतेति प्रतिबन्द्या प्रमेयसंभावनोक्ता । श्रूयमाणम् इति प्रमाणमुक्तम्¶ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ ,, । १६

परितृप्ताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिसमन्वयस्य ब्रह्म न विना प्रयोजनेन सृजति अभ्रान्तचेतनत्वात्संमतवदिति न्यायेन बाधसंदेहे पूर्वत्र सर्वशक्ति ब्रह्मेत्युक्तं तर्हि शक्तस्यापि प्रयोजनाभिसंध्यभावादकर्तृत्वमिति पूर्व-

---

* अत्र नवमं कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४—कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा २६ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् २७ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि २८ स्वपक्षदोषाच्च २९ ॥

† व्या· सू· अ· १ पा· ३ सू· १८ । ‡ व्या· सू· अ· २ पा· १ सू· २५ ।

§ व्या· सू· अ· २ पा· १ सू· २८ । ‖ यथा चेतेति २-३ पु· पा· ।

¶ अत्र दशमं सर्वोपेताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २—सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ३० विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ३१ ॥

पक्षमाह **न तावदित्यादिना** । **तादर्थ्येन** सुखार्थत्वेन । प्रवृत्तौ* प्रवृत्तेः प्राक् सुखाभावे सति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अविद्योपहितजीवान् करणापिधायानुग्राह्याभाव उक्तः । न दृष्टः प्रयोजनोद्देशलक्षणो हेतुरस्या इत्यदृष्टहेतुका । औत्पत्तिकी पुरुषस्योत्पत्तिमारभ्य प्रवृत्ता । अदृष्टहेतुकत्वस्य

३७२ । १७ विवरणं **प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण** इत्येतत् । श्वासादौ प्रयोजनानभिसन्धिरूपसाध्याभाववद्धेतोरपि चेतनकर्तृकत्वस्याभावान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह **न चास्यामिति** । जाग्रदादौ चेतनस्य जानतो ऽपि **चैतन्यमस्यां** श्वासादिप्रवृत्तावनुपयोगि सुषुप्ते ऽपि तस्याभावादिति च न युक्तम् । कुतः । प्राज्ञस्य सुषुप्तस्यापि स्वरूपचैतन्याऽप्रच्युतेरित्यर्थः । यदुक्तं लीलाया अपि सुखप्रयोजनत्वादिति तत्राह **सत्यपीति** । अनुद्दिश्य प्रयोजनं न करोति इति साध्ये त्वभ्रान्तचेतनत्वं लीलाकर्तरि सव्यभिचारम् इत्यर्थः । ननु यद्गुर्वायाससाध्यं तत्प्रयोजनाभिसंधिपूर्वकमिति व्याप्तिरभिमता तथा च न लीलादौ व्यभिचारस्तत्राह **दृष्टं चेति** । तद्यप्यस्मदाद्यपेक्षया जगद्गुर्वायाससाध्यं भाति तथापि न ब्रह्मापेक्षयेति न प्रयोजनाभिसंध्यापात इत्यर्थः । **नगैः** पर्वतैर्हनुमत्प्रभृतिभिः कर्तृभिर्नं बद्ध इत्यर्थः । तत्तर्हीत्यन्वयः । एतच्छक्यत्वे निदर्शनम् । **एषः** नीरधिः **समुद्रः** । **शिलीमुखैः** शरैर्न बद्धः । न च नीरनिधिः न पीत इतीषत्करत्वे निदर्शनम् । आचार्य† यो महीपतिर्महीचकार‡ तस्य नाम **नृग** इति । नियतनिमित्तमनपेक्ष्य यदा कदा चित्प्रवृत्त्युदयो यदृच्छा स्वभावस्तु स एव यावद्वस्तुभावी यथा श्वासादौ । यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्येव मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रियेति तत्र मा भूदुन्मत्तं ब्रह्म भवति तु जीवाऽविद्याविषयीकृतं जगद्विवर्ताधिष्ठानं

३७३ । १२ तथा च न प्रयोजनपर्यनुयोगः स्रष्टावित्याह **अपि च नेयमिति** ।

जीवभ्रान्त्या परं ब्रह्म जगद्बीजमजूघुषत् ।
वाचस्पतिः परेशस्य लीलासूत्रमलूलुपत्§ ॥
प्रतिबिम्बगताः पश्यन् ऋजुवक्रादिविक्रियाः ।
पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः ॥ *

---

* प्रवृत्ताविति नास्ति २ पु० ।
† आचार्यानिति ५ पु० पा० ।
‡ महयां चकारेति ३ पु० ।
§ अयं श्लोको नास्ति २-३-५ पु० ।

एवं वाचस्पतेर्लीला लीलासूचीयसङ्गतिः ।
अस्वतन्त्रत्वतः क्लिष्टा प्रतिबिम्बेशवादिनाम् ॥

विभ्रमाणां प्रयोजनानपेक्षायामपि तत्कार्यस्य तदपेक्षा स्या*दित्याकाशादेर्भ्रमकार्यस्य तदपेक्षामाशङ्क्याह **न चेति** । नन्वविद्याया हेतुत्वे कथं ब्रह्म कारण†मत आह **सा चेति** । **छुरिता** मिश्रिता । **निर्विषय इति** । वेदान्तप्रतिपाद्यो विषयो ऽस्य दूष्यत्वेन न वर्त्ततइति तथोक्तः‡ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ ३७४ । १

यो विषमसृष्टिकारी स सावद्यो ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वत्र लीलया स्रष्टृत्वमुक्तम् इदानीं सैव न सापेक्षस्य संभवति अनीश्वरत्वप्रसङ्गाद् निरपेक्षत्वे च रागादिमत्त्वमित्याक्षिप्यते । अनुमानस्य व्यभिचारमाह **न हि सभ्य इति** । सापेक्षत्वे ऽनीश्वरत्वमाशङ्क्य व्यभिचारमाह **न हि सैवेति** । कर्मापेक्षत्वेन वैषम्यं परिहृतं तर्हि विषमकर्मणि प्रेरकत्वेन वैषम्यतादवस्थ्यमित्याशङ्क्याह **न चैष इति** । वैषम्यादिप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति न च वाच्यमित्यन्वयः । यदीश्वरो ऽपि विषमं सृजेत्तर्हि रागादिमत्तया ऽनीश्वरः स्यादीश्वरश्चायं तस्मान्न विषमं सृजतीति किमनुमीयते उत ईश्वरो रागादिमान् विषमस्रष्टृत्वादिति वैषम्यम् । नाद्यो विरोधादित्युक्तम् । तमेवाऽऽगमविरोधं दर्शयति **यस्मादिति** । द्वितीयं निषेधति **न चेति** । यद्येवं वैषम्यमनुमितं किमतो निरवद्यत्वस्यापि श्रुतिसिद्धत्वेनातीतकालतातादवस्थ्यादित्यर्थः । तदेव दर्शयति **तस्मादिति** । श्रुतीनां ग्रावप्लवनादिश्रुतिभ्यो वैषम्यार्थ- ,, । १४ मर्थसंभावनां दर्शयति **तज्जातीयेति** । **उन्निनीषते** ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति । ईश्वरः पर्जन्यवत् सृष्टिमात्रे कारणं वैषम्ये तु बीजवत्तत्प्राणिकर्मवासनेति नेश्वरस्य सावद्यतेत्यर्थः । अपि च मायामयी सृष्टिरस्माकम् । यदि च तथाविधसृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वमनुमीयते तर्ह्यनैकान्तिकत्वमित्याह **अभ्युपेत्य चेति** । अकृताभ्यागमप्रसङ्गं वारयति§ **अकृते इति** । तदङ्गी-

---

* तदपेक्षत्वादिति २-३ पु॰ पा॰ । † ब्रह्मकारणत्वमिति ।

‡ अत्र एकादशं प्रयोजनवत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २—न प्रयोजनवत्त्वात् ३२ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ३३ ॥ § व्याकरोतीति २-३ पु॰ पा॰ ।

कारे* दोषमाह **तथा चेति**। वेदान्तानर्थक्यं मुक्तानामपीति भाष्योक्त-
३७५ । १२ मित्याह **मोक्षशास्त्रस्येति**। भाष्ये केवलाया अविद्याया वैषम्यकरत्व-
निषेधो ऽनुपपन्नः । भ्रान्तेर्वैचित्र्यत्वेन वैषम्यहेतुत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह
लयेति। ननु मा भूल्लयलक्षणाविद्या वैषम्यकरी भ्रमसंस्कारस्तु किं न
स्यादिति चेत् । अस्तु स तु† संसारानादितामन्तरेण स्यात्तथा च सिद्धं
नः समीहितमित्याह **विक्षेपेति**। विभ्रमसंस्कारस्य भ्रमसापेक्षत्वान्न स्वत
एव वैषम्यहेतुत्वं विभ्रमश्च न केवलो वैषम्यहेतुरपि तु रागादीन् जन-
यित्वा तत्सहितः । तथा च विभ्रमो रागादिसहितः शरीराच्छरीरं कर्मणः
कर्म रागद्वेषाभ्यां तौ च मोहसंज्ञाद्विभ्रमात् स च शरीरादुदेतीति चक्रक-
भ्रमणमनादितेव समादधातीत्यर्थः । अवघातनिष्पन्नांस्तुषान् पुरोडाशक-
पालेनोपवपति विगमयती‡त्यत्रावघातसमये कपालेषु पुरोडाशश्रपणाभावा-
द्भविष्यच्छ्रपणमपेत्य कपालानां पुरोडाशसंबन्ध§कीर्त्तनमिति‖ ॥

३७७ । ३ **सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥**

निर्गुणब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य यन्निर्गुणं न तदुपा-
दानं गन्ध इवेति न्यायविरोधसंदेहे भवतु विषमस्रष्टृत्वं पक्षपातेनाव्याप्त¶म-
नेकान्तम् । साध्येन** तु सगुणत्वे उपादानत्वमिति प्राप्ते विवर्त्ताधिष्ठानत्व-
मिहोपादानत्वम् । तच्च निर्गुणे ऽप्यविरुद्धं जात्यादावनित्यत्वाद्यारोपोपल-
ब्धेरिति सिद्धान्तः । भाष्यकारेण सौत्रीं सर्वधर्मोपपत्तिं व्याकुर्वता सर्वज्ञत्वा-
दयः कारणधर्मा ब्रह्मण्युपपद्यन्तइत्युक्तं तदयुक्तमिव न ह्येते लोके कस्य
चित्कारणस्य धर्मा दृश्यन्ते ऽत आह **अत्रेति**। जडप्रेरकत्वं कुलालादौ दृष्टं
ब्रह्मण्यपि नियन्तरि तेन भाव्यम् । तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रुति††सिद्धत्वाद-
र्थात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः । एवं सर्वशक्तित्वादौ योज्यम् । सर्वशक्तित्वेनोपादानकार-

---

* आगतौ तदङ्गीकारे इति १ पु॰ पा॰ । † स तु इति नास्ति १ पु॰ ।
‡ विगमयतीति नास्ति २–३ पु॰ । § संबन्धेति नास्ति ३ पु॰ ।
‖ अत्र द्वादशं वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३–वैषम्यनैर्घृण्ये न सापे-
क्षत्वात्तथा हि दर्शयति ३४ न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ३५ उप-
पद्यते चाप्युपलभ्यते च ३६ ॥ ¶ अव्याप्तमिति नास्ति २–३ पु॰ ।
** साध्येन इति नास्ति २–३ पु॰ । †† श्रुतीति नास्ति १ पु॰ ।

णत्वमुपपादितम् । सर्वज्ञत्वेन निमित्तकारणं चेत्युपपादितमित्यर्थः । महा-मायाविषयीकृतत्वेन निर्गुणत्वादिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्का ऽपास्ते*त्यर्थः† ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१३	५३
सूत्राणि	३७	१७१

---

* परास्तेति २-३ पु० ।

† अत्र त्रयोदशं सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-सर्वधर्मोपपत्तेश्च ३७ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

उद्गण्डैर्बाहुदण्डैः पृथुतरपरिघप्रांशुभिर्भिन्न*गात्राः
केचित्केचिच्च वज्रप्रतिमनखमुखैर्दीर्णदेहोपदेहाः ।
आकर्ण्यैके च यस्य प्रलयघनघनध्वानगम्भीरनादं
विध्वस्ता दैत्यमुख्यास्तमहमतिबलं श्रीनृसिंहं प्रपद्ये ॥
स्वबोधदलिताबोधतदुद्भूतजगद्भ्रमम् ।
सदानन्दघनाद्वैतं परं ब्रह्मास्मि निर्मलम्† ॥

३११ । ११ **रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥**

स्वतन्त्रा इत्यस्य व्याख्यानं **वेदनिरपेक्षा इति**। विलक्षणत्वादयो हि प्रधानादिपरत्वेन वेदान्तव्याख्यायामनुग्राहिका इमास्तु युक्तयः स्वातन्त्र्येण प्रधानादिसाधिका इति । अनेनाक्षेपावसरे एव पादार्थो विवेचितः । **मोक्षमाणानां** मोक्षमिच्छताम् । मुचेः सन्नन्तस्य लुप्ताभ्यासस्य रूपम् । वेदान्तैरेव ज्ञानजननात्किं परपक्षाक्षेपेण तत्राह **यथा चेति**। ननु प्रमाणावगतान्युपादानानि जगति समुच्चीयन्तां तन्तव इव पटेऽत आह **न चैतदेवेति**। चेतनमुपादानमस्येति तथोक्तम्। वेदो हि ब्रह्मप्रणीत इति सांख्याद्यागमस्य तत्तुल्यता । तथा च कपिलाद्यागमो वेदेन न बाध्यते सिंह इव समबलसिंहान्तरेण । एवं कपिलाद्यागमं दृष्ट्वा कृतमनुमानमपि न बाध्यते यथा सिंहं दृष्ट्वा कृते दार्वादिमये प्रतिकृतिसिंहे दृश्यमानाया ईदृशः सिंह इति सिंहाकारप्रतीतेरबाध इत्यर्थः । चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादक-

३७८ । १८ स्य‡ वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह **यानि हीति**। संयोगादौ व्यभिचारवारणार्थमा स्थौल्यादित्युक्तम्। संयोगादयो हि न स्थूलपिण्डादारभ्य कणपर्यन्त§मनुयन्ति । कुम्भोपादानत्वं सत्त्वादिगुणाश्रितं मृद्गतत्वात्सत्तावदिति च वक्ररीत्याऽनुमानम्। ननु सुखं घट इत्याद्यनुपलम्भात् कथं तदात्मत्वेनानुगतिरत आह **उपलभ्यतइति**। घटविषया हि बुद्धिस्तमनुकूलं प्रतिकूलं

---

* मग्नेति ३-२ पु॰ पा॰ ।
† निर्भयमिति २-३-५ पु॰ पा॰ ।
‡ प्रतिपादयत इति २ पु॰ पा॰ ।
§ कारणपर्यन्तमिति १ पु॰ पा॰ ।

वा गोचरयतीति अस्त्येवानुगतिरित्यर्थः । अन्वितत्वादेव सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यम् । सुखाद्यारब्धत्वे ऽपि जगतः कथं सत्त्वाद्यात्मकप्रधानारभ्यत्वमत आह **तत्रेति** । येयं* जगत्कारणस्य कार्यवशोन्नीता सुखाद्यात्मता सा सत्त्वमित्यर्थः । विधेयापेक्षया नपुंसकप्रयोगः । उपलभ्यतइति यदुक्तं तद्व्यक्तीकरोति **तथा हीति** । निरन्तरतम्ब्वध्यस्तवने ऽनेकान्तवारणाय प्रत्येकमित्युक्तम् । ननु चेतनोपकारकत्वेन तं प्रति गुणीभूतगुणत्रयस्य कथं प्रधानत्वमत आह **तच्च त्रिगुणमिति** । चेतनं प्रति† गुणभूतस्यापि‡ गुणत्रयस्य सिद्धान्तसिद्धमायया वैलक्षण्यमाह **न तु केन चिदिति** । करणमिन्द्रियं केन चिच्चेतनेन न कार्यते न प्रेर्यते किं तु कारणानां प्रवृत्तावनागतावस्थोपभोगापवर्गरूपः पुरुषार्थ एव हेतुः स च न्यायो गुणानामपि तुल्य इत्यर्थः । नन्वनुमानाद्चेतनोपादानत्वे जगतः सिद्धे जगदुपादानस्य चेतनाधिष्ठितत्वापत्त्या किं दूषणमुक्तं भवति साध्यसिद्धिमङ्गीकृत्य दृष्टान्तदृष्टधर्मान्तरसंचारो ह्युत्कर्षसमा जातिः स्याद्यथा यदि§ कृतकत्वेन घटवदनित्यः शब्दः तर्हि तद्वन्मूर्तः स्यादिति तत्राह **यदि तावदिति** । अयमत्र दूषणाभिप्रायः । किं गुणत्रयं चेतनानधिष्ठितमुपादानं‖ साध्यते उत तस्योपादानत्वमात्रम् । आद्ये विरुद्धत्वं द्वितीये सिद्धसाधनं त्रिगुणमायाया ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतित्वेष्टेरिति । ३७९ । २

मूर्तित्वापादनाद् वैषम्यमाह **व्याप्तेरिति** । कृतकत्वं हि न व्याप्तमित्यर्थः । **उपाददते** उत्पादयन्ति कृतकत्वमिव विरुद्धमित्यन्वयः । इवशब्दो यथाशब्दसमानार्थः उपमामात्रपरो न तूपमीयमानपरः । एवंशब्दस्य पृथक् प्रयोगात् । यदि सत्त्वाद्यन्वितत्वाज्जगत्तत्प्रकृतिकं मृदन्वितकुम्भवत् तर्हि तच्चेतनाधिष्ठितं तत्प्रकृतिकं स्यात्तत एव तद्वदेवेत्युक्तम् । तत्रोपाधिमाशङ्कते¶ **यद्युच्येतेति** । यथैकस्मिन्साध्ये साधनद्वयसंनिपाते सति एकतरसाधनप्रयुक्ता व्याप्तिरितरत्रारोप्यतइति सोपाधिकता तद्यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ता व्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वे समारोप्यते एवमेकस्मिन्साधने समन्वयादौ प्रकृ- ,, । २२

---

* इयमिति नास्ति २ पु· ।
† चेतनं प्रतीति नास्ति २–३ पु· ।
‡ गुणभूतस्यापीति नास्ति १ पु· ।
§ यदीति न दृश्यते २–३ पु· ।
‖ उपपादनमितीति २ पु· ।
¶ उपाधिमिव शङ्कते इति २–३ पु· पा· ।

तिगताऽचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गा चेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर्बहिरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यतइति भवति साध्यमपि सोपाधिकमित्यर्थः । **कश्चिद्धर्मो** ऽन्तरङ्गत्वादिः । नान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वे किं तु व्यभिचारकृते अन्तरङ्गस्यापि महानसादिस्वरूपस्य व्यभिचाराद्धूमवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरङ्गस्यापि वह्निसंयोगस्या*व्यभिचारेण व्यापकत्वादिति मत्वा परिहरति **स्वभावेति । स्वभावप्रतिबद्ध**मनौपाधिकत्वेन संबद्धम् ।

३८० । १० ननु स्वभावसंबन्धो ऽप्यन्तरङ्गत्वाद् ज्ञेयस्तत्राह **स चेति ।** साधनाव्यापक उपाधिर्यथा प्रपञ्चः सत्यः प्रतिभासमानत्वाद् ब्रह्मवदित्यत्र चेतनत्वमुपाधिः । अयं हि साध्यव्यापकः सत्यब्रह्मव्यापनात् । न च साधनव्यापकः पक्षे साधनवत्यप्यप्रवृत्तेः । साध्यव्यापक इत्युक्ते शैले ऽनलस्यानुमायामिन्धनवत्त्वस्याप्युपाधिता स्यात् तद्वारणाय साधनाव्यापक इत्युक्तम्† । (एतावत्युक्ते कारीषवह्निमत्त्वादेरप्युपाधित्वं भवेत्तन्मा भूदिति साध्यव्यापक इत्यभिहितम् ।)‡ नन्वेवं पक्षेतरत्वस्याप्युपाधिता स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं साध्यसमव्याप्तिरिति विशेषणीयमिति । तन्न । यतः ।

साध्याभावेन साकं स्वाभावव्याप्तेरनिश्चयात् ।
कुतः पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकता मता ॥

यदि हि यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति तत्र साध्यमिति व्यतिरेकव्याप्तिरवधार्येत§ तदा यत्र साध्यं तत्र पक्षान्यत्वमित्यन्वयः । अन्यथा पक्षेतरत्वं त्यक्त्वा ऽपि साध्यसत्त्वे कुतस्तस्य तद्व्यापकता । न चायमवधारयितुं शक्यते यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति पक्षे तत्र साध्याभावस्य संदिग्धत्वादेवं च साध्यव्यापकत्वेनैव पक्षेतरत्वस्य व्यावृत्तेः समपदं मुधेति । द्विधा चोपाधिस्तत्र शङ्कितो ऽनुकूलतर्काभावादिना ऽवगम्यते निश्चितस्तु यथायोगं प्रमाणैरवधार्यते । सदनुमाने तु समारोपित उपाधिः साधनव्याप्त्यादिभिरुद्ध्रियते शङ्कितस्त्वनुकूलतर्कैः शङ्क्यमानश्च साध्यव्यापकः साधनाव्याप-

* वह्निसंबन्धस्येति ३ पु. पा. । † साध्यव्यापक इति नास्ति १ पु. । एतदग्रे-न साध्यव्यापक इत्युक्तमिति ग्रन्थो ऽधिकः १ पु. ।
‡ ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति १ पु. । § अवधार्यते इति १ पु. पा. ।

कश्च वाच्यस्तत्र साध्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वं स्याद् व्यापकं प्रति व्यापकस्य व्याप्यं प्रति व्यापकताया अवश्यंभावात्साधनाऽव्यापकत्वे च साध्याव्यापकत्वं भवेद् व्याप्यं प्रत्यव्यापकस्य तद्व्यापकं प्रत्यव्यापकत्वनियमादित्यादिभिश्च तदुद्धार इति । नन्वेवमुपाधिसिद्धौ निरुपाधिकसंबन्धरूपव्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च साधनाऽव्यापकत्वादिरूपलक्षणसिद्धिः सिद्धे च लक्षणे उपाधिसिद्धिरिति चक्रकं स्यात् । नेति नवीनाः । साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वात्साध्यव्यापकत्वस्य साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्मकत्वाच्च साधनाऽव्यापकत्वस्येति । नवीनतरास्तु न साध्यत्वं सपक्षे यत्रोपाध्यवधारणम् । अथ साध्यत्वेन संभाव्यमानत्वं तदेव कुतः यदि व्यापकत्वादिति मन्वीरन् तदेव तर्हि चक्रकमापतितमिति घट्टकुट्यां प्रभातमिति । अस्माकं त्वनिर्वचनीयवादिनामत्राऽनास्थेति ।

अस्तु तर्ह्यनौपाधिकसंबन्धनिश्चयो ऽन्तरङ्गत्वेनैव नेत्याह **तन्निश्चयश्चान्वयेति** । साध्यव्यापकत्वादित्युक्तधर्मान्तरस्यानुपलब्धौ सत्यां सतोश्चान्वयव्यतिरेकयोर्व्याप्तिनिश्चय आयतते सिध्यति* प्राप्नोतीत्यर्थः । अचेतनस्य चेतनाप्रेरितस्य कार्यजनकत्वाभावाच्च चेतनप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकयोरतिस्फुटत्वम् । अन्वयव्यतिरेकवन्मात्रानुमाने एतत्† पर्वतेतरत्वादेरप्यनुमानं स्यादत आह **एवमपीति** । आन्तराः प्रमातृ‡बुद्ध्यैक्याध्यस्तचैतन्यधर्मा एतद्वैपरीत्यं बाह्यत्वम् । एतस्य च व्याख्यानं **विच्छिन्नेति** । चन्दनाद्यन्वये ऽपि सुखादिव्यभिचाराच्च नैक्यमित्याह **यदि पुनरिति** । सुखयतीति सुखः । क्रमेलक उष्ट्रः । प्रधाने हेतोरपर्यवसानाद् अर्थान्तरतामाशङ्क्याह **संसर्गपूर्वकत्वे हीति** । नानात्वेन सहैकस्मिन् अर्थे समवेतः संसर्गः स तथोक्तः । परिमितत्वं किं योजनादिमितत्वम् उत स्वसत्तामतिक्रम्य वर्त्तमानेन वस्तुना सह वर्त्तमानत्व§मथ वा स्वासंसृष्टवस्तुमत्त्वं नाद्य इत्याह **यदि तावदिति** । द्वितीयमाशङ्कते **अथेत्यादिना** । कारणं हि कार्यान्तरमपि व्याप्नोति न कार्यमतो यावत्कारणं शब्दतन्मात्रं तावन्न व्याप्नोति नभः गन्धाद्यव्याप्तिस्तस्य प्रसिद्धैवेति । परिहरति **हन्तेति** । न

३८० । ११

३८१ । १८

---

* सिध्यतीति नास्ति २ पु॰ ।
† एतदिति नास्ति १ पु॰ ।
‡ प्रमात्रिति नास्ति २-३ पु॰ ।
§ वर्त्तनमिति २ पु॰ पा॰ ।

तृतीय इत्याह **परस्परसंसर्गस्त्विति** । सत्त्वादीनां चितिशक्त्या आत्मना परस्परं च संसर्गो नास्तीत्यर्थः ।

२८२ । ९ रचनायाः प्रवृत्तेः सकाशाद्भेदमाह **रचनाभेदा इति** । कार्यगतविन्यासविशेषा इत्यर्थः । अपि त्वित्यस्य या प्रवृत्तिः सा ऽपि चेतनाधिष्ठानमेव गमयतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रवृत्तेर्हेतुमाह **साम्येति** । वैषम्यं भवतीति शेषः । वैषम्ये सत्यङ्गाङ्गित्वं भवतीत्याह **तथा चेति** । अङ्गाङ्गित्वात्कार्योत्पादनरूपा प्रवृत्तिर्भवतीत्याह **एवं हीति** । एवं चाङ्गित्वानुपपत्तेश्चेत्यस्य सूत्रस्य* प्रवृत्तेश्चे†त्यनेन पौनरुक्त्यमर्थान्निरस्तम् । चेतनाऽनधिष्ठितप्रधानसाधकत्वेन परोक्तस्य प्रवृत्तेरिति हेतोरेव चेतनाधिष्ठिताचेतनसिद्धौ हेतुत्वेनाभिधानात्साध्यविरुद्धत्वोक्तिर्वक्रोक्तिः । औपनिषदेन न दृष्टान्तानुसारेण ब्रह्मकारणत्वं समर्थ्यते ऽतः केवलस्य चेतनस्य‡प्रवृत्तिर्न दृष्टा इत्यचोद्यमित्याशङ्क्याह **त्वया किलेति** । उपनिषदर्थसंभावनायाम् अनुमानं सामान्यतोदृष्टं वाच्यमित्यर्थः । अविद्याप्रत्युपस्थापितेत्यादिभाष्येण स्वपक्षं समाधास्यामीत्यभिसंधिमानित्यर्थः । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेत्येतत्सत्यमित्यर्थः । अत्र च शेषत्वेन तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति भाष्यमनुसन्धेयम् । इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपगम्याऽचेतनस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीनेति समर्थिते सांख्य आहेत्यर्थः । न चेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लोकायतिकभ्रमो ऽपि लिङ्गमित्याह **यतश्चेति** । रचनायाः प्रवृत्तेर्वा हेतोश्चिदात्मकारणकत्वसिद्धिर्जगतो नेत्यर्थः । यदुक्तं न चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतयेष्यतइति तत्र किं स्वरूपस्यासिद्धिरभिमता उत प्रवृत्तिसंबन्धस्य । नाद्य इत्याह **न तावदिति** । न द्वितीय इत्याह **तत्रेति** । आकाशस्य प्रकृत्यन्वयमात्रं चैतन्यस्य तु व्यतिरेको ऽप्यस्तीति वैषम्यमित्यर्थः । लोकायतिको ऽपि चेतनतन्त्रामचेतनप्रवृत्तिं मन्यते सांख्यस्तु ततो ऽप्यविवेकीत्याह **भूतेति** ।

२८४ । १ भूतानां चेतनेति येषां मतं ते तथोक्ताः । एवं तावद्रथादिवद् मूलकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वं साधितं तत्र दृष्टान्ताऽसिद्धिमाशङ्कते **स्यादेतदिति** । रथादिप्रवर्तको देह एव स तु चेतन इत्यविवेकिनां प्रसि-

---

* व्या० सू० अ० २ पा० २ सू० ८ । † व्या० सू० अ० २ पा० २ सू० २ ।

‡ चेतनस्येति नास्ति २ पु० ।

द्विरनूदिता साक्षाद्यश्चेतनः सो ऽसङ्गत्वादप्रवर्त्तक इत्यर्थः । **तवेति** । तवापीत्यर्थः । रूपादीनां संनिधिमात्रेणेन्द्रियप्रवर्त्तकत्वे चेतनाधिष्ठितादचेतनात्कार्यरचनेति नियमभङ्गमाशङ्क्य परसिद्धमुदाहृतमिति परिहरति **सांख्यानां हीति** । **अर्थाकारेणेति** । अर्थविषयज्ञानाकारेणेत्यर्थः । उक्तं हि शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिरिति ।

यदि पयोम्बुनोः सपक्षत्वमपि कथं तर्हि साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वादिति भाष्यमत आह **साध्यपक्षेत्युपलक्षणमिति** । प्रधानस्य सहकार्यभावासिद्धेः ३८५ । ९ सूत्रभाष्याऽयोगमाशङ्क्याह **यद्यपीति** । सर्गस्य निर्माणे कर्मवासना न प्रभवतीति चेत्कि तर्हि तासामुपयोगस्तत्राह **प्रधानमेवेति** । निमित्तं धर्मादिप्रकृतीनां मूलप्रकृतेर्महदादिप्रकृतिविकृतीनां चाप्रयोजकं स्वकार्ये सर्गे किं तु वरणस्य प्रतिबन्धकस्य भेदो भङ्गस्ततो निमित्ताद्भवति क्षेत्रिकवद् यथा हि क्षेत्रकारी केदारादपां पूर्णात्केदारान्तरं (समं निम्नं वा* पिप्लावयिषुरपो† न पाणिना ऽपकर्षति किं तु वरणं तासां भिनत्ति भिन्ने तस्मिन्स्वयमेवापः केदारान्तरं)‡ प्लावयन्ति तद्वदिति पातञ्जलसूत्रार्थः । तर्ह्यपनीते प्रतिबन्धे सृजतु प्रधानमत आह **ततश्चेति** । सदातनादपनायकात्सदापनीतः प्रतिबन्ध इति सदैव सर्गः स्यादित्यर्थः । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्प्राणिकर्मपरिपाकावसराभिज्ञस्य लीलादिना कदा चित् स्रष्टृत्वं न सर्वदेत्याह **ईश्वरस्य त्विति** । **यदृच्छयेति** । यथा ऽस्मदादेस्तृणच्छेदादौ नियतनिमित्ताऽनपेक्षा प्रवृत्तिरेवमित्यर्थः । **वह्न्यादीति** । पित्तधातुरादिशब्दार्थः ।

कीदृशो ऽनाधेयातिशयस्य भोग इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे **न केवलमिति** । ३८७ । ३ सिद्धान्ते ऽप्यतात्त्विकभोगाभ्युपगमाद् अवास्तवस्य न निषेध इत्यर्थः । उभयार्थताभ्युपगमे ऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणाम् आनन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एवेति भाष्यं तदनुपपन्नमिवापवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्तौ सत्यां क्रमेण भोगमोक्षोपपत्तेः । योगैश्वर्याज्ज्ञानन्तविकाराणां युगपदुपभोगसंभवादित्याशङ्क्याह **न तावदपवर्ग§ इति** । किं निःशेषविकारान् भोजयितुं

---

* निम्नं वेति नास्ति ३ पु० । † पय इति ३ पु० ।

‡ ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थस्त्रुटितः २ पु० । § न वा तदपवर्ग इति २-३ पु० पा० ।

३८७ । १३ प्रधानं प्रवर्तते* उत क्रियतो ऽपि । नान्त्य† इत्याह **भोगस्य चेति ।** आद्ये निषेधभाष्यमुपपादयति **निःशेषेति ।** यद्यपि सकृच्छब्दाद्युपलम्भाद् भोगः समाप्तस्तथापि न पुनरप्रवृत्तिः । तत्त्वज्ञानमन्तरेण मोक्षासिद्धेरर्वाक्च मोक्षाद्भोगस्यावश्यकत्वादिति शङ्कते **कृतभोगमपीति ।** सत्त्वं बुद्धिः । क्रियासमभिहारो ऽभ्यासः । अपवर्गः किं शब्दाद्यनुपलब्धिर्बुद्धिविवेकज्ञभेदख्यातिर्वा यद्याद्यस्तत्राह **हन्तेति ।** न द्वितीय इत्याह **न चास्या इति । उभयार्थमिति ।** भोगमोक्षार्थमित्यर्थः । शक्तिशक्तिमतोरभेदात्पुरुषो दृक्शक्तिः । दृक्शक्त्यनुच्छेदवदिति इदानीं भाष्यपाठो दृश्यते । निबन्धे तु सर्गशक्त्यनुच्छेदवदिति पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे **सर्गेति ।** दृक्शक्तिः किं सर्वप्रधानकार्यविषया एकदेशविषया वा । आद्ये दोषमाह **यथा हीति ।** यथैकेन पुंसा स्वविकारदर्शनेन कृतार्थापि सर्गशक्तिः पुरुषान्तरं प्रति दर्शयितुमनुच्छेदा‡दनुच्छेदेन प्रवर्तते एवं दृक्शक्तिरपि सकृद्दृश्यदर्शनेन चरितार्थापि तं पुरुषं प्रति सर्वप्रधानविकाराणामर्थवत्त्वाय सर्वान्द्रष्टुमनुच्छेदेन प्रवर्ततइत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह **सकृद्दृश्येति । एकपदे** एकपदन्यासावच्छिन्नक्षणे ।

३८८ । १७ अर्थाभावसूचोक्तं दूषणमनुजानाति **मा भूदिति ।** शक्त्यर्थवत्त्वं दृक्शक्तिसर्गशक्त्यर्थवत्त्वम् । शङ्कित्यत्र ग्रन्थच्छेदः । प्रधानावस्थानाशे ऽपि अवस्थावतां गुणानामनाशात्स्वरूपप्रणाशभयादिति भाष्यायोगमाशङ्क्य विकल्पमुखेन व्याचष्टे **यदि प्रधानावस्थेति ।** भाष्ये ऽनपेक्षस्वरूपाणामिति । इतरेतरमनपेक्षमाणानां गुणप्रधानत्वहीनानामित्यर्थः । ननु प्राचीनवैषम्यपरिणामसंस्कार एव पुनर्वैषम्यहेतुरस्तु किं बाह्यक्षोभयित्रा तत्राह **यत्साम्यावस्थयेति ।** प्रलयसमये यत्साम्याकारेण§ सुचिरं परिणतं तत्संस्कारप्राचुर्यात्पुनरपि साम्याकारेण परिणमते तद् द्वयोः संस्कारयोः समत्वे ऽपि प्राचीनवैषम्यसंस्कारस्याभिनवसाम्यसंस्कारेण व्यवधानात्साम्यपरिणाम एव युक्त इत्यर्थः । विलक्षणश्चासौ कार्यं जनयितुं प्रत्ययते आगच्छतीति तथोक्तः । एकादशेन्द्रियाणां कथं

३८९ । २० सप्तत्वमित्याशङ्क्य बुद्धीन्द्रियाणि त्वगिन्द्रिये ऽन्तर्भावयति **त्वङ्मात्रमेवेति ।** अनेकरूपादिग्रहणसमर्थं यत् त्वङ्मात्रं तदेव बुद्धीन्द्रियं तच्चैकमित्यर्थः ।

---

* प्रवृत्तमिति २ पु० पा० ।
† नाद्य इति १ पु० ।
‡ अनुच्छेदादिति नास्ति २ पु० ।
§ साम्यावस्थाकारेणेति १ पु० पा० ।

ननु तप्य एव मा भूद् यथा ऽस्तीत्यत्र तथा च कथमद्वैत-व्याघातकस्तप्यतापकभावस्तत्राह **न हि तपिरिति**। कर्तृस्थो भावः फलं यस्य स तथोक्तः। **परसमवेतेति**। कर्मत्वव्यापकोक्तिरियम्। तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्त्यैव न लक्षणोक्तिः। तथा सति वृक्षात्पतिते पर्णे पर्णसमवेतपतन*क्रियाफलविभागभाजो वृक्षस्यापादानस्यापि कर्मत्वप्रसङ्गात्। नन्वात्मानं जानाति पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्रैकस्यापि कर्मकर्तृभावात् कथमस्य कर्मत्वव्यापकत्वम्। उच्यते। सोपाध्यात्मनि उपाधिभेदादेव भेदान्निरुपाधौ यां वृत्तिं प्रति कर्मत्वं तस्या एवोपाधित्वस्य वर्णितत्वात् पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्र कर्मत्वोपचारात्। पाणिनिर्हि कर्मवदित्याह तस्माद् यत्कर्म तत्परसमवेतक्रियाफलभागीत्यर्थो न तु यदुक्तविधं तत्कर्मेति। ननु क्रियाफलशालित्वमात्रव्याप्तं कर्मत्वं वृथा परविशेषणं तथा च तपुरेव तप्यत्वमस्तु तत्राह **अनन्यत्वइति**। तप्यस्य तापकादनन्यत्वे सति अकर्मत्वप्रसङ्गादित्यन्वयः। निदर्शनं **चैत्रस्येवेति**। स्वसमवेता गमनक्रिया तस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तच्छालिनो ऽपि चैत्रस्य परत्वाभावादकर्मत्ववत्तप्यस्याप्यभेदाभ्युपगतावकर्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु यथा जलधिः स्वभावभूतैरपि वीच्यादिभिर्मुच्यते तथा तप्यतापकाभ्यामात्मा तत्राह **जलधेश्चेति**। अर्थस्यापि स्वर्गादेरतापकत्वं भाष्योक्तमुपपादयति **अर्थोपीति**। **दुनोति** परितापयति। दृक्शक्तिः पुरुषः दर्शयति स्वविकारान् पुंस इति दर्शनशक्तिः प्रधानं तस्य च बुद्धिरूपेण परिणतस्य चिच्छायापत्तिः संयोगः। अविविक्तयोः प्रधानपुरुषयोर्दर्शनम् अविवेकदर्शनम्। भाष्ये स्यादपीत्यपिना न साक्षात्पुंसो मोक्ष इत्यसूचि। तदाह **अत्र चेति**। बन्धमोक्षस्वरूपालोचनेन तयोः साक्षाद्बुद्धिधर्मत्वमाह **तथा हीति**। अविभागो बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषादविवेकस्तेन बुद्धेर्जडाया अप्यापन्नं गुणस्वरूपावधारणम्। अनुकूलप्रतिकूलशब्दादिज्ञानस्य विविक्तपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणामत्वाद् बुद्धेरेव बन्धमोक्षावित्यर्थः। मोक्षनिरूपणाय च बन्धनिरूपणम्। अत एवापवृज्यतइत्येवाह। इदानीं स्वामिनि पुरुषे बन्धाद्युपचारं सदृष्टान्तमाह **तथापीति**। अविभागस्याविवेकस्या†पत्तिः प्राप्तिस्तयेत्यर्थः। औपनिषदद-

३९० । ४

३९१ । ८

* पतनेति नास्ति २-३ पु॰। † अविवेकस्येति नास्ति २-२ पु॰।

र्शनासामञ्जस्यं निषेधति **नेति**। किं वस्तुतस्तप्यतापकविभागानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारतो वा आद्ये इष्टप्रसङ्ग इत्याह **एकत्वादेवेति**। उपात्तं भाष्यं व्याख्याति **यत इति**। द्वितीये नानुपपत्तिर्व्यवहारतो भेद*स्वीकारादित्याह **तस्मादिति**। परोक्तदोषानुवाद एव भाष्ये भाति न दूषणमित्याशङ्क्या-
३९१। २० ध्याहारेणेष्टप्रसङ्गकथनपरतां स्फोटयति **इत्यस्मादिति**। यदि भ्रान्तत्वं तप्यतापकभावस्य तर्ह्येष एव दोष इत्याशङ्क्य साम्यप्रतिपादनार्थं तच त्वयापीति भाष्यं तद् व्याचष्टे **सांख्योपि हीति**। ब्रुवाणो ऽपीत्यन्वयः। **सत्त्वं** बुद्धिगतः सत्त्वगुणः। दर्शितो विषयो यस्य पुंसः स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तत इति†। अविभागापत्तिस्तर्हि चौरवत्सत्येति तन्निमित्ता तृप्तिः पुंसः सत्या स्यादत आह **तदविभागापत्तिश्चेति**। **अविवेको ह्यविभाग इति** नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्येति भाष्यमुपात्तम्। **अनिर्मोक्ष-प्रसङ्ग इति** तस्यातीतानन्तरपदानुषङ्गेण व्याख्या। न दृश्यते ऽनेन पुरुषत्वमिति अदर्शनं तमः। तस्य तप्तिहेतुत्वमुपपादयति **न तावदित्यादिना**। तमसः तप्तस्य निवृत्त्ययोगात् परस्य तन्निमित्ततप्तेरनाश उक्तः। सिद्धान्ते त्वविद्याया अवस्तुतस्तप्तिहेतोर्विद्यया निवृत्तेर्मोक्षोपपत्तिमाह **यथा हीति**। **सांख्यस्य त्विति** तुशब्दो नशब्दसमानार्थः‡॥

३९५। १५ **महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्॥ ११॥**

यद्यप्यस्य स्वपक्षदोषपरिहारस्य स्मृतिपादे एव सङ्गतिस्तथापि यदि प्रधानगुणानन्वयाज्जगन्न तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयान्न तदुपादानकम् इत्यवान्तरसङ्गतिलोभादिह लिखितः। तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शास्त्रस्य परमतनिरासपरत्वाभावान्निराकृतौ निराकर्त्तव्य इति च भाष्यनिर्द्देशायोगमाशङ्क्याह **यथैवेति**। श्रौतब्रह्मधीसिद्ध्यै तन्निरास इत्यर्थः। एतेने-

---

* व्यावहारिकभेदेति २–३ पु. पा.। † इत्यर्थ इति २ पु. पा.।

‡ अत्र प्रथमम् अनुमानाधिकरणं रचनानुपपत्त्यधिकरणं वा पूर्णम्। तत्र सूत्राणि १०–
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् १ प्रवृत्तेश्च २ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ३ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ४ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ५ अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ६ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ७ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ८ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ९ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् १०॥

त्यत्र कारणं कार्याद् न्यूनपरिमाणमिति नियमो भग्नः इह कारणविशेषगुणस्य कार्ये गुणारम्भनियमो भज्यतइति सत्यपि भेदे रीतिसाम्यकृतजामित्वपरिहारः*। **प्रपञ्च आरभ्यतइति ।** कारणगुणस्य प्रक्रम उपक्रमो नियतपूर्वसत्त्वं तेन तमसमवायिकारणं कृत्वेत्यर्थः । तर्कस्य विपर्ययमनुमानमाह **तस्मादिति ।** विमतमचेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्संमतवदित्यर्थः । ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् । मायाशबलब्रह्मोपादानत्वेन सिद्धसाधनत्वं व्यावर्तयितुमेवकारः । प्रधानसिद्ध्यर्थान्तरत्वमाशङ्क्याह **तच्चेति । इत्युक्तमिति ।** एतेन शिष्टापरिग्रहा† इत्यत्र पूर्वपक्षे इत्यर्थः । महाप्रलये प्रयत्नाभिघाताद्यभावात् कथमणुषु कर्म तत्राह **अदृष्टवदिति ।** ननु किं द्व्यणुकारम्भव्यवधिना ऽत आह **बहवस्त्विति ।** असंयुक्तानामारम्भाऽनभ्युपगमात् सिद्धसाधनमाशङ्क्याह **संयुक्ता इति । सहसेति ।** द्व्यणुकमनारभ्येत्यर्थः । अनेन बाधो ऽपोदितः । तन्त्वादिषु व्यभिचारवारणार्थमणुत्वइति । द्व्यणुकेषु अनैकान्तिकत्ववारणार्थं परमेति । परमाणवोः स्वापेक्षया स्थूलद्व्यणुकारम्भकयोरव्यभिचाराय बहुत्वादिति । साध्यवैकल्यमाशङ्क्याह **यदि हीति ।** परमाणवः किम् अनारभ्य द्व्यणुकादीनि कुम्भमारभन्तइति उतारभ्य । नाद्य इत्याह **न घटे इति ।** सत्येव घटे बुद्ध्या विभज्यमाने कपालादिखण्डावयविनो नोपलभ्येरन् तथा च त्रसरेणुवदनुपलब्धे रेखोपरेखे घटे संस्थानविशेषानुपपत्तेः व्यञ्जकाभावाद् घटत्वानुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह **घटस्यैव त्विति ।** ३९३ । २०

यदि हि परमाणव एव खण्डावयविनम् आरभ्य महावयविन आरभेरन् तथा सति सर्वएव ते परमाणुषु सम्भवेयुः तच्च न मूर्त्तानामवयवावयविभावविरहिणामेकदेशत्वाभावनियमात् । अवयवावयविनौ हि तन्तुपटावेकत्र संयोगिभूभागे भवतो न तु परमाणुषु समवयतामवयविनामस्ति परस्परमवयवावयविभाव इति न समानदेशता । तस्माद्यदि परमाणुभिः स्थूलमारभ्येत घट एव वा ऽऽरभ्यः स्यान्न कपालादीनीत्यर्थः । यदि च घट एव परमाणुभिरारब्धस्तदा न केवलं विद्यमाने घटे संस्थानानुपलम्भप्रसङ्गः किं तु नाशादूर्ध्वमपि कपालाद्यनुपलम्भप्रसङ्ग इत्याह **तथा सतीति ।** ३९४ । १४

---

* पुनरुक्तिपरिहार इत्यर्थः ।

† न्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ १२ ।

न च वाच्यं कुम्भभङ्गसमनन्तरमवस्थितसंयोगसचिवाः परमाणवः कपालकणादीनारभन्ते सति तु कुम्भे तेन प्रतिबन्धात्सन्तो ऽपि संयोगा नारभन्त इति । यतः कपालादीनामेव सहसारम्भे संस्थानानुपलम्भः स्याद् द्व्यणुकादीन्यारभ्य तदारम्भे मूर्तानां समानदेशत्वायोगो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण तदारम्भे कुम्भारम्भो ऽपि तथा भवत्विति वृथा शुष्कवर्णन**मिति । ननु द्व्यणुकैरपि यदि बहुभिः कार्यमारभ्यते तर्हि घटादयो ऽप्यारभ्यन्तां तथा चान्तरालिककार्यानुपलम्भप्रसङ्गः । अथ तैस्त्रसरेणुरेवारभ्यते तर्हि परमाणुभिरपि स एवारभ्यतां मुधा द्व्यणुकं विशेषो वा वाच्यः । उच्यते । किं सर्वत्र परमाणूनामारम्भकत्वमुत क्व चिद् द्व्यणुकादिप्रक्रमोऽपि । नाद्यः । यतो ऽस्ति तावल्लोष्टमूलावयवपरमाणुसंख्यापेक्षया लोष्टावयवमूलपरमाणूनां संख्यापकर्षः । अन्यथा लोष्टतदवयवयोर्गुरुत्वादिसाम्यप्रसङ्गात् । एवं तदपेक्षया तदवयवतदवयवानां मूलावयवपरमाणुसंख्यापकर्षो द्रष्टव्यः । न चायं निरवधिरेकत्वात्परं न्यूनसंख्याऽसंभवात् । न च त्रित्वमारम्भकसंख्यावधिः । ततः परमप्येकत्वद्वित्वभावात् । न चैकत्वमेकस्य संयोगानुपपत्तावसमवायिकारणविधुरस्यानारम्भकत्वात् । तस्मात्सजातीयसंयुक्तपरमाणुगतद्वित्वमारम्भकसंख्यापकर्षावधिरिति सिद्धं द्व्यणुकम् । तथा च न सर्वत्र परमाणुभिस्त्र्यणुकारम्भः । नापि द्वितीयः । सिद्धं हि परमाणोस्त्र्यणुककारणं द्व्यणुकं प्रति कारणत्वम् । तथा च न तस्य क्वापि त्र्यणुककारणत्वसंभवः । कारणजातीस्य कार्यजातीयं प्रति अनारम्भकत्वात् । न ह्यणुजातीयः तन्तुः कार्यं पटजातीयमारभत इति । बहुत्वं प्रति बहूनां परमाणूनां समवायिकारणत्वाद् द्रव्यं प्रतीत्युक्तम् । प्रलये ऽस्मदादीनामपेक्षाबुद्ध्यभावमाशङ्क्येश्वरबुद्धिमित्युक्तम् ।

३९४ । २० **तदपि हीति** । परिमाणस्य सजातीयपरिमाणारम्भकत्वनियमादित्यर्थः । **कारणबहुत्वेति** । समपरिमाणदृढसंयोगवत्तन्त्वारब्धपटयोर्मध्ये यदन्यतरस्मिन् महत्त्वमुद्रिक्तं तस्य कारणबहुत्वादुत्पत्तिः । समसंख्यदृढसंयोगवत्तन्त्वारब्धयोस्तु कारणमहत्त्वात् समपरिमाणसमसंख्यतन्त्वारब्धयोः पुनः कारणप्राचुर्यादित्यर्थः । यथा तूलपिण्डानां प्रचयस्तथा द्व्यणुकयोर्नास्ती-

---

* शुष्कचर्वणमिति २-३ पु. पा. ।

त्यत्र हेतुमाह **तदवयवानामिति**। प्रचयो ह्यारम्भकावयवगतः शिथिलसंयोगः समतुलिततूलपिण्डद्वयाभ्याम् आरब्धयोर्बृहत्तूल*पिण्डयोरन्यतरमहत्त्वातिशयकारणम्। न च द्व्यणुकयोरवयवानां परमाणूनां भागेन लग्नत्वं भागेनालग्नत्वमित्येवंरूपः शिथिलसंयोगो निरवयवत्त्वादित्यर्थः। यदि द्व्यणुकगता संख्यैव त्र्यणुकगतमहत्त्वकारणं तर्हि त्र्यणुकादिगता संख्यैव तत्कार्यमहत्त्वहेतुरस्तु इत्याशङ्क्य तत्र महत्त्वादिसंभवादनियम इत्याह **त्र्यणुकादिभिरिति**। समानजातीयगुणान्तरमारभन्तइति दूषणं व्यभिचाराद्धेतोरदूषणीक्रियते सूत्रकारेणेत्याह भाष्यकार इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रिययेत्यादिभाष्येणेति शेषः। ३६५। १०

सूत्रमुदाहृत्य व्याचष्टे **यथेत्यादिना**। यथाश्रुतसूत्रे परिमण्डलादपि महदारम्भो भाति स चायुक्त इति मत्वा वक्ति **अनुक्तेति**। अनुक्तमेव दर्शयति **यथा द्व्यणुकमिति**। सूत्रे वतेरधस्ताद् अणुवत्यध्याहर्त्तव्यम्। तथा च यथाक्रमं ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुवदिति सूचनाय वाशब्द इत्यर्थः। परिमाणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभतइति भाष्ये परमाणुपारिमाण्डल्याद् द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भनिषेधात्। अर्थाद् द्व्यणुकगताणुत्वस्य पारिमाण्डल्यादारम्भ इति भ्रमः स्यात्तं निरस्यति **पारिमाण्डल्यग्रहणमिति**। ननु सूत्रे ह्रस्वपरिमाणस्य महद्दीर्घारम्भकत्वं परिमण्डलपरिमाणस्य ह्रस्वपरिमाणारम्भकत्वं च भाति तदयुक्तम् अनन्तरनिषेधादत आह **गुणिपरमिति**। परिमाणवद्द्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरारम्भ† उच्यते न तु गुणारम्भ इत्यर्थः। द्व्यणुकइति सप्तम्येकवचनं कृत्वा वाक्यार्थमाह **द्व्यणुकाधिकरणइति**। ननु द्व्यणुकगतद्वित्वयोः कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्याया द्रव्यारम्भकत्वायोगादत आह **संख्येयानामिति**। ३६६। १४ जायतेपदानुषङ्गमाह **योजनेति**। पारिमाण्डल्यादारम्भे अपोदिते विरोधिपरिमाणान्तराक्रान्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याह **स्वकारणेति**। स्वकारणं संख्या। व्याप्तेर्व्यभिचारे उक्ते यत्र व्यभिचारस्तत्रास्त्यनारम्भे कारणमित्येतावदुच्यते उत तत्कारणराहित्येन व्याप्तिर्विशिष्यते। नाद्य इत्याह **कारणगता इति**।

---

* महातूलेति २-३ पु॰ पा॰। † द्रव्यारम्भ इति २ पु॰ पा॰।

द्वितीये ऽपि किमणुमहत्परिमाणाभ्यां द्व्यणुकत्र्यणुकयोः स्वरूपेण व्याप्तिः पारिमाण्डल्याणुत्वयोरनारम्भे हेतुरुत तत्कारणेन । नाद्य इत्याह **अपि चेति** । न चरम इत्याह **न चेति** । परमाणवादौ पारिमाण्डल्यादिगुणवति सति तदारब्धद्व्यणुकादावणुमहत्त्वाद्यनुपपत्तिरुक्ता संप्रति पारिमाण्डल्यादेरेव त्वराविशेषादणुत्वाद्यारम्भकत्वं परमाणुद्व्यणुकगतद्वित्वबहुत्वयोर्वा सन्निधानविशेषादणुमहत्त्वाद्यारम्भकत्वमिति आशङ्कानिरासार्थं भाष्यं

३९७ । १० व्याचष्टे **न च परिमाणान्तरारम्भइति** । न च परिमाणान्तरे व्यापृतता पारिमाण्डल्यादीनां व्यापृतत्वे पारिमाण्डल्याद्यारम्भे ऽपि व्यापृततायास्तुल्यत्वादित्यर्थः । कारणबहुत्वादीनां संनिधानं पारिमाण्डल्यादीनाम् असंनिधानमित्येतच्च नास्ति कारणैकार्थसमवायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । कारणावस्था द्रव्य(मिति घृतद्रव्यत्वे वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य भाष्ये द्रव्यस्य संयोग उदाहृतः)* । ननु

> आरभेत गुणं कार्ये सजातिं समवायिगः ।
> विशेषगुण इत्यस्या व्याप्तेः का नु प्रतिक्रिया ॥

उच्यते । न तावदस्ति विशेषगुण इति ।

यत्तूदयनेन तत्र† लक्षणमभाणि स्वाश्रयव्यवच्छेदोचिताऽवान्तरसामान्यविशेषवन्तो विशेषगुणा इति । नवसु मध्ये यस्मिन्द्रव्ये वर्तन्ते तस्येतराष्टद्रव्येभ्यो व्यावर्तका इत्युक्तं भवति । एवं च नवान्यतममात्रवृत्तिगुणत्वं लक्षणम् । तत्र किं नवान्यतममात्रवृत्तित्वं नवसु मध्ये एकैकमात्रवृत्तित्वं वा (नवव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तमात्रवृत्तित्वं वा)‡ पृथिव्यादिनवलक्षणव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तानेकसमानाधिकरणत्वानापादकसामान्यवत्त्वं वा । नाद्यिमः । अव्याप्तेः । न द्वितीयो ऽतिव्याप्तेः । न तृतीयः । स ह्येवम् । पृथिव्यादीनां§ यानि नव लक्षणानि तेभ्यो यानि व्यतिरिक्तानि तेभ्यश्च व्यतिरिक्तानि तान्येव नव लक्षणानि तैरनेकैः समानाधिकरणत्वानापादकानि

---

* ( ) एतन्मध्यगग्रन्थस्थाने इत्यादिना वक्ष्यमाणां घृतस्याद्रवावस्थामभिप्रेत्य भाष्ये संयोगाच्चेत्युक्तम् । इति पाठः २-३ पु. । ५ पु. तु एतदन्ते-अयं मूलपाठः । कारणावस्थेत्यादि-संयोगाच्चेत्युक्तमित्यन्तः पाठो दृश्यते ।

† तत्रेति नास्ति २ पु. । ‡ ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति ९-३ पु. ।

§ पृथिव्यादीनीति ३ पु. पा. ।

यानि सामान्यानि गन्धत्वादीनि तद्वत्त्वं विशेषगुणत्वम् । तथा च विशेषगुणस्यैकैकपृथिव्यादिनिष्ठत्वसिद्धिरिति । तन्न । किमिदं नवलक्षणव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वम् । नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तत्वं वा तदुपलक्षितव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं वा । नाद्यः । नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तसमुदितातिरिक्तैकैकपृथिव्यादिलक्षणेभ्यो व्यतिरिक्तानि यानि गुणादिलक्षणानि तैरनेकैः समानाधिकरणत्वानापादकपरिमाणत्वसामान्यवतः परिमाणस्यापि विशेषगुणत्वापत्त्या ऽतिव्याप्तेः । न द्वितीयः । उपलक्षितैकैकातिरिक्तनवत्वविशिष्टपृथिव्यादिलक्षणव्यतिरिक्ताऽनेकगुणादिलक्षणसमानाधिकरणत्वाऽनापादकपरिमाणत्वसामान्यवति परिमाणे ऽपि गतत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् । गुणत्वावान्तरजातिद्वारैकैकेन्द्रियग्राह्यसजातीया ये रूपादयो यानि च धर्माऽधर्मभावनासांसिद्धिकद्रवत्वानि तेभ्यो व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं विशेषगुणत्वमिति चेन्न । मिलितव्यतिरिक्तैकैकव्यतिरिक्ते एकैकव्यतिरिक्तमिलितव्यतिरिक्ते च संख्यादावतिव्याप्तेः ।

स्व*समवेतविशेषण†विशिष्टत्वे सति स्वाश्रयैकजातीयव्यवच्छेदकत्वं विशेषगुणत्वम् व्योमशिवोक्तमशिवम् । स्वगतसंख्यात्वादिविशेषितैर्द्रव्यजातीयपृथिव्यादिव्यवच्छेदकैः संख्यादिभिरतिव्याप्तेः । गगनत्वजातिविरहेणैकजातीयकस्वाश्रयाऽव्यवच्छेदकशब्दाऽव्याप्तेश्च । स्वाश्रयैकजातिपदेन नवान्यतमविवक्षायाम् उक्तदोषादिति । एवमन्यदपि संभवल्लक्षणं खण्डनीयमिति ।

किं च कारणैकार्थसमवायाविशेषाद् महत्त्वमिव महत्त्वान्तरमणुत्वमपि कारणगतं कार्ये ऽणुत्वं किमिति नारभते कार्यस्याप्यणुत्वं भोगातिशयाऽसिद्धेः । नारभतइति चेत्तर्हीहापि सर्वेच जगति चेतनारम्भ शेषशेषिभावाभावाद्भोगो न स्यादतो मायाशबलब्रह्मण उपादानत्वान्मायागतं जाड्यं जगति जाड्यमारभते न ब्रह्मचेतना चेतनाम् । जीवेषु तु ब्रह्मावच्छेदेष्वचेतना वर्त्स्यतीति तुल्यम् । तदुक्तमाचार्यवार्त्तिककृता ।

तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ।
परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ इति‡ ॥

---

* स्वशब्दो नास्ति १-पु. । † विशेषगुणेति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र द्वितीयं महद्दीर्घाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ११ ॥

३९७ । १५ **उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥**

अस्य प्रासङ्गिकेनानन्तराधिकरणेन न संगतिरिति व्यवहितेनोच्यते प्रधानं चेतनानधिष्ठितत्वान्न कारणं चेत्तर्ह्यणवस्तदधिष्ठिता भवन्तु कारणमिति सुखबोधाय सूत्रमादौ। तथा योजयति **परमाणूनामित्यादिना** । अनवबोध*रूप आत्मा अदृष्टाश्रय इति वदतामणवः किं न स्युरित्यणुसमवायीत्युक्तम् । ननु कर्मणश्चेतनानधिष्ठितत्वमसिद्धम् ईश्वराधिष्ठितत्वादत आह **निमित्तेति** । **उपरिष्टादिति** । पत्यु†रित्यत्रेत्यर्थः । भाष्ये स्वानुगतेरिति न जातेरिव‡ व्यक्तीनामनुगतत्वमुच्यतइत्याह **स्वसंबद्धैरिति** । संबन्धो ऽपि न संयोग इत्याह **संबन्धश्चेति** । आधारीतीप्रत्ययो नित्ययोगे । अतश्चायुतसिद्धिसिद्धेर्न कुण्डबदरसंयोगे ऽतिव्याप्तिः । समवाये प्रमाणमाह **इहेति** । इहप्रत्ययकार्यगम्य इत्यर्थः । संस्कारो वेगादिः । अभिघातः क्रियाविष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषः यथोद्यमितनिपातितमुसलस्योलूखलेन । नोदनं तु संयुक्तस्य स एव संयोगः प्रयत्नविशेषापेक्षः यथा संनद्धकरशरसंयोगः क्षेपानुकूलप्रयत्नापेक्षः । निमित्तापेक्षत्वेन समानयोगक्षेमौ नोदनसंस्कारावित्यर्थः । तथापीश्वरस्य

३९८ । १४ चैतन्यमस्तीत्याशङ्क्याह **क्षेत्रज्ञस्येति** । **शङ्कतइति** । परमाणूनां कल्पिता इति वक्ष्यमाणप्रतीकग्रहणेनानुषङ्गः । ननु परैः कल्पिताः प्रदेशा नेष्यन्ते किं तु परमाणौ संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती इत्याशङ्क्य वृत्त्यवृत्तिपक्षे व्याघातान्निरस्ते गत्यभावाद्वैशेषिको यदि परमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्तये कल्पितं प्रदेशं मन्येत स भाष्ये आशङ्क्य निरस्यतइति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह **यद्यपीति** । व्याघातमाह सिद्धान्ती **कैषेति** । परिहरति वैशेषिकः **एषेति** । घटादिषु हि संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती दृश्येते यदि तत्राप्यवयवविभागेन तर्हि यावत्परमाणु तथात्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्त्यवृत्ती एव तस्याव्याप्यवृत्तितेत्यर्थः । **सूद्धारां** सुपरिहारामापाद्येत्यर्थः ।

३९९ । ५ शङ्कायाः सूद्धारत्वसिद्ध्यर्थं वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषयति **न ह्यस्तीति** । यदि भावाभावयोरेकत्राऽविरोधस्तर्हि न क्व चिदपि भेदो ऽवकाशमासादयेत्स हि

---

* अबोधेति ३ पु. ।
† व्याससू. अ. २ पा. २ सू. ३७ ।
‡ जात्येवेति २ पु. पा. ।

विरुद्धधर्माध्यासरूपः विरोधाय च त्वया जलाञ्जलिर्दत्त इत्यर्थः । प्रदेशकल्पनया ऽपि कल्प्य इति परेणाप्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । **नन्वभिघातादय इति** । प्राक् प्रलयादभिघातादीनां हेतुत्वसंभवादित्यर्थः । सर्वस्मिन्नणावपर्यायेणाभिघातादयो न संभवन्तीत्यत्र हेतुमाह **नियमेति** । सत्यपि पृथिव्यादौ शरीरादिलयादेव दुःखच्छेदसिद्धेरप्रयोजकस्तस्मिन् पृथिव्यादिलय इत्याह **तथापीति** । भवन्मते तावन्न समवायः संबन्धिभ्यां कल्पिततादात्म्यवान् । तथा च स्वतन्त्रो ऽसंबद्धः सन् संबन्धिनौ न घटयितुमर्हतीत्यर्थः ।

समवायस्तन्तुपटाभ्यां संबद्धः तन्नियामकत्वात्कारणवदित्यत्रासंबन्धत्वमुपाधिमाशङ्कते **अथासाविति** । अनवस्थया पक्षे साध्याभावनिश्चयात्पक्षे तस्याप्युपाधिता (संबन्धिनोर्न घटयितुमर्हतीत्यर्थः)* । परस्परं स्वस्य च ताभ्यां संबन्धनमविश्लिष्टत्वापादनं परमार्थः स्वभावो यस्य स तथा† तत्त्वादित्यर्थः । स्वस्य संबन्धिभ्यां संबन्धनात्सत्त्वं नित्यपरतन्त्रत्वादित्याह **नासाविति** । संबन्धिनोः संबन्धानात्मत्वे हेतुमाह **न च तस्मिन्निति** । स्वसत्तायां संबन्धिनोरसंबन्धाभावान्न समवायस्य तत्संबन्धने स्वातिरिक्तसंबन्धापेक्षेत्यर्थः । समवायः समवायिनोरिति यत्तत्स्वभावादिति योजना । किमसंबन्धत्वमुपाधिः असमवायत्वं वा नाद्यः संयोगे साध्याव्याप्तेरित्याह **संयोगो ऽपीति** । समवायेन तुल्यन्यायत्वात्संयोगो ऽप्यसंबन्धः प्रसज्येत न चैवं त्वयेष्यते ऽतः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षद्वये ऽपि पक्षेतरत्वं च यः संबन्धः समवायो वा संबन्धाऽनपेक्ष इत्युपाधिव्यतिरेके दृष्टान्ताभावात् । न चानवस्थया पक्षे साध्याभावनिश्चयाददोषः । तथा सति समवायस्य लोपात् । न चैवं समवायस्य संबन्धापेक्षानुमानमाश्रयासिद्धम् । परसिद्धमाश्रित्य परेषामनिष्टापादनादिति । अगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वं संबन्धापेक्षायामुपाधिस्तथा च न साध्याव्याप्तिरित्याशङ्कते **यद्युच्येतेति** । संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति साध्याव्याप्तिस्तदवस्थेत्याह **यद्यसमवायइति** । संबन्धान्तरसापेक्षे ऽपि

४०० । ३

,, । १२

---

* ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति ३-५ पु० ।

† स तथेति नास्ति ५ पु० ।

संयोगे नास्त्यगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमस्मन्मते ऽस्यागुणत्वात्संबन्धत्वाच्च अतः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः । ननूभयसिद्धस्थले साध्याव्याप्तिर्न्यायमते च संयोगस्यागुणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह **परमार्थतस्त्विति** । अयं परिहार इति

४०० । १७ शेषः । **द्रव्याश्रयीत्युक्तमिति** । न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवतीति ग्रन्थइत्यर्थः । अयं भावः अगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमित्युपाधेर्व्यतिरेक एवं वाच्यः । समवायः संबन्ध्यऽनपेक्षः अगुणत्वे सति संबन्धत्वादिति । अत्र तावद् दृष्टान्ताभावादनध्यवसितत्वम् । न च व्यतिरेकित्वम् । अभावे साध्यवत्यपि हेतोरवृत्तेः । विशेषणवैयर्थ्यं च । संयोगस्य प्रागुक्तरीत्या स्वाभाविकद्रव्याश्रितत्वप्रयुक्तेरगुणत्वोपपत्तौ अव्यवच्छेद्यत्वादिति । समवायः समवेतः संबन्धत्वात्संयोगवदित्यप्यनुमानं द्रष्टव्यम् । संयोगे संबन्धत्वे सति संबन्धापेक्षत्वे कार्यत्वमुपाधिः । जात्यादौ साध्याव्याप्तिवारणाय संबन्धत्वे सतीति साध्यविशेषणम् । तथा च कार्यत्वं समवायाद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्तां संबन्धत्वे सति संबन्धापेक्षां वारयेत्संबन्धत्वं च समवाये उभयवादिसिद्धम् । अतो ऽर्थात्संबन्धापेक्षाव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह **न च कार्यत्वादिति** । आत्माकाशसंयोगे साध्याव्याप्तिमाह **अजसंयोगस्येति** । अजसंयोगश्च साधयिष्यते । संबन्धत्वेन हेतुना संयोगवत्समवायस्यापि कार्यत्वं साधयन्साधनव्याप्तिमाह **अपि चेति** । ये तु समवायस्य कार्यत्वं स्वीकृत्यैव समवायिकारणानपेक्षत्वेन समवायान्तरापेक्षां न मन्यन्ते प्राभाकरास्तान्प्रति प्रतिबन्द्या समवायान्तरापेक्षामुपपादयति **तथा चेति** । संयोगप्रतिबन्दीमुपसंहरति **तस्मादिति** । ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसंबन्ध एव भवतु तथा च कुतः प्रतिबन्दीति कश्चिच्छङ्कते **यद्युच्येतेति** । दूषयति **तत्किमिति** । **संयोगिनोरिति** सप्तमी ।

यदि परमाणून्पक्षीकृत्य रूपादिमत्त्वेन सावयवत्वमनित्यत्वं च साध्यते

४०१ । १० तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्याह **यत्किलेति** । मूलकारणमुभयसंमतं पक्षस्तद्यदि रूपादिमत्तर्हि सावयवत्वाद्यापाद्यमिति नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यात् सिद्धान्ते मूलकारणस्य रूपादिमत्त्वानभ्युपगमादत आह **केति** । यदि पर्वते ऽनग्निमत्त्वम् अभ्युपगम्यते तर्ह्यधूमवत्त्वं स्यादित्यादावप्रमितस्यैवाभ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भावः । प्रसङ्गेप्यापाद्यापा-

दकयोर्व्याप्तिः प्रमिता वक्तव्या । यदनग्निमत्तदधूमवदिति व्याप्तेः प्रमितत्वात्त-दिदमुक्तं **नियतेति** । ननु व्याप्यारोपाद्व्यापकारोपस्तर्कः* कथमनेन वस्तुसि-द्धिरत आह **तदनेनेति** । **तदिति** । तच्चेत्यर्थः । विमतं सोपादानं भावकार्य-त्वात्संमतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तानुमानमेतत्तर्कोपबृंहितं नित्यव्यापकब्र-ह्मविषयं क्रियतइत्यर्थः । जगदुपादानं न स्पर्शवद् न चाणु नित्यत्वाद् अत्यन्ताभाववदिति अनुमानपर्यवसानम् । सत्यपि स्पर्शादिमत्त्वे मूलकार-णस्य नित्यत्वमनुमानात्सिध्यतीत्यर्थात्सत्प्रतिपक्षतामाशङ्क्य दूषयतीत्याह **परमाणुनित्यत्वेति** । कारणाभावादेव नित्यत्वसिद्धेः कारणग्रहणोक्तिर्व्यर्थे-त्याह **अपि चेति** । परमाणुर्नित्यः अवयवविनाशावयवविभागरहितत्वादा-त्मवदित्येतत्सुखादिभिर्न सव्यभिचारं द्रव्यत्वे सतीति विशेषणादित्याह **न च सुखादिभिरिति** । ननु स्थिते घृते काठिन्यनाशो भाष्ये उदाहृतः उत घृतस्यापि । नाद्यो द्रव्यलयस्योदाहरणम् । अन्त्ये तु अवयवविभागपूर्वक-त्वात्तचापि घृतनाशस्य साध्यसमत्वमिति । तच्च साध्यसमत्वमुपरि परिहरि-ष्यति । काठिन्यं तावद् घृतस्यावस्था न च दार्ष्टान्तिकेनासंगतिः पटादीना-मपि तन्त्वाद्यवस्थाविशेषत्वेन तत्वान्तरत्वाभावाद् इत्याह **द्रव्यस्वरूपा-परिज्ञानादिति** । अधस्तादारम्भणाधिकरणे† । ननु विशेषावस्थापि संयोग-पूर्वेति नेत्याह **तच्चेति** । एकं ह्यनुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं न‡ तस्य संयोग इत्यर्थः । कारणस्य सामान्यात्मत्वमुपपादयति **मृद्वेति** । कारण-स्यैव कार्यरूपसंस्थानात्मकत्वमाह **न चैतइति** । शकलम् इत्यारभ्य रुच-कावान्तरो विकार उक्तः । ननु किमनुगतद्रव्यकल्पनया व्यावृत्ताः कपाल-शकलादय एव घटरुचकादीनारप्स्यन्ते इत्यत आह **तत्र तत्रेति** । सत्यपि जनकत्वाविशेषे कुम्भकारहेमकारादयो न कुम्भरुचकादीनाम् उपादानम् । न हि ते तांस्तादात्म्येनोपाददाना दृश्यन्ते मृत्कनके तूपादानमिति व्यवस्था तादात्म्यकारिता समवायस्य प्राग् निरस्तत्वात्तादात्म्यं चानुवृत्त-योरेव महीहेम्नोर्घटरुचकादिष्वनुभूयते नेतरेतरव्यावृत्तानामित्यनुगतद्रव्य-मेवोपादानमित्यर्थः । ननु सत्युपादाने ऽनुवृत्तिव्यावृत्तिचिन्ता तदेव नेति

४०१ । २०

४०३ । १४

---

* आरोपप्रसङ्ग इति ३ पु॰ पा॰ । † व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ १४ ।
‡ नेति नास्ति ३ पु॰ ।

४०३ । १७ बौद्धमतमाशङ्क्याह **न च विनश्यन्तमिति । प्रतीत्य** प्राप्य । एवं यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानम् आरम्भकमभ्युपगम्यतइति भाष्यमुपपादितमिदानीं तु तदा घृतकाठिन्यविलयनवदित्यादिभाष्यं कृतोपोद्घातं व्याचष्टे **एवं व्यवस्थिते इति ।** यत्तु घृतस्यापि नाशाभ्युपगमे ऽवयवविभागस्य सद्भावात्साध्यसमत्वमिति तत्र घृतनाशो नेष्यते काठिन्यसंस्थाननाशस्तु न च तत्र विद्यमानो ऽप्यवयवविभागः प्रयोजकः परमाणुगतकाठिन्यनाशे द्रवत्वोदये च तदभावादित्याह **न च तत्रेति ।** यथा कार्यद्रवत्वात्परमाणोर्द्रवत्वकल्पना एवं काठिन्यमपि कल्प्यं न चेन्नेतरदपि । न केवलं परमाणुदृष्टान्ते अवयवविभागाद्यभाव उपजीव्यः किं तु कार्यकारणभेदाभावो ऽपीत्याह **न च काठिन्यद्रवत्वे इति ।**

परमाणुषु गुणोपचयाऽपचयाभ्याम् उपचिताऽपचितावयवत्वप्रसञ्जनमयुक्तमन्यत्वाद्गुणानां द्रव्यस्य निरवयवत्वाविघातादित्याशङ्क्य गुणसमुदायत्वं परमाणूनां वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वृद्धिह्रासाभ्यां च स्थौल्यसौक्ष्म्ये

४०४ । १८ दर्शयति **अनुभूयते हीत्यादिना ।** येनामिलिता गुणास्तेन कारणेन स्थूलाः सन्तस्ते विशेषा व्यावृत्तव्यवहारवन्तस्ते च सात्त्विकत्वादिना शान्तादियोगिन इत्यर्थः । **परस्परेति ।** परस्परे गन्धादीनामनुप्रवेशाद् द्रव्यसंज्ञां लब्ध्वा रसादयः पृथिवी भूत्वा गन्धं धारयन्ति रूपादय आपो भूत्वा रसं धारयन्ति स्पर्शादयस्तेजो भूत्वा रूपं धारयन्ति शब्दस्पर्शसमुदायश्च वायुर्भूत्वा* स्पर्शं धारयतीत्यर्थः । उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादिति भाष्योपादानमुपचयमात्रेण न संघातात्मकमूर्त्याधिक्यमतो व्याख्या **संहन्यमानानामिति । संघातेति** मूर्तशब्दव्याख्या । **यस्तु ब्रूते इति ।** आगमम नादृत्येत्यर्थः । गुणसङ्घातोपचयापादने इष्टपरतामाशङ्क्याह **द्रव्यस्वरूपेति ।** परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्त्युपचये साध्ये कार्येषु तदुपचयान्मूर्त्युपचयप्रदर्शनं न तावद्दृष्टान्तत्वेन साध्यसमत्वाद् नापि हेतुत्वेन व्यधिकरणत्वादित्याशङ्क्याह **न तावदिति ।** दृष्टान्तोक्तिस्तावदियम् । तत्र

४०६ । ४ साध्यसमतां परिहरति **कार्यं चेति ।** भावे चोपलब्धे†रित्यत्र चोक्तरीत्ये-

* वायुर्भूत्वेति नास्ति २ पु० । † व्याससू० अ० २ पा० १ सू० १५ ।

त्यर्थः । सौगतमते सङ्घातो ऽनधिष्ठातृकः सिद्धान्ते त्वीश्वराधीनः । उपादानं च गन्धादीनामस्त्यव्याकृतमिति भेदः ।

उत्सूत्रमिति । उत्सूत्रवाक्यमित्यर्थः । सौत्रशब्दव्याख्यानत्वात् ४०६ । १४ षट्पदार्थीदूषणस्य भाष्ये द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वमिति न तु तदुत्पाद्यत्वम् केषां चिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावाद् द्रव्याधीनत्वमुपपादयति **न हि यथेति** । पूर्वं स्वमते स्थित्वा द्रव्यस्य गुणसङ्घातमात्रत्वमुक्तमिदानीं वैशेषिकदृष्ट्या द्रव्यं किं चिदभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यतइति न पूर्वापरविरोधः । ननु न तादात्म्येन द्रव्याधीननिरूपणत्वं किं तु तदुत्पत्त्येत्याशङ्क्याह **वह्न्याद्यधीनेति** । ननु तादात्म्येन प्रतीयमानत्वम् अभेदहेतुरित्युक्ते कथं भाष्ये ऽग्निधूमयोर्व्यभिचारशङ्का ऽत आह **द्रव्यकार्यत्वमात्रमिति** । **शङ्क्यतइति** । शुक्लत्वं घटवृत्ति* शौक्ल्यवृत्तित्वात्सत्यवदित्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वेन सामानाधिकरण्यप्रतीतिरुक्ता तस्या अन्यथासिद्धिं शङ्क्यतइत्यर्थः । अयुतसिद्धत्वसंबन्धेपि भेदे सति न सामानाधिकरण्यमुपपद्यतइत्याशङ्क्याऽयुतसिद्धत्वं निर्वक्ति **यत्र हीति** । आकारिणौ स्वतन्त्रौ स्वतन्त्रवस्तुनोरसामानाधिकरण्यं न स्वतन्त्रपरतन्त्रयोर्द्रव्यतन्त्राश्च गुणादय इति भेदे ऽपि सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । **द्रव्याकारतया** द्रव्यधर्मतया । **आकारान्तरायोगेन** स्वातन्त्र्यप्रयोजकधर्मयोगेनेत्यर्थः । भवेदियमयुतसिद्धिः सामानाधिकरण्योपपादिका एषैव तु न भेदे घटते न हि भिन्नानां विन्ध्यहिमवदादीनां धर्मधर्मिभाव उपलभ्यते । अथ भिन्नानामप्यपृथग्देशत्वादिभिः प्रकारैर्धर्मधर्मिभाव उच्येत तर्हि तान् विकल्प्य दूषयतीत्याह **तामिमामिति** । तदर्थविकल्पो ऽपि तद्विकल्प इति तामित्युक्तम् । एकदेशत्व†मपृथग्देशत्वं भाष्यदूषितं स्वयं तु प्रकारान्तरेणाऽपृथग्देशत्वमाशङ्कते तत्र तावत्प्रतियोगिभूतं पृथग्देशत्वमाह **यदि तु संयोगिनोरिति** । ४०७ । १८ कुण्डबदरे हि संयोगिनी ताभ्यामन्यः स्वस्वावयव एव तयोर्देश इति । ननु परमाण्वोराकाशपरमाण्वोश्च संयोगे कथं संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्तेषामनाश्रितत्वादत आह **नित्ययोस्त्विति** । अवि-

---

* द्रव्यवृत्तीति ३ पु॰ पा॰ । † एकदेशत्वस्वरूपत्वमिति १ पु॰ पा॰ ।

४०७ । २१ भुनोर्द्वयोर्विभ्वविभुनोस्त्वन्यतरस्याविभुन इत्यर्थः । **तथा चाकाशेति** । अत्र न यथासंख्यम् । **सत्यपीति** । एकतरस्य संबन्धिदेशत्वादेव न तयोः संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वमित्यर्थः । **आत्मसंयोगीति** । आत्माश्रितसंयोगेन संयोगीत्यर्थः । तथा च न मूर्तत्वमुपाधिः स्यादात्मन्येव साध्याव्याप्तेः । तस्मादात्माश्रितसंयोगे संयोगित्वादमूर्तत्वाच्च । यथाश्रुते तु भवत्येवोपाधिः । यत्रात्मसंयोगित्वं तत्र मूर्तत्वमिति व्याप्तेरिति । **सङ्गित्वात्** संयोगित्वादित्यर्थः । संबन्धित्वमात्रस्य गुणादौ व्यभिचारात् । एतावानेव हेतुः सुखबोधार्थं तु मूर्तद्रव्यग्रहणम् । यद्यप्याकाशे आत्मसंयोगे ऽस्ति विप्रतिपत्तिस्तथापि न तस्य मूर्तसंयोगे ऽस्तीति । अभ्युपेत्यापि वर्णितामयुतसिद्धिं दोषान्तरमाह **पृथगाश्रयाश्रितत्वमित्यादिना** । स्यादेतत् । न तादात्म्यप्रत्ययोपपादकः समवायः किं तु सामानाधिकरण्यप्रत्ययविषय एवेति नेत्याह **न च प्रत्यक्ष इति** । ननु शुक्लत्वमित्यादित्वतलादिभिर्निष्कृष्टो गुणो ऽभिधीयते । शुक्लशब्दस्तु द्रव्यनिलीनगुणवाची लक्षयति द्रव्यमतो लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यं ततः कथं द्रव्यगुणयोरभेदप्रतिभानमत आह

४०८ । १६ **न चेति** । शाब्दो हि व्यवहारो लाक्षणिकः स्याद् न प्रत्यक्षप्रत्यय इत्यर्थः । अभेदप्रत्ययस्य भ्रमत्वं भेदग्राहिप्रमाणाद्भवति तच्च लक्षणरूपमनुमानम् द्रव्यं गुणादिभ्यो भिद्यते समवायिकारणत्वादित्यादि तच्च धर्मिग्राहकप्रत्यक्षविरोधादाभास इत्याह **न चायमिति** । तस्य भ्रान्तित्वे सर्वाभावप्रसङ्गादाश्रयासिद्धिः । प्रमाणत्वे चाभेदविषयेण तेन विरोधादनुमानोत्थानाऽसंभव इत्यर्थः । ननु संबन्धिन्यसति समवायो न भवतीति कथम् उत्पत्तिर्हि समवाय उत्पत्तिश्चासत्येव कार्ये भवति इतरथा तद्वैयर्थ्यादत आह **न च कारणसमवायादनन्येति** । अन्येति वा पाठः । तत्र च न कारणसमवायादन्योत्पत्तिः किं तूत्पत्तिरेव समवाय इति पूर्वपक्षिण एव ग्रन्थः । एवं हि सतीत्यारभ्य सिद्धान्तः । नित्यसमवायस्योत्पत्तित्वे कार्योत्पत्त्यर्थं कारणवैयर्थ्यं चेत्तर्ह्यनित्यो ऽस्तु तत्राह **उत्पत्तौ चेति** । अथ समवायादन्या कार्यस्योत्पत्तिरुत्पन्नस्य च समवायस्तत्राह

४०९ । १५ **सिद्धयोस्त्विति** । ननु सिद्धयोरपि संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वाभावादिभिरयुतसिद्धिः स्यादिति नेत्याह **न चान्येति** । **एतेनेति** । युतसिद्ध्यभावाद्य-

त्संयोगाभावस्तदयोगेनेत्यर्थः । पूर्वमप्राप्तिस्ततः संयोग इत्यप्राप्तिसंयोगौ । एतेनेत्येतद्विवृणोति **मा भूदिति** । एवंभूतयुतसिद्धिव्यस्थापना हि कार्यका- ४०९ । १९
रणयोः संबन्धस्य संयोगत्वव्यावृत्त्यर्था तत्र च कार्यस्य नित्यपारतन्त्र्येणाप्राप्त्यभावे ऽपि तत्प्राप्तेः संयोगत्वाभावो ऽसिद्धस्ततश्च युतसिद्धिलक्षणे संयोगपदं कार्यकारणसंबन्धाव्यवच्छेदकत्वाद् व्यर्थमित्यर्थः । अथ कार्यकारणसंबन्धाद्व्यावृत्तत्वेनोभयवादिसंमतधर्माणां वाचकेन पदवृन्देन युतं लक्षणान्तरं द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमित्याद्यभिधीयेत तत्राह **तत्रेति** । अस्याः प्राप्तेः कार्यकारणसंबन्धस्यासंयोगत्वसिद्धौ तद्व्यावृत्तिसमर्थसंयोगपदवद्युतसिद्धिलक्षणस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तल्लक्षितयुतसिद्धिराहित्येन कार्यकारणसंबन्धस्यासंयोगत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयम् । तर्ह्यन्यैवास्तु नेत्याह **न चान्येति** । अन्यासम्भवो ऽसिद्ध इति शङ्कते **यद्युच्येतेति** । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजा प्राप्तिरुभयकर्मजा प्राप्तिरिति त्रीणि लक्षणानि । एतानि च कार्यकारणसंबन्धस्य न संभवन्तीति नेतरेतराश्रयमित्यर्थः । वैशेषिकैर्हि तन्तुभ्यः पटे उत्पन्ने तत्क्षण एव तन्त्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इष्यते स च न कर्मजस्ततः प्राक् पटसत्ताक्षणे पटे कर्माभावादतश्च यथोक्तलक्षणं तत्राव्यापकं स्यादित्याह **संयोगज इति** । तर्ह्यप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येतावल्लक्षणमस्तु तथा च नाव्याप्तिः । नापीतरेतराश्रयत्वं संयोगपदानुपादानादिति तत्राह **न चाप्राप्तीति** । अतिव्याप्तिं च लक्षणस्याह **कार्यस्य चेति** । असति प्राप्तरि प्राप्त्यनुपपत्तेः कार्यसत्तोत्तरक्षणे प्राप्तिरिति क्षणमात्रमप्राप्तिरस्तीत्यर्थः । ननु निरवयवसावयवयोः समवायसंभवात् कथं श्लेषानुपपत्तिरत आह **संग्रह इति** । एकाकर्षणे इतराकर्षणं हि सावयवानामङ्कुरतरुशाखादीनां दृश्यतइत्यर्थः । **न हि तत्र पिण्डावयवेति** । यथा संवेष्टनेन पिण्डी ४१२ । १२
कृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसंयोगा न नश्यन्ति किं त्ववस्थितसंयोगानामेव तेषामधिकदेशव्याप्त्या पिण्डावस्था नश्यति तथा पिष्टस्यापीति* ॥

* अत्र तृतीयं परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६–उभयथा ऽपि न कर्मातस्तदभावः १२ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः १३ नित्यमेव च भावात् १४ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् १५ उभयथा च दोषात् १६ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा १७ ॥

अभिमतफलदानैस्त्वत्कृतैर्विश्वलोके
वितृषि गजमुख त्वद्गण्डभेदेन दानम् ।
गलदलिकुलजुष्टं त्वद्गपुष्येव जीर्यद्
ध्वनयति जनतायां नार्तिरस्तीति नूनम् ॥

४१३ । १ **समुदायउभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥**

समुदायेति । गुणानां च केषां चित् परमाणुपरिमाणादीनाम् अभेदे हि कार्यकारणयोः कार्यनाशो ऽपि कारणरूपेण तिष्ठतीति न निरन्वयनाशः । भेदे तु निरन्वय इति । ननु निमित्ताभावाविशेषात् सङ्घातारम्भवादयोरनुपपत्त्यविशेषे कथं तरप्प्रयोगः तत्राह **स्थिरेति** । स्थिरपक्षे हि कारणस्य भूत्वा व्यापृत्य जनकत्वं युक्तं* नेतरथेत्यर्थः । वादिवैचित्र्यात्खलु बहुप्रकार इति गृहीतभाष्यप्रतीकादनुषङ्गः† । बहुप्रकारत्वमेव दर्शयति **के चिदिति** । अत्रभवतां सौत्रान्तिकादीनां विप्रतिपत्तिर्हि पुरुषापराधाद्भवति यथा स्थाणौ वस्तुवशाद्वा यथा क्रियायामत्र तु न प्रथम इत्युक्तं **सर्वज्ञानामिति** । न द्वितीय इत्यभिहितं **तत्त्वस्येति** । बोधी बुद्धस्तस्य चित्तमभिप्रायस्तद्विवरणग्रन्थे‡ । **लोकनाथानां** बुद्धानाम् । **देशना** आगमाः प्राण्यभिप्रायवशानुसारिण्यः शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वास्तित्वादिभि-
४१४ । ३ र्लोके श्रोतृसमुदाये पुनः पुनर्बहुधा भिद्यन्ते । भेदमेवाह **गम्भीरेति** । अगाधो गम्भीरः तद्विपरीत उत्तानः स्थूलदृष्टियोग्यस्तद्रूपेण क्व चिद्ध्न्यप्रवेश उभयलक्षणाज्ज्ञानमात्रास्तित्वबाह्यार्थास्तित्वलक्षणा तत्प्रतिपादिनी भिन्ना ऽपि देशना शून्यतैवाद्वया ऽतल्लक्षणा ऽतत्तात्पर्यवत्यभिन्नेत्यर्थः । प्रत्ययवैचित्र्यादर्थो ऽनुमेय इति सौत्रान्तिकाः । प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः । अतो मतभेदः । रूप्यते एभिर्विषया इति शेषः । कायस्थत्वात्कायाकारेण संहतत्वादसंहतानामिन्द्रियसंबन्धित्वाद्वेत्यर्थः । अहमित्याकारमालयविज्ञानमिन्द्रियादिजन्यं रूपादिविषयं च ज्ञानमेतद् द्वयं दण्डायमानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कन्ध इत्यर्थः । वेदनास्कन्ध इति भाष्योपादानं या प्रियेत्यादि तद्व्याख्यानम् । सविकल्पप्रत्यय इत्यनेन विज्ञानस्कन्धो निर्विकल्प इति भेदः स्कन्धयोर्ध्वनितः ।

---

* प्रयुक्तमिति ३ पु. पा. । † प्रतीकानुषङ्ग इति २ पु. पा. ।
‡ तद्विवरणं ग्रन्थ इति २-३ पु. पा. ।

श्रयन्ते तन्तून् संतन्वन्ति । अनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमाह **तस्मादिति ।** यः कार्योत्पादः स तदनुगुणकारणमेलनाधीन इत्येकां व्याप्तिमुक्त्वा द्वितीयामाह **कार्योत्पादानुगुणं चेति ।** या कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणेभ्यो भवतीति व्याप्ता सा स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितत्वविरुद्धानधिष्ठितेभ्यः पराभिमतकारणेभ्यो व्यावर्त्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवत्त्वे सिद्धान्त्यभिमते ऽवतिष्ठते ऽतो या कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणेभ्य इति व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । अत्र प्रयोगः । विमतं चेतनाधिष्ठित*मचेतनत्वात्तन्तुवदिति । **चिरातीतत्वेनेति ।** स्थायिवासनायास्त्वया ऽनिष्टत्वादित्यर्थः । व्यापारवदाश्रयो व्यापार इत्युक्ते तदाश्रितजातेस्तद्व्यापारत्वं स्यादिति तत्कारणक इत्युक्तम् । एतावत्युक्ते कुम्भो ऽपि कुम्भकारव्यापारः स्यात्तन्निवृत्तये व्यापारवदाश्रय इति । एवमुक्ते ऽपि मृदाश्रितो मृज्जश्च घटो मृद्व्यापारः स्यात्तन्निवृत्तये तत्कार्यं प्रति हेतुरित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं प्रस्तुते किं जातमत आह **न च समसमययोरिति ।** व्यापारव्यापारिणोरेककालत्वं भिन्नकालत्वं वा । नाद्यः । कारणत्वस्य नियतप्राक्सत्त्वरूपत्वात् । न द्वितीयः । आधाराधेयभावसंबन्धस्यान्यतरस्मिन्नसत्यप्ययोगादित्यर्थः । अथ पदार्थः पूर्वं भूत्वा स्वजन्यव्यापारसमये ऽपि तदाश्रयत्वेनानुवर्तेत तत्राह **तथा चेति ।** ४१५ । ८

प्रत्ययोपनिबन्धस्य संग्राहकं बुद्धसूत्रमुदाहरति **इदमिति ।** हेतुमन्यं प्रति अयते गच्छतीति इतरसहकारिभिर्मिलितो हेतुः प्रत्ययः । इदं कार्यप्रत्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्य चिदित्यर्थः । हेतूपनिबन्धस्य संग्राहकं बुद्धसूत्रमुदाहरति **उत्पादाद्वेति ।** तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपा एषा उत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता । धत्ते इति धर्मः कारणम् । ध्रियते इति धर्मः कार्यम् । यस्मिन् सति यदुत्पद्यते असति च नोत्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं च न चेतनः क्व चित्कार्यसिद्धये ऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । स्थितधर्मता इत्येतत्स्वयमेव सूचकृद्विभजते **धर्मस्थितितेति ।** कार्यतामाह कार्यस्य हि धर्मस्य कारणादनतिप्रसङ्गेन कालविशेषे स्थितिर्भवतीति स्वार्थिकस्तल् ४१७ । ५

* चेतनप्रेर्यमिति १ पु॰ पा॰ ।

प्रत्ययः । **धर्मनियामकतेति** कारणतामाह । धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकतेत्यर्थः । नन्वेवंविधमेव कार्यकारणत्वं न चेतनादृते सिध्यति तत्राह **प्रतीत्येति** । कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादानुलोमतानुसारिता या सैव धर्मता सा चोत्पादानुत्पादात्मा धर्माणां स्थिता न चेतनः कश्चिदु-

४१७ । ७ पलभ्यतइत्यर्थः । सूत्रद्वयं व्याचष्टे **अथ पुनरयमिति** । हेतोरेकस्य कार्येणोपनिबन्धस्तथोक्तः । प्रत्ययानां मिलितानां नानाकारणानां कार्येणोपनिबन्ध*स्तथा ऽभिहितः । हेतूपनिबन्धे उदाहरणमुक्त्वा तत्रैवोत्पादाद्वेति सूत्रं योजयति **असति बीजे इत्यादिना** । यावत्पुष्पफलोदाहरणं तावदसति पुष्पे फलं न भवति इत्यादिव्यतिरेको द्रष्टव्य इत्याह **यावदसतीति** । चैतन्यं बीजादीनां वा ऽभ्युपगम्यते किं वा तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्भोक्तुः प्रशासितुर्वा । नाद्य इत्याह **तत्र बीजस्येत्यादिना** । **यावत्पुष्पस्येति** । पुष्पपर्यन्तस्येत्यर्थः । फले ऽपि यावच्छब्दो योज्यः । न द्वितीय इत्याह **असत्यपि चान्यस्मिन्निति** । अङ्कुराद्युत्पत्तौ चेतनव्यापारानुपलम्भादित्यर्थः । न च सो ऽनुमेयस्तदन्यहेतौ सति कार्याऽनुत्पादादर्शनादिति । प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यत्र प्रत्ययशब्द इणो धातोर्भावार्थीयाऽच्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । तथा च समुदितत्ववाचीत्याह **अयमानामिति** । तत्रास्य हेतूपनिबन्ध उच्यतइति वाक्यशेषः । उदाहरणमाह **यदिदमिति** । अविद्यारूपाः प्रत्यया भ्रान्तय इत्यर्थः । तथा संस्काराश्चोत्तरत्र व्याख्यास्यमाना एतदारभ्य यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं यावच्च जरामरणादि तत्सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धे उदाहरणमित्यर्थः ।

४१८ । १२ विज्ञानधातुं व्याचष्टे **यस्त्विति** । देवदत्तादिनाम्नः शौक्ल्यादिरूपस्य चाश्रयः शरीरं नामरूपं तस्य च सूक्ष्मावस्था कललबुद्बुदादिकाक्रान्तनामरूपम् स एवाङ्कुरस्तं शब्दादिविषयैः पञ्चभिर्विज्ञानैः कार्यैः संयुक्तं† यो ऽभिनिर्वर्तयति । आस्रवत्यनुगच्छति कर्तारमित्यास्रवः कर्म तत्सहितं समनन्तरप्रत्ययरूपमनोविज्ञानं यो ऽभिनिर्वर्तयति स विज्ञानधातुरित्युच्यते तच्चालयविज्ञानमित्यर्थः । देहाकारपरिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमत्त्वेन पिण्डसंज्ञा

---

* कार्योपनिबन्ध इति १ पु॰ पा॰ ।

† सक्तमिति ३ पु॰ पा॰ ।

अत एवैकसंज्ञा एकैकस्मिन्धातौ नित्यसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा* प्राणिसंज्ञा वृद्धिह्राससंज्ञेत्यर्थः । **वस्तुविषयेति ।** नाऽऽलयत्वादिविशेषो ऽपेक्ष्यो ऽपि तु सामान्येन वस्तुविषयेत्यर्थः । नामरूपं व्याचष्टे **विज्ञानादिति ।** विज्ञाना† द्धेतोरभिनिर्वर्त्ततइति संबन्धः । चत्वारः पृथिव्यादयो उपादानकारणस्कन्धाः प्रभेदास्तन्नामेत्युच्यते । विधेयापेक्षयैकवचनं नामाश्रयत्वाच्च नामत्वम् । तानि चोपादानानि उपादाय कारणत्वेन विकृत्य रूपं सितादि रूपवच्छरीरमभिनिर्वर्त्तते निष्पद्यते इत्यर्थः । ननु नामरूपयोर्द्वित्वात्कथमेकवचनमत आह **तदैकध्यमिति ।** एकधेत्यर्थः । एकाद्धो ध्यमुजन्यतरस्यामित्येकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशे रूपम् ऐकध्यमिति । कार्यकारणे एकीकृत्यैक्यनिर्द्देश इत्यर्थः । जातेरुपरि वक्ष्यमाणत्वादिह गर्भाभ्यन्तरे देहा‡भिधानमित्याह **शरीरस्यैवेति ।** षडायतनं व्याचष्टे **नामरूपसंमिश्रितानीति ।** षट् पृथिव्यादिधातव आयतनानि यस्य कारणवृन्दस्य तत्तथा । उपक्लेशा मदमानादयस्ते उपाया दुःखादीनां ते च भाष्यगतैवंजातीयकशब्दनिर्देश्या इत्यर्थः । उत्पादाऽनुत्पादाभ्यां हेतु§हेतुमद्भावे समर्थिते तावन्मात्रानुवादो ऽयं दृश्यते ऽनुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति । ततश्चासंगतिमाशङ्क्याह **अयमभिसंधिरिति ।** अङ्गीकृत्य हेतूपनिबन्धनस्य चेतनाऽनपेक्षां प्रत्ययोपनिबन्धनस्य सा वार्यतइत्यर्थः । चेतनमन्यमनपेक्ष्य स्कन्धानामणूनां चेतरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरमिलितत्वात्कार्यसिद्धिरिति चेन्न अचेतनानां कार्योत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात्संघाते त्वस्ति चेतनापेक्षेति सूत्रार्थः । हेतूपनिबन्धस्तु स्वरूपत एव परेषां न संभवतीत्युत्तरसूत्रएवोत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधा||दित्यत्र वक्ष्यतइति । ननु मिलितेभ्यः पृथिवीधात्वादिभ्यश्चेतनमन्तरेणैवाङ्कुरोत्पत्तिरुक्ता तद्वद्देहोत्पादो ऽपि किं न स्यादत आह **बीजादिति ।** तत्रापीश्वरो ऽस्ति संहन्तेत्यर्थः । न च सर्वत्र हेतुत्वे केवलव्यतिरेकापेक्षा । तथा सत्याद्यज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यत्वं संलग्नज्ञानदृष्टं तेन भवद्भिर्नानुमीयेत । शुक्रादिपरिणाममात्रजन्यत्वसंभवादिति संह-

४२० । ४

४२१ । ५

---

* सत्त्वसंज्ञेति नास्ति २ पु॰ ।
† ज्ञानादिति १ पु॰ पा॰ ।
‡ अभ्यन्तरदेहेति २-३ पु॰ पा॰ ।
§ हेत्विति नास्ति २ पु॰ ।
|| व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ २० ।

तानां हेतुत्वे संहन्त्रा भाव्यमित्युक्तं तत्र संघातस्याप्रयोजकत्वं ततश्च न
४२१ । ८ संहन्तुरनुमानमिति शङ्कते **स्यादेतदित्यादिना** । यद्यनपेक्षास्तर्हि कुसू-
लाभिहतबीजादिभ्यः किमित्यङ्कुरो न जायते तत्राह **अन्त्यक्षणप्राप्ता**
इति । अङ्कुरोत्पत्तेराद्यक्षणो बीजादीनामन्त्यक्षणस्तं प्राप्ता एव कारणं न
पूर्वं तथैव दर्शनादित्यर्थः । एकैकश्येन कार्यजननसमर्थानां किं संघातेन
तत्राह **तेषां त्विति** । उपसर्पणम् इतरेतरसमीपगमनं तस्य प्रत्ययः
कारणं तद्वशात्परस्परसंनिधानप्रयोजकं जायतइत्यर्थः । एकस्मादेव कार्य-
सिद्धेः किमन्यैरिति वदन् प्रष्टव्यः किमेकस्मात्कार्यस्य निष्पन्नत्वादन्येषां
व्यर्थतेति उत जनयितव्ये कार्ये एकस्मात्कारणात्सिध्यति न तत्कारणस्य
कारणान्तरेष्वपेक्षेति । नाद्य इत्याह **कारणचक्रेति*** । न द्वितीय इत्याह
न चैको ऽपीति । किं त्वित्यादिपूर्वोक्तनिगमनं परस्परं संनिधानमुत्पादश्च
येषां ते तथा । यदि प्रत्येकं कार्यजननसामर्थ्यं हेतूनां तर्हि प्रतिकारण-
मेकैककार्योदयप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह **न च स्वमहिम्नेति** । **तत्रैव** एकस्मि-
न्नेवेत्यर्थः । बीजेन हि अङ्कुरो जनयितव्यः मृदादिभिरपि स एव तत्र
लाघवात्सर्वैरेक एव जन्यतइत्यर्थः । नन्वङ्कुर एव सर्वैः किमिति जन-
यितव्यः कारणभेदाद्विजातीयात्कार्यजन्म किं न स्यान्महीहेमभ्यामिव
घटकटकौ तत्राह **न च कारणभेदादिति** । अस्मिन्मते येषां मिलित्वैव
हेतुता तेषां निरपेक्षाणामपि सामग्रीता । तद्भेदे च विजातीयकार्योत्पाद
इति । इत्थं संघाताऽप्रयोजकत्वमुक्तं दूषयति **तन्नेति** । यद्यनपेक्षादन्त्य-
क्षणात्कार्यजन्म तर्ह्युपान्त्यादयो ऽपि स्वकार्यजनने ऽनपेक्षाः स्युः ततः
किं जातमत आह **कुसूलस्थत्वाऽविशेषे ऽपीति**। कुसूले ह्यङ्कुरजनो-
पयोगिबीजसंताननिर्वर्तको बीजक्षणो ऽन्ये च बीजक्षणाः सन्ति। तत्र कुसूल-
गतविमतबीजक्षणोऽङ्कुरोपजननोपयोगि(बीजसंताननिर्वर्तको)† बीजक्षण-
मनपेक्षो न जनयेत् कुसूलस्थत्वात् तत्कालोद्धृतभक्षितबीजक्षणवदित्याशङ्क्य
कुसूलस्थत्वाविशेषे ऽपीत्युक्तम् । अङ्कुरोपयोगिबीजसन्तानानन्तःपातित्वमु-
४२२ । ६ पाधिरित्यर्थः । **स्वकार्योपजनने इति** । अनन्तरजन्यबीजजननइत्यर्थः ।
तस्मादाद्यक्षणादनन्तरानन्तरवर्तिन उपर्युपरिवर्तिनो ऽनपेक्षाः स्वस्वकार्य-

---

* कारणेतीति प्रतीकाकारः ३ पु. । † ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति १ पु. ।

जननइत्यनुषङ्गः । नन्वनन्तरक्षणपरंपरा बहिर्भवतु कुतः कुसूले एवाङ्कुरसिद्धिस्तत्राह **येन हीति** । अनपेक्षस्य देशभेदे ऽप्यपेक्षाविरहसाम्यादित्यर्थः । नाऽसंहतस्य सामग्रीत्वं संहन्ता च न तवेत्युक्तमभिसंधिमविद्वानित्यर्थः । अविद्यादिभिः कारणसंघातस्य य आक्षेपः स उत्पाद उत ज्ञापनम् । नाद्य इत्याह **तत्रेति** । यत्कार्यं तदन्यथानुपपद्यमानं सत्कारणं ४२२ । २१ नोत्पादयति अन्यथाऽनुपपद्यमानदशायां तस्याऽसत्त्वात् किं तु यदि जनकं तर्हि स्वसामर्थ्येन सामर्थ्यं चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः । न केवलं संघाताऽनुपपत्तिः किं तु संहतानां य इतरेतरमुपकारः सो ऽपि नेत्याह **अपि चेति** । भावस्यान्यकृतोपकारस्य च किमेकक्षणवर्तित्वमुत जाते भावे उत्तरक्षणे उपकारः । नाद्य इत्याह **भावस्येति** । यो ह्येकस्मिन् क्षणे उपकाराभावाद्धेतुतामनश्नुवानः क्षणान्तरे तत्कृतमुपकारमासाद्य हेतुतां भजते तस्य स उपकारो ऽन्यकृत इति ज्ञायते ऽपरथा स तस्य स्वभावः किं न स्यात् । तव तु मते पदार्थक्षणस्याऽभेद्यत्वाद्वस्तुन उपकृतत्वाऽनुपकृतत्वे न संभवतो ऽतश्च भावस्योपकाराऽनास्पदत्वम् । तथा च नोपकार्योपकारकभाव इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह **कालभेदेन वेति** । क्षणिकत्वव्याघातात् कालभेदेनापि नोपकार्योपकारकभाव इत्यधस्तनेनान्वयः । भाष्ये आश्रयाश्रयिभूतेष्वित्येतदणुविशेषणम् । चकारश्च भोक्तृषु सत्सु चेत्युपरि संबन्धनीयः । आश्रयाश्रयिशून्येष्वित्यत्र च भावप्राधान्यम् आश्रयाश्रयित्वशून्येष्वित्यर्थः । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति तु पाठे भोक्तृविशेषणम् । **आश्रयश्चादृष्टमिति** । उक्तमभिसंधिमविद्वानिति यदुक्तं तद्विशदयति **अस्तु तावदिति** । अदृष्टात्संघातोत्पत्तिव्यवस्थासिद्धेर्भाष्योक्तदूषणानुपपत्तिमाशङ्क्याह **स खल्विति** । भोक्तुर्भोगादन्यत्वे हेतुमाह **अप्राप्तभोगो हीति** । भोक्तुः स्थिरतायां हेतु**र्भोगार्थ** इति । अर्थिदशायां भोगदशायां चानुवृत्तेः स्थैर्यमित्यर्थः । अस्य विवरणं **भोगमाप्तुकाम** इति । इतरथा हि भोगश्चा- ४२४ । १० सावर्थीति भ्रमः स्यादिति । अन्यस्य भोगायान्यो न कल्पतइत्यर्थः । ननु संघातासिद्धौ कर्तृभावो वाच्यो न भोक्तृभावः कर्तुर्हि हेतुता तत्राह **भोक्तृभावेनेति** ।

ननु निरुद्धस्यास्त्वभावग्रस्तता निरुध्यमानस्य कथमत आह **न तावदिति** । यथा हि आरम्भकतन्त्वादिसंयोगस्य नाशक्षणे* पटादेर्विद्यमानस्यैव विनश्यदवस्था† वैशेषिकैः स्वीकृता न तथा वैनाशिकैरि-
४२५ । ६ त्यर्थः । ननूभयोर्विनाशग्रस्तत्वे को भेदस्तत्राह **तस्मादिति** । यद्विनाशग्रस्तत्वं तदचिरनिरुद्धत्वरूपं सद् निरुध्यमानत्वं वक्तव्यं तदेव चिरनिरुद्धत्वरूपं सद् विवक्षितमित्यर्थः । कार्यकाले कारणस्याऽसत्त्वे ऽपि पूर्वक्षणसत्त्वेन हेतुत्वं भाष्योक्तमयुक्तं मृदादीनां कार्ये ऽन्वीयमानानामुपादानत्वोपलम्भादिति तत्राह **कारणस्य हीति** । प्रायेणेति क्रियाज्ञानव्यावृत्त्यर्थम् । एषां पदार्थानां या भूतिरुत्पत्तिः सैव क्रिया कारकमिति चोच्यते । **तदेव कारणमिति** । सामान्यं हि भेदविकल्पाधिष्ठानत्वेन कारणमित्यर्थः । ननु सादृश्यसिद्धौ तद्बलादनुगतरूपसिद्धिस्तदेव नास्ति असत्यपि सादृश्ये सादृश्यभ्रमादत आह **सर्वथेति** । ननु वैसादृश्ये ऽपि तन्तुभावे पटभावादुपादानोपादेयभाव इत्याशङ्क्याह **न चेति** । एकस्मिन्पदार्थक्षणे तद्भावभावस्याशक्यग्रहत्वाद्रासभादावपि प्रसङ्गादित्यर्थः । अथ जात्युपाधौ कारणत्वं तर्हि जातिरेव कारणं व्यक्तयस्तदवस्थाः स्युर्नान्याः । अन्यकारणत्वस्यान्वयायोगात् त्वया चैतन्नेष्टमित्याह **सामान्यस्य चेति** । भाष्ये उत्पादादिशब्दस्य वस्तुशब्दस्य च पर्यायत्वापादने ऽपि वस्तुनो नित्यत्वापादनं द्रष्टव्यम् । तथा सत्युत्पादनिरोधयोरभावादित्यर्थः ।

प्रतिज्ञापरोधं व्याख्यातुं चतुर्विधां नित्यादिप्रतिज्ञां बौद्धीयां भाष्योक्तां दर्शयति **नीलाभासस्येत्यादिना** । तत्र तावच्चतुर्णां कारणानामेकस्मिन्नीलप्रत्यये समुच्चयेन कारणत्वसिद्ध्यर्थं द्वारभेदः प्रदर्श्यते । आलम्बनं च तत् प्रत्ययः कारणं चेति तथोक्तम् । उदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्ये प्राप्ते रूपनियामकं चक्षुरधिपतिः लोके नियामकस्याधिपतित्वादिति । एवं चित्तानां ज्ञा-
४२६ । १९ नानां चतुर्भ्य उत्पत्तिमुक्त्वा चैत्तानामपि दर्शयति **एवमिति** । सुखं ज्ञानं मनोजन्यत्वे सत्यपरोक्षत्वात् संमतवदित्यर्थः । अपरोक्षत्वमदृष्टादिव्यावृत्त्यर्थम् । एकविधसामग्रीजत्वेन चित्तसम्बन्धो बौद्धसूत्रे चैत्तशब्दार्थः । चत्वा-

---

* क्षणः इति १ पु. पा. ।   † विनश्यदवस्थेति १ पु. पा. ।

यैतानि कारणानि । अत एव चित्ताभिन्नहेतुजत्वम् । उत्तरक्षणोत्पत्तिकाले पूर्वक्षणस्थितावपि न स्थायित्वं सिध्यति एकक्षणे ऽप्युभयसम्भवाद् उत्तरक्षणस्तु द्वितीयक्षणे भवत्वित्याशङ्क्याह **उत्पत्तिरिति** । भूतितत्कर्त्रो-रभेदोपगमादुत्तरभावक्षणतदुत्पत्ती अभिन्ने तथा च पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणं यावदवस्थितौ स्थायित्वमित्यर्थः ।

प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यार्थः संख्याशब्दो बुद्धिवचन इति व्याचष्टे **भावेति** । **प्रतीपा** विरोधनी । नन्वन्त्यसन्तानिनो न फलानारम्भकत्वं यतो ऽसत्त्वापत्तिः । न च फलारम्भे सन्तानाऽनुच्छेदः । न हि हेतुफलभावमात्रं सन्तानः किं तु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विशुद्धविजातीयक्षणोत्पत्तावपि सजातीयहेतुफलभावरूपसन्तानो निवर्तत*इत्याशङ्क्याह **न च सभागा-नामिति** । हेतुमाह **तथा सतीति** । सादृश्यं हि सन्तानिनां ज्ञानानां तुल्य-जातीयविषयत्वेन विषयाणां च तुल्यजातीयत्वं† किमपरजात्या उत पर-जात्या । नाद्यश्चैत्तसन्ताने ऽनुवर्त्तमाने एव रूप‡ज्ञानसन्तानविरमे रसज्ञा-नोदये सन्तानोच्छेदप्रसङ्गादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति§ **कथं चिदिति** । सत्तया जात्या तत्सारूप्यमस्तीति सोपप्लवसन्तानोपरमे सति विशुद्धसन्तानोदयेपि न सन्तानोच्छेदः स्यादित्यर्थः । सन्तानगोचरौ निरोधौ भावगोचरौ वेति वि-कल्प्याद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति **नापि भावगोचराविति** । भाष्यगत-निरन्वयनिरुपाख्यत्वपदयोर्हेतुहेतुमद्भावमाह **यत इति** । अपरिशिष्यमाणरू-पत्वं निरन्वयत्वम् असत्त्वं निरुपाख्यत्वम् । ननु यस्य घटादेर्विनाशः स नान्व-यी यस्य तु सामान्यस्यान्वयस्तन्न नश्यति तत्कथं सान्वयत्वं नाशस्यात आह **यद्यदन्वयिरूपमिति** । तप्तशिलातलपतितस्योदबिन्दोर्दृश्यमानान्वयिरू-पाभावमङ्गीकृत्यानुमानादन्वयः समर्थितः इदानीं प्रत्यक्षेणानुवृत्तिमाह **शक्यं त्विति** । उदबिन्दावुपलतलपतिते सिन्धौ समुद्रे च तोयभावस्तोयत्वसा-मान्यं न भिद्यते तस्मादुदबिन्दौ विनष्टे ऽपि तस्य बिन्दोः सामान्यरूपेणाम्बु-धावस्त्यन्वय इत्यान्तरश्लोकस्यार्थः ।

४२७ । १.

४२८ । २

* निवर्त्य इति १-२ पु॰ पा॰ ।
† जातीयविषयत्वमिति १ पु॰ पा॰ ।
‡ एकरूपेति १ पु॰ पा॰ ।
§ इत्याहेति २-३ पु॰ पा॰ ।

मोक्षाप्रिहेतुत्वाद्भावनाया मार्गत्वम् । शब्दस्याकाशाश्रयत्वं परिशेषतः साधयति **तथा हीति** । तस्य हि न तावद्द्रव्यादिभ्यो ऽन्यत्र प्रसङ्गः । प्रसक्ते च तेषु षष्ठ्यन्तर्भावे सामान्यादित्रये तावदनन्तर्भावमाह **जातिमत्त्वेनेति** । त्रयाणां निःसामान्यरूपत्वादित्यर्थः । द्रव्यकर्मणोरनन्तर्भावमाह

४२९ । १६ गुणत्वेन शब्दस्याकाशाश्रयत्वसिद्धये **अस्पर्शेति** । शब्दो गुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गन्धवदित्यर्थः । वायुः स्पार्शनप्रत्यक्ष इति मते तस्मिन् व्यभिचाराभावायाऽस्पर्शत्वोक्तिः । दिगादिव्यावृत्त्यर्थमिन्द्रियग्राह्येति । द्वीन्द्रियग्राह्यद्रव्यवारणाय एकेति । एकेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादिजातेरपाकरणाय जातिमत्त्वे सतीति । तथाविधात्मव्युदासाय बाह्येत्युक्तमिति । सत्यप्येतस्मिन्ननुस्मरणे इत्यर्थः । उपलब्धृस्मर्त्रोरन्यत्वे ऽपि स्मृतिरुपपत्स्यतइत्यन्वयः । अस्मिन्मते क्रियातिरिक्तकर्त्रभावादुपलब्धिस्मृती एव उपलब्धृस्मर्त्तारौ तयोर्भेदे ऽप्येकसन्तातिगतत्वेन कार्यकारणभावान्नातिप्रसङ्ग इत्युक्तं भवति । प्रत्यभिज्ञात्वेन समाख्यातं सम्यग्ज्ञातम् ।

अहमद्राक्षीदिति यथाश्रुते अपप्रयोगता स्यात्तां परिहरति **अहं स्मरामीति** । पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणाभावे तेनेदमित्याकारप्रत्ययोदयायोगाद्राष्यस्थशङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्याह **न तु तत्त्वत इति** । क्षणभङ्गवादी प्रष्टव्यः तेनेदं सदृशमिति प्रत्यये तत्तेदन्तावच्छिन्नावर्थौ तयोः सादृश्यं च किं न भासन्ते भासमानानि वा किं ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्भिन्नानि यदा ज्ञानाकारत्वं तदा तज्ज्ञानं किमेकमुत नानेति । नाद्य इत्याह **स्वसंवेदनमिति** । ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानात्वं* व्याहतमित्याह **न चैकस्येति** । ज्ञानभेदं निराचष्टे **न च तावन्तीति** । एकज्ञानेन नानापदार्थोल्लेखे हि नाना इत्युल्लेखो भवति न ज्ञानभेदे इत्यर्थः । परिशेषाज्ज्ञानाद्भिन्नो ऽर्थो ऽभ्युपेयस्तस्य च नानाकालस्य तत्तेदन्तास्पदस्य परामर्शः स्थायिन्यात्मनि

४३१ । ७ सति संभवतीत्याह **तस्मादिति** । ननु न वयमर्थस्य ज्ञाने ऽवभासमपजानीमहे येन प्रतीतिं विरुन्धीमहि किं तु सो ऽर्थः प्रतीतावारोपितो न बहिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रः ततश्च न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकार-

---

* नानाकारत्वमिति २-३ पु. पा. ।

त्वप्रयुक्तो व्याघातो न च बाह्यार्थाभ्युपगमप्रसङ्ग इति । विकल्पप्रत्ययो ऽय-
मित्यादिशङ्कायन्योक्तमर्थमाविष्करोति **यद्युच्येतेति** । कल्पितो ऽपि ज्ञाने ४३१ । ९
ऽर्थाकारः तस्माद्भिन्नो ऽभिन्नो वेति वक्तव्यम् । अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकाराद् भिन्नत्वे
ज्ञानान्तरवदकल्पितः स्यान्यथा च तेनेतीदमिति सदृशमिति च प्रतिभास-
मानानामर्थानामेकज्ञानाभेदाभ्युपगमे परस्परमप्यभेदप्रसङ्गः । तथा चेतरेत-
रभेदेन लोकप्रसिद्धाः पदार्था निह्नूयेरन् ज्ञानाच्च ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सो
ऽप्यपलप्तः स्यात् । अभिमिति वदन्तं प्रति स्वपक्षसाधनम् । परपक्षाक्षेपानु-
पपत्तिरुक्ता भाष्ये तां विशदयति **एकाधिकरणेति** । इदं नित्यमिदम-
नित्यमिति भिन्नयोर्ज्ञानयोराकारौ । तथा च धर्मिभेदेन व्यवस्थापनाद्वि-
वादो न स्यादित्यर्थः । असति बाह्यालम्बनत्वइत्येतद्विवृणोति **ज्ञानाका-
रत्वे हीति** । **विषयत्वाभावाद्** आश्रितत्वाभावात् । असति च लोकप्र-
सिद्धपदार्थकत्वे इत्यस्य विवरणं **न चालौकिकार्थेनेति** । अनित्यशब्दो
यद्यलौकिकार्थस्तर्हि तेन विभुत्वमपि वक्तुं शक्यं तथा च नित्यत्वेन तस्य
न विरोध इत्यर्थः । **प्रतितिष्ठापयिषता** स्थापयितुमिच्छता ।

एवं तावत्तत्त्वेदन्तास्पदादिरर्थो ज्ञानस्यान्तर आकार इति विज्ञान-
वादिमतं बाह्यार्थवाददूषणमध्ये ऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य प्रतिक्षिप्तम् । इदानी-
मस्ति बाह्योर्थः स तु क्षणिको निर्विकल्पके चकास्ति सविकल्पप्रत्ययास्तु
विकल्पास्तद्गतसादृश्याद्याकारेण निर्भासन्ते ऽतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहार-
सिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाश्रित्यैव शङ्कते **यद्युच्येतेति** । ननु स्वग्राहकस्य
ज्ञानस्य स्वयं तावद्ग्राह्यं कथमस्य बाह्याकारविषयत्वमत आह **द्विविधो
हीति** । स्वाकारस्य निर्विकल्पस्यावसायाद् अधि उपरि अवसेयो ऽध्यव-
सेयः । अध्यवसेयस्य बाह्यार्थस्य निश्चितत्वादनिश्चितार्थत्वापादकं भाष्य-
मयुक्तम् इत्याशङ्क्याह **अयमभिसंधिरिति** । स्वमेव ज्ञानं प्रतिभासो
यस्य तत्तया । **अनर्थइति** । अबाह्यइत्यर्थः । तस्मिन् बाह्यात्मत्वाध्यवसायात् ४३२ । १०
प्रवृत्तिर्हानादिर्लोकस्येत्यर्थः । आन्तरस्यानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य तद्विपरी
तबाह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम किं तद्रूपेण निष्पादनमुत तेन सम्बन्धनं
किं वा तेनाकारेणारोपणमिति विकल्पार्थः । आन्तरं बाह्येन सह योजयितुं
च नेशतइति योजना । गृह्यमाणे बाह्ये ज्ञानाकारस्यान्तरस्यारोप इति

पक्षे ऽधिष्ठानस्य बाह्यस्य केन ग्रहणं किं यस्याकार आरोप्यः तेनैव सविकल्पकप्रत्ययेनोत तत्समसमयभुवा निर्विकल्पकेन । प्रथमे किं बाह्यम-
४३२ । १८ भिमतं यत्रारोपः स्वलक्षणं वा सामान्यं वा नाद्य इत्याह **न तावद्विकल्प इति** । विकल्पः सविकल्पकप्रत्ययस्तावदभिलापसंसर्गयोग्यजातिविशिष्टवस्तु-गोचरः । अभिलापस्य च शब्दस्य सामान्येनैव सह समयः शक्यो ग्रहीतुं न स्वलक्षणेन । तस्य देशकालाऽननुगतत्वेनाऽऽनन्त्यात्तत्र संगतिग्रहायोगात् । अतः शब्दोल्लिखितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वमित्यर्थः । सुखादीनां क्षणिकभावानामात्मा स्वरूपमशक्यसमयः । यतो ऽनन्यभागन्याऽननुगतो हि सः । अतस्तेषां स्वसंवित्तिरसाधारणाकारविषया वित्तिरभिजल्पानुषङ्गिणी न भवति किं तु निर्विकल्पिकैवेति श्लोकार्थः । एतेन सामान्यात्मकबाह्यस्य सविकल्पकबोधेन ग्रहणमपास्तम् । व्यक्तिमगृहीत्वा तद्ग्रहणाऽयोगाद्व्यक्तेश्चोक्तमार्गेणाऽशक्यग्रहत्वादिति । द्वितीयं निषेधति **न चेति** । विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हतीत्यर्थः । आद्ययोर्द्वितीयं निषेधति **अगृह्यमाणे त्विति** । अधिष्ठानाऽग्रहणे आरोप्यमात्रं प्रतीयते नारोप इत्यर्थः । एवं तावदधिष्ठानप्रतिभासाऽसम्भवाद्बाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपः प्रतिषिद्धः* इदानीमारोप्यस्फुरणाऽयोगाच्च नारोप इत्याह **अपि चेति** । स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं यदा बाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चादारोपयतीति योजना । युगपत्स्वाकारस्य ग्रहणं बाह्यत्वेन चारोपणमिति पक्षे किं स्वाकारबाह्ययोरैक्यस्फुरणमारोप उताऽख्यातिमतइव विवेकाऽग्रहमात्रम् । नाद्य इत्याह **स्वाकारो हीति** । स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदावभासान्नैक्यस्फुरणसम्भव इत्यर्थः । **अन्यदेव स्यात्** सिध्येत् प्रथेतेत्यर्थः । **ननु स्वाकारः समारोपित इति** । यः स्वाकारः स समारोपितात्मको न तु स्यादित्यनुषङ्गः न स्फुरेदित्येवार्थः । द्वितीये किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेकाऽग्रहो मृषाव्यवहारं प्रसूते अगृह्यमाणे वा । नाद्य इत्याह **न चेति** । न द्वितीय
११ । १७ इत्याह **अपि चेति** । अपिचकारः समुच्चयार्थौ† । एतदुपपत्तिसाहित्यं प्राच्या वक्ति एवं तावद्वस्तुसन्तमित्यारभ्य । परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्मना

* प्रतिषिद्धम् इति ३ पु॰ पा॰ । † समुच्चयार्थः इति २ पु॰ पा॰ ।

समारोपः प्रतिक्षिप्तः इदानीं वासनापरिप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य बाह्ये समारोपं पराकरोति **एतेनेति**। तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानवत्त्वेन* बाह्याद्विद-ग्रहस्य समत्वादित्यर्थः ।

पाशुपतस्य हि तपस्विन आत्मज्ञानाय चिन्हं कुर्वतः प्रमाणाऽकुशलजनैरप्युपहासादात्मस्वप्रकाशत्वमवगतम्। बौद्धैरभावस्याऽर्थक्रियाकारित्वाऽनभ्युपगमात्कथम् अभावाद्भावोत्पत्तिस्तत्सिद्धान्तत्वेनानूद्य निरस्यते तत्राह **अस्थिरादिति**। आपाद्याऽनुवादो ऽयमिति वदिष्यन् क्षणिकस्य कारणत्वासम्भवमाह **उक्तमेतदित्यादिना**। क्षणिकं कारणमिति वदन् प्रष्टव्यः तत्किमनपेक्षं सापेक्षं वेति। नाद्यः। इतरेतरप्रत्ययत्वा†दिति सूत्रविवरणावसरे यद्यन्त्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षा इत्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः। द्वितीयो ऽपि तत्सूत्रव्याख्यानसमयएव न क्षणिकपक्षउपकार्योपकारकभावो ऽस्तीत्यादिना ग्रन्थेन प्रत्युक्तः। तत्सूत्रोक्तं निरासप्रकारमनुवदति **सापेक्षतायां चेति**। सापेक्षतायां चाक्षणिकत्वप्रसङ्ग इत्यन्वयः। क्षणिको ऽपि सापेक्ष इति वदन् प्रष्टव्यः स किमन्यकृतोपकारस्याश्रयो न वेति। आद्यस्य निरसनं **क्षणस्येति**। पूर्वमनुपकृतस्य पश्चादुपकारसम्बन्धे ह्युपकृतत्वं ज्ञातुं शक्यम्। इतरथोपकारस्य स्वाभाविकत्वसंभवेनान्यकृतत्वाऽसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह **अनुपकारिणि चेति**। ततश्चोपकृतत्वाऽनुपकृतत्वज्ञानाय क्षणद्वयस्थायित्वं वस्तुनो मन्तव्यमित्युक्तं भवति। यदि क्षणिकस्य नोपकृतत्वं सम्भवति अनुपकृतस्य च न सापेक्षत्वं निरपेक्षस्य च कारणत्वमतिप्रसङ्गि तर्हि क्षणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किं तु प्रकारान्तरयोगीत्याशङ्क्याह **सापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वयोश्चेति**। कूटस्थस्यापि नियतशक्तिकत्वाद्भाष्ये सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गानुपपत्तिमाशङ्क्य सर्वतः सर्वावस्थात्तज्जन्यसर्वोत्पत्तिरिति कार्ययौगपद्यापत्तिपरतया व्याचष्टे **अयमभिसंधिरिति**। अन्यकृतोपकारस्य भावादभेदे सत्युपकारशब्देन भावरूपमेवाभिहितं स्यात् तस्य चान्यकृतत्वे कौटस्थ्यं व्याहन्येतेत्यर्थः। **चर्मोपमश्चेत्** स्थिरः कारणत्वाभिमतः पदार्थ उपकाराश्रयश्चेदित्यर्थः। उपकारादभेदे भावस्य स भावो ऽनित्यः भेदे स उपकारो ऽनित्यः स एव च कारणं न भाव इत्यर्थः। उपकारानाश्रयत्वे

४३४ । १२

४३५ । २

---

* ज्ञानबलेनेति २-३ पु॰ पा॰ । † व्यासू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १६ ।

दूषणम् **असत्फलइति**। यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी

४३६। १४ न भाव इति तत्राह **न चैतावतेति**। परमार्थाश्रितत्वात्कार्यकल्पनाया भाव उपादानं तद्धर्मस्त्वनिर्वाच्य उपकारः कार्योपयोगीत्यर्थः। श्रुतौ मृद्दृष्टान्तस्य सत्यत्वाभिधानाद् दार्ष्टान्तिकस्य मूलकारणस्य सत्यत्वमुक्तम्। भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्येनोपकारेणोपकृतं कारणं कार्यमनिर्वाच्यं करोतीत्युक्तम्। तदयुक्तम्। भेदनिषेधे अभेदापत्तेरभेदनिषेधे च भेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्य बौद्धं प्रति प्रतिबन्दीमाह **अपि च ये ऽपीति**। किं व्यक्त्योरेव कार्यकारणभावः सामान्ययोर्वा तदुपहितव्यक्त्योर्वा न प्रथमो ऽतिप्रसङ्गादित्यभिसंधाय* द्वितीये सामान्ये वस्तुनी अवस्तुनी वा नाद्यो ऽपराद्धान्ता†दित्याह **न च बीजाङ्कुरत्वे इति**। अवस्तुनोरेव सामान्ययोः कार्यकारणभावो ऽप्यर्थक्रियाकारिणः सत्त्वाभ्युपगमादपराद्धान्तावह एव। अवस्तुसामान्योपहितानां व्यक्तीनां कार्यकारणत्वाभ्युपगमे तद्वदुपकारकार्ययोरप्यवस्तुत्वसम्भवसिद्धिरित्याह **तस्मादिति। काल्पनिकात्** काल्पनिकसामान्योपहितादित्यर्थः। यदि सामान्योपधानमन्तरेण व्यक्तीनामेव कार्यकारणभावस्तत्र दोषान्तरमाह **अन्यथेति**। अनुमानं हि सामान्योपाधौ प्रवर्तते व्यक्तीनामानन्त्येन व्याप्तिग्रहाऽयोगादित्यर्थः‡॥

४३७। ९ **नाभाव उपलब्धेः॥ २८॥**

रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य विज्ञानं नीलाद्याकारमित्यनुमानविरोधाऽविरोधसंदेहे पूर्वोक्तसमुदायाऽप्राप्त्यादिदूषणान्युपजीव्य बाह्यार्थापलापाद्धेतुहेतुमल्लक्षणां सङ्गतिमाहेत्यर्थः। व्याघातेन पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्कते **अथेति**। चोद्यप्रारम्भार्थो ऽथशब्दः वस्तुव्यवस्थित्यै प्रमाणाद्यभ्युपगम्य तन्निषेधो§ व्याघात इत्यर्थः। **बुद्धिपरिकल्पितेनेति**। विभा-

---

* अवधार्येति २-३ पु. पा.। † अपसिद्धान्तादिति ३ पु. पा.।

‡ अत्र चतुर्थं समुदायाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्राणि १०-समुदाय उभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः १८ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् १९ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् २० असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा २१ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् २२ उभयथा च दोषात् २३ आकाशे चाविशेषात् ४ अनुस्मृतेश्च २५ नासतो दृष्टत्वात् २६ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः॥ २७॥

§ निषेधे इति २ पु. पा.।

गमाच्च ज्ञेयाद्याकाराणां परिकल्पितं ज्ञेयादिरूपत्वं बुद्धेर्वास्तवमेव । ननु नीलाद्याकारं विज्ञानम् इत्यनुमाने वेदान्तिनां सिद्धसाधनं ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वाद् अन्यथा तदद्वैताऽसिद्धेरत आह **एवं चेति** । बौद्धा हि वित्तेर्विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपमाचक्षते न वयमित्यर्थः । बुद्धौ परिकल्पितं ज्ञेयादिविभागमुपपादयति **तथा हीति** । **असत्याकारेति** । ४३८ । ३ आकारस्यासत्यत्वं बाह्यरूपेणाऽसत्येनाऽऽन्तररूपेण सत्येनाकारेण युक्तमित्यर्थः । ननु बाह्यार्थसत्यत्वे प्रमाणादयः सत्याः सिध्यन्ति किं कल्पितत्वेनेत्याशङ्क्य तन्मते प्रमेयविभागः सत्ये उपलभ्येतापि प्रमाणफलविभागस्तावन्मिथ्या तथा चार्थात्प्रमेयमिथ्यात्वमापत्स्यतइत्यभिप्रेत्याह **बाह्यवादिनोरपीति** । वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमुपपादयति **भिन्नाधिकरणत्वे हीति** । प्रमाणं हि करणं* प्रमितिः फलं तयोर्भिन्नाधिकरणत्वे करणफलभावो न स्यात् । करण†फलभाव एकाधिकरणयोरेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह **न हीति** । यद्यपि परशुः स्वावयवेषु समवेतो द्वैधीभावस्तु खदिरे तथापि व्यापाराविष्टकरणीभूतः परशुः संयोगेन खदिराधिकरणइति करणफलयोरैकाधिकरण्यम् । भवतु प्रमाणफलयोरेकाधिकरणता तावता कथं तद्विभागस्य कल्पितत्वसिद्धिरत आह **कथं चेति** । यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवतस्तर्ह्येव तदैकाधिकरण्यं भवति इतरथा कथं भवतीत्यर्थः । ननु भवेतां ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले ऽतो वा किं जातमत आह **न च ज्ञानं स्वलक्षणमिति** । न तावत् कुण्डे बदरवज् ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानसम्भवः ज्ञानस्यासंयोगित्वात् तादात्म्येन तु स्यादवस्थानं न च वस्तुतो भिन्नाभ्यामेकस्यैक्योपपत्तिस्ततः काल्पनिकः प्रमाणफलभेद इत्यर्थः । तमेव दर्शयति **तदेवेति** । अज्ञानव्यावृत्त्यात्मकाऽपोहरूपेण कल्पितो ज्ञानत्वसामान्यरूपोंऽशो यस्य तत्तथोक्तम् । अशक्तिव्यावृत्तिरूपेण कल्पिता विज्ञानस्यात्मानं स्वमतात्मानमर्थं प्रति च या प्रकाशनशक्तिः सोंऽशो यस्य तद्विज्ञानं तथा । ,, । ११ तच्च प्रमाणमित्यर्थः । वैभाषिकस्य बाह्योऽर्थः प्रत्यक्षः सौत्रान्तिकस्य ज्ञानगताऽऽकारवैचित्र्येणाऽनुमेयः । तन्मते ऽपि प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमाह **एवमिति** । ज्ञानगतं बाह्यनीलसारूप्यं भासमानमनीलाकाराऽपोहरूपेण

---

* कारणमिति १ पु॰ पा॰ । † कारणेति १ पु॰ पा॰

कल्पितं तच्च बाह्यमर्थं व्यवस्थापयति प्रतिबिम्बमिव बिम्बम् अतः प्रमाणम्। ज्ञानात्सकाशाद्यदन्यत्तद्व्यावृत्तिरूपेण कल्पितं ज्ञानत्वं सामान्यं फलं तद्धि सारूप्यबलान्नीलज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्नपि मते प्रमेयं परमार्थभिन्नमिति सारूप्यस्य ज्ञानज्ञेयभावव्यवस्थापकत्वे सौत्रान्तिकवचनमाह **तथा चेति**। वित्तिसत्तैव तद्वेदना तस्यार्थस्य वेदना न युक्ता । कुतः । तस्या वित्तिसत्तायाः सर्वत्रार्थे विशेषाभावात् । ज्ञानमात्रं हि सर्वज्ञेयसाधारणम् । तस्मात्तां तु वित्तिं सारूप्यमाविशद् घटयेत् । किं घटयेदित्यत आह **सरूपयत्तदिति**। तद्बाह्यं वस्तु सरूपयत् स्वेन रूपेण सरूपां वित्तिं कुर्वद् घटयेद् वित्त्या सह विषयभावेन योजयेदित्यर्थः । सरूपयन्तमिति पाठे अर्थमिति शेषः । एवं सम्भाविते पूर्वपक्षे साधकप्रमाणानि कथयतीत्याह **प्रश्नपूर्वकमिति**। स्तम्भाद्यर्थः किं परमाणुस्तत्कृतो ऽवयवी वा। प्रथमे किं परमाणुमात्रस्तद्गोचरप्रतीतिविशेषकृतो वा । तत्र परमाणुमात्रत्वं निषेधति **स हीति**। भासमानादन्यगोचरत्वमात्रमतिप्रसङ्गः । आद्यद्वितीयं द्वेधा विकल्प्य दूषयति **न चेति**। प्रतिभासनकाले तदुपाधिं कृत्वा अर्थस्य धर्म इत्यर्थः । **स्वांशः** स्वाकारः । **ग्रहे ऽनेकस्येति**। अनेकस्य परमाणोरेकेन ज्ञानेन ग्रहणे* किं चित् स्थूलं रूपं गृह्यते तच्च सांवृतम् । सांवृतत्वस्य विवरणं **प्रतिभासस्थमिति**। विशकलितपरमाणुतत्त्वाच्छादकत्वात्संवृतिबुद्धिः । स्वाभाविकत्वाभावे हेतुमाह **एकात्मनीति**। एकपरमाण्वात्मनि औपाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तित्वमाशङ्क्य द्वितीयश्लोकेन परिह्रियते **न चेति**। तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रान्तम् यतः कारणान्नानावस्तूनां परमाणूनां ग्रहणात् सकाशात् सांवृतस्य स्थूलस्य ग्रहणमन्यन्न भवति । य एव हि भिन्नधीगृहीतास्तएव निरन्तराः परमाणव एकधिया गृह्यमाणाः स्थूलमिति निर्भासन्ते ते च वस्त्वेव वस्तुग्रहश्च न भ्रम इत्यर्थः । एवं स्थूलनीलावभासस्य सालम्बनत्वं बाह्यार्थवादिना समर्थितं विज्ञानवादी दूषयति **तन्नेति**। यदि निरन्तरा नीलपरमाणव एकधीगोचरा नीलं तर्हि नैरन्तर्यमसिद्धम् । नीलपदार्थे च रसगन्धस्पर्शपरमाणूनामपि सत्त्वेन रूपपरमाणूनां नैरन्तर्याभावादित्यर्थः । **आरात्** दूरात् । घनं निबिडं तदेव

(margin: ४३८ । १६; ४३९ । १७)

* ग्रहे इति २ पु. पा. ।

वनम् । ननु स्थूलप्रत्ययस्य न भ्रान्तित्वं* युक्तम् । स्वलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । सविकल्पकं ह्यवस्तुभूतसामान्यविषयत्वाद् भ्रान्तमित्याशङ्क्याह **तस्मादिति ।** कल्पना अभिलापः । तदपोढं तद्रहितम् । ४३९ । २२ यद्यपि स्थूलं व्यक्तिज्ञानं व्यक्तौ सम्बन्धग्रहस्याभावेन शब्दवाच्यत्वाभावात् तथापि भ्रान्तत्वान्नास्य प्रत्यक्षता कल्पनापोढमभ्रान्तमिति प्रत्यक्षलक्षणकरणादित्यर्थः । आद्यकल्पयोर्द्वितीयं निराकरोति **नापि तत्समूहा इति ।** परमाणुभ्यः स्तम्भादीनां भेदे सम्बन्धोऽस्ति न वा । यदि न तर्हि† पादानोपादेयभावः । अस्ति चेत्तर्हि सम्बन्धस्तादात्म्यं समवायो वा । नाद्यो व्याघातात् । न द्वितीयो वैशेषिकाधिकरणे‡ हि भिन्नयोः समवायो निरस्त इत्यर्थः । भाष्यकारेण ज्ञाने भासमानस्तम्भाद्याकारवैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या स्तम्भादेर्ज्ञानाकारत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशनसम्भवादित्याशङ्क्य भेदाभ्युपगमे अर्थस्याऽपरोक्षता न स्यादित्याह **न तावदित्यादिना ।** मा भूज् ज्ञानम् अर्थविषयज्ञानान्तरस्य जनकं मा च विषयाश्रितं प्राकट्यमनेनाजनि तथापि स्वभावसंबन्धादर्थविषयव्यवहारं जनयेदित्याशङ्क्याह **तच्चेति ।** ज्ञानमात्राकारस्य सर्वज्ञेयसाधारण्यान्नीलाकारवज् ज्ञानं नीलव्यवहारहेतुरित्यर्थः । विज्ञानवादी सौत्रान्तिकस्यापि सम्मतमिति वदँस्तदुक्तिमाह **तदुक्तमिति ।** ननु न सौत्रान्तिकेन ज्ञानस्यैव नीलमाकार इत्युच्यते किं तु बाह्यनीलसदृशो ज्ञानस्य नीलाकारोऽस्तीति तत्कथमर्थस्य ज्ञानाकारत्वसंमतिः§ रत आह **एकश्चेति ।** स्वीकृते ज्ञाननिष्ठनीलाकारे तेनैव व्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यसिद्धिरित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षेण ज्ञानाभेदमर्थस्य समर्थ्यानुमानादपि समर्थयते **यद्येन सहेत्यादिना ।** विज्ञानवादिना यो ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते ४४० । २२ तद्व्यापकस्य सहोपलम्भनियमाभावस्य विरुद्धो यः सहोपलम्भनियमस्तदुपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यभेदाभाव इति । व्यापकविरुद्धोपलब्धिं प्रपञ्चयति **निषेध्यो हीति ।** **अश्विनौ** नक्षत्रे । यो यन्मात्रानुबन्धी यदात्मा च स तत्र स्वभावहेतुः । उक्तं हि तद्भावमा-

* भ्रान्तत्वमिति २-३ पु॰ पा॰ । † कथं तर्हीति ३ पु॰ पा॰ ।
‡ व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १२ । § ज्ञानाकारस्य संमतिरिति १ पु॰ पा॰ ।

चान्वयिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति । तद्भावं प्रकृते दर्शयति **बाह्याऽनालम्बनता हीति । प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनीति ।** तदात्मेत्यपि द्रष्टव्यम् । निरालम्बनत्वस्याभावस्य प्रत्ययस्वरूपभावात्मकत्वात् । उक्तं हि न ह्यन्याऽसंसर्गिणो भावादन्यो ऽभाव* इति । एवं तावत्प्रत्यये नीलाकारः स्वीकृतश्चेत्तेनैव व्यवहारसिद्धेर्बाह्यार्थवैयर्थ्यमुक्तं तच्च प्रत्ययगतार्थाकारभान-
४४१ । १५ मेव बाह्यार्थं कल्पयतीति प्रत्यवतिष्ठन्त इत्याह **सौत्रान्तिक इति ।** बाह्यार्थसद्भावे ऽनुमानमाह **ये यस्मिन्निति ।** सौत्रान्तिकः स्वात्मसन्तानमेव दृष्टान्तयति **यथेति । अविवक्षतीति** विवक्षामकुर्वतीति । **अजिगमिषति** गन्तुमनिच्छति मयि विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानाश्रितगमनवचनविषयप्रतिभासा यथा मयि सति कादाचित्का मद्व्यतिरिक्तपुरुषान्तरसन्तानमपेक्षन्ते तथा दार्ष्टान्तिके ऽपीत्याह **तथा चेति ।** अहमित्युदीयमानाऽऽलयविज्ञानेन जन्यमानास्तद्व्यतिरिक्तजन्यत्वाऽजन्यत्वाभ्यां विवादाध्यासिताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसुखादिविषयाः षडप्यर्थविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने कदा चिद्भवन्तस्तदतिरिक्तहेतुका इत्यर्थः । अर्थान्तरतामाशङ्क्याह **यश्चेति ।** अन्यस्यासम्भवादित्यर्थः । असम्भवो ऽसिद्ध इति शङ्कते **वासनेति ।** शङ्काग्रन्थोक्तमर्थं व्याख्यानपूर्वकं दूषयति **नन्विति । तत्प्रवृत्तीति ।** तस्यां सन्ततौ प्रवृत्तिविज्ञानानि नीलादिविषयाणि तज्जननशक्तिर्वासनेत्यर्थः । तत्प्रत्येति प्रत्यागच्छति उत्पद्यते ऽनेन† परिपाक इति प्रवृत्तिविज्ञानजनकाऽऽलयविज्ञानात् पूर्वं आलयविज्ञानसन्ताने यदा कदा चिदुत्पन्नो नीलादिप्रत्ययः प्रत्यय‡ इत्युक्तः । ननु किमिति स्वसन्ततिपतितपूर्वक्षण एवोत्तरक्षणवर्तिपरिपाककारणमाश्रीयते सर्वज्ञानादिसन्तानवर्ती क्षणः किं न कारणं स्यादत आह **संतानान्तरेति ।** अत्र च हेतुं वक्ष्यति न च ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं§ सर्वेषामिति ग्रन्थेन । एवं शङ्काभि-
४४२ । ४ प्रायं विशदीकृत्य दूषयति **तथा चेति ।** प्रवृत्तिविज्ञानजनकाऽऽलयविज्ञानवर्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वे ऽप्यालयविज्ञानसंतानवर्तिनः क्षणा हेतव इति वक्तव्यम् । न चेदेको ऽपि हेतुर्न स्याद् इति बाधकमाह **न वा**

---

* अन्योन्याभाव इति ३ पु. पा. ।
† तेनेति २ पु. पा. ।
‡ प्रत्यय इत्येकमेव २ पु. ।
§ ज्ञानान्तरनिबन्धनत्वमिति ३ पु. पा. ।

कश्चिदिति । सर्वेषां हेतुत्वे च दूषणं वक्ष्यते । इदानीमेकस्यैव हेतुत्वमिति पक्षं सौत्रान्तिकं प्रति विज्ञानवादी शङ्कते क्षणभेदादिति । ४४२ । ६
आलयविज्ञानसंतानवर्तिक्षणानां भेदादस्ति प्रतिक्षणं शक्तिभेदस्तस्य च शक्तिभेदस्य कादाचित्कत्वात् शक्तैकक्षणानन्तरं कार्यस्यालयविज्ञानक्षणवर्तिवासनापरिपाकस्य तज्जन्यप्रवृत्तिविज्ञानस्य च कादाचित्कत्वं सिध्यतीत्यर्थः । दूषयति सौत्रान्तिकः नन्वेवमिति । एकस्यालयविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञानाख्यनीलज्ञानोपजननसामर्थ्यं स्यात्ततः प्राक्तनस्यालयविज्ञानवर्तिनीलादिविज्ञानक्षणस्य चैकस्यैव तत्प्रबोधसामर्थ्यमुत्तरक्षणगतवासनापरिपाकाख्यप्रबोधसामर्थ्यं स्यादिति द्वे एव ज्ञाने एकस्यामालयसंततौ कारणे स्यातां नेतराणीत्यर्थः । यदीतरेषामपि पूर्वज्ञानानां परिपाकहेतुत्वमुत्तरेतरेषां च प्रवृत्तिविज्ञानजननसामर्थ्यमिष्यते तत्राह सत्त्वे वेति । भवन्तु सर्वे क्षणाः समर्थास्तत्राह समर्थहेतुसद्भावे इति । यदवादिष्म सर्वेषां हेतुत्वे दूषणं वक्ष्यतीति तदनेन ग्रन्थेन क्रियते । यद्यनादिसंततौ पतिता आलयज्ञानक्षणाः सर्वएव नीलज्ञानजननसमर्थास्तर्हीदं नीलज्ञानं सदा स्यान्न तु कदा चिदित्येवं निषेध्यं यत्कादाचित्कत्वं तस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्यापत्तिद्वारेण उपलब्ध्या कादाचित्कत्वं नीलज्ञानस्य निवर्तेत न तु निवर्तितुमर्हति दर्शनादेव । तत आलयविज्ञानाद्धेत्वन्तरं बाह्योऽर्थस्तदपेक्षत्वे व्यवतिष्ठते । ततः किं जातमत आह इति प्रतिबन्धसिद्धिरिति । ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्कास्ते तदतिरिक्तापेक्षाः इति प्राक् सौत्रान्तिकोक्तव्यापकयोः प्रतिबन्धसिद्धिर्व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । ननु नीलविज्ञानमपेक्षतां हेत्वन्तरं तदेव हेत्वन्तरमालयविज्ञानसंतानान्तरमस्तु कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्यर्थान्तरतामनुमानस्याशङ्क्याह न चेति । चैत्र- ,, । १४
संताने विच्छिन्नौ गमनवचनप्रतिभासौ यस्य तत्काले उदयतो मैत्रसंतानस्यगमनवचनविषयविज्ञानस्य तत्तथोक्तम् । तस्यैव विज्ञानवादिभिः संतानान्तरनिमित्तत्वमिष्यते न तु विवक्षति जिगमिषति च चैत्रे यद्गमनवचनप्रतिभानं तस्यापि । तस्य तु चैत्रसंतानमात्रहेतुकत्वं तच्च निरस्तमिति बाह्यार्थापेक्षा वाच्येत्यर्थः । यदि तु तथाविधस्यापि प्रवृत्तिविज्ञानस्यालयविज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वमिष्यते तत्राह अपि चेति । सत्त्वान्तरं

प्राण्यन्तरम् । विज्ञानानां समवायी देशोऽभ्युपेयते संयोगी वा यद्भेदाद्वि-
४४२ । २० प्रकर्षः । नाद्य इत्याह **विज्ञानातिरिक्तेति** । वैशेषिकादिवत् त्वया ज्ञानसमवाय्यात्माऽनभ्युपगमादिति भावः । न द्वितीय इत्याह **अमूर्त्त-त्वाच्चेति** । नास्ति संयोगदेश आधारो येषां तानि तथा* तदात्मकत्वादित्यर्थः । संतानानां कालतोऽपि न व्यवधानमित्याह **संसारस्येति** । एवं हि संतानान्तरस्य कालविप्रकर्षः स्याद्यदि संप्रतितनस्य चैत्रसंतानसंजातनीलज्ञानस्य समनन्तरपूर्वक्षणो मैत्रसंतान उत्पद्येत । इतरथा तस्याप्यनादित्वे कालविप्रकर्षाभावात्तथा च संसारः सादिः स्यादित्यर्थः । यस्मात्सन्तानान्तरनिमित्तत्वेऽपि तस्य सदा संनिधानात् प्रवृत्तिविज्ञानस्य कादाचित्कत्वमनुपपन्नं तस्मादित्युपसंहरति प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञानातिरिक्तहेतुक इति । पक्षस्य स्वसंतानमात्रनिमित्तकत्वं विपक्षस्तस्मात्सन्दिग्धा व्यावृत्तिर्यस्य स हेतुस्तथा तत्त्वेनेत्यर्थः । स्वसन्तानमात्रनिमित्तत्वमुपपादयितुं प्रतिबन्दीमाह **बाह्यनिमित्तकत्वेऽपीत्यादिना** । नन्वालयविज्ञानक्षणानां सम्बन्धि† स्वस्वहेतुवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदेऽप्येकसन्ततिपतितत्वाऽविशेषादेकविधं सामर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह **न च सन्तानो नामेति** । आलयविज्ञान‡सन्तानैक्ये क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेद इत्युपपाद्य तद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थसन्तानभेदे स्याच्छक्तिभेद इत्याह **सन्तान-भेदे त्विति** । आलयविज्ञानानां नीलादिबाह्यार्थसन्तानानां च सामर्थ्यभेदः । ततश्चालयविज्ञानसन्तानैरजन्यमपि नीलादिसंवेदनं बाह्यनीलादिसन्तानैर्जन्यतइति चेत्तत्र दूषणमाह **हन्त तर्हीति** । बाह्यार्थवादे हि क्षणिकत्वान्नीलार्थानां प्रतिनीलार्थं भिन्नाः सन्ति नीलसन्तानास्तत्र सन्तानभेदाच्छक्तिभेदोपगमे नीलसन्तानानामप्येकविधा शक्तिर्न स्यात् तथा चैकमेव नीलं नीलाकारज्ञानं जनयेद् न सन्तानान्तरवर्तीत्यर्थः । चोद्यसा-
४४४ । १ म्यमुक्त्वा परिहारसाम्यमाह **तस्मात्सन्तानान्तराणामित्यादिना** । तथा नीलपीतादिसन्तानान्तराणां स्वस्वकारणभेदात्सामर्थ्यभेद एवमालयविज्ञानसन्तानपतितक्षणान्तराणामपीत्यर्थः । **स्वप्रत्ययः** पूर्वोदितनीलादि-

---

* तथेति न दृश्यते २ पु॰ । † सम्बन्धीति नास्ति १–५ पु॰ ।
‡ विज्ञानेति नास्ति २–३ पु॰ ।

प्रत्ययः । वासनावैचित्र्यादिति भाष्यस्थवासनाशब्दार्थमाह **आलयविज्ञानेति** । असंविदितमविज्ञातमर्थात्पूर्वमिति लभ्यते वर्तमानस्य संविदितत्वाद् अनागतस्याऽसिद्धसत्ताकत्वात्तादृशज्ञानं वासना । न ह्यस्मिन्मते ऽस्ति स्थायिनी वासनेति भावः । पूर्वं शक्तिर्वासनेत्युक्तम् इदानीं शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्विज्ञानमिति न विरोधः । ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनावैचित्र्याच्चेदुत्तरज्ञानानां वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचित्र्यमेव कुतस्तत्राह **पूर्वनीलादीति** । ४४४ । ११ अनेनाऽनादौ संसारइति भाष्यं व्याख्यातम् । तच्चभवता भाष्यकारेण प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाविति वदतैतदिह सूचयां बभूवे यथा किल ज्ञानाद्भेदेन स्थूलस्यार्थस्यासम्भवः परेण भाष्यते एवमभेदेनापि मया स सुभाष इत्यप्रयोजको ऽसम्भवः प्रमाणं त्वाचाभ्यामादर्तव्यमिति । तच्चासम्भवं परमते दर्शयति **इदमत्रेत्यादिना** । तत्र बौद्धेन ज्ञानाद्भिन्नस्य स्थूलार्थस्यासम्भवमुच्यमानमनुवदति **तत्रेदमिति** । स्थौल्यं ह्यर्थस्य युगपद्भिन्नदिग्व्यापित्वं भिन्नदेशव्यापित्वं वा* । एवं चैकदिग्देशे ऽर्थस्यावरणमन्यदिग्देशे चानावरणमिति विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यात् । ज्ञानाभेदे तु न दोषः । ज्ञानावच्छेदकार्थस्य ज्ञायमानस्य तदभिन्नस्यानावृतत्वादावृतस्य च तदात्मत्वाभावेन विरोधाऽप्रसङ्गादित्यर्थः । **ज्ञानाकारत्वे** इति सप्तमी । आवरणादिधर्मसंसर्गेण यद्यपि न युज्यतइति योजना । इदानीमेतमसम्भवमनुसृत्य† बौद्धमते ऽप्यसम्भवमाह **तथापीति** । यद्यप्यवभासाऽनवभासलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गो ऽर्थस्य ज्ञानाभेदे ऽभ्युपगते न प्रसज्येत तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे नानादेशव्यासक्ते तद्देशत्वमतद्देशत्वं च दृश्यते प्रदेशभेदेन च कम्पाकम्पौ चित्रे च तस्मिन् रक्तत्वारक्तत्वे च । सति चैवं ज्ञानाकारत्वे ऽप्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः । अर्थस्य ज्ञानाऽभेदे सति अवयविन्यवयवे चोक्तं दोषान्तरमपि ज्ञाने दुर्वारमित्याह **व्यतिरेकाऽव्यतिरेकेति** । ननु किमिति ज्ञानाभिन्ने ऽर्थे तद्देशत्वाऽतद्देशत्वादिविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गः । ४४५ । १२ यावता परमाणूनेव ज्ञानमवलम्बतां ते च न भिन्नदेशत्वादिमन्त इत्यत आह **न तावदिति** । नीलज्ञानं यदि परमाणूनालम्बेत तर्हि त्वया ज्ञानज्ञेययोरभेदाभ्युपगमाज् ज्ञानस्य किं ज्ञेयमात्रत्वं ज्ञेयानां

---

* चेति १ पु० ।   † अनुमत्येति ३-२ पु० पा० ।

वा परमाणूनां ज्ञानमात्रत्वम्। नाद्य इत्याह **एकस्येति**। ज्ञानस्येत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह **आकाराणां चेति**। ज्ञानाकाराणां परमाणूनामित्यर्थः। ननु नैकं ज्ञानं परमाणून् गोचरयति यत उक्तदोषः स्यात् किं तु प्रतिपर-
४४५। १६ माणु ज्ञानभेद इति। नेत्याह **न च यावन्त इति**। तर्ह्येकैकज्ञानगृहीत-नानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः स्थूलालम्बन इति तत्राह **न च तत्पृष्ठेति**। तस्यापि प्रत्ययस्य साकारतया आकाराणां नानापरमाणूनां तदभेदात्तस्य परमाणुमात्रत्वे भेदः तेषां विज्ञानमात्रत्वे एकत्वमिति स्थूलालम्बनमेकं ज्ञानं न स्यादित्यर्थः। **तस्मान्नार्थे इति**। तस्माद्वृत्तिविकल्पादेस्तर्कादर्थे परमाणुसमूहात्मके विषये न स्थूलाभासः न च ज्ञाने ज्ञानात्मके ऽर्थे। कुतः। एकत्र ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण तदात्मनो नानाकारत्वात्मकत्वस्य प्रतिषिद्धत्वाद् बहुष्वपि विज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूलाभासस्य न सम्भवः बहूनां परस्परवार्ताऽनभिज्ञत्वादित्यर्थः। एकोपलम्भमुक्त्वा या ऽनुपलब्धिः सा सहोपलम्भनियम इति न विरुद्धत्वं हेतोश्चेत्तर्हि सहशब्द एकत्वस्याऽवाचक इत्यवाचकशब्दप्रयोगात्तव निग्रह इत्यर्थः। अथैकोपलम्भनियमादित्येव हेतुस्तत्राह **अपि चेति**। **अनुविद्धं** विषयत्वेन संबद्धमित्यर्थः। उपलभ्यतइति साक्षात्काराभिप्रायम्। मनुजग्रहणं तिर्यगादिव्यावृत्त्यर्थम्। चाक्षुषवस्तुन आलोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धावपि तदैक्यादर्शनादनैकान्तिको हेतुरित्यर्थः। ज्ञानभेदसाध्या इत्यादौ सर्वत्रासत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यतइति वक्ष्यमाणेनान्वयः। भाष्ये वास्यवासकत्वमविद्योपप्लवे हेतुरविद्योपप्लवश्च सदसद्धर्मेषु हेतुरिति व्याचष्टे **एवमिति**। **अविद्या** सविकल्पकप्रत्ययः। **अनादीति**। अनादिवासनाजन्यसविकल्पकप्रत्ययात्मकविकल्पपरिनिष्ठितो विषयीकृतो यः
४४७। १७ शब्दार्थः स त्रिविधो ज्ञेयः। त्रैविध्यमेवाह **भावेति**। भावं नीलादि नीलत्वादिरभावं नराविषाणं नरविषाणत्वादि। उभयं विज्ञाननरविषाणादिममूर्तत्वादिराश्रयतइति तथोक्तः। बन्धमोक्षप्रतिज्ञा इति भाष्यगतादिशब्दं व्याचष्टे **एवं विप्रतिपन्नमिति**। प्रतिज्ञेत्यत्रेतिशब्दो यस्मादर्थे यदिति प्रतिपादनविषयनिर्देशः असत्येकस्मिन्प्रतिसंधातरि नोपपद्यते तावल्लोके त्वया च स नेष्ट इत्याह **तत्सर्वं विज्ञानस्येति**। कर्मफलभावो ज्ञानज्ञेयभावः

अत्यन्तविरुद्धमित्यतः प्राक्तनभाष्येण प्रतिबन्दीरूपा भूमिरचना क्रियते तया च* ज्ञेयार्थस्वरूपं साधितम् । तत आरभ्य एकस्य कर्मक्रियाविरोध उक्तः । विज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्यान्येन ग्राह्यत्वापत्तिः चक्षुर्वदप्रकाशमानस्याप्यर्थबोधकत्वसम्भवादतश्चोद्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह चो- ४५८ । ७ दयतीति । अप्रत्यक्षोपलम्भस्येति । यद्यप्रत्यक्ष उलम्भः स्यात्तर्हि चक्षुष इव तस्यार्थदृष्टिरजन्या स्यात् सा च न सिध्यति । तस्या अप्यन्य-दृष्ट्यपेक्षत्वेनानवस्थानादित्यर्थः । तर्हि ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षं सदर्थप्रकाशो भवतु तत्राह तद्वेदिति । नन्वर्थं प्रत्यक्षयितुं यथा साक्षिणि उपलम्भ इष्यते एवमुपलम्भमपि प्रत्यक्षयितुमुपलम्भान्तरमेष्टव्यं तत्र कुतो नाकाङ्क्षा अत आह सत्यमिति । विज्ञानग्रहमात्र†एवास्माभिः स्वीकृते विज्ञान-साक्षिणः विज्ञानविषयग्रहणान्तराकाङ्क्षानुत्पादादिति भाष्यार्थः । अनङ्गी-क्रियमाणं दर्शयति न त्विति । तत्प्रत्यक्षत्वाय तस्योपलम्भस्य प्रत्य-क्षत्वायेत्यर्थः । स्वप्रकाशसाक्षिणि अन्तःकरणप्रतिबिम्बिते सत्यन्तःकरण-परिणामस्य भास्वरस्य स्वत एव साक्षिप्रतिबिम्बाधारतया सिद्धिसम्भवान्न परिणामान्तरादपरोक्षतेति ग्रन्थार्थः । यद्यनुभवापरोक्ष्यं परिणामान्तरात् तर्ह्यनुभव उदितो ऽपि कदा चिन्न प्रकाशेत न चैवम् । अतो नित्यसाक्ष्यनु-भवसिद्ध इत्याह न ह्यस्ति संभव इति । प्रमातुः साक्षिणः । न चानु-व्यवसायादनुभवप्रत्यक्षता । तस्याप्यप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वायोगादनुभवा-न्तरतः प्रत्यक्षत्वे ऽनवस्थाया उक्तत्वादिति । न केवलमनुभवे एवानुभवि-तुर्व्याप्तावनुभवान्तरानपेक्षा किं तु क्रियामात्रमेव कर्त्रा क्रियान्तरमन्तरेण व्याप्यतइत्याह यथा छेत्तेति । मा भूज्ज्ञानविषयज्ञानपरिणामान्तरापे-क्षया ऽनवस्था साक्षिणस्तु साक्ष्यन्तराश्रितप्रमापेक्षया ऽनवस्था स्यादित्या-शङ्क्य स्वप्रकाशत्वान्नेत्याह न च प्रमातरीति । अनेन साक्षिविषयग्रहणा- ४५९ । ११ काङ्क्षानुत्पादादित्येवमपि पूर्वभाष्यं व्याख्यातम् ।

ननु साक्षिणं प्रति प्रत्ययस्योपलभ्यत्वे‡ तद्विषय उपलम्भो ऽन्यो वाच्यः तस्य प्राक् निरासात् पूर्वापरविरोध इति भ्रममपनयति ग्राह्यत्वे

---

* तथा चेति २-३ पु॰ पा॰ ।　　† ग्रहणमात्रे चेति २-३ पु॰ ।

‡ उपलभ्यत्वेनेति २-३ पु॰ पा॰ ।

चेति । फलेन्तःकरणगतज्ञानपरिणामे स्वाभाविकाकाशकल्पसाक्षिचैतन्यव्यतिरेकेण परिणामान्तरापेक्षफलान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थः । चैतन्याभिव्यक्तिस्तु फलमस्त्येव । तदाहुरत्रभवन्तो वार्तिककाराः ।

वियद्वस्तुस्वभावाऽनुरोधादेव न कारकात् ।
वियत्संपूर्णतोत्पत्तौ कुम्भस्यैवं दशा धियाम् ॥ इति ।

४४९ । २० **न संविदर्यते** ज्ञायते परिणामज्ञानेनेत्यर्थः । स्वतःसिद्धप्रकटतया ज्ञानस्य ग्राह्यत्वमित्यनुषङ्गः* । ननु यदि परिणामव्याप्तिव्यतिरेकेण संवित्साक्षिणं प्रत्यपरोक्षा तर्ह्यर्थो ऽपि स्याद्व्यापकसाक्षिसंबन्धस्य संविदर्थयोरविशेषादित्याशङ्क्याह **ग्राह्यो ऽप्यर्थ इति ।** अर्थो हि स्वविषयान्तःकरणपरिणामरूपायां संविदि सत्यां तदधीनाभिव्यक्तिकसाक्षिरूपानुभवात् प्रकटो भवति । सा तु संवित् केवलस्वरूपानुभवात्स्वप्रतिबिम्बितात् प्रकटतां प्रतिपद्यते । एतदुक्तं भवति । सर्वव्यापी सन्नपि स्वरूपानुभवो ऽविद्यावृतत्वान्न भासते स तु निर्मले इव मुकुरतले मुखं भास्वरस्वभावविशेषवदन्तःकरणे व्यज्यतइति तद्वृत्तिरपि भासुरा संनिहिता चेति भवति† स्वभात्रप्रकटा । अर्थस्त्वन्तः करणं प्रति व्यवहितो न च स्वभावादेव चैतन्याभिव्यञ्जनक्षमः । दृष्टं च संबन्धाविशेषे ऽपि स्वभावविशेषाद् व्यञ्जकाऽव्यञ्जकत्वं यथा चाक्षुषी प्रभा संबन्धाविशेषे ऽपि रूपादेव व्यञ्जयति न वाय्वादिकम् । तस्मात्परिणामाभिव्यक्तानुभवादर्थसिद्धिरिति । **कर्मभाव इति ।** परिणामक्रियाजन्यफलभागितेत्यर्थः । आत्मस्वप्रकाशत्वबलादिदं सर्वं सिध्यति तदेवासिद्धमिति शङ्कते **स्यादेतदिति ।** आत्मा ज्ञेयः प्रकाशमानत्वाद् घटवदित्यनुमानम् । इदं तावदाभासः । अत्र हि यत्प्रकाशते तद्वेद्यमिति व्याप्तिरभ्युपेया । तथा सत्यस्या व्याप्तेर्या ग्राहिका संवित् सा स्वस्यां परिस्फुरति न वा । प्रथमे किं कर्मत्वेन किं वा ऽन्यसंविदनपेक्षस्वव्यवहारहेतुत्वेन । नाद्यिमः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चरमः । तस्यामेव संविदि व्यभिचारात् । न चरमः । अस्या एव संविदो विशेषस्यानवभासनान्न सकलविशेषोपसंग्रहवती व्याप्तिरस्यां संविदि

४५० । २ (margin)

---

* संबन्ध इति ३ पु॰ । † भवतीति नास्ति २ पु॰ ।

परिस्फुरेदपरिस्फुरणे च कथमनुमानमुदयेत । एवं सिद्धे ऽस्य दौर्बल्ये स्वप्रकाशत्वसाधनीयदोषामनुमामाह कालातीतत्वसिद्धये तथा हीत्यादिना । ४५० । ४
अनागन्तुकप्रकाश इति प्रतिज्ञा । आगन्तुकः स्वविषयी अर्थात् प्रकाश इति लभ्यते । स यस्य नास्ति स चासौ प्रकाशश्च तत्त्वे सतीत्यर्थः । अनेनाऽज्ञेयत्वे सति भासमानत्वं स्वप्रकाशत्वमिति निरुक्तम् । भासमानत्वं च व्यावहारिकबाधविधुरं भासतइति शब्दलक्ष्यत्वं न भानविषयत्वमिति न व्याघातः । न च वेदान्तज्ञेयत्वविरोधः । निरुपाधेरज्ञेयत्वाद्वेदान्तजन्यवृत्त्युपाधौ तज्ज्ञेयत्वमपीति ह्युक्तं तन्न प्रस्मर्तव्यम् । अत एव स्वप्रकाशस्यानुमानज्ञेयत्वविरोध इति निरस्तम् । अनुमितेरेव ज्ञेयत्वोपाधित्वान्नित्यसाक्षात्कारता ऽनागन्तुकप्रकाशत्वे हेतुः । संविदभिन्नत्वं च साक्षात्कारत्वं न तु इन्द्रियजप्रतीतित्वादि तच्च संविदः स्वतस्तदन्यस्य तदध्यासात् तत्समर्थनार्थमसंदिग्धाविपरीतस्येत्युक्तम् । असंदिग्धाऽविपर्यस्तत्वमुपपादयति तथा हि प्रमातेत्यादिना । संदिहानो ऽप्यन्यदिति शेषः । एवं सर्वत्र । तदयं प्रयोगः । आत्मा स्वयंप्रकाशः शश्वदपरोक्षत्वाच्छश्वदपरोक्षश्च शश्वदसंदिग्धत्वाद्व्यतिरेके घटवत् । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अयं घट एतदन्यज्ञेयत्वरहितभासमानान्यः द्रव्यत्वाद् घटवदिति तत्सिद्धेरिति । विपक्षे दण्डमाह न चैतदिति । यदि नित्यसाक्षात्कारत्वमात्मनो न स्यात्तर्हि कदाचिदात्मनि संदेहः स्यादित्यर्थः । स्यादेतदात्मविषया संविदुदेत्येवेति तत्राह अनवस्थेति । उक्तेन क्रमेणेति । न क्रिया तया व्याप्यते किं तु कर्त्रैत्यनेनेत्यर्थः । अनेन विज्ञानं व्यतिरिक्तग्राह्यं ग्राह्यत्वादिति पूर्वोक्ताऽनुमानस्य विपक्षे दण्ड उच्यते । उक्तक्रमं स्फोरयति न फलस्येति । नार्थे इति । नार्थे ऽपि विप्रतिपत्तिः । तस्य त्वन्मते ऽपि मिथ्यात्वादित्यर्थः । ,, । २१

स्वप्नवदित्ययं दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यादिति योजना । अभ्युपेत्य स्वप्नप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्य तन्निरस्यति विद्यतएव तु तस्यापि प्रातीतिकमालम्बनम् । एवं तावत् स्तम्भादिप्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदित्यनुमानस्य बाध्यत्वेन सोपाधिकत्वमुक्तम् । न च साधनव्याप्तिः सति प्रमातरि जाग्रत्प्रत्यये बाधविरहस्य प्रमितत्वेन साधनव्याप्त्यनुमानस्यातीतकालत्वात् । संप्रति प्रमाणाऽजन्यत्वेनापि सोपाधिकत्व-

४५१ । १५ माह **संस्कारमात्रजं हीति** । मात्रग्रहणेन प्रमाणकारणेन्द्रियादिसहितत्वं व्यावर्त्यते न तु भ्रमहेतुदोषसाहित्यम् । अत एव भाष्यगतः स्मृतिशब्दः प्रमाणमिलितसंस्कारजत्वाद् भ्रमे ऽपि स्वप्नज्ञाने औपचारिको व्याख्यातव्यः* । उपलब्धिस्त्विति भाष्यगतमुपलब्धिशब्दं व्याचष्टे **प्रत्युत्पन्नेति** । प्रत्युत्पन्नेन वर्त्तमानेन वस्तुना इन्द्रियसंयोगेनेत्यर्थः । षट्प्रमाणजनितं ज्ञानमुपलब्धिः । एवमव्याख्याने स्वप्नस्यापि मिथ्योपलब्धित्वाद्वैधर्म्यं न सिध्येदिति कालातीततां प्रत्ययत्वहेतोराह **अपि च स्वत इति** । ननूत्सर्गतः प्राप्तमपि प्रामाण्यमनुमानादपोद्यतामत आह **अनुभवविरोध इति** । अबाधितविषयत्वेनावगतस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात्सति प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमतो बाधकानुदयान्न प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यापवाद इत्यर्थः । न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सो ऽन्यसाधर्म्यात्तस्य संभविष्यतीति भाष्यं तत्र न संभवतीति† प्रमाणेन न संभवतीत्यवधारित इत्यर्थः । तेन संदिग्धो वस्तुधर्मो‡ ऽन्यसाधर्म्याद्धूमवत्त्वादेः संभविष्यतीति सूचितम् ।

अर्थोपलब्ध्यभावान्न वासनानां भाव इत्ययुक्तं परेषामर्थाभावाद्वास-
४५२ । ६ नानामर्थोपलब्धिभिर्व्याप्तेरसंभूतत्वादित्याशङ्क्याह **यथा लोकदर्शनमिति** । त्वया ऽपि ह्यर्थोपलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगन्तव्यम् । तद्दृष्टान्तेन च जाग्रत्यनुमेयं तथा च यौ लौकिकावन्वयव्यतिरेकौ तावर्थोपलब्धेः कार्यस्यार्थएव कारणे सति भवतः नार्थानपेक्षवासनारूपकारणे स्वप्नप्रत्ययजनकवासनाया अपि जाग्रदर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनात्कारणकारण§त्वेन तत्राप्यर्थोपलब्धेः स्थितत्वादतश्च वासनानामर्थोपलब्धिभिर्व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । **न लौकिकी वासनेति** । अन्तरेणाश्रयमेकसंततिपतितसमानाकारविज्ञानस्य वासनात्वं ह्यलौकिकमिति भावः । वासना हि गुणस्तस्याश्रयः समवायिकारणं तत्राश्रयत्वाभिमतमालयविज्ञानं वासनया सहोत्पद्यते पूर्वं वा । नाद्य इत्याह **द्वयोरिति** । नि-
,, । ११ यतप्राक्सत्त्वं हि कारणत्वमित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह **प्रागिति** । असतश्चाधारत्वायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

---

* व्याख्यात इति १ पु· पा· । † संभविष्यतीति १ पु· पा· ।
‡ संदिग्धस्तु धर्म इति २ पु· पा· । § एकं कारणेति नास्ति १ पु· ।

वर्णकान्तरमधिकरणस्य दर्शयन् पूर्वपक्षमाह **स्यादेतदित्यादिना ।** विविच्यन्तइत्येतन्निर्णयाभिप्रायं न भवति किं तु व्यवस्थापक्षाद्विभागाभिप्रायमित्याह **न क चिदिति ।** नादरः क्रियते सूत्रान्तराणि न रच्यन्ते एतान्येवावृत्त्या योज्यन्तइत्यर्थः । नाभावो ज्ञानार्थयोः प्रमाणैरुपलब्धेरिति सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह **लौकिकानि हीति ।** अतात्त्विकत्वं प्रपञ्चस्य व्यवस्थापयितुम् अधिष्ठानं वस्तुभूतं वाच्यं तस्याभावस्त्वन्मते प्रमाणतस्तत्त्वानुपलब्धेरिति प्रतिपादयन्न भावो ऽनुपलब्धे*रिति सूत्रं योजयति **यद्युच्येतेत्यादिना ।** अतात्त्विकत्वं प्रपञ्चस्य धर्मिग्राहकप्रमाणैरवगम्यते बाधकप्रमाणान्तरेण वा । नाद्य इत्याह **प्रमाणानि हीति ।** न द्वितीय इत्याह **बाधकं चेति ।** ननु किमन्याधिष्ठानतत्त्वबोधेन† प्रत्यक्षादिप्रामतवस्तुगतं विचाराऽसहत्वमेव बाधकप्रमाणं गमयत्विति चेतन्न वक्तव्यम् । किं विचारासहत्वं नाम सदसदादिपक्षेषु अन्यतमपक्षनिवेशो वस्तुभूतो धर्मः परं विचारं न सहते इत्युच्यते उत विचारासहत्वेन रूपेण निस्तत्त्वं शून्यमभिमतम् । नाद्य इत्याह **तत्रेति ।** द्वितीये ऽपि निस्तत्त्वं सदादिपक्षनिविष्टं न वा । न प्रथमः । सदादिप्रकारैस्तत्त्वव्यवस्थायास्त्वया ऽनिष्टत्वादित्याह **कथमन्यतमदिति ।** न द्वितीय इत्याह **न चेति ।** निस्तत्त्वं हि तत्त्वरूपत्वाभावः स चासन्नित्यत्वं भावानां व्यवस्थापितं स्यात्तथा चासत्त्वाव्यवस्थाप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । पूर्वमधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावाद्बाधो न भवतीत्युक्तम् इदानीम् अधिष्ठानाभावादारोपासंभवमाह **अपि चेत्यादिना ।** स्वपक्षे विशेषमाह **तस्मादिति ।** वैधर्म्यसूत्रं‡ सुयोजम् । क्षणिकत्वाच्चेति§ सूत्रे उपदेशादित्युपस्करणीयम् । ततश्च क्षणिकपदार्थसत्त्वोपदेशाच्छून्योपदेशाच्च व्याहताभिव्याहारः सुगत इति योजनीयम् । ४५३ । १

यथायथेति भाष्यस्थवीप्सां व्याचष्टे **ग्रन्थत इति ।** दर्शनमिति वक्तव्ये पश्यनेत्यपशब्दः । स्थानमिति वक्तव्ये तिष्ठनेत्यपशब्दः । तिष्ठतेर्दृशेश्च शिति प्रत्यये तिष्ठपश्यावादेशौ युच्प्रत्यये तु न तस्याऽशित्त्वात् । मिह सेचने इत्यस्य निष्ठान्तस्य मीढमिति सिध्यति मिद्धमिति त्वपशब्दः । योषधशब्द ४५४ । १७

* व्यासू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ ३० ।
† अधिष्ठानतत्त्वेन बोधे इति १ पु॰ पा॰ ।
‡ व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ २९ ।
§ व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ ३१ ।

उपवासे बौद्धैः प्रयुज्यते स्नातः शुचिवस्त्राभरणः पोषधं विदधीतेति । स च लोकैरप्रयुक्तत्वादपशब्दः*। अर्थतो ऽनुपपत्तिमाह **अर्थतश्चेति । अक्षरमवि**-नाशि । गमनादिवासनानामाश्रयत्वादक्षरत्वसिद्धिः । उत्पादाद्वेति सूत्रे स्थिता धर्मस्थितितेति च कारणत्वधर्मस्य कार्यत्वधर्मस्य च स्थिरत्वस्वीकारात्सर्वक्षणिकत्वविरोधः† ॥

४५५ । ४

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

एकरूपब्रह्मसमन्वयविरोध्यनेकान्तवादभङ्गस्य बुद्धिसंनिधानलक्षणां संगतिमाह **निरस्ते इति ।** मुक्तकच्छेषु निरस्तेषु मुक्तवसना बुद्धिस्था भवन्तीति अथ वा समयमात्रसिद्धपञ्चस्कन्धादिपदार्थाश्रयन्यायाभासे निरस्ते पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितं न्यायाभाससंदृब्धं मतं भवति बुद्धिस्थम् । तदिदं समयपदेन सूचितम् । उपलब्धेरर्थसत्त्ववत्तदनेकान्तो ऽप्युपलब्धेरेवास्तीत्यर्थसंगतिः । **अस्तीति ।** कायन्ते शब्द्यन्तइत्यस्तिकायाः । कै गै शब्दे । अर्हन्नित्यसिद्धः । इतरे के चित्साधनैर्मुक्ताः । अन्ये बद्धाः । **प्रवृत्त्यनुमेय इति ।** सम्यङ्मिथ्यात्वेन प्रवृत्तिद्वैविध्यं वक्ष्यति । तत्र धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः । शास्त्रीयबाह्यप्रवृत्त्या ह्यान्तरो ऽपूर्वाख्यो धर्मो ऽनुमीयतइत्यर्थः । **अधर्मेति ।** ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहे ऽवस्थानेनाऽधर्मोनुमीयतइत्यर्थः । बन्धमोक्षौ फले । प्रवृत्ती तु समीच्यसमीच्यौ तयोः साधने ते दर्शयति **आस्रवेति । आस्रावयति** गमयति । **बन्धो ऽष्टविधमिति ।** यद्यपि पूर्वोक्त आस्रवो ऽपि

४५६ । १४ बन्धस्तथापि तद्धेतुत्वादयमपि बन्ध इत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादिति ।** आशामोदकादिध्यानेभ्यो ऽपि मोदकादिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **विपाकहेतुरिति** शरीराकारेण परिणामहेतुः । तच्च कर्मवेदनीयं शरीरद्वारेण तत्त्ववेदनहेतुत्वादिति शुक्रशोणितव्यतिरेकजाते मिलितं तदुभयस्वरूपमायुष्कम् । तस्य देहाकारपरिणामशक्तिर्गौत्रिकम् । शक्तिमति तस्मिन् बीजे

---

* अपशब्द इति प्रतिभातीति २-३-५ पु. पा. ।

† अत्र पञ्चमम् अभावाधिकरणम् (उपलब्ध्यधिकरणं वा) पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ५-नाभाव उपलब्धेः २८ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् २९ न भावो ऽनुपलब्धेः ३० क्षणिकत्वाच्च ३१ सर्वथानुपपत्तेश्च ३२ ॥

कललाख्यद्रवात्मकावस्थाया बुद्बुदात्मतायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकम् । सक्रियस्य बीजस्य तेजःपाकवशादीषद् घनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुर्वेदनीयमिति विभागः । कायतीति कै गै शब्दे इत्यस्य रूपम् । स्यादस्ति च नास्ति चेत्येतदवक्तव्य इत्यस्याधस्तात् संबन्धनीयम् । सप्त चैकान्तत्वभङ्गाः कथं कथं कदा कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामनन्तवीर्यः प्रतिपादयामास ।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभृत् ।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ॥ इति ।

युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां वाचः *क्रमवृत्तित्वादुभयं युगपदवाच्यम् । आद्यो ऽस्तित्वभङ्गो ऽन्त्येनाऽसत्त्वेन सह युगपदवाच्यः । अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः । समुच्चितरूपश्च भङ्गः† एकैकेन‡ सह युगपदवाच्य इत्यर्थः । अथ वा सदसदुभयेष्वेकान्ते भग्ने ऽनिर्वाच्यत्वनियमभङ्गः स्यादवक्तव्य इति कृतः । तेष्वेव पक्षेषु तत्तत्पूर्वपक्षवाद्युक्तानिर्वाच्यत्वनियमः स्यादस्त्यवक्तव्य इत्यादिना भज्यते । नन्वस्ति स्यादिति वर्तमानत्वविधिवाचिनोः कथमेकार्थपर्यवसानमत आह **स्याच्छब्द इति** । ४५७ । १५ तिङन्ततुल्यो ऽतो न विध्यर्थेत्यर्थः । **वाक्येष्विति** । स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्ययं शब्दस्तिङन्तसदृशो निपात इत्यन्वयः । को ऽस्यार्थ इति तत्राह **अनेकान्तेति** । अनेकान्तः किं स्वातन्त्र्येण प्रतिपाद्यते नेत्याह **गम्यं प्रतीति** । गम्यमस्तित्वादि । कुतो ऽस्यानैकान्तद्योतित्वमत आह **अर्थयोगित्वादिति** । एतदुपपादयति **यदि पुनरिति** । व्यतिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह **अनेकान्तद्योतकत्वे त्विति** । स्यात्पदेनानेका-

---

* वाच्य इति २ पु॰ पा॰ ।
† भङ्ग इति नास्ति १ पु॰ ।
‡ एक एकेनेति १ पु॰ पा॰ ।

४५८ । १ न्ताभिधाने किं प्रयोजनमत आह **तथा चेति**। यथा स्याच्छब्दस्यानेकान्तद्योतकत्वं जैनैरुक्तं तथा तत्प्रयोजनं चोक्तमित्यर्थः। स्याद्वादो हेयोपादेय*विशेषकृदित्यन्वयः। किंशब्दात्किमश्चेति सूत्रेण थमुप्रत्ययो भवति ततः कथमिति रूपं लभ्यते। तदुपरि चिदित्ययं निपातो विधीयते ततः कथं चिदिति स्यात्। तस्मात्किंवृत्तचिद्विधेर्हेतोः कथं चिदस्ति कथं चिन्नास्तीत्यादिरूपात्सर्वथैकान्तत्यागात्। भवन्तं सप्तभङ्गनयमपेक्ष्य स्याद्वादो हेयोपादेयविशेषकृदित्यर्थः। **किंवृत्ते** किंशब्दादुपरिवृत्ते प्रत्यये थमि सप्तस्वेकान्तेष्वस्त्यादिनियमेष्वित्यर्थः। सप्तानामेकान्तानां भङ्गे हेतुं न्यायं दर्शयति **तथा हीति**। न प्रवर्त्ततेत्यत्र हेतुमाह **प्राप्तेति**। सतो वस्तुनः प्राप्तस्याऽप्रापणीयत्वादित्यर्थः। न निवर्त्ततेत्यत्र हेतुमाह **हेयेति**। असत्त्वे ह्येकान्ते हेयमेव त्यक्तमेत्राहितं सर्वदा स्यात् तस्य च साध्यं हानमनुपपन्न-

,, । २० मित्यर्थः। यत्तु हेयादिसिद्धिहेतुः स्याद्वाद इति तत्राह **एतदुक्तमित्यादिना**। यदस्ति तदस्त्येवेति नियममेत्र मन्महे यस्तु कथं चिदस्ति प्रपञ्चः स विकल्पितः तत्र च हेयादिविभागसिद्धिरित्यर्थः। **विचाराऽसहत्वादिति**। आरम्भणाधिकरणे† हि सदसत्त्वे वस्तुनो न धर्मौ असत्त्वदशायामपि वस्त्वनुवृत्त्यापातान्न च स्वरूपं सर्वदा ऽद्वयप्रसङ्गादित्यादिर्हि विचारः कृतः स इहानुसन्धेय इत्यर्थः। **पण्डितरूपाणामिति**। प्रशंसायां मतुप्प्रत्ययः। ऋषभेण बलीवर्देन।

विशरारवो विशरणशीला नश्वराः। **अनित्यत्वात्तस्येति**। निदर्शनस्येत्यर्थः। दार्ष्टान्तिके तु नानित्यत्वमित्याह **नास्थिरे इति**।

आगमापाय्यवयवानामनात्मत्वं भाष्योक्तं तदा युज्यते यदि नित्य आत्मेति पराभ्युपगम इतरथा इष्टप्रसङ्गादारब्धावयविन एवात्मत्वेनावय-

४६० । १६ वानामनात्मत्वादित्यभिप्रेत्याह **आत्मन इति**। आत्मानिरूपणमपि भाष्ये प्रसज्यमानमिष्टमित्याशङ्क्याह **अनिरूपणेनेति**। सिग् वस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिचः।

---

* हेयादेयेति क–ड पु. पा.।

† व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. १४।

देहान्तराऽप्रवेशान्मोक्षावस्थं परिमाणमन्त्यं तस्य नित्यत्वादाद्यमध्यमयोर्नित्यत्वानुमाने परिमाणत्रयप्रसङ्गात्कथम् एकरूपपरिमाणात्मकाविशेषापादनमित्याशङ्क्याह एवं हीति । नाद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वमापाद्यते ४६१ । १५
किं त्वाद्यमध्यमयोः कालयोरन्त्यपरिमाणस्यानुवृत्तिरित्यर्थः । यदि प्रागप्यासीत्तर्ह्यभूत्वा न भवतीत्यर्थः । नन्वन्त्यपरिमाणस्य कालत्रये ऽनुवृत्तावपि देहभेदप्राप्तिकालेष्वात्मनः परिमाणान्तराणि किं न स्युरत आह न चेति । परिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । भाष्यकारेणात्मगताद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादन्त्यपरिमाणवत्ततश्चैकपरिमाणतेत्येकं व्याख्यानं कृतम् । अपरं च मोक्षकालगतात्मपरिमाणस्यावस्थितत्वान्नियतत्वात्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमकालयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यादिति । तत्र द्वितीयव्याख्या स्वेन विशदिता । आद्यव्याख्यायामुभयपरिमाणनित्यत्वस्यान्त्यपरिमाणदृष्टान्तेनापाद्यत्वादुभयनित्यत्वादिति सिद्धवत्सूत्रे हेतुनिर्देशायोगमाशङ्क्याह अत्र चोभयोरिति । अत्र चेति सूत्रे इत्यर्थः । नन्वादिमध्यमान्तिमपरिमाणानां नित्यत्वे आपतिते परिमाणत्रयवत्त्वमात्मनः स्यात् कुत एकपरिमाणता ऽऽपाद्यते अत आह एकशरीरेति । त्रयाणां परिमाणानां सर्वशरीरेषु समत्वात्सर्वशरीरेष्वेकरूपपरिमाणता ऽऽत्मनः स्यादिति दीर्घ्यं व्याख्येयमित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यायां सर्वदा परिमाणैक्यस्यैवापाद्यत्वात्सूत्रगतोभयशब्देन न परिमाणद्वयमभिधीयते किं त्वाद्यमध्यमकालौ ततश्चाद्यमध्यमकालयोरुभयोः परिमाणनित्यत्वादित्येवंरूपे हेतुं योजयति भाष्यकार इत्याह द्वितीये त्विति । अस्यां व्याख्यायामविशेषशब्देन न परिमाणत्रयस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते किं तु यदैकशरीरे परिमाणतामात्रं सर्वशरीरेष्वापाद्यते तदा ऽणुर्[*] महान्वा ऽऽत्मा सर्वदेहेषु स्यादित्येवंरूपमित्याह एकशरीरेति[+] ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ ४६२ । ५

सत्त्वाऽसत्त्वादेरेकत्रासंभववदधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासंभव इति

---

* परमाणुरिति २-३ पु० पा० ।

\+ अत्र षष्ठम् एकस्मिन्नसंभवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-नैकस्मिन्नसंभवात् ३३ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ३४ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ३५ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ३६ ॥

प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । सांख्ययोगव्यपाश्रया इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे **हिरण्यगर्भेत्यादिना** । भाष्यगतपुरुषपदव्याख्यानं **दृक्शक्तिरिति** । शक्तिग्रहणं तु समर्थापि सर्वं ज्ञातुं जैवी दृग् न जानात्यावृतत्वादित्यर्थम् । कथं

४६२ । ८ तर्हि जीवस्य ज्ञातृत्वं तत्राह **प्रत्ययेति** । प्रत्ययमन्तःकरणपरिणाममनुपश्यतीति तथोक्तः । भाष्ये प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातेति द्विवचनप्रयोगादेको जीव इति भ्रमः स्यात्तं व्युदस्यति **स चेति** । समासान्तर्वर्त्येकवचनं जात्यभिप्रायेणेत्यर्थः । क्लेशेति सूत्र*मीक्षत्यधिकरणे† व्याख्यातम् । पुरुषत्वात्प्रधानादन्यः क्लेशाद्यपरामृष्टत्वात्पुरुषादन्यः जीवादन्य इत्यर्थः । **गूढचर्या** स्वगुणाप्रख्यापनेन देशेषु वासः । ईश्वरो न द्रव्यं प्रत्युपादानं चेतनत्वात्कुलालवदित्याह **चेतनस्येति** । कुलालस्यापि सुखाद्युपादानत्वात्साध्यवैकल्यं स्यात्तद्वारणाय द्रव्यमित्यध्याहृतम् । जगत्कारणानां प्रधानस्य परमाणूनां चेत्यर्थः । निमित्तमित्यस्य विवरणम् **अधिष्ठातेति** । सिद्धान्तस्तु ।

> अधिगम्य श्रुतेरीशमनुपादानता यदि ।
> अनुमीयेत बाधः स्यादाश्रयासिद्धिरन्यथा ॥

किमप्रमितईश्वरेऽनुपादानत्वं साध्यते उत प्रमिते । नाद्यः । आश्रयासिद्ध्यापातात् । द्वितीयेऽपि तत्प्रमितिः श्रुतेरनुमानाद्वा पौरुषेयागमाद्वा । प्रथमे किमीक्षणपूर्वककर्तृत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यैवानुपादानत्वं साध्यते तत्पूर्वकानुमानाद्वा । नाग्रिमः । तस्याः श्रुतेर्निमित्तत्वमात्रपरत्वं न तूपादानत्वनिषेधपरत्वमिति प्रकृतिश्चे‡त्यधिकरणे सुसाधितत्वादित्याह **न तावदिति** । न द्वितीय इत्याह **तस्मादिति** । आस्थीयमानमपि न संभवति तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुत्यैव बाधादित्यर्थः ॥

४६३ । ४ अस्तु तर्ह्यनुमिते ईश्वरेऽनुपादानत्वानुमानमत आह **तत्रेति** । ईश्वरे इत्यर्थः । पौरुषेयागमं च निषेत्स्याम इति तावच्छब्दः । तथा हि । न तावदाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदिति मानम् । जीवादृष्टजत्वसिद्धेः । अव्यवहितप्राक्कालवर्तिप्रयत्नजत्वसाधने चाद्यकार्यव्यवहितप्र-

---

* पातञ्जलयोगसूत्रम् । पा. १ सू. २४ । † व्याससू. अ. १ पा. १ सू. ५ ।
‡ व्याससू. अ. १ पा. ४ सू. २३ ।

यत्नजत्वस्य कुम्भे ऽभावेन साध्यवैकल्यात् । कुम्भाव्यवहितप्रयत्नजत्वस्य आद्ये कार्ये बाधात्किंचिदव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य च सिद्धसाधनात् । अदृष्टाव्यवहितप्राक्कालप्रयत्नजत्वादाद्यकार्यस्य। अथ द्व्यणुकं द्व्यणुकोपादानसाक्षात्कारवज्जन्यं कार्यत्वादिति । तच्च न । अप्रसिद्धविशेषणविशेष्यत्वाभ्यां द्व्यणुकस्य तदुपादानसाक्षात्कारस्य चासिद्धेः । दृष्टान्ते च संदिग्धसाध्यत्वं घटस्य द्व्यणुकोपादानसाक्षात्कारवदीश्वरप्रयत्नजन्यत्वस्यासंप्रतिपत्तेः । अदृष्टं प्रत्यक्षं मेयत्वादित्यत्र च योगिभिरर्थान्तरता कार्यं सर्वज्ञकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र च ।

स्यादेतत् । धर्मो भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वरहितसाक्षात्कारविषयः मेयत्वाद् घटवत् । साक्षात्कारगोचर इत्युक्ते योगिभिरर्थान्तरतेति भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वरहितग्रहणम् । योगिसाक्षात्कारस्य कालभेदेन भ्रमसमानाश्रयत्वात् । भ्रमसमानाधिकरणत्वरहितसाक्षात्कारगोचर इत्युक्ते चाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं धर्मविषयत्वग्रहणम् । अस्मदादीनां घटादिविषयसाक्षात्कारस्य भ्रमसमानाश्रयत्वे ऽपि धर्मविषयत्वाभावेन भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरूपविशिष्टधर्मरहितत्वात्तच्च साध्यसिद्धेः । साक्षात्कारस्य च भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरहितत्वं धर्मविषयत्वराहित्याद्वा भ्रमसमानाधिकरणत्वराहित्याद्वा भवति । आद्ये तस्य धर्मविषयत्वव्याघात इति द्वितीयः स्यात्तथा च तादृशसाक्षात्कारवदीश्वरसिद्धिरिति । तन्न । किमिदं धर्मविषयत्वरहितत्वम् । धर्मविषयत्वसंसर्गाभाववत्त्वमिति चेत्तत्किं धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्वमुत तत्संसर्गाऽभाववत्त्वम् । नाद्यः* । तथा सत्यस्य विशेषणस्य वैयर्थ्यात्साक्षात्कारपदेनैव तद्वाच्यार्थस्य धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्वसिद्धेः । न हि धर्मविषयत्वसंसर्गात्मकः कश्चित्साक्षात्कारो ऽस्ति यद्व्यवच्छेदार्थमिदं विशेषणम् । न द्वितीयः । धर्मविषयत्वसंसर्गसंसर्गान्योन्याभावमादाय विशेषणवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् । तत्रापि संसर्गान्तरं प्रति धावने च तत्तदन्योन्याभावमादाय वैयर्थ्यधावनात् ।

---

* नाद्यम् इति ३ पु॰ पा॰ ।

अथ मतं न संसर्गस्य संसर्गान्तरमस्ति किं तु स्वयमेव स्वस्य संसर्ग इति क्वानवस्थेति । नैतत् । तथा सति तादृशसंसर्गान्योन्याभावमादाय विशेषणवैयर्थ्येन वज्र*लेपनात् । एतत्खण्डनभयेन यदि विशेषणमुज्झसि तर्हि ग्रस्तो ऽसि योगिभिरर्थान्तरतया । एवं सर्वा महाविद्यास्तच्छाया वा ऽन्ये प्रयोगाः खण्डनीया इति ।

तत्सुखाद्वैतबोधात्मस्वभावहरये नमः ।
वेदान्तैकप्रमाणाय कुतर्काणामभूमये ॥

तस्मात्सूक्तं तत्रेश्वरे ऽनुमानं तावन्न सम्भवतीति ।

अथ वा पूर्वग्रन्थे ऽस्मिन्नर्थे ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वे प्रमाणान्तरमास्थेयमिति सामान्यतः श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणापेक्षामुक्त्वा किं तदनुमानं ४६३ । ४ पौरुषेयागमो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह **तत्रानुमानमिति** । यथैव चेतनस्य निमित्तत्वमात्रमनुमीयते तथा रागादिकमप्यनुमेयं व्याप्तेरविशेषात्तथा च वाद्यभिमतनिरवद्यत्वविशेषविरुद्धो ऽयं हेतुरित्याह **तद्धि दृष्टयनुसारेणेति** । ननु सिद्धान्ते श्रुतिगम्येश्वरस्यापि पुरुषत्वाद्रागादिमत्त्वानुमानं दुर्वारमत आह **एतदुक्तमिति** । व्याप्त्यपेक्षं ह्यनुमानं व्याप्त्युपनीतं सर्वमनुमन्यते । आगमस्तु स्वतन्त्रस्तत्र यत्तद्विरुद्धमनुमानं तत्कालातीतं स्यादित्यर्थः । **लोहगन्धिता** कलङ्कगन्धिता । कथं तर्हि मानान्तरानुसारेणाऽपूर्वादिकल्पना तत्राह **यस्त्विति** । तत्राप्यागमप्रामाण्यात्कालान्तरकृतयागात्स्वर्गो ऽस्तु का क्षतिः । अनन्तरपूर्वक्षणवर्तिनः कारणत्वमिति लोकानुभवमनुरुध्यापूर्वकल्पनेत्यर्थः । इदानीं चेत्कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वं प्रतीयेत तत एतद्बलाद्बीजाङ्कुरवत् परंपरा ऽवलम्बिष्यते तत्र कुत इतरेतराश्रयत्वं कुतस्तरामन्धपरंपरेत्याशङ्कादौ तावत्प्रवर्त्यप्रवर्तकभावानुपपत्तिं कर्मेश्वरयोर्दर्शयति **यदीश्वर इति** । अथ वा करुणयैवेश्वरः प्रेरितः कर्म कारयति तत्कुत इत- ,, । १६ रेतराश्रयत्वं भाष्ये उच्यते तत्राह **यदीश्वर इति** । **कपूयं** कुत्सितम् । उत्तरस्मिन् व्याख्याने कर्मभिः प्रयोजनैः करुणया हेतुना प्रवर्त्यत इति दृष्टविरुद्धं दृश्यमानकार्यस्य करुणाहेतुकत्वविरुद्धदुःखात्मकत्वादिति योजना । ईश्वरेण

---

* वैयर्थ्यवज्रेति १ पु॰ पा॰ ।

पूर्वं कर्म तावत्प्रवर्त्तयितुं न शक्यते कुत्सितफलाऽनुदयप्रसङ्गादेवं पूर्वकर्मेश्वराप्रवर्तितं कथमीश्वरप्रवर्त्तनलक्षणं कार्यं करोति । एवं सति प्रवर्त्तकत्वोपपत्तिमनुक्त्वा केवलं ततः पूर्वकर्मैवावलम्ब्यते तत्राह **तत्रापीति** । तत्रापीश्व- ४६४ । ६ रप्रवर्त्तने स्वकार्ये पूर्वं कर्म ततः पूर्वभाविकर्मप्रवर्त्तितेनेश्वरेण प्रवर्त्तितमिति वक्तव्यं तथा च सर्वत्रानुपपत्तिसाम्यादन्धपरम्परेत्यर्थः । **द्वावपि कर्मेश्वरौ** । **अस्माकं त्विति** । मायामय्यां प्रवृत्तावचोद्यत्वादित्यर्थः ।

एवं श्रुतेरनुमानाच्चेश्वरसिद्धिं निरस्य पौरुषेयागमात्तत्सिद्धिर्निरस्यत इत्याह **परस्यापीति** । **अस्माकं त्विति** । शास्त्रयोनित्वे ऽपीश्वरस्याऽनादिसिद्धनियतक्रमापेक्षणान्नेश्वराधीनं वेदस्य प्रामाण्यं किं तु स्वतः । यथा देवदत्तकृतत्वे ऽपि दीपस्य प्रकाशनशक्तिमत एव कृतत्वाद् न देवदत्तापेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदित्यर्थः ।

ननु रूपादिहीनस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिर्मायायामपि तुल्या तत्राह **यथा-** ४६५ । १९ **दर्शनमिति** । अधिष्ठानेति* सूत्रगतव्याख्यानयोर्भेदमाह **पूर्वमिति** । करणवच्चेदिति† सूत्रस्थव्याख्यानयोर्विशेषमाह **तथेति** । **प्रधानपुरुषेश्वराणामिति** । एषां पुरुषान् जात्यैकीकृत्य चित्वं तावत्सिद्धं पुरुषाणां तु परार्द्धादिसंख्यासु मध्ये ऽन्यतमसंख्ययेयन्त एवेति संख्याभेदवत्त्वं द्रव्यत्वात् कुसूलमितधान्यवदित्यनुमाय सर्वेषां प्रधानादीनां संख्यावत्त्वादन्तवत्त्वं विनाशित्वमनुमातव्यम् । यद्यपि द्रव्यत्वादेवान्तवत्त्वं सर्वेषामनुमातुं शक्यं तथापि प्रवाहनित्यत्वादनित्यानामपि स्रोतोरूपेण संसारवाहकत्वशङ्कां व्यावर्त्तयितुं संख्याभेदवत्त्वमनुमितम् । एवं तावदद्रव्याश्रितैव संख्येति येषामाग्रहस्तन्मते संख्याभेदवत्त्वे द्रव्यत्वं हेतूकृतम् । अथ संख्यां विहाय सर्वत्र संख्या ऽस्तीति मतं तन्मतेन मानं **संख्यान्यत्वे सतीति** । संख्यान्यत्वादित्यर्थः । सप्तमी च निमित्तार्था । अथ संख्यायामपि संख्या ऽस्तीति मतं‡ तत्रानुमानमाह **प्रमेयत्वादिति** । अतिसामान्यतोदृष्टानुमानोपन्यासस्तु ईदृशेनापि दूष्य- ४६६ । १२ त्वादाभासतरः परपक्ष इति द्योतनाय । व्याख्याते ऽर्थे सूत्रमवतारयति **ततश्चेति** । ननु ब्रह्माप्यन्तवदेकत्वादेकघटवदिति किं न स्यादत्र

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ ३९ । † व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ ४० ।
‡ मतमिति नास्ति २ पु॰ ।

आह अस्माकं त्विति। भाष्यस्यस्वरूपपरिमाणपदं व्याचष्टे स्वरूपेति। परिहरति। तत ईश्वरस्येत्यादिभाष्येणेति शेषः। असति ह्यन्ते तदपरिच्छेदो न दोषायास्ति च स इत्याह आगमेति। आगमानपेक्षो वादी तस्येति* ॥

४६६। २१

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अधिष्ठातैवेश्वर इति मते निरस्ते प्रकृतिरपि स इति मतस्य वेदसंगतार्थत्वाज्जीवोत्पत्तावपि प्रमाणत्वमतो जीवस्वरूपतया बोध्यमानाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्य तेन† बाध इति शङ्कानिरासात्संगतिमभिप्रेत्याह अन्यत्रेति। पञ्चरात्रकर्तुर्वासुदेवस्य वेदादेव सर्वज्ञत्वावगमात् कपिलपतञ्जल्यादीनां च जीवत्वात्पञ्चरात्रस्य च पुराणेषु बुद्धादिदेशनावद्व्यामोहार्थमीश्वरप्रणीतत्वश्रवणान्न योगाद्यधिकरणगतार्थता। अवान्तरसंगतिवशादिह पादे ऽस्य लेखः। भवतु क्रियाकरणमुत्पाद्यं न तु ज्ञानकरणमित्याशङ्क्याह प्रयत्नेति। प्रयत्नादीनां करणत्वं विवक्षातः। सिद्धान्तस्तु

> बुद्धिपूर्वकृतिः पञ्चरात्रं निःश्वसितं श्रुतिः।
> तेन जीवजनिस्तत्र सिद्धा गौणी नियम्यते ॥

यावद्ध्येकदेशे वेदाऽविरोधादीश्वरबुद्धेर्वेदमूलत्वं वेदाद्वा सर्वविषयत्वं प्रमीयते तावदेव स्वतःप्रमाणवेदाज्जीवानुत्पत्तिप्रमितौ तादृग्बुद्धिपूर्वकेश्वरवचनान्न जीवोत्पत्तिरवगन्तुं शक्यते। अतः प्रमाणापहृतविषये गौणं तद्वचनं न तु भ्रान्तम् पूर्वपक्षयुक्तेरिति।

संकर्षणसंज्ञो जीवः प्रद्युम्नं जनयितुं करणान्तरवान्न वा। आद्ये तदेव सर्वत्र करणं स्यादिति न प्रद्युम्नः करणं भवेत्। द्वितीयं प्रत्याह संकर्षणो

४६७। १० ऽकरण इति। करणसामर्थ्यइति। इह करणं कृतिः। परस्परव्या-

---

* अत्र सप्तमम् पत्यधिकरणम् ईश्वराधिकरणं वा योगाद्यधिकरणं वा पूर्णम्। तत्र सूत्राणि५-पत्युरसामञ्जस्यात् ३७ संबन्धानुपपत्तेश्च ३८ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ३९ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ४० अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ४१ ॥

† तेन मतेनेति २-३ पु. पा.।

हतेच्छा इति । व्याहतेच्छत्वे ईश्वरत्वव्याघातादित्यर्थः । उत्पन्ने हि कार्ये तत्प्रतीश्वरत्वमुत्पत्तिरेव न स्याद् इत्याह **व्याहतकामत्वे वेति** । **परिशुद्धं** निश्चितम् । अनेकेश्वरत्वे ऽपसिद्धान्तमाह **भगवानेवेति** । **व्याख्यातो भाष्ये इति** शेषः* ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलानन्द-विरचिते वेदान्तकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	८	६१
सूत्राणि	४५	२१६

* अत्र अष्टमम् उत्पत्त्यसंभवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-उत्पत्त्यसंभवात् ४२ न च कर्तुः करणम् ४३ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ४४ विप्रतिषेधाच्च ४५ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

४६८ । १४

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

इह पादे भूतभोक्तृविषयवाक्यानां विरोधः परिह्रियते । प्रासङ्गिकीं पादसंगतिं वक्तुं विप्रतिषेधाच्चेति भाष्यम् । तच्च श्रुतिविप्रतिषेधादित्यर्थः । परपक्षेषु सर्वत्र स्ववचनविरोधस्याभावादित्यभिप्रेत्याह **श्रुतीति** । न वियदिति पूर्वपक्षः अस्ति त्विति सिद्धान्त इति भ्रमं व्यावर्तयति **इह हीति।** एवं ह्यविरोधाध्यायसंगतिरित्यर्थः । अत्र हि गौण्यसंभवा*दित्येकदेशिसूत्रस्य न वियदिति सूत्रोक्तानुत्पत्त्युपजीवित्वादेकवाक्यता । अत इदमप्येकदेशिन इति । केचित्तु सूत्रद्वयेन पक्षद्वयं प्रदर्श्य विप्रतिषेध उच्यते पादसंगतपूर्वपक्षार्थत्वसंभवे सूत्रस्यैकदेशिमतार्थत्वायोगादित्याहुः । तन्न । किमश्रुतेरिति हेतुः सार्वत्रिक उतैकदेशपरः । नाद्यस्तैत्तिरीयके नभःसंभवश्रवणात् । नान्त्यः । अनुत्पत्त्यसाधकत्वात् । न च क्वचिच्छ्रवणात् क्वचिदश्रवणाच्च विप्रतिषेधः । अश्रुतस्थले† उपसंहारसंभवात् । न चेहैवोपसंहारचिन्ता सर्ववेदान्तप्रत्ययाद्यधिकरण‡पौनरुक्त्यापातात् । तस्मान्न विप्रतिषेधः सूत्राभ्यां दर्शयितुं शक्यः । ततः क्वचिदाकाशस्य प्राथम्यं श्रुतं क्वचित्तेजस इत्येव विप्रतिषेधः । पूर्वपक्षाद्बहिष्ठात् सिद्धान्तच्छायमेकदेशिमतमिति संगतिः§ पादेन । एवमा ऽध्यायसमाप्तेः प्रथमं विप्रतिषेधादप्रामाण्येन पूर्वपक्षः तत एकदेशिव्याख्या ततः सिद्धान्त इति दर्शनीयम् ।

४६९ । २

नन्वेकदेश्यपि श्रुतौ सत्यां कथमश्रुतेरिति ब्रूयाद् अत आह **तस्याभिसंधिरिति।** विरोधेन पूर्वपक्षे भाष्यविरोधमाशङ्क्याह **तदिदमिति।** अश्रुतस्थले ऽपि श्रुतोत्पत्तेरुपसंहारादविरोधमाशङ्क्याह पूर्वपक्षी **न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनेत्यादिना** । अस्ति‖ त्वित्यपि सूत्रं निगूढाभिसंधेः सिद्धा-

---

* व्याससू० अ० २ पा० ३ सू० ३ ।

† अश्रुते स्थले इति २ पु० पा० ।

‡ व्याससू० अ० ३ पा० ३ सू० १ ।

§ संगतमिति १ पु० पा० ।

‖ व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० २ ।

न्तिन एव अभिप्रायाऽनभिव्यक्तिमपेक्ष्य पूर्वपक्षसूत्रमित्युक्तमिति न वियदिति सूत्रेण पुनरुक्तिमाशङ्क्याह **स्वाभिप्रायमिति** । अश्रुतेरित्यस्य मुख्यश्रुत्यभावादिति ह्यभिप्रायस्तं विवृणोतीत्यर्थः ।

आदिग्रहणेनेति । विभुत्वादिलक्षणादित्यत्रत्येनेत्यर्थः । घटादिव्यावृत्त्यर्थमस्पर्शत्वं क्रियादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वविशेषणम् । एकस्य संभूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगे गौणमुख्यत्वव्याघातस्य ब्रह्मशब्ददृष्टान्तेन कथं परिहारः तत्रापि तुल्यत्वादनुपपत्तेरित्याशङ्क्योभयत्र न्यायमाह **पदस्येति** । अर्थो हि गौणत्वमुख्यत्वविरुद्धधर्माध्यासं न सहते शब्दस्तु येनानुषज्यते तेन योग्यतामपेक्ष्य संबध्यते ततो यत्र मुख्यवृत्त्या ऽन्वययोग्यता तत्र मुख्यो ऽन्यत्र गौणः संभवतीत्यर्थः । कुलशब्दस्य संतानवाचित्वं व्यावर्त्तयति **गृहमिति** । अमत्रशब्दस्य स्थाल्यादिवचनत्वं च व्युदस्यति **घटशरावादीनीति** । 410 । 12

क्षीरस्येति षष्ठी तृतीयार्थे । द्वे किल पूर्वपक्षिणा ऽनुपपत्ती उक्ते तत्तेजो ऽसृजतेत्यत्राकाशस्योपसंहारे सकृदसृजतेति श्रुतस्य स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां संबन्धे सत्यावृत्त्या वाक्यभेदः स्याद् द्वयोश्चाकाशतेजसोः प्रथमसृष्टत्वविरोध इति । तत्र द्वितीयामनुपपत्तिं परिहरति **श्रुत्योरिति** । तेजः प्रथमं सृष्टमिति प्रथमशब्दस्य छान्दोग्यश्रुतावश्रवणात्तेजोजन्ममात्रेणान्यथोपपत्तिरित्याकाशमेव प्रथमं तेजस्तु यथातैत्तिरीयश्रुति तृतीयमिति न विरोध इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये तृतीयत्वश्रवणादिति । ननु यद्यपि प्रथमशब्दो न श्रुतः तथापि प्रथमं तावत्तेजो ऽवगतं तदाकाशोपसंहारे बाध्येतेति शङ्कते **नन्वसहायमिति** । परिहारभाष्याभिप्रायमाह **संसर्ग इति** । तेजसो जन्मसंसर्ग एव श्रुतः* भेदस्तु व्यावृत्तिराकाशस्य न श्रुता किं तु प्रथमस्थाने तेजःश्रवणादर्थात्कल्प्यते स्थानं च तैत्तिरीयश्रुत्यन्तरेण विरोधस्तेन बाध्यते† स्थानाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः । न केवलं विरोधादाकाशजन्माभावकल्पना किं तु श्रुतानुपयोगादपीत्याह **न च तेजःप्रमुखेति** । 412 । 9 तत्रापि लभ्यमित्यन्तः पूर्वोक्तविरोधानुवाद एव व्यतिरेको व्यावृत्तिश्रुत्यन्तरश्रुतेर्नाकाशजन्मना तस्यार्थिकस्य व्यतिरेकस्य बाधने श्रुतस्य‡ तेजः-

---

* श्रुतेरिति १ पु॰ पा॰ । † विरोधेनाबाध्यते अत्यर्थं बाध्यते इति १ पु॰ पा॰ ।
‡ बाधेन श्रुतानुपयोगादपीत्याह । न च इत्यधिकं १ पु॰ ।

सर्गस्य नानुपपत्तिः । अतः श्रुताकाशजन्मविरोधित्वात् श्रुततेजोजन्मानुपयोगित्वाच्चाकाशजन्माभावो न कल्प्य इत्यर्थः । प्रथमामनुपपत्तिं प्रसङ्गद्वारेणोत्थाप्य परिहरति **स्यादेतदित्यादिना** । तत्र किमर्थाऽनुपपत्तिरुच्यते शब्दानुपपत्तिर्वा नाद्य इति तावत्प्रथमं प्रतिपाद्यते तत्र यदुक्तं यथैकं वाक्यमनेकार्थं न भवति एवमेकस्य कर्तुरनेकव्यापारवत्त्वमपि विरुद्धमिति तत्र दृष्टान्तस्य वैषम्यमाह **वृद्धप्रयोगेति** । अनेकत्रार्थे ऽनावृत्तस्य शब्दस्य व्यापारो वृद्धव्यवहारे न दृष्टः आवृत्तौ तु शब्दभेद एवेति नैकस्य शब्दस्य नानार्थतेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके तु नैवमित्याह **दृष्टं त्विति** । शब्दानुपपत्तिं परिहरति **न चास्मिन्निति** । तत्तेजो ऽसृजतेत्यत्र ह्याकाशजन्मन्युपसंहृते वाक्यमेव द्वितीयमनुमीयते तदाकाशमसृजत तत्तेजोसृजतेति च । ततश्चैकस्मिन् श्रूयमाणे वाक्येन शब्दावृत्तिवाक्यरूपभेदापत्तिरित्यर्थः । **वाक्यानामिति** । बहुवचनमुपसंहारोदाहरणान्तराभिप्रायं प्रथमस्थाने तेजःश्रवणमर्थादाकाशस्य प्रथमं जन्म वारयतीत्यार्थिकक्रमस्याकाशजन्मश्रुत्या बाधो दर्शितः । इदानीं क्रमस्य पदार्थधर्मत्वाच्च न श्रुताकाशपदार्थबाधकत्वमित्याह **गुणत्वादिति** । वियदुत्पत्त्यभ्युपगमेन श्रुतिविप्रतिषेधवादिनिराकरणे प्रस्तुते वियदुत्पत्तिहेतुकथनं भाष्यकारीयमसंगतमित्याशङ्क्याह **सिंहावलोकितेति** । **विकारा इति** । पराधीनसत्ताका इत्यर्थः । एवं च विभक्तत्वमविद्यादौ नानैकान्तं तस्य प्रागभावत्वाभावे ऽप्यध्यस्तत्वेन परायत्तसत्ताकत्वाज्जीवेश्वराद्यपि विभागविशिष्टरूपेण समारोपितमेव ।

४७२ । १२

४७४ । ४ नन्वद्वैतवादिनः कथमाकाशादेर्विभक्तत्वसिद्धिरत आह **आत्मान्यत्वे सतीति** । तत्त्वतो विभक्ताभावे ऽप्यविद्यया ऽऽकाशादेरन्यत्वकल्पनायां सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः । विभागश्च धर्मिसमानसत्ताको विवक्षितः । तथा च न ब्रह्मणि व्यभिचारः । तद्गतस्याकाशादिप्रतियोगिकभेदस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मसमानसत्त्वाभावादिति । भाष्ये कथमात्मनः कार्यत्वे सत्याकाशादेर्निरात्मकत्वमापाद्यते न ह्यन्यस्य कार्यत्वे ऽन्यं निरात्मकं स्यादत आह **निरुपादानं स्यादिति** । सर्वकार्यस्रष्टुः प्राग्यद्यात्मापि न स्यात्तर्हि निरुपादानत्वमसत्त्वं कार्यस्येत्यनेनापाद्यते । उपादानं हि कार्यस्यात्मेत्यर्थः । भाष्योक्तशून्यवादप्रसङ्गस्य तन्मतेनेष्टप्रसङ्गत्वमाशङ्क्याह **शून्यवादश्चेति** ।

श्रुतिममन्यमानं प्रत्याह **उपपादितं चेति** । भाष्ये आत्मसमर्थनमात्मन एवाकाशाद्युपादानत्वसमर्थनार्थम् अन्यथा प्रकृताऽसंगतेरित्यभिप्रेत्याह **आत्मवादे चेति** । **आत्मत्वादेवेति** । प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्काऽनुपपत्तिरित्येतद्भाष्यमात्मत्वादेवोपादानत्वादेवेति व्याख्येयमित्यर्थः । तदर्थमात्मन उपादानत्वं समर्थ्यते **एतदुक्तमिति** । वियदादेर्भावकार्यत्वात्सोपादानत्वं तदुपादानस्य च श्रुतावात्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । **प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति** । ज्ञा इति धात्वंशः प्रकृतिः । तव्य इति प्रत्ययः । ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्यान्यथाभावोक्तिर्विशेषणभूतज्ञाने ऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः । क्षीरावयवानां दध्युपादानत्वाद्दृष्टान्तः साध्यसम इत्याशङ्क्याह **तत्र नावयवानामिति** । **उपात्तं** सिद्धम् । न हि दधिभावसमये क्षीरं नश्यति यतस्तदवयवानामारम्भकत्वं कल्प्येतेत्यर्थः । ननु दध्यनेकोपादानं कार्यद्रव्यत्वात् पटवद् इत्यनुमीयतां तत्राह **यथेति** । यथा भवतां क्षीरे नष्टे क्षीरारम्भकपरमाणौ दध्यारम्भाय क्षीर*रसादिव्यतिरेकेणापरे रसादय उद्यन्ते तेषां चैकारभ्यत्वमेवं दध्नो ऽपि किं न स्यात् तस्यापि दुग्धसंस्थानमात्रत्वेन गुणवद्द्रव्यान्तरत्वाऽनभ्युपगमादिति भावः† ॥

१४७ । ७

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

४७५ । २०

संगतिमाह **यदीति** । पूर्वाधिकरणे हि ब्रह्मण्यद्वितीयत्वप्रतिज्ञा न गौणी एकाऽद्वितीयेवशब्दैरस्या अभ्यासादित्युक्तं तद्वद्वायुनित्यत्वमपि नापेक्षिकमभ्यस्यमानत्वादित्यर्थः । अन्तरिक्षसहितवाय्वनुत्पत्तिवादिवाक्यमाचोदाहृतावन्तरिक्षोत्पत्तेः पूर्वचोदाहृतेर्वायुनित्यत्वोक्तिरप्यौपचारिकीति शङ्का स्यात्तां परिहरति **पवनस्य विशेषेणेति** । मुक्त्वा ऽन्तरिक्षमित्यर्थः । **चेति** । चकारेणेत्यर्थः । **तदुपपादनार्थत्वाचेति** । बृहदारण्यके खल्वनेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं वायुश्चान्तरिक्षमित्यादिवाक्यं चात्मकार्यवाय्वादिप्रदर्शनेन तदुपपादकमित्यर्थः । प्रधानेना-

---

* क्षीरे इति १ पु० पा० ।

† अत्र प्रथमं वियदधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-न वियदश्रुतेः १ अस्ति तु २ गौण्यसंभवात् ३ शब्दाच्च ४ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ५ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ६ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ७ ॥

प्रधानबाधमुक्त्वा गुणभूतावान्तरवाक्यैरपि बहुभिर्वायुनित्यत्ववाक्ययोर्बाधमाह **तेषामपीति**। तेषामवान्तरवाक्यानां मध्ये इत्यर्थः। **अद्वैतप्रतिपादकतामिति**। इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यानामित्यर्थः। मातरिश्वोत्पत्तिक्रमग्रहणमाकाशजन्मसमर्थनात् कार्यस्यापि कार्ये वायुः कुतोऽस्य नित्यत्वमित्यर्थम्* ॥

४७६ । १२

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

भास्करोक्तं दूषणं शङ्कित्वा भाष्यमवतारयति **नन्वित्यादिना**। **अग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधादिति**। ननु नात्माश्रुते† रित्यधिकरणेऽप्येतच्छ्रुतिबलेन पूर्वपक्षः। सत्यम्। तत्र हि ब्रह्म नित्य‡मुपेत्यैव जीवस्य तस्मादुत्पत्तिरेतद्वाक्यबलेन शङ्क्ष्यतेऽत्र तु यथाऽग्नेरग्निरेव विस्फुलिङ्ग उत्पद्यते एवं ब्रह्मान्तराद् ब्रह्मेति शङ्क्यते। ननु यद्यात्मा आत्मान्तरं प्रति कारणं तर्हि तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्याशङ्क्याऽग्निविस्फुलिङ्गवदनादित्वाददोष इत्याह **न चेति**। अपि च विवर्तता हि कार्यता तत्र ब्रह्म कार्यमिति वदन् प्रष्टव्यः किं ब्रह्म स्वयं सत्यमसत्ये क्वचिदध्यस्तम् उत सत्यान्तरे किं वा विनैवाधिष्ठानेन स्वयमेवारोपितम्। नाद्य इत्याह **यत्स्वभावाद्विचलतीति**। न द्वितीय इत्याह **ययोस्त्विति**। न तृतीय इत्याह **न च निरधिष्ठान इति**। अनादित्वान्नाऽनवस्थादोषमावहतीत्युक्तत्वाद् भाष्यायोगमाशङ्क्याह **पारमार्थिको हीति**। भाष्येऽनवस्थाशब्देन प्रमाणाभाव उच्यते। अग्निविस्फुलिङ्गादेर्हि क्वचित्कार्यकारणभावस्य प्रमितत्वात् प्रागप्येवमिति परंपरा स्यादत्र तु विकारस्य सतो ब्रह्मणः समारोपिते क्वचित्समारोपः स्यात्स च न प्रमित इत्यपरिनिष्ठेत्यर्थः। माध्यमिकमतनिषेधप्रस्तावे हि अन्यतत्त्वमनधिगम्य प्रत्यक्षादिप्रमितनिषेधो न युज्यते तैरेव विरोधादतः प्रमितः परमार्थ एवाधिष्ठान-

४७७ । १७ मिति ह्युपपादितम्। **असदधिष्ठानेति**। असच्छब्दोऽपरमार्थवचनः।

---

* अत्र द्वितीयं मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १-एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ८ ॥

† व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. १७।

‡ ब्रह्मनित्यत्वमिति २ पु. पा.।

भास्करस्य भाष्यकारीयमते यदरुचिनिदानं तत्प्रागेव विचिकित्सितम् । इदानीं तदुदीरितामधिकरणभङ्गीं भञ्जयति ये त्विति । क्लेशेनेति । सतो विद्यमानस्य गुणादेर्नित्यत्वासंभवः कुतः अद्वितीयश्रुत्यनुपपत्तेरित्यध्याहारः क्लेशः । किं च तैरश्रुतोत्पत्तिकानामनुत्पत्तिशङ्कानिरासोऽधिकरणार्थ इत्युच्यते । ततश्च श्रुतिविरोधापरिहारात् पादासंगतिरित्याह अविरोधेति ।

यत्तु केशवेन समादधे पूर्वाधिकरणार्थ एवाचाक्षिप्यते श्रुताकाशादिभिरश्रुतदिगादीनां परिसंख्यायां प्रतिज्ञाव्यतिरेकयोर्बाधाद् अपरिसंख्यायां त्वेकदेशोपादानवैयर्थ्यमिति । तन्न । अनादिपूर्वपक्षाभासोत्प्रेक्षितानुत्पत्तीनामाकाशादीनामुत्पत्त्यभिधानस्य सर्वकार्योपलक्षणार्थत्वादिति* ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

४७८ । २

अध्यस्तस्याधिष्ठानत्वाऽयोगान्न ब्रह्मणः कुतश्चित्संभव इत्युक्तं तर्हि वायोरप्यध्यस्तत्वान्न तेजसस्ततो जन्म किं तु ब्रह्मण एवेति प्रत्यवस्थानात्संगतिः । अत्र पूर्वपक्षसंभावनार्थं भाष्यं वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो वायोरनन्तरमग्निः संभूत इति । तदनुपपन्नम् । वायोरनन्तरमिति दिग्योगार्थपञ्चम्या अनन्तरमित्युपपदसापेक्षत्वात् । अपादानपञ्चम्या निरपेक्षत्वाद् वायोरेव तेजः प्रत्युपादानत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्याह यद्यपीति । बहुश्रुतयस्तत्तेज इत्याद्यास्ता हि ब्रह्मजत्वं तेजसोऽभिवदन्त्यो वायुजत्वे विरुध्येरन्निति । ननु श्रुतयः परंपरया ब्रह्मजत्वेऽपि योक्ष्यन्तेऽत आह न चेति । पारम्पर्यसंबन्धि† दृष्टान्तमाह वाजपेयस्येति । वाजपेयस्य यूप इतिवद् यत्परम्परया तज्जत्वं तत्साक्षाद् ब्रह्मजत्वसंभवे सति न युक्तमिति योजना ।

शेषलक्षणे स्थितम् । आनर्थक्यात्तदङ्गेषु‡ । सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इति श्रूयते । तत्र न तावद्यो वाजपेयस्य यूपः स सप्तदशारत्निरिति विधीयते विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्रान्यतरोद्देशे किं वाजपेयोद्देशेन

---

* अत्र तृतीयम् असम्भवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् । १ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ९ ॥

† संबन्धे इति २ पु॰ पा॰ ।

‡ जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ १८ ।

सप्तदशारत्नित्वं विधीयते उत यूपोद्देशेनेति संशये ऽनन्तरदृष्टत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणित्वाच्च वाजपेय उद्देश्यः तस्य च साक्षात्सप्तदशारत्नित्वासंभवे तदीयषोडश्याख्योर्द्ध्वपात्रोपलक्षणार्थो यूपशब्द इति प्राप्ते सिद्धान्तः। यूप उद्देश्यः। एवं हि यूपशब्दो मुख्यार्थः* स्यान्न च वाजपेयस्येति गौणता। व्यवहितसंबन्धे ऽपि षष्ठ्या मुख्यत्वाच्चैत्रस्य नप्तेतिवत्। तस्माद्वाजपेये यूपाभावात्तदङ्गपशुयागगत† यूपे सप्तादशारत्निता विधीयते इति।

पशुयागसंबन्धिनो यूपस्य साक्षाद्वाजपेयसंबन्धो न संभवति वाजपेयपशुयागयोरङ्गाङ्गित्वेन विरुद्धधर्माध्यासेन भेदात्। तत्र वाजपेयस्येति षष्ठी परम्परासंबन्धमाश्रयेत्। अत्र तु वायोरिति श्रुत्या वायूपादानत्वे तेजसो ऽभिहिते ऽपि न ब्रह्मजत्वश्रुतिभिः पारम्पर्य्यमवलम्ब्यम्। ब्रह्मवाय्वोरभेदेन वायुजस्यापि ब्रह्मजत्वोपपत्तेरित्याह **युक्तमित्यादिना**। वायोर्ब्रह्मविकारस्य यद्यपि ब्रह्मणः सकाशात् काल्पनिको भेदस्तथापि वास्तवाऽभेदादव्यवधानमित्याह **ब्रह्मविकारस्यापीति**। यदुक्तं बह्वीभिर्ब्रह्मजत्वश्रुतिभिः

४७८। १० कारकविभक्तेर्बाध इति तदप्येवं सत्यपास्तमित्याह **उभयथेति**। वायुभावापन्नब्रह्मजत्वे केवलब्रह्मजत्वे ऽपीत्यर्थः। यद्यप्येकाकिनी कारकविभक्तिस्तास्तु बह्व्यः तथापि तासां वायुभावापन्नब्रह्मजत्वे ऽपि तेजसो न विरोध इति पञ्चम्यनुग्रहाय तत्रैव नियम्यन्तइति भावः। एवं च कल्पितस्य वायोरधिष्ठानत्वाऽयोग इति परास्तम्। तद्भावापन्नब्रह्मणः परमार्थत्वादिति। **कांस्यभोजिवदिति**। लोके कस्य चिच्छिष्यस्य कांस्यभोजित्वं नियतमुपाध्यायस्य त्वनियतपात्रभोजित्वं तत्र यदि तयोः कुतश्चिन्निमित्तादेकस्मिन्पात्रे भोजनं प्राप्नुयात् तदानीममुख्यस्यापि शिष्यस्य धर्माऽबाधायोपाध्यायो ऽपि कांस्यभोजित्वेनैव नियम्यतइति। अव्यवधानस्य समर्थितत्वाद् भाष्याऽयोगमाशङ्क्याह **भेदकल्पनेति**। काल्पनिकं वायुब्रह्मभेदमाश्रित्य पारम्पर्यवाद इत्यर्थः। **न तु सर्वथेति**। शृतस्य दुग्धस्य धेन्वाश्च वायुब्रह्मणोरिवाभेदाभावादित्यर्थः‡॥

---

* मुख्यः स्यादिति २-३ पु० पा०। † यागाङ्गगतेति २-३ पु० पा०।

‡ अत्र तुर्यं तेजोऽधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १-तेजो ऽतस्तथा ह्याह १०॥

आपः ॥ ११ ॥ ४१८ । १८

अतिदेशो ऽयम् । एतस्माज्जायतइत्युपक्रम्य खं वायुर्ज्योतिराप इति श्रूयते । अग्नेराप इति च । अतश्चापः किं सतो जायन्ते उत तेजस इति संशयादि पूर्ववत् । अपामग्निदाह्यत्वादग्नेरुत्पत्त्ययोगादग्नेरापस्तत्तेजो ऽपो ऽसृजतेति च गौण्यौ श्रुती इति शङ्का ऽच निवर्त्यते । अविवृत्कृताऽप्तेजसोरविरुद्धत्वादिति* ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ ,, । २०

सृष्टात्वपां तेजसो ऽनन्तरत्वात्पृथिव्याश्चाबानन्तर्यादधिकरणद्वयस्य बुद्धिसंनिधानरूपा संगतिः । **व्युत्पत्त्या** व्युत्पाद्यतइति योगवृत्त्या । **प्रसिद्धया रूढ्या** । न वयं महाभूतप्रकरणमात्रादन्नश्रुतिं बाधामहे किं तु लिङ्गप्रकरणसहितसाभ्यासपृथिवीश्रुत्या इत्याह **श्रुत्योरित्यादिना** । लिङ्गमाह **प्रापिकेति** । तत्तच सृष्टिकाले यद् यः अपां शरः मण्डः घनीभाव आसीत्सा पृथिव्यभवद् इति पुनः श्रुतेरर्थः । ननु वर्षणाद्व्रीहिष्ठत्वप्राप्तिलिङ्गमन्नश्रुतेरप्यनुग्राहकमस्ति अत आह **वाक्यशेषस्य चेति** । तस्य लिङ्गप्रकरणाभ्यां बाधादन्यथा पार्थिव†व्रीह्यादिपरत्वे ऽनुपपत्तेरित्यर्थः‡ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥ ४७९ । १४

ननु न तावदिह भूतानां ब्रह्मानधिष्ठितानां स्रष्टृत्वाभावश्चिन्त्यते ईक्षत्याद्यधिकरणे§गतत्वात् । नापि ब्रह्मण एव तत्तद्भूतात्मना ऽवस्थितस्योत्तरकार्योपादानत्वं तेजो ऽत‖ इत्यत्र तन्निर्णयात् । अतो ऽधिकरणानारम्भ इत्याशङ्कामपनयन् सङ्गतिमाह **सृष्टिक्रम इति** ।

पूर्वपक्षमाह **तत्राकाशाद्वायुरिति** । यद्यपि परात्तु तच्छ्रुते¶रित्यत्र जीवकर्तृत्वमीश्वराधीनमिति वक्ष्यते तथापीह देवतानामैश्वर्ययोगात्स्वातन्त्र्यमाशङ्क्यते । न च देवतानामपीश्वराधीनत्वे ऽत्र सिद्धे कैमुतिकन्या-

---

* अत्र पञ्चमम् अबधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–आपः ११ ॥

† पार्थिवेति नास्ति १ पु॰ ।

‡ अत्र षष्ठं पृथिव्यधिकाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः १२ ॥

§ व्याससू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ ।

‖ व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ १० ।

¶ व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ४१ ।

याज्जीवमात्रेष्वपि तत्सिद्धेस्तदधिकरणानारम्भः शङ्क्यः। सत्यपि देवतानां महाभूतस्रष्ट्रीश्वरपारतन्त्र्ये विहितक्रियाकर्तृत्वादौ क्षुद्रे जीवमात्रस्यापि स्वातन्त्र्यशङ्कोदयसंभवादिति। अत्राकाशादिशब्दैराकाशाद्यभिमानिन्यो देवता विवक्षिताः मनुष्यादिशब्दैरिव जीवाः। पञ्चम्यश्च निमित्तार्थाः। एतदुक्तं भवति। यथा ऽऽकाशाद्यात्मनेश्वरो वाय्वाद्युपादानमेवं तदभिमानिदेवतात्मना ऽधिष्ठातेति भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति भाष्यं भूताभिमानिदेवताभिप्रायम्। ननु सो ऽकामयतेति परमेश्वरप्रस्तावं कृत्वा तद्ब्रह्मात्मानं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् यमयतीति चेश्वरस्य नियन्तृत्वलिङ्गमस्ति तत्कथं *देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यनियन्तृत्वमत आह **प्रस्तावस्य चेति**। मूलकारणस्य च ब्रह्मणः प्रस्तावलिङ्गद्योतितसर्वनियन्तृत्वस्य पारंपर्येणाभिमानिदेवताद्वारेणोपपत्तेरित्यर्थः। **ब्रह्मयोनित्वेति**। योनिशब्दो निमित्तार्थः। आकाशादिशब्दैर्न देवतालक्षणा मुख्यार्थबाधाभावात्। पञ्चम्यश्चापादानार्थास्तत्र रूढतरत्वादित्याह **आकाशादीनामिति**। देवतालक्षणमङ्गीकृत्याप्याह **न च चेतनानामिति**। भाष्ये तेन तेनात्मना ऽवतिष्ठमानत्वम् इति भूतात्मतामापन्नस्योपादानत्वमुक्तमिति भ्रममपनुदति **स्वयमधिष्ठायेति**। तत्र चान्यत्र चानुगतकारणरूपेणावस्थानं तदात्मना ऽवस्थानं न तु तदात्मत्वेनै†व परिसमाप्तिः। भाष्ये परमेश्वरावेशो जीवापत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति **अन्तर्यामिभावेनेति**‡।

४८० । १३

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

यद्यप्यत्र श्रुतिविप्रतिषेधो न परिह्रियते तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यतइति प्रासङ्गिक्यौ पादावान्तरसङ्गती।

भास्करेण सिद्धान्ते स्थित्वा ऽन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छेत्यत्र लये ऽपि भूतानां क्रमः श्रुत इत्युक्तं तदयुक्तमित्याह **नाप्यत्र इति**। तत्र हि कार्येण कारणमनुमाप्यते न लयो ऽभिधीयतइति। यत्तु यत्प्रयन्त्यभि-

---

* तत्र कथमिति २-३ पु. पा.। † तादात्म्येनेति ३ पु. पा.।

‡ अत्र सप्तमं तदभिध्यानाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १-तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः १३ ॥

संविशन्तीति तत्र लयमात्रमुक्तं न क्रम इत्याह अप्ययमात्रस्येति । यच्च भास्करेणाऽनियमः पूर्वपक्षइत्युक्तं तदप्ययुक्तमित्याह तत्रेति । श्रुतोत्पत्तिक्रमादेव नियमे सति नानियम इत्यर्थः । यत्तु केशवेनोक्तम् अयोग्य उत्पत्तिक्रमो नाप्यये भवितुमर्हति न हि नष्टेषु तन्तुषु पटस्तिष्ठन् दृष्ट इति तदयुक्तम् । अनियमे ऽपि प्राथमिकस्यायोग्यत्वस्यापरिहारात् । तत्र तदपि स्वीकृत्याव्यवस्थितपक्षाभ्युपगमाद्वरं व्यवस्थितोत्पत्तिक्रमाश्रयणं भाष्यकारस्त्वनियतपक्षमुपक्रममात्रमुक्तवानिति । घटादीनां दृष्टोप्ययक्रमो विपरीतः सम्भूतानां किमस्त्वित्याह किं दृष्ट इति । सन्निधावेत्युत्पत्तिक्रमस्यानाकाङ्क्षितत्वान्नाप्ययसंबन्ध इत्याह अप्ययस्येति । न च विपरीतक्रमस्यासन्निधानं प्रमाणे ऽपि *सन्निधापितत्वादित्याह दृष्टेति । घटादौ दृष्टेनाप्यनुमानोपनीतेनेत्यर्थः । श्रुत्यनुसारिणो ऽप्ययक्रमस्येति । उत्पत्तौ श्रुतस्याप्यये ऽपि संगमयितुं त्वयेष्यमाणस्येत्यर्थः । लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना हि श्रुतिरतः श्रुतिसंनिहितादपि लौकिकः क्रमः सन्निहिततर इति तेन तद्बाधनं युक्तम् । दृष्टेन क्रमेण श्रौतबाधे हेत्वन्तरं चाह तस्मिन् हि सतीति । अनाकाङ्क्षामुपसंहरति तद्विरुद्धेति । तस्योपादानोपरमे ऽपि कार्यसत्तापादकस्योत्पत्तिक्रमस्य विरुद्धो यो विपरीतक्रमस्तस्यावरोधात्संबन्धादित्यर्थः । ननु विपरीतक्रमे श्रुत्यभावाद् भाष्योक्तजगत्प्रतिष्ठेत्याद्या स्मृतिर्निर्मूलेत्यत आह एतन्न्यायमूलेति । उपादानलये कार्यस्थित्ययोगो न्यायः† ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

संगतिमाह तदेवमिति । भावनोपयोगिनाविति । पूर्वाधिकरणानां प्रयोजनोक्तिः । भूतोत्पत्तिलयशीलनं ह्यद्वैतब्रह्मध्यानोपयोगीति बुद्ध्याद्युत्पत्तिक्रमविचारो ऽपि तत्फल एव । ननु सूत्रे विज्ञानशब्दप्रयोगात्तस्य च बुद्धिवृत्तौ प्रसिद्धेः कथं बुद्धीन्द्रियाणामुत्पत्तिचिन्ता ऽत आह अत्रेति ।

४८० । १६

४८१ । ११

* प्रमाणेनेति २-३ पु॰ पा॰ ।

† अत्राष्टमं विपर्ययाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १—विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च १४ ॥

निश्चयवती बुद्धिः संशयादिमन्मनः इति तद्भेदः। चेदित्यन्तस्य योजनया

४८१ । १६ पूर्वपक्षमाह **तत्रैतेषामिति।** आत्मानं भूतानीति च द्वितीये अन्तरान्तरेण युक्ते इति षष्ठ्यर्थे समाम्नानात्। एतस्माज्जायतइति वाक्ये इत्यर्थः। श्रुतिविरोधपरिहारेण चिन्तां संगमयति **तस्मात्पूर्वेति।** ननु यदि साक्षादात्मकार्याणीन्द्रियाणि कथं तर्ह्यन्नादिमयत्वं मनआदीनामाम्नायते ऽत आह **अन्नमयमिति चेति।** प्राचुर्यार्थो *मयट्। प्राचुर्यं चान्नात्मकशरीरेण मनआदेरवच्छेदादित्यर्थः। **अन्नमयमित्यादिलिङ्गश्रवणादिति।** अन्नमशितं त्रेधा विधीयतइति आध्यात्मिकत्रिवृत्करणपरे वाक्ये मनसो ऽन्नमयत्वेन निर्देशो लिङ्गदर्शनमिति। **इतरथा त्विति।** प्राचुर्यार्थत्वे ऽनपेक्षितं प्राचुर्यमुक्तं भवेदित्यर्थः। **न च तदपीति।** प्राचुर्यमित्यर्थः। अन्नकार्यत्वं तु मनसो घटते अन्नोपयोगे मनोविवृद्धेः श्रुत्यैव दर्शितत्वादिति भूतानां मध्ये आकाशः प्रथमं जायतइत्युक्तक्रमः† ॥

४८२ । ९ **चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥**

एवं तावत्तत्पदवाच्यकारणत्वनिर्णयाय भूतोत्पत्तिश्रुतिविरोधो निरस्तः। इदानीमा पादसमाप्तेस्त्वंपदार्थशुद्धौ जीवविषयश्रुतिकलहो वारयिष्यते। यदीन्द्रियोत्पत्तिर्न भूतोत्पत्तिक्रममन्यथयति तर्हि जीवोत्पत्तिस्तमन्यथयेदिति शङ्कायां सैव नास्ति कुतः कलह इति प्रतिपादनादवान्तरसंगतिः। इह जीवजननिधननिमित्तश्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिशास्त्राणां च जीवनित्यत्वशास्त्राणां चाविरोधः साध्यते। देवदत्तादिनाम्नो देहवाचकत्वात्कथं भाष्ये जातो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशाज्जीवजन्मशङ्का ऽत आह **देवदत्तादीति। तन्मृत इति।** तदिति तस्मादर्थे। देहेन सहात्मनाशे

,, । १४ श्राद्धादिविधिवैयर्थ्यात् स्थाय्यात्मेति सिद्धान्तयति **मुख्यस्त्वइति।** भक्तिर्गुणयोगः तत्संयोग इत्यन्वयः। शरीरोत्पादविनाशौ स्त इति शेषः‡ ॥

---

* प्राचुर्यार्थे इति २ पु. पा.।

† अत्र नवमम् अन्तराविज्ञानाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १–**अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् १५ ॥**

‡ अत्र दशमं चराचरव्यपाश्रयाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १–**चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् १६ ॥**

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ ४८३ । ४

स्वर्गादिभोगाय देहनाशे ऽप्यात्मा न नश्यतीत्युक्तं तर्हि कल्पमाचावस्थाने ऽपि स्वर्गादिभोगसंभवाज्जीवः कल्पाद्यन्तयोरुत्पत्तिविनाशवानिति संगतिमाह **मा भूतामिति** । नन्वसंभवस्त्वि*त्यत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात् कथं तदभिन्नजीवजन्मशङ्का ऽत आह **परमात्मनस्तावदिति** । परमात्मनो जीवानामन्यत्वमित्यन्वयः । **एवं हीति** । क्वचिच्छ्रुतस्यान्यत्रानुपसंहारे सतीत्यर्थः । **विकारभावापत्त्येति** । जीवलक्षणविकारभावमापद्य तद्रूपेण शरीरे प्रवेश इत्यर्थः । **मनोमय इत्यादीनामिति** । मनोमयादिशब्देषु श्रुतानां मनआदीनामित्यर्थः । उपाधिप्रविलयेन हेतुना उपहितस्यैव विशिष्टस्यैव प्रविलयो न शुद्धस्येति प्रश्नोत्तराभ्याम् अत्रैव मा भगवान् मूमुहदित्यविनाशी वा अरे अयमात्मा इत्याभ्यामुपपादनादित्यर्थः । **अनेकधेति** । अविनाशी अनुच्छित्तिधर्मेति निरन्वयसान्वयनाशवारणादित्यर्थः । श्रुत्योपपादनादित्यधस्तनेनान्वयः । **अविभागस्य** चेति च्छेदः । **अधस्तादिति** । वाक्यान्वया†दित्यधिकरणे इत्यर्थः‡ ॥

ज्ञो ऽत एव ॥ १८ ॥ ४८४ । १०

आत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिश्रुतीनां पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रमित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यागन्तुकज्ञानत्ववादिनीभिर्विरोधः परिह्रियते । प्रागुक्तजीवानुत्पत्तिहेतुम् उपादाय स्वप्रकाशत्वसाधनात् संगतिः सूत्रभाष्ययोरेव स्पष्टा । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति तत्र स्वप्रकाशता । न चैवं गतार्थत्वम् । अनुत्पन्नस्यापि जीवस्याऽनित्यज्ञानत्वश्रुतिवशाद् ब्रह्मान्यत्वशङ्कोपपत्तेर्ब्रह्मैक्ययोग्यत्वाय जीवस्येह स्वप्रकाशत्वं समर्थ्यते । उत्तरेण स्वाभाविकाणुत्वनिरासेन वस्तुतो महत्परिमाणं चैतन्यादीषद्बहिष्ठं साधयिष्यते । ततो ऽधिकरणत्रयेण ततो ऽपि बहिष्ठं कर्तृत्वं बुद्धिकर्तृत्वव्यावर्तनेनात्मनाध्यस्तमुपपादयिष्यते । एवं ज्ञानयोग्यत्वस्य जीवस्य ब्रह्मणैक्यम् अंशः§ इत्यत्र वक्ष्यते । इत्यापादसमाप्ति संगतयः । अनि-

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ६ । † व्याससू॰ अ॰ १ पा॰ ४ सू॰ १६ ।

‡ अत्र एकादशम् आत्माधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ § व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ४३ ।

त्यज्ञानत्वे युक्तिमप्याह **कर्मणा हीत्यादिना**। यदि* जीवानां स्वाभाविकी ज्ञानशक्तिर्न स्यात्तर्हि इन्द्रियादिसंनिकर्षे ऽपि न जानीरन्नाकाशवन्न चैवमित्याह **न तु व्योम्न इवेति**। ननु जीवस्वरूपे ऽस्ति विशेषः शक्तावपि तुल्यमिति चेद् न। कार्यनियमाय शक्तेः पितृत्वादिवदसाधारण्याकल्पनादित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिपूर्वकमात्मस्वप्रकाशत्वे ऽनुमानमाह **यदागन्तुकज्ञानमित्यादिना**। व्याख्याता एते ग्रन्था बौद्धाधिकरणे। यदुक्तमसति कर्मणि न चैतन्यमिति तत्राह **तस्माद् वृत्तय इति**। अत एव पश्यंश्चक्षुरित्यादिषु श्रुतयो दत्तविषयाः† ॥

४८५। ८ **उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥**

अणुरिति श्रुतेरिति चोत्तरसूत्रादाकृष्याऽणुर्जीव उत्क्रान्त्यादीनां श्रुतेरिति योजना। **तच्चाचलतो ऽपीति**। देहस्वामित्वं हि देहाभिमान इत्युक्तमध्यासे। तदेव च जीवनं तन्निवृत्तिश्च मरणमित्यचलतो ऽपि तत्संभव इत्यर्थः। कर्तृस्थो भवतीति भावः। फलं संयोगविभागाख्यं ययोस्ते गत्यागती कर्तृस्थभावे तयोरित्यर्थः। तयोर्व्यापिन्यसंभवादित्येतन्निगमयति **गत्यागती चेति**। **अपि सापादानेति**। अपिश्चार्थे सापादाना च सतीति हेत्वन्तरसमुच्चयः। अनेन सौत्रश्चशब्दो व्याख्यातः। **न केवलमिति**। चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा निष्क्रामतीति शरीरैकदेशानामुत्क्रान्तावुपादानत्वश्रुतेरेव केवलमुत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्येतदेव न किं तु शरीरप्रदेशानां हृदयादीनां गन्तव्यत्वश्रुतेरप्युत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्यर्थः। स आत्मा एतास्तेजस उपलक्षितभूतमात्रा भूतकार्याणीन्द्रियाण्याददानो हृदयं पुण्डरीकमन्ववक्रामति अवक्रामन् लिङ्गशरीरमनु तदुपाधिरवक्रामति प्राप्नोति उत्क्रान्तौ। सुषुप्ते तु पुनः शुक्रं शोचिष्मन्तमिन्द्रियसमुदायमादाय जागरितस्थानमेति आगच्छतीति श्रुतेरर्थः।

४८६। १० इतराधिकारा‡दिति सूत्रमयुक्तं जीवपरयोरभेदादित्याशङ्क्याह **यत उत्क्रान्त्यादीति**।

---

* यदेति १ पु॰ पा॰।

† अत्र द्वादशं ज्ञाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १–ज्ञो ऽत एव ॥ १८ ॥

‡ व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ २१।

उद्धृत्येति । अवयविनो ऽवयवमुद्धृत्य विभज्यमानमुन्मानमित्यर्थः । वालाग्रदृष्टान्ते उन्मानं व्याख्यायाराग्रदृष्टान्ते ऽपि व्याचष्टे आराग्रादिति* । आराग्रस्य तोत्राग्रप्रोतलोहाग्रस्य मात्रेव मात्रा परिमाणं ४८७ । २ यस्य सो ऽवरो जीवो दृष्ट इति श्रुतेरर्थः । एकदेशस्थस्यापि† व्यापि कार्यं न संभवतीति न व्याप्तिश्चन्दनान्दौ व्यभिचारादित्युक्ते दृष्टान्तः प्रत्यक्ष इत्युक्त्या न परिहार इत्याशङ्क्याह यस्य त्विति‡ । शरीरैकदेशमात्रवृत्तित्वेनाप्रमितत्वे सति शरीरव्यापककार्यकारित्वात्त्वग्वदात्मनः सकलशरीरव्यापित्वमनुमीयतइत्यर्थः । प्रतिदृष्टान्तसंभवेनेति । उक्तमार्गेण प्रतिदृष्टान्तसंभवेनेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वादिति । चन्दनदृष्टान्तस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः । शरीरैकदेशमात्रवृत्तित्वेनाप्रमितत्वं हेतुविशेषणमसिद्धम् । हृदि ह्येष आत्मेत्यादिश्रुतिभिरेकदेशस्थत्वस्य प्रमितत्वादिति परिहरतीत्याह§ शङ्कामिमामिति । ननूत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिरेवात्मनो ऽणुत्वैकदेशस्थत्वयोः सिद्धौ किमितीह श्रुत्यन्तरमुदाह्रियते ऽत आह यद्यपीति । सर्वथा यद्यणीयमाणं तर्हि गुरुत्वादिहानानुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे त्वचस्येति ।

ननु यदि त्वक्कण्टकसंयोगस्य यावत्त्वग्व्यापित्वात्तज्जं दुःखं सर्वाङ्गीणं स्यात्तर्हि तव मते ऽपि जीवस्य सकलशरीरव्यापित्वात्त्वग्जीवकण्टकयोगस्यापि यावज्जीवव्यापित्वात्कण्टकतोदजनितवेदनायाः सकलशरीरव्यापितोपलम्भप्रसङ्गस्तत्राह महदल्पयोरिति । कण्टकावच्छेदकल्पिते जीवैकदेशे जीवकण्टकसंयोगो वर्तते न सर्वत्रेत्यर्थः । अवरुध्यते अवरुणद्धि । तर्हि ममापि त्वक्कण्टकसंयोगस्त्वक्प्रदेशे वर्ततेति साम्यमिति च न शङ्क्यं तथा सति त्वग्जीवसंयोगस्यापि जीवानुरोधित्वापत्तौ त्वग्द्वारा सकलशरीरव्यापिवेदनोपलम्भाऽलाभेन वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमिति कष्टतरप्रसरादित्याह न चाणोरिति । चस्त्वर्थः । न त्वित्यर्थः । अनन्तरदोषान्निस्तारे ४८९ । २ ऽपि प्रस्तुतं न निर्वहेदित्यर्थः । ननु यदि महदल्पयोः संयोगो ऽल्पानुरोधी तर्हि जीवमनःसंयोगो ऽपि मनो ऽनुरुन्धीतेति न तद्द्वारा सर्वाङ्गी-

---

* एतदग्रे—अत्र मात्रेत्यध्याहारः इत्यधिकं २ पु॰ ।   † अपिशब्दो नास्ति २-३ पु॰ ।
‡ एतत्प्रतीकस्थाने—अत्र मात्रेत्यध्याहार इति । इति दृश्यते ३ पु॰ ।
§ इत्याहेति नास्ति ३ पु॰ ।

णशैत्योपलम्भस्तत्राह **यद्यपीति** । ननु त्वङ्मनःसंबन्धोऽपि त्वगेकदेशवृत्तिः सत्यं मनोऽधिष्ठितत्वं त्वचोऽपेक्षितं* व्यापिवेदनोपलब्धौ तु त्वगा-

४८९ । ४ त्मसंयोगो हेतुरित्याह **एकदेशेऽप्यधिष्ठितेति** । न चाणोर्जीवस्येत्येतद्विवृणोति **अणुस्त्विति । तदिति** । दुःखादित्यर्थः । **तस्येति** । जीवस्येत्यर्थः । महदल्पयोरित्यादिग्रन्थेनोक्तमर्थं निगमयति **कण्टकतोदनस्य त्विति** । यदुक्तं गन्धवदवयवानां परमसूक्ष्मत्वात्तद्गतरूपादिवद् गन्धोऽपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत स्थूलस्तूपलभ्यमानो द्रव्यं मुक्त्वैव गच्छति गन्ध इति न द्रव्यदेशत्वनियम इति तत्राह **अत एव हीति** । यत एव द्रव्यदेशत्वनियमो यत एव चैकार्थसमवेतगुणानां मध्ये कस्य चिदुद्भवः कस्य चिन्न नेति संभवति अत एवेत्यर्थः । विषक्ताः विप्रकीर्णाः अवयवा यस्य तदाप्यद्रव्यं तथा । **अतिसान्द्रे** ऽतिघने । न चात्रापि विप्रतिपत्तव्यं कुङ्कुममृगमदादिवच्छीतस्पर्शोपलम्भसमये जलावयविनो देशान्तरस्थस्यानुपलम्भादेतदपि विप्रतिपन्नमिति न वाच्यम् । सर्वत्र सूक्ष्महिमकणप्रसरस्य कालविशेषादुपपत्तेरित्यभिप्रेत्योक्तं **हेमन्ते इति** । दार्ष्टान्तिकमाह **तथेति । कालपरिवासः** कालात्ययः । पर्युषितमिति यातयामे प्रयोगात् । बुद्धेरप्रकृतत्वात् सूत्रगततच्छब्देन परामर्शाऽयोगमाशङ्क्याह **आत्मनेति** । ननु तद्गुणसारत्वादिति हेतुरसिद्धः स्वत एवाणुरात्मेति वदन्तं पूर्वपक्षिणं प्रत्यात्मनि बुद्धिगुणाध्यारोपासिद्धेरहमिति चात्मनो विवेकग्रहणात्तस्मिन्नारोपायोगाच्चेति अत आह **न हीति** । अहमिति प्रतिभासेऽप्यनवच्छिन्नानन्दस्वभावस्यात्मतत्त्वस्याऽननुभवादारोपसम्भव इत्यर्थः । ननु किमनवच्छिन्नस्वभावत्वेन स्वत एव जीव इच्छादिमानस्तु तत्राह **न च ब्रह्मस्वभावस्येति** । तत्त्वमसीत्युपदेशाद् ब्रह्मैव जीव इत्यर्थः । बुद्धिगुणानां तेषां तस्या बुद्धेरात्मना सहाऽभेदाध्यासेन तद्धर्मवत्त्वाध्यासः तद्धर्मवानात्मेत्येवं प्रतिभास इत्यर्थः । एवं हेतुं समर्थ्य हेतुमन्तं परिमाणारोपमाह **तथा चेति** ।

४९० । १४ भाष्ये बुद्धिवियोगे सत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्प्रायणविषयमित्याह **प्रायणे इति** । बुद्धिवियोगे चेदात्मनो मरणं तर्ह्यसत्त्वम् अथ वियोगेनावस्थानं तर्ह्यसंसारित्वं तथा च को दोषस्तत्राह **ततश्चेति** । अनुबुभूषाशुश्रूषे

---

* एतदग्रे-दण्डवदित्यधिकं २ पु. ।

साश्रये गुणत्वाद् रूपवद् यस्तयोराश्रयस्तन्मन इत्युक्ते ऽर्थान्तरतामाशङ्क्याह **न चैते इति** । स्तां तर्हि घटादेरनुबुभूषाशुश्रूषे नेत्याह **न च ते इति** । बाह्ये इति सप्तमी* ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

४९२ । १

अत्राऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां चात्मकर्तृत्वाऽकर्तृत्ववादिनीनां बन्धमोक्षावस्थाविषयत्वेन विरोधः परिह्रियते । क्रियाश्रयत्वे नित्यत्वप्रसङ्गादकर्त्ता ऽऽत्मेति पूर्वपक्षमाह **ये सांख्याः पश्यन्तीति** । सिद्धान्तमाह **शास्त्रेति** । अधिकरणं त्वध्यासभाष्ये ऽनुक्रान्तं कर्तृभोक्त्रोर्भेदे शास्त्राऽऽनर्थक्यात् । भोक्तुरात्मन एव कर्तृत्वमित्यभिधाय क्रियाश्रयस्यानित्यत्वं परिहरति **यथा चेति** । चित्स्वभावत्वं चेद् भोक्तृत्वं मुक्तावपि स्यात् क्रियावेशात्मकं चेत् कर्तृत्वमपि तद्वदविरुद्धमित्यर्थः । **अभ्युच्चयमात्रमिति** । विज्ञानशब्देन कोशरूपबुद्धेरभिधानादात्मकर्तृत्वासाधकत्वादित्यर्थः । भाष्ये स्वरूपभूतोपलब्ध्यावनपेक्षत्वात् स्वातन्त्र्यमात्मनः विषयविकल्पने त्वन्यापेक्षेत्युक्तमिति प्रतिभाति तथा च प्रकृतासंगतिः । कर्तृत्वे हि कार्ये ऽन्यापेक्षायामपि स्वातन्त्र्यमुपपादनीयमतो व्याचष्टे **नित्यचैतन्येति** । उपलब्धौ विषयावच्छिन्नचैतन्ये ऽन्योपलब्ध्यनपेक्षत्वमात्मनः चैतन्यात्मकत्वादुपलब्धिहेतूनाम् इन्द्रियादीनामपि विषयप्रकल्पने ऽवच्छिन्नोपलब्ध्युत्पत्तावुपकरणमात्रत्वं न स्वातन्त्र्यव्याघात इति भाष्यं योज्यम् । ननु कर्त्र्या बुद्धेर्न करणशक्तिः कल्प्यते सा तु कर्त्र्येव किं त्वन्यदस्ति तस्याः साधारणं कारणमतः कथं शक्तिविपर्ययस्तत्राह **अविपर्ययाय त्विति** । तर्हि सैवास्माकमात्मा स्यादिति नाम्नि विप्रतिपत्तिर्न त्वर्थे इत्यर्थः । पातञ्जले धारणादीनि लक्षितानि । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा* ।

४९४ । ५

---

* अत्र त्रयोदशम् उत्क्रान्तिगत्याद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १४-उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् १९ स्वात्मना चोत्तरयोः २० नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् २१ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च २२ अविरोधश्चन्दनवत् २३ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि २४ गुणाद्वा लोकवत् २५ व्यतिरेको गन्धवत् २६ तथा च दर्शयति २७ पृथगुपदेशात् २८ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् २९ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ३० पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगात् ३१ नित्योपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वा ऽन्यथा ३२ ॥

* पतञ्जलियोग सू० पा० ३ सू० १ ।

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकादिदेशेष्वन्यस्मिन्वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्धो धारणेत्यर्थः । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्* । तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्य एकरूपस्रोतःकरणं ध्यानमिति । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव भवतीति समाधिः† । ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं ध्येयस्वभावावेशात् प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति तदा समाधिरित्युच्यते । त्रयमेकत्र संयमः‡ एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम उच्यते इति । तत्र कथं भाष्यकारेण श्रवणादीनां समाधित्वमुच्यते ऽत आह **संयममुपलक्षयतीति** । वाक्ययुक्तिभ्यां ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकत्वाच्च श्रवणमननयोर्धारणात्वं दर्शनस्य साक्षात्कारस्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मण्यावेशात्स्वरूपशून्यमिव भवतीति समाधित्वम्§ ॥

४९४ । १५ **यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥**

ननु यद्युपाधिमन्तरेण कर्ता ऽऽत्मा तर्हि मुक्तावपि कर्म कुर्यादितरथा कथं कर्तृत्वमस्य स्वभावः स्यात्तथा च न मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह **न च मुक्त्यभावेति** । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं हि मोक्षो ब्रह्म च ज्ञानं सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः । ततश्च ज्ञानात्मत्वमसत्यपि विषये मोक्षे स्यात् कर्तृत्वं तु ब्रह्मस्वभाव इति न श्रुतम् । अतः क्रियावेशादेव लोकवद् द्रष्टव्यं‖ क्रियाभ्युपगमे च मुक्तिव्याघात इति प्रतिबन्दीं परिहरति **नित्यशुद्धेत्यादिना** । नित्योदासीनत्वे हेतुः **कूटस्थेति** । तत्र प्रमाणम् **असकृदिति** । **सम्भवति** क्रियावेशे इत्यनुषङ्गः । ननु क्रियावेशाभावे ऽपि तद्विषयशक्तिमत्त्वं स्यात्तदेव च कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह **तस्य चेति** । **तत्सिद्ध्यर्थमिति** । क्रियायोगविषयशक्तिसिद्ध्यर्थम् । तद्विषयस्तस्याः शक्तेर्विषयः । उपाधिमन्तरेण क्रियायोगश्चेत्तर्हि स स्वरूपं स्यात् स्वाभाविको वा धर्मः अग्नेरिवौष्ण्यं तन्नाशे आत्मनाशः स्यादित्याह **तथा सतीति** । स क्रियावेशः स्वभावो यस्य स आत्मा तथा स्वभाविनि सति स्वभावो

---

* पातञ्जलयोगसू. पा. २ सू. २। † योगसू. पा. ३ सू. ३ । ‡ पातञ्जलयोगसू. पा. ३ सू. ४।

§ अत्र चतुर्दशं कर्त्रधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ३३ विहारोपदेशात् ३४ उपादानात् ३५ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ३६ उपलब्धिवदनियमः ३७ शक्तिविपर्ययात् ३८ समाध्यभावाच्च ३९ ॥

‖ वक्तव्यमिति ३ पु. पा. ।

ऽपि सन्नेव भेदाऽभावादित्यर्थः । **भावनाशप्रसङ्गः** स्वभाविन आत्मनो नाशप्रसङ्गः । ननु मुक्तावपि क्रियायोगो ऽस्तु कथमात्मनाशापत्तिरत आह **न च मुक्तस्येति** । मुक्तस्य नास्ति क्रियायोग इति यस्मादतो भावनाशप्रसङ्ग इति योजना । मुक्तस्य क्रियायोगाभावे हेतुः **क्रियाया इति** । फलितमाह **न विगलितेति** । परमार्थशक्तिवादिनां मते दूषणमाह **शक्तशक्याश्रयेति** । शक्तमाश्रयत्वेनाश्रयते शक्यं विषयत्वेनेत्यर्थः । शक्तग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । **उक्तमभिप्रायमिति** । ज्ञानं ब्रह्मस्वभावो न कर्तृत्वमितीममित्यर्थः । तत्रापि विवक्षितविवेचनेन साम्यमुक्त्वा सर्वथैव समं दृष्टान्तमाह **यथा ऽऽत्मा चेति** । यः प्रेरयति स पाण्यादिभिरेव प्रेरयतीति । नियोगेन नियमेन पर्यनुयोगो नियोगपर्यनुयोगः तस्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः । अपेक्षितोपायो भावना पुरुषप्रवृत्तिस्तत्परमित्यर्थः । नन्वतत्परादपि देवताविग्रहादिवत् कर्ता प्रतीयतामत आह **तस्मादिति** । यद्यन्याधीनस्यापि स्वातन्त्र्यवाचिनी कर्तृविभक्तिस्तर्ह्यतिप्रसङ्ग इत्याह **ननु यदीति** । भाष्ये कर्तृत्वमात्रस्यैवाहङ्कारोपाधिना ऽऽत्मन्यध्यस्तत्वनिषेधः प्रतिभाति तथा चाध्यासभाष्येण विरोध इत्याशङ्क्य चैतन्यकर्तृत्वस्य तथाविधत्वेन निषेध इत्याह **तदेवमिति** । शरीरादि यथा स्वकर्मकक्रियायाः कर्तृ न भवत्येवं बुद्धिरपि स्वकर्मकचैतन्ये न कर्त्रीत्यर्थः । बुद्धेः कर्त्र्या उपलब्धिः क्रिया यदि भवेदित्यर्थः । उत्तरमपि भाष्यं बुद्धेश्चैतन्यं प्रति कर्तृत्वे सत्यात्मत्वापत्तौ तन्निषेधार्थमित्याह **यदा चेति** । ननूपलब्धेर्नित्यत्वात्तस्यां यदि न कर्त्री बुद्धिस्तर्हि न करणमपि स्यात्तथा च बुद्धेरुपलब्धिकरणत्वप्रसिद्धिबाध इति शङ्कते **तत्किमिदानीमिति** । चैतन्यव्यञ्जकवृत्तौ बुद्धेः करणत्वं तदुपहितस्य चात्मनः कर्तृत्वं तथा च न प्रसिद्धिबाध इति परिहरति **किं तु चैतन्यमेवेति*** ।

४९५ । १०

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

४९६ । ९

एष ह्येवेत्यादिश्रुतीनां विधिश्रुत्यादिभिर्विरोधसंदेहे संगतिगर्भं पूर्वपक्षमाह **यदेतदित्यादिना** । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वयोग्यतामङ्गीकृत्य प्रवर्तकान्तरस्य सिद्धत्वाद्वैयर्थ्यमुक्तं तच्च प्रवर्तकत्वमेवेश्वरस्या†युक्तं विषमं

* अत्र पञ्चदशं तत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यथा च तक्षोभयथा ४० ॥

† एव तस्येति २ पु॰ पा॰ ।

सृजतो रागादिमत्त्वप्रसङ्गात् । ननु कर्मापेक्षत्वाददोष इति तत्राह **न चेश्वर इति** । ननु नेश्वरो धर्मादितन्त्रः प्रवर्तयति किं तु करुणयेति तत्राह **स हि स्वतन्त्र इति** । अत्यन्तपराधीनं प्रति न विधिरित्यत्र दृष्टान्तमाह **न हि बलवदिति** । **श्वभ्रं** गर्तम् । विधौ प्रतिषेधे* चेश्वर एव नियोज्य इति भ्रमं व्यावर्तयति **स्थान इति** । पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेति भाष्यं पूर्वपक्षावसरोक्तदोषपरत्वेन व्याचष्टे **कृतनाशेति** ।

५०१ । ४ **अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥**

जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविरोधसंदेहे पूर्वत्र जीवनियन्तेश्वर इत्युक्तम् इदानीं स ईश्वर आक्षिप्य समर्थ्यत इति संगतिमाहेति दर्शयति **अवान्तरेति** । भाष्ये स्वामिभृत्यवत् संबन्ध इति न पूर्वपक्ष उक्तः । तथा सति तद्वन्नियन्तृनियन्तव्यत्वसंभवात्पूर्वोक्ताक्षेपरूपसंगत्यसिद्धेरतो विरोधैकशृङ्गप्रदर्शनम् । अत एव टीकाकारो न ब्रह्मैकमद्वयमिति ब्रह्माभावेन पूर्वपक्षमुपसंहरिष्यति । जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावाभ्युपगमादिति भाष्ये उत्पाद्योत्पादकत्वमुक्तमिति भ्रमं व्युदस्यति **उपकार्येति** । **निश्चयहेत्वाभासेति** । अभेदश्रुतिषु सतीषु भेदो निश्चेतुं न [शक्यत] इत्याभासत्वमत एकं शृङ्गं दर्शितमित्यर्थः । विरोधोद्घाटनाय [श्रुतीनाम्] [इत्यशुद्धं] दर्शयति **न च ब्रह्मेति** । भेदे इति च्छेदः । उभयीनां श्रुतीनामविरोधमाशङ्क्याह **न चैताभिरिति** । न च युज्यत इत्युपरितनेनान्वयः । ननु जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धावपि नेश्वरस्य जीवनियन्तृत्वं चेतनत्वेन जीवै‡रविशेषादित्याशङ्क्याह **निरतिशयेति** । अधिष्ठानेऽतिशयाऽनाधायिन्यो जीवाश्रया अविद्या निरतिशयाः ताभिर्विषयीकृतत्वाद् ब्रह्मणस्ता उपाधितयोक्ताः । निरतिशया उपाधिसंपत् सा यस्य स विभूतियोगस्तथोक्तः । विभूतेरनवच्छिन्नरूपस्य योगो घटनं तेनेत्यर्थः । अविरोधवाद्याह

---

* विधिप्रतिषेधयोरिरिति २–३ पु॰ ।

† अत्र षोडशं परायत्ताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे२–परात्तु तच्छ्रुतेः ४१ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ४२ ॥

‡ चेतनजीवैरिति ३ पु॰ पा॰ ।

तस्मादिति । यदुक्तमीशित्रीशितव्यभावश्चेत्यादि तत्राह **तत्र भेद इति** । प्रमेयाऽपूर्वत्वलक्षणतात्पर्यलिङ्गादद्वैतश्रुतिर्बलीयसीत्युक्तोपक्रमाद्यैकरूप्याद- प्याह* **येन चेति** । यदुक्तं ब्रह्मभावं गतस्य समस्तजीवगतवेदनाप्रसङ्ग ५०२ । १२ इति तत्राह **यथा च दर्पणापनय इति** । दर्पणस्यापगमे तत्रत्यं मुख- प्रतिबिम्बं बिम्बभावेनावतिष्ठते न तु प्रतिबिम्बान्तररूपेण यद्यपि बिम्बा- त्मतामापन्नं तत्र तद्रूपेण कृपाणे प्रतिबिम्बितं तथापि बिम्बप्रतिबिम्बयोर- वदातत्वश्यामत्वादिव्यवस्थानात्तद्धर्मसांकर्यमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह **एवमिति** । जीवे ब्रह्मभाव एव न जीवान्तरापत्तिरित्यर्थः । भाष्योदाहृ- तस्मृतौ सप्तदशकपदं व्याचष्टे **सप्तदशेति** । निश्चयः संशयश्चेति वृत्ति- भेदमाचेण । ननु प्रवर्त्तयितुः स्वामिनोऽभिमतोपाय इति मत्वा प्रवृत्ते भृत्ये पुनरहिताशङ्कया सहसा निवृत्तौ† स्वामिनोऽनुज्ञा प्रवृत्तप्रवर्तनी सा च प्रवर्तयितुः स्वामिनोऽभिप्रायानुरोधिनी न वेदे संभवति तत्कथमनुज्ञेति सूत्रनिर्देशस्तत्राह **विधिरिति** । **क्रत्वर्थायामिति** । क्रत्वर्थग्रहणं पुरुषार्थे फलकामनया सामान्यतः प्रवृत्तस्य प्रवर्तको विधिरनुज्ञाऽपि स्यादिति शङ्कां वारयितुम् । अपि च पुरुषार्थेऽपि सामान्यतः प्रवर्तितां गोदोहनादिसाधनविशेषनियमे पश्वाद्यर्थो विधितः प्रागप्रवृत्त इति नानुज्ञा संभवतीत्याह **पुरुषार्थेऽपीति** । ननु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहाद्या- त्मसंबन्धत्वं तस्यात्ममात्रनिष्ठत्वादत आह **अस्यामिति** । भ्रान्तिविषय- मिथ्यातादात्म्यं संबन्ध इति कथयितुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिरुक्ता इत्यर्थः । यदि देहात्मनोर्मिथ्या तादात्म्यं संबन्धस्तर्हि देहव्यतिरेकज्ञस्य स नास्तीति देहसंबन्धनिमित्तविधिनिषेधौ ब्रह्मविद इव न स्याताम् । न चा- निष्टप्रसङ्गः । देहव्यतिरेकविद एव नियोज्यत्वादित्याह **व्यतिरेकदर्शिन** ५०४ । ३ **एवेति** । अस्थिस्नायुमज्जात्वङ्मांसशोणितानि षट् कोशाः । तत्कृतं षाट्कौशिकं स्थूलशरीरम् । तन्मात्रविवेकिनोऽपि सूक्ष्मदेहविवेकाभावान्न देहसंबन्धा- भाव इति विधिगोचरता । (निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतासाक्षात्कारिणस्तु न विधि- गोचरता)‡ । न च यथेष्टचेष्टा तथाविधाभिमानाभावादित्यर्थः । अभिमाना-

---

* इत्याहेति २-३ पु॰ पा॰ ।

† अप्रवृत्तिविति २-३ पु॰ पा॰ ।

‡ ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नोपलभ्यते १ पु ।

भासस्तु न स्वैरचेष्टाहेतुः तत्त्वबोधाग्निदग्धत्वादित्यर्थः । उक्तं हि वार्त्तिककारैः ।

उत्पन्नात्मप्रबोधानामात्माविद्या तदुद्भवम् ।
सम्यज्ज्ञानाग्निना नित्यं दह्यमानं प्रजायते ॥ इति ।

भाष्ये साक्षा*त्प्रत्येकमात्मनः सुखादिसंबन्धमङ्गीकृत्य सर्वेषां तदीयसुखादिसंबन्धश्च आपादितः । तच्च निर्विशेषस्य न संबन्धो ऽपीत्याह **यादृश इति** । आत्ममनःसंयोगस्य सर्वात्मसाधारण्यमङ्गीकृत्य स्वस्वामिसंबन्ध आत्मविशेषेणासाधारण इत्युक्तम् । इदानीमात्ममनःसंयोगो

५७४ । १५ ऽप्यसाधारण इत्याह **न चेति** । आत्मना सह मनसो यः संयोगस्तस्यैकत्वे ऽपि मनसः प्रतिसंयोगिनामात्मनां भेदेन भेदादाश्रयभेदेन हि संयोगो भिद्यते घटेन सह पटकुड्यसंयोगवदित्यर्थः । यद्यदृष्टाद्यनियमेन न वैशेषिकमतं दूष्यं कथं तर्हि दूष्यमत आह **तस्मादिति** । अदृष्टहेतुकमनःसंयोगो यदैकस्यात्मनस्तदैव सर्वेषामात्मनां तेन मनसा संयोगः स्यात् तेषां व्यापकत्वात् ततश्च प्रत्यात्मं संयोगभेदे ऽपि हेत्वविशेषाददृष्टनिष्पत्तिस्तुल्या स्यात् तत्कृताश्च स्वस्वामिभावाः सर्वात्मनां स्युरिति कुतस्तत्कृताभिसंध्यादिव्यवस्थासिद्धिरिति केचित्कारेण सूचितम्† ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपाद-
शिष्यभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	१७	७८
सूत्राणि	५३	२६९

---

* २ सांख्यादिति २-३ पु. पा. ।

† अत्र सप्तदशम् अंशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११-अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयतएके ४३ मन्त्रवर्णाच्च ४४ अपि च स्मर्यते ४५ प्रकाशादिवन्नैवं परः ४६ स्मरन्ति च ४७ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ४८ असन्ततेश्चाव्यतिरेकः ४९ आभास एव च ५० अदृष्टानियमात् ५१ अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ५२ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ५३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

५०५ । २१

वियदधिकरणेन* गतार्थत्वमाशङ्क्य परिहरति यद्यपीत्यादिना । सर्ववेदनप्रतिज्ञारूपा श्रुतिस्तस्य सर्ववेदनस्योपपादनश्रुतिश्च तथोक्ता† ताभ्यां विरोधादित्यर्थः । कस्मिन्सति‡ सर्ववेदनमित्यपेक्षायां ब्रह्मवेदने इति पश्चात्संबन्धनीयम् । अन्यथानयनप्रकारमिति । अवान्तरप्रलयाभिप्रायमित्यर्थः । ये पुनरापः§ इत्यधिकरणे ऽप्यपामाप एवेदमग्र आसुरिति प्रलयकाले सद्भावश्रवणादनुत्पत्तिरिति पूर्वपक्षयित्वा तस्यावान्तरप्रलयपरत्वेन सिद्धान्तयां बभूवुः तेषां मतेन पुनरुक्तिः । अस्माभिस्त्वतिदेशत्वेन तद्व्याख्यातम् । ननु भाष्ये कथमनाम्नानात् प्राणानामनुत्पत्तिनिश्चयः । न खलु प्रमाणाभावमात्रं प्रमेयाभावव्याप्तम् पुराणनगरनिहितनिधिष्वदर्शनादत आह शब्दैकेति । महाभूतशब्दो ऽस्मदाद्यनुपलभ्योत्पत्तिकपदार्थपरः । तथा च प्राणानामपि संग्राहको महाभूतोत्पत्तेः प्रतिपादकः शब्दो यत्र महाभूते प्राणलक्षणे निवर्त्तते तत्र तस्या उत्पत्तेः प्रमाणाभावेन तदभावः तस्या उत्पत्तेरभावः प्रतीयते इत्यर्थः । चैत्यवन्दनं तत्कर्म तस्य चैत्यस्य करणं निष्पादनं तयोर्दुर्मताया यथाशब्दाभावान्निवृत्तिरित्यर्थः ।

५०६ । १०

अश्वेति । शेषलक्षणे स्थितम् । दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात्‖ । वरुणो वा एनं गृह्णाति यो ऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतो ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान्वारुणान् निर्वपेदित्यत्र दातुरिष्टिरित्युत्तराधिकरणे¶ स्थास्यति ततो दाननिमित्तेष्टिः । सा किं लौकिके ऽश्वदाने वैदिके वेति संदेहो न तु लौकिके ऽश्वप्रतिग्रहे वैदिके वेति । रागप्राप्तप्रतिग्रहस्याविहितत्वेन वैदिकत्वासंभवात् । तत्र दोषनिर्घातार्थत्वादिष्टेर्दोषस्य च न केसरिणो ददातीति प्रतिषिद्धलौकिकाश्वदानएव संभ-

---

* व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १ । † तथोक्ते इति १ पु॰ पा॰ ।

‡ सतीति नास्ति ३ पु॰ कस्मिंचितीति २ पु॰ । § व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ११ ।

‖ जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३४ । ¶ जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३६–३७ ।

वात् । पौण्डरीके ऽश्वसहस्रं दक्षिणेत्यादिविशेषविधिविहिते तु वैदिके ऽश्वदाने सामान्यनिषेधाऽनवकाशेन दोषाऽप्राप्तेर्लौकिके ऽश्वदाने इष्टिरिति प्राप्ते ऽभिधीयते । अर्थवादो ऽनुवादात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयते* । न तावद्यया-श्रुति जलोदररूपवरुणग्रहदोषो लौकिके ऽश्वदाने सति भवतीति प्रत्यक्षादिभिः प्रमीयते । न चानेन दाने दोषः । तन्निर्घातार्था चेष्टिरिति वदतो वाक्य-भेदात् । न च वृणोतीति व्युत्पत्त्या वरुणशब्दो निषेधातिक्रमकृतदोषम-नुवदतीति युक्तम्† । तथा सति प्रसिद्धित्यागात् । तत्यागे च वैदिके ऽपि दाने ऽश्वत्यागजन्यदुःखेन वृणोतीति भवति वरुणशब्दः । तस्मात्प्राप्तस्या-नुवादको ऽर्थवादो ऽयम् । ततो यज्ञसंबन्धिनि दाने इष्टिरिति । ततः कस्तस्याः कर्तेति चिन्ता । तत्र अचोदितं च कर्मभेदात्‡ । दातुरचोदि-तमिष्टिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदिति तस्य प्रतिग्रहीत्रा भेदाद् विशेषणादिति ।

सिद्धान्तस्तु सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्§ । ऋत्विजामयमित्यार्त्विजो यजमानः तस्मिन्सेष्टिः स्यात् । प्रजापतिर्वरुणायाऽश्वमनयदित्युपक्रमे दातृकीर्तनाद् लिङ्गादुपक्रमाधीनत्वाच्चैकस्मिन् वाक्ये उपसंहारस्य । प्रति-गृह्णातीति च प्रतिग्रहकर्तृत्वमुच्यते । दाता ऽपि प्रतिग्रहं करोति संप्र-दानप्रेरणादिना । अतः प्रतिगृह्णातीति दातर्यप्यविरुद्धमिति । पानव्यापच्च तद्वत्‖ । सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेद् श्यामाकं सोमवामिन इति श्रूयते । तचाश्वप्रतिग्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षवल्लौकिके धातुसाम्यार्थे पीतसोमस्य वमने यागइन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते यः सोमं वमतीति दोषाद् वमननिमित्तेन्द्रियशोषस्य दर्शनान्न वरुणग्रहवदप्राप्तिरित्यधिकाशङ्का । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतीतेर्ज्ञातत्वाद्वमने ऽपि न दोष इति । सिद्धान्तस्तु लोके धातुसाम्यार्थत्वाद्वमनस्य तज्जन्येन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वान्न दोषता वेदे तु मा मे वाङ्नाभिमति गा इति सम्यग्जरणार्थमन्त्रलिङ्गाद्वमने कर्म-वैगुण्याद्दोष इति ।

---

* जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३५ । प्रतीयेतेति १ पु॰ पा॰ ।

† युक्तमिति नास्ति ३ पु॰ ।

‡ जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३६ ।

§ जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३७ ।

‖ जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३८ ।

अग्निसाधनेति । अग्निश्चितोऽग्निः तत्साधनानि शर्करादीनि । ५०६ । १२
अधिकारिपुरुषः स्रष्टा । **तस्मादिति** । प्राणा अपि नभोवद् ब्रह्मणो विकारा इत्युपरि संबध्यते । भूयसीनां प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य प्राणसृष्टिपरस्य प्राणा व्युच्चरन्तीत्यादेरनुग्रहाय तदीयान् प्राणानपेत्य सा श्रुतिरुपपन्नार्थेति योजना । उपवासवाची योषधशब्द इति बौद्धाधिकरणे* उक्तम् । **तत्त्वान्तरतयैषामनुत्पत्तिरास्थेयेति** । अविद्यादिवदनाद्यध्याससिद्धये साक्षिणाऽव्यवधानात् सुषुप्तेऽप्युपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः । **तत्सामान्यादिति** । अन्नादीनां ह्रासे ह्रासाद्वृद्धौ वृद्धेर्हि मनआदीनामन्नादिमयत्वं श्रुत्योच्यते तदिन्द्रियान्तराणामपि तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां विषये यावुपक्रमोपसंहारौ तत्पर्यालोचनया हेतुना उक्तैव सृष्टिदृष्टिरित्यन्वयः† ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ ५०७ । १२

पूर्वपक्षे सप्तभ्यः प्राणेभ्यस्त्वम्पदार्थस्य विवेको ज्ञातव्यः । सिद्धान्ते एकादशभ्य इति प्रयोजनम् । ग्रहत्वेनेत्यस्य व्याख्यानं बन्धनेनेति । रागोत्पादनेनेन्द्रियाकर्षकत्वाद् विषयाणामतिग्रहत्वम् । **प्राण इति** प्राणेन्द्रियं लक्षणयोच्यते । **अपान इति च गन्धः** । अपानेन गन्धलक्षणायां हेतुं श्रुतिरेवाह **अपानेन हीति** । अपश्वासेनेत्यर्थः । **अधिष्ठानेनाप्नोति** । इन्द्रियाणीति शेषः । स्पर्शानां त्वगेकायनमाश्रयः ग्राहकत्वात् । **ननु शीर्षण्याः प्राणाः सप्तेत्युक्ते** ऽर्थादशिरस्याः प्राणा अन्ये सन्तीति गम्यतेऽत आह **ये सप्तेति** । नेह शीर्षण्यान् प्राणानुद्दिश्य सप्तत्वं विधीयतेऽन्यतोऽवगमाद् अनुवादत्वापत्तेः । किं तु शीर्षण्यान् सप्त श्रोत्रादीनुद्दिश्य प्राणत्वं तथा च प्राणान्तरस्य व्यावृत्तिः फलमित्यर्थः । नन्वष्टत्वादिसंख्या अपि प्राणेषु श्रूयन्ते न च ताः सप्तत्वे अन्तर्भवन्ति अन्तर्भवति तु तासु सप्तत्वमतः कथं सप्तसंख्यानियमस्तत्राह **यद्यपीति** । इह रूपोपलब्ध्यादिकार्यवशादनुमानानुगृहीतैकादशत्वश्रुत्यैकादशेन्द्रियाणीति सिद्धान्त्यते तदयुक्तं

---

* व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ २ अधि॰ ५ ।

† अत्र प्रथमं प्राणोत्पत्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४–तथा प्राणाः १ गौण्यसंभवात् २ तत्प्राक्छ्रुतेश्च ३ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ४ ॥

श्रुतेः परतः प्रामाण्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह **यद्यपि श्रुतय इति**। श्रुतीनां परस्परविरोधावबोधकत्वभ्रमे तद्व्युदासेन तात्पर्यनिर्णयायानुमानाऽनुसरणमित्यर्थः।

५०९ । १८ **स्रुवेणेति**। प्रमाणलक्षणे स्थितम्*। अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्† ॥ स्रुवेणावद्यति स्वधितिना ऽवद्यति हस्तेनावद्यतीति श्रूयते । स्वधितिरुभयतोधारः क्षुरः अवदानं चास्ति द्रवाणामाज्यादीनां संहतानां च मांसादीनाम् । तत्राऽविशेषश्रवणादनियमे प्राप्ते राद्धान्तः । अशक्यार्थविध्यसंभवाद्विधिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति । शक्तश्च स्रुवो द्रवस्यावदाने स्वधितिर्मांसस्य हस्तश्च पुरोडाशस्य । तस्मादर्थात्सामर्थ्यात्कल्पनाव्यवस्था । सामर्थ्यस्य योग्यतारूपस्य बाधकैकदेशत्वादिति ।

मननात्। संशयादिरूपविचारकरणादित्यर्थः । **भेदे प्रमाणाऽभावादिति**। चक्षुष इव शब्दोपलब्धौ वृत्तिमन्मनसो ऽध्यवसायादिकार्ये व्यतिरेकाऽनवगमादित्यर्थः। **अवयुत्यवादेनेति**। न तावत्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुतिरज्ञातार्थबोधनपरा सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान्दधातीत्युखाधूपनस्तुतिपरत्वात्। सप्तभिर्वसवस्त्वा धूपयन्त्वित्यादिमन्त्रैरित्यर्थः। ततः प्राणान्तरव्यावृत्तिपरत्वयोजना न युक्ता। यद्यपि दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यनुवाद एव तथापि सदनुवाद इति विशेषः। एकं वृणीतइत्यत एव प्राण‡ इत्यत्र व्याख्यातम्। पूर्वयोजनायां हि गतेरित्यस्यावगतेरिति क्लिष्टा योजना। श्रुत्यन्तरगताधिकप्राणावगतेश्च वृत्तिभेदविषयकत्वकल्पनाक्लेशः। ये सप्त तएव प्राणा

५११ । ३ इति योजनायां परिसंख्यापत्तिरिति व्याख्यानान्तरमाह **इयमपरेति**। अस्मिन्व्याख्याने प्राणानां सप्तत्वं नावध्रियते पूर्वस्मादविशेषापातात् किं तु सन्त्वन्ये प्राणा उत्क्रान्तिस्तु सप्तानामेवेति सप्तैव प्राणा इति भाष्ये च उत्क्रामन्तीत्यध्याहार्य्यम्। प्रयोजनं तूत्क्रामतामेव प्राणानां सर्वदेहानुयायित्वेन बन्धकत्वादध्यात्माधिदैविकोपासनेषु सप्तानामुपास्तिः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते त्वेकादशानामिति§ ॥

* अभिहितमिति ३ पु० पा० । † जैमिनिसू० अ० १ पा० ४ सू० ३० ।

‡ व्याससू० अ० २ पा० ३ । सू० २३ ।

§ अत्र द्वितीयं सप्तगत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ५ हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ ५११ । २०

एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिरुक्ता सा न मुख्या तेषां व्यापित्वादिति सङ्गतिगर्भं पूर्वपक्षमाह **अत्रेति** । वृत्तिः अभिव्यक्तिः । **दूनस्य** परितप्तस्य । अहंकारस्य व्यापित्वमसिद्धम् आध्यात्मिकाहंकारस्याहंप्रत्ययेन परिच्छेदप्रतिभासादाधिदैविकव्यापकाहंकारसद्भावे च नास्ति प्रमाणम् इन्द्रियाणां तत्प्रकृतिकत्वं तु षण्ढसुतसमम् व्यापित्वं तु तेषां प्रतिज्ञातुमशक्यमसंभावितत्वादित्याह **यदीति*** ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ ५१२ । १३

पादाद्यधिकरणन्यायो ऽत्रातिदिश्यते । ज्ञातेषु चक्षुरादिषु तद्व्यापारात् प्राणस्य भेदचिन्ता वक्ष्यमाणा सुकरेति तदनन्तरमनतिदेशः । आनीदित्यस्य महाप्रलयविषयत्वेनाधिकाशङ्कामाह **नासदासीदितीति**† ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ ५१३ । ३

संगतिमाह **संप्रतीति** । उत्पत्तिचिन्तानन्तरमुत्पद्यमानस्वरूपं निरूप्यतइत्यर्थः । प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे वायुमात्रादिन्द्रियमात्राच्च त्वंपदार्थस्य विवेकः कार्यः‡ । सिद्धान्ते प्राणादपीति भाष्ये श्रुतिबलेन वायुरेव प्राण इत्येकं पूर्वपक्षमुक्त्वा सांख्यप्रसिद्धकरणव्यापारः प्राण इति पक्षान्तरमुक्तं दृढश्रौतपक्षव्यतिरेकेण स्मार्तपक्षोपन्यासवैयर्थ्यादत आह **अथ वेति** । छान्दोग्ये ऽध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति उपक्रम्य मनआख्यब्रह्मणो§ वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैः पादैः श्चतुष्पात्त्वमुक्तम् । वागादिभिर्हि मनः स्वविषयेषु प्रवर्तते गौरिव पादैस्तत्र प्राणा एवेति ब्रह्मणो वागाद्यपेक्षया चतुर्थः पादः स च वायुना ऽऽधिदैविकेन भाति अभिव्यक्तो भवति तपति च स्वव्यापारे उद्यच्छतीत्यर्थः । पदभाष्ये इन्द्रियप्रकरणाद् घ्राणेन्द्रियं प्राण इति व्याख्यातम् । अत्र तु प्राणशब्दश्रुतिवशान्मुख्यः प्राण इति । **एतद्विरोधादिति** । एतयोर्भेदाऽभेदश्रवणयोर्विरोधादित्यर्थः । किं श्रुती हातव्ये नेत्याह **कथं चिदिति** । त्वया ऽपि हि वायुप्राणयोः स्वरूपा-

---

* अत्र तृतीयं प्राणाणुत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अणवश्च ७ ॥

† अत्र तुर्यं प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-श्रेष्ठश्च ८ ॥

‡ कार्य इति नास्ति २-३ पु० । § मनआख्ये ब्रह्मणीति २-३ पु० पा० ।

ऽभेदमाश्रित्याभेदश्रुतिः वृत्तितद्वद्भेदाभिप्राया च भेदश्रुतिरिति व्याख्यातव्य-
५१३ । ९ मित्यर्थः । तर्हि किं वायुरेव प्राणोऽस्तु तदपि नेत्याह **इति समान्येति** ।
यदा तु श्रुती त्याजितस्वार्थे तदा करणव्यापारपरतया ऽपि कथं चिच्छ्रुत्ययो-
जने । शक्यते हि करणव्यापारे चलनाश्रयवाची वायुशब्द उपचरितुम् । तथा
चाऽभग्नस्वार्थस्मृतिबलात्करणवृत्तिरेव प्राण इत्यर्थः । स्यादेतत् । एत-
स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादौ करणेभ्यो ऽपि पृथक् प्राणः
स्वतन्त्रवदुपदिश्यते स कथं करणव्यापारमात्रः स्यादतो ऽत्रापि समः
श्रुतिविरोध इत्यत आह **न चात्रापीति** । अस्ति तावद्वृत्तितद्वतोर्भेदः ।
यस्तु स्वतन्त्रवन्निर्देशः स जीवनाख्यकरणवृत्तेर्देहस्थित्युपयोगित्वेन प्राधा-
न्यमभिप्रेत्येत्यर्थः । मा भूदनेकसाध्यो गुण एकस्मात्क्रिया तु किं न स्या-
दत आह **न चेति** । **विष्टयो** वाहकाः । प्रत्येकवृत्तित्वे च प्रतीन्द्रियं प्राण-
भेदप्रसङ्गः । यदि मन्येत नानेकेन्द्रियवृत्तिः प्राणो यतः प्रत्येकमिलितविक-
ल्पावकाशः किं तु त्वङ्मात्रवृत्तिरिति तत्राह **न च त्वगिति** । **न ते
तदनुगुणा इति** । तदुपरमे ऽपि सुषुप्तौ प्राणदर्शनादित्यर्थः । **वायुभेद
इति** । वायोः परिणामरूपकार्यविशेष इत्यर्थः । **संहतत्वादिति** । सत्त्वा-
दिगुणसंहतिरूपत्वादित्यर्थः । एतच्च सांख्यदृष्ट्योक्तम् । सिद्धान्तमाश्रि-
त्याह **अचेतनत्वादिति** । एभिर्हेतुभिः पुरुषार्थत्वं पुरुषं प्रति शेषत्वं
ततश्च तत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । **धारणादीति** । धारणं मेधा । मिथ्याज्ञा-
नत्वे हेतुरतद्रूपप्रतिष्ठत्वम् । पातञ्जलसूत्रे शब्दज्ञानानुपातित्वविशेषणेन
विकल्पस्य विपर्ययाद्भेद उक्तः । तं विशदयति **यद्यपीति** । अधिष्ठानतत्त्वे
प्रमिते व्यवहारहेतुत्वं* विशेष इत्यर्थः । वस्तुशून्यत्वं विकल्पस्य दर्शयति
५१५ । ११ **न ह्यत्रेति** । ननु मनसो निद्रावृत्तिरित्यसूचयत् पतञ्जलिरभावप्रत्यये-
त्यादिना सिद्धान्ते च सुषुप्तौ मनोलय इष्टः अतः कथं तत्रान्तरस्य पञ्चवृ-
त्तिता ऽत आह **यद्यपीति** । सूत्रमीत्त्यधिकरणे† व्याख्यातम्‡ ॥

---

* व्यवहारहेतुशब्दज्ञानानुपातित्वमिति ३ पु॰ पा॰ । † व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ ।

‡ अत्र पञ्चमं वायुक्रियाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४–**न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्
९ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः १० अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति
११ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते १२ ॥**

अणुश्च ॥ १३ ॥ ५१५ । १५

अणवश्चेत्यत्र साङ्ख्योक्तमाहंकारिकत्वकृतं व्यापित्वमिन्द्रियाणां निरस्तम् । वादिविप्रतिपत्तिनिरासो ऽपि श्रुतिविरोधनिराकरणपरे पादे प्रसङ्गात् संगच्छते । प्राणेषु हि प्रस्तुतेषु तत्परिमाणस्यापि वादिसंमतस्य बुद्धिस्थत्वात् । अत्र तु श्रुत्यवगतप्राणव्यापित्वमाधिदैविकविषयं व्यवस्थाप्यते इति न तुल्यन्यायता । अत एव भाष्यकारनिबन्धकाराभ्याम् अणवश्चेत्यत्र न का चन श्रुतिरुदाहृता । अन्ये त्वाहुः तस्यातिदेशोयं समो ऽनेन सर्वेणेति व्यापित्वश्रुतेश्चाधिकाशङ्का आधिदैविकविषयत्वेन च तन्निरास इति । तन्न । सर्वेनन्ता इतीन्द्रियाणामपि व्यापित्वश्रवणस्य व्यवस्थायाश्च साम्यात् । अपरे प्रतिपादयन्ति तत्र चात्र चेन्द्रियाणां प्राणस्य च व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुतय उदाहरणम् । तत्रेन्द्रियव्याप्तिश्रुतीनां स यो हैताननन्तानुपास्त इत्युपास्तिविषयत्वादुपास्तेश्चारोपेणाप्युपपत्तेर्न व्याप्तिसाधकत्वमित्युक्तम् । अत्र तु समोऽनेन सर्वेणेत्यादेः प्राणव्याप्तिश्रवणस्याधिदैविकविषयत्वं वर्ण्यत इति । तन्न । अत्रापि समत्वात् । साम प्राण इति व्युत्पाद्य य एवमेतत् साम वेदेत्युपास्तिविधानाद् हेतुभेदस्य चाधिकरणाभेदकत्वादिति ।

कुटो घटः । यस्त्वस्य विभुत्वाम्नानमिति । सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरित्येतदित्यर्थः । समष्टिः सामान्यं व्यष्टिः विशेषस्तद्रूपेण । यस्तु विशेषमात्ररूपः प्राणो न तद्रूपेण विभुत्वाम्नानमित्याह **न त्विति** । आत्मनि शरीरे भवतीत्याध्यात्मिकम् । प्लुषि मशकादपि सूक्ष्मशरीरः पुत्तिकाख्यो जन्तुविशेषः । **तदाश्रया** आध्यात्मिकप्राणाश्रयाः* ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ ५१६ । ५

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यत्यग्निर्वाग्भूत्वेत्यादावविरोधविचारादध्यायसङ्गतिः । यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्ते इत्ययुक्तं शक्तस्याप्यन्याधिष्ठितत्वादविरोधादित्याशङ्क्याह **यद्यपीति** । न तु करणानां पराधीनत्वे ऽस्ति बलवत्प्रमाणमित्यर्थः । ननु करणानि चेतनाधिष्ठितानि अचेतनत्वे सति प्रवर्तमानत्वाद् वास्यादिवदित्याशङ्क्य जीवाधिष्ठितत्वेन

* अत्र षष्ठं श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–अणुश्च १३ ॥

५१६ । ९ सिद्धसाधनत्वमाह **वाय्वादीनामित्यादिना** । ननु मा ऽनुमानाद्बाध्युत्सर्गः आगमात्तु बाधिष्यते तत्राह **न चाग्निरित्यादिना** । **वाग्भूत्वेति** । वागधिष्ठाता भूत्वेत्यर्थः । जीवस्य देवतानां चाधिष्ठातृत्वसाम्यमभ्युपगम्य विरोध उक्तः अधुना तु तदेव नास्तीत्याह **अपि चेति** । सत्यपि जीवे देवतानां करणाधिष्ठातृत्वाभ्युपगमे हि जीवस्य करणाधिष्ठातृत्वं न स्यादप्रयोजकत्वात् ततश्च ता एव भोक्त्र्यः कर्त्र्यश्च स्युरित्यर्थः । आगमस्तावदुत्सर्गस्यापवादकः न च स औपचारिकः साभ्यासत्वादित्याह **नानाविधास्विति** । ननु श्रुतिस्मृतिषु* करणाधिष्ठातृदेवतानिरूपणमाध्यात्मिककरणानामाधिदैविकाग्न्यादिभिरभेदोपासनार्थम् उपासनं च समारोपादपि संभवति तत्राह **न च तदसत्यामिति** । अनुपपत्तिर्ह्येचाभिप्रायभेदात्कार्यासिद्धिस्तां तु परिहरिष्यति अनेकेषामधिष्ठातृणाम् एकः परमेश्वरो ऽस्ति नियन्तेति ग्रन्थेन । अनुमानमप्युत्सर्गं बाधतइति वदामः । ननु तज्जीवेन सिद्धसाधनमित्यु-

११ । २२ क्तमत आह **न च स्वरूपोपयोगेति** । अधिष्ठातृत्वं त्वधिष्ठानानन्तरपूर्वक्षणे ऽधिष्ठेयस्वरूपतत्साध्यप्रयोजनज्ञानपूर्वकं तत्प्रेरकत्वं न च तदस्ति जीवे इति कथं सिद्धसाधनमित्यर्थः । न चेश्वरेण सिद्धसाधनत्वं तदभ्युपगमे त्वयैवोत्सर्गबाधस्येष्टत्वात् स्वरूपप्रयोजनाद्यभिज्ञजीवाधिष्ठितमिति साध्यत्वाच्च । यच्चोक्तं करणाधिष्ठातृत्वाद् भोगः स्यादिति तत्राह **न चैतावतेति** । यो यदधिष्ठाता स तत्साध्यफलभोक्तेति न व्याप्तिः । यन्तरि सारथौ अनेकान्तादित्यर्थः । यदि मन्येत यन्तरि भोक्तृत्वे मानाभावादुक्तस्तदभाव इति तर्हि देवतास्वपि स सम इत्याह **तावन्मात्रस्येति** । (अधिष्ठातृत्वमात्रस्येत्यर्थः । स्यादेतत् । देवता एतदिन्द्रियसाध्यफलभोगिन्यः तदधिष्ठातृत्वाज्जीववदिति विशेषतो ऽनुमीयते तत्कुतो ऽनैकान्तिकता ऽत आह)† **न च नरादीति** । न ह वै देवान्पापं गच्छति इत्यागमविरुद्धमनुमानमित्यर्थः‡ ॥

५१७ । १४ **तइन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥**

---

* स्मृतिष्विति नास्ति १ पु० ।

† ( ) एतन्मध्यगग्रन्थस्थाने-अधिष्ठातृतो ऽनैकान्तिकता ऽत आह इति पा० १ पु० ।

‡ अत्र सप्तमं ज्योतिराद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् १४ प्राणवता शब्दात् १५ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

सत्सु इन्द्रियेषु तदधिष्ठातृचिन्ता तान्येव तु न मुख्यप्राणवृत्तिव्यतिरेकेण सन्तीति शङ्कते **मा भूदिति । तद्भावेति ।** तस्य प्राणभावाभावावनुविधायिनावनुसरणशीलौ भावाभावौ येषां तानीन्द्रियाणि तथा तत्त्वादित्यर्थः । **प्राणशब्दस्येति ।** तस्मादेतस्मादेतेनाख्यायन्ते प्राणा इतीत्यस्येत्यर्थः । एतस्माज्जायते इत्यादिव्यपदेशो न भेदसाधनमिति योजना । तत्र हेतुः **मनसोऽपीति ।** तस्मिन्नेव वाक्ये मनः सर्वेन्द्रियाणीति भेदव्यपदेशान्मनसोऽप्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । **स्मृतिवशादिति ।** मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति स्मृतिः । हन्त इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य रूपमसाम भवेमेति प्राणसंवादे इन्द्रियाणामुक्तिः । मृत्युर्वागादीनां स्वविषयासङ्गः सोऽसुरशब्देन भाष्ये उक्तः*। **मृत्युप्राप्तेति ।** श्रूयते हि यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत्कल्याणं वदति तदात्मन इत्यादिना वागादीनां विषयासङ्गवत्त्वं† संश्राव्य तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ऽथेममेव नाप्नोद्योयं मध्यमः प्राण इति‡ । **अर्थक्रियाभेदाच्चेति ।** अर्थालोचनं बाह्येन्द्रियाणामर्थक्रिया मनसो मननम् । भाष्यकारैर्हि तत्त्वान्तराणीति भेदवाचकं तत्त्वान्तरशब्दं सूत्रे ऽध्याहृत्य प्राणात्तत्त्वान्तराणि वागादीनीति प्रतिज्ञां रचयित्वा तद्व्यपदेशाद् भेदव्यपदेशादिति हेतुं व्याख्याय तत्साधनार्थं सूत्रशेषो योजितः । अन्यत्र श्रेष्ठात् श्रेष्ठं मुक्त्वा ये प्राणास्तइन्द्रियाणि§ इन्द्रियशब्देनोक्ताः श्रुतौ अतः प्राणासंभवीन्द्रियशब्दवाच्यत्वादिन्द्रियाणि प्राणात्तत्त्वान्तराणीत्यर्थ इति । तत्राऽपरितोषं दर्शयन् व्याख्यान्तरमाह **अन्ये त्विति ।**

न केवलमध्याहारापेक्षत्वात् प्रतिज्ञोक्तिरयुक्ता हेतूक्तिरपि पौनरुक्त्यादयुक्तेत्याह **भेदश्रुतेश्चेति ।** यदि तद्व्यपदेशादितीन्द्रियाणां प्राणाद् भेदव्यपदेशादित्यर्थः तर्ह्युत्तरसूत्रे स एव हेतुर्विवक्षित इति पुनरुक्तिरित्यर्थः । ननु प्राणा इतीन्द्रियाणीति च संज्ञाभेदस्तद्व्यपदेशादित्युक्तः प्रकरणभेदस्तु भेदश्रुतेरित्युक्त इत्यपौनरुक्त्यम् प्रकरणभेदश्च भाष्ये प्रकटित इति । उच्यते । यदीन्द्रियशब्दः प्राणशब्देनापुनरुक्तः सन्प्राणादन्यत्किंचिद्वक्तीति विवक्षितं तर्हि प्राणवृत्तीनामिन्द्रियाणां प्राणादन्यत्वात् सिद्धसाधनम् । अथ स्वतन्त्रं वक्तीति न तर्हि संज्ञाभेदः संज्ञिस्वातन्त्र्यव्याप्तः प्राणाप्राणवृत्तिश-

५।१७ । १८

५।१८ । २२

---

* निर्दिष्ट इति ३ पु॰ पा॰ ।
† वागादीनामासङ्गवत्त्वमिति ५ पु॰ पा॰ ।
‡ इतिशब्दो नास्ति ३ पु॰ ।
§ इन्द्रियाणीति नास्ति २-३ पु॰ ।

ब्दयोरेव व्यभिचारात् । अत एव संज्ञाभेदं जानन्नेव तदप्रयोजकतां मन्वानो निबन्धात्तद्व्यपदेशं विवृण्वन् मृत्युप्राप्ताप्राप्तत्वेत्यादिना प्रकरणभेदमेव वर्णयां बभूव तत उभयन्यायमेव वक्तव्यस्तथा च पुनरुक्तिरित्यभिप्रायः । किं चास्यां व्याख्यायां तद्व्यपदेशादित्यन्नत्यस्त च्छब्दस्तत्त्वान्तराणीति प्रतिज्ञागतमव्याकृतपदार्थं परामृशेन्न साक्षादुक्तम् । स्वव्याख्यायां त्वेकादशप्राणानामिन्द्रियत्वप्रतिज्ञानादिन्द्रियपदार्थमनन्तरोक्तं परामृशतीति लाभमाह **तच्छब्दस्य चेति ।**

५१९ । २ नन्विन्द्रियशब्दश्चक्षुरादिषु रूढः कथं प्राणे वर्त्स्यतीत्यत आह **इन्द्रस्येति ।** जीवभावमापन्नस्येत्यर्थः । स्मरति स्म हि भगवान् पाणिनिः इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति । इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच्प्रत्ययो भवति । घस्यायनादिसूत्रेण इयादेशः । चकारश्चित इत्यन्तोदात्तार्थः । अस्मादेव तृतीयासमर्थादिन्द्रेण दृष्टमित्याद्यर्थे प्रत्ययो योज्यः । अत एव रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिशङ्कैव नास्तीति केशवोक्तमसाधु । स्मृतिदर्शनात् शङ्कोपपत्तेरिति । भौतिकमित्युक्ते देहस्यापीन्द्रियत्वं स्यादितीन्द्रलिङ्गत्वोक्तिः । न हि सुषुप्तौ देहमात्रम् इन्द्रमनुमापयति । यदि प्राणो न स्याद् इन्द्रलिङ्गत्वमज्ञानादेरप्यस्तीति भौतिकग्रहणम् । इन्द्रियत्वजातिव्यञ्जकमाह **देहाऽधिष्ठानत्वे इति ।** तद्गोलकेषु देहशब्दः । **तस्माद्रूढेरिति ।** रूढस्येवेन्द्रियशब्दस्य स्वरसिद्ध्यर्थं पाणिनिर्व्युत्पत्तिमन्वशाद*त एव चानियमप्रदर्शनम् । व्युत्पन्नेषु पाचकादिषु नियतोऽवयवार्थः । रूढानां पुनः शब्दानां यथा कथं चित्परिकल्पितेनाप्यवयवार्थेन व्युत्पत्तिः क्रियतइति । **भाष्यकारीयं**

,, । १४ **त्विति ।** द्वे इमे अधिकरणे इत्यर्थः । **सूत्रेष्विति ।** बहुवचनं सूत्रद्वयगतपदाभिप्रायम् । एवं चाद्यसूत्र एव यद्भाष्यकारैरिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वनिरसनमकारि तन्मात्रमयुक्तमित्युक्तं भवति† । ननु टीकायां दुरुक्तिचिन्ता न युक्ता वार्त्तिके हि सा भवति । तर्हि वार्त्तिकत्वमस्तु न हि वार्त्तिकस्य शृङ्गमस्ति । अत एवानन्दमयाधिकरणे मान्त्रवर्णिक‡सूत्रे आरम्भणाधिकरणे च भावे चोपलब्धे§रितिसूत्रभाष्यमनपेक्ष्य व्याख्यां चकार|| ॥

---

* अन्वशासदिति १ पु० पा० । † भवतीति नास्ति ३ पु० ।

‡ व्याससू० अ० १ पा० १ सू० १५ । § व्या० सू० अ० २ पा० १ सू० १५ ।

|| अत्राष्टमम् इन्द्रियाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि३–तद्धन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् १७ भेदश्रुतेः १८–वैलक्षण्यात् ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ ५१९ । १५

उत्पद्यमानव्यापार उत्पत्तिः । उत्पादकव्यापार उत्पादना । तत्र जगदुत्पत्तिविषयश्रुतिर्विरोध इतः प्राक् पादद्वये निरस्तः । इदानीम् उत्पादनाविषयश्रुतिविरोधो* निरस्यते । तत्राऽत्रिवृत्कृतभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वविगीतमवगतम् । भौतिकनिर्माणे तु श्रुतिषु विप्रतिपत्तिर्दृश्यते इति तन्निरासाय यत्यते । विषयप्रदर्शकं भाष्यमुदाहृतं व्याचष्टे **अस्यार्थ** इत्यादिना । ननु तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षणं ब्रह्मण उक्तम् अतः कथं सेयं देवतेक्षतेति पुनरुच्यते ऽत आह **पूर्वोक्तमिति** । अत्रिवृत्कृतभूतानां सूक्ष्मत्वेन व्यवहाराऽयोग्यत्वादीक्षणस्य प्रयोजनं बहुभवनं सामस्त्येन न निष्पन्नमित्यर्थः । अस्मानपेक्ष्य परोक्षत्वात्तेजआदिषु देवताशब्दः । ननु प्रलयसमये प्राणाभावात् कथं तद्धारणनिमित्तजीवशब्दस्तत्राह **पूर्वसृष्टाविति** । सत्यप्यविद्योपहिते जीवे प्राणोपाध्यभिव्यक्तिरूपाभावाभिप्राया स्मरणसन्निधापितत्वोक्तिः । भूतमात्रायां भूतकार्ये रूपनिष्पत्त्यर्थो या त्रिवृत्करणश्रुतिस्तां व्याचष्टे **तासामिति** । तासां मध्ये एकैकां त्रिवृतं करवाणीति योजना । नामरूपनिर्माणे ऽपि समाननामरूपत्वमुक्तं न प्रस्मर्तव्यम् । ततश्च न शब्दार्थसंबन्धस्य कृत्रिमत्वशङ्का । जीवेनेत्यस्य व्याकरणानुप्रवेशसंबन्धाभ्यां संशयमाह **तत्रेति** । जीवस्य समुद्रादिनामरूपनिर्माणयोग्यत्वाभावाज् जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेनासंबन्धे पूर्व† पक्षाभावमाशङ्क्याह **डित्थेति** । अस्ति तावत् सामान्येन नामरूपनिर्माणे जीवस्य योग्यत्वं तावन्मात्रं चान्वयोपयोगि विशेषाणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वात् । यथाह ।

सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् ।
तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम्‡ ॥ इति ।

योग्यतामुपपाद्याकाङ्क्षामाह **प्रधानक्रिययेति** । ननु जीवेनेत्य- ५२० । १५ स्यानुप्रविश्येत्यनेन सन्निधिरस्तीति तत्राह **न त्विति** । आकाङ्क्षायोग्यताभ्यां लिङ्गाभ्यां संनिधिः स्थानलक्षणो दुर्बल इत्यर्थः । प्रधानक्रिययेत्येतद्विवृणोति **प्रधानपदार्थेति** । क्वचिदित्यारुण्यादौ परम्परया संबन्धाश्रयणमित्यर्थः । ननु व्याकरवाणीत्यस्य मुख्यार्थस्वीकारे को बाधो यतः

---

* उत्पादनाविरोध इति ३ पु॰ पा॰ । † असंबन्धपूर्वेति ३ पु॰ पा॰ ।
‡ उपलक्ष्यतामिति ३ पु॰ पा॰ ।

प्रयोजकव्यापारलक्षणा तत्राह **यदि पुनरिति** । स्यादेतत् । साक्षात्कर्त्र्या
५२० । २२ देवतायाः करणं भवतु जीवस्तक्ष्ण इव वास्यादीति नेत्याह **न हि
जीवस्येति** । जीवो हि चेतनत्वात् कर्ता यत्र च कर्त्रन्तरं प्रति करणं तत्र
करणभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमितरस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चारेण संकलया-
नीत्यादौ तथा दर्शनादित्यर्थः* । **नामकर्मणीति** । नामोत्पादने इत्यर्थः ।
सामान्यतो ऽवगतयोग्यत्वस्य विशेषे बाधकप्रमाणाभावादपवादमाह **न
गिरिनदीति** । **अर्थापत्त्यभावेति** । करणसामर्थ्ये हि प्रमाणं कार्य-
जनकत्वान्यथानुपपत्तिर्जीवस्य च समुद्रादिजनकत्वादर्शनात् तच्छक्तौ
नार्थापत्तिरस्ति तेन सामर्थ्याभावो ऽर्थापत्त्यनुदयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । जीवे-
नेत्यस्य व्याकरवाणीति प्रति प्रधानान्वययोग्यतायां निरस्तायां संनिधेरेव
साम्राज्यमित्याह **अनुप्रविश्येत्यनेन त्विति** । क्त्वः क्त्वाप्रत्ययस्य । **अन्न-
भागतेति** । यो ऽणिष्ठस्तन्मन इत्युक्ता अन्नस्य सूक्ष्मभागात्मतेत्यर्थः । वाचः
पटुत्वात्तेजसा साम्यमस्ति तत्तेजोमयी वागित्युक्तमित्यूहनीयमित्यर्थः । तेज
इत्यग्निदीपकं घृताद्युच्यते । तेजसः सूक्ष्मो भागो वाग् अन्नस्याशितस्य सूक्ष्मो
भागो मन इति श्रुतिवशाद् वाङ्मनसयोस्तैजसभौमत्वे वक्तव्ये कथं मांसादे-
र्भौमत्वमुच्यते अत्राह **वाङ्मनसे इति** । मांसादीत्यादिशब्देनाऽप्तेजःकार्य-
योर्मज्जालोहितयोर्ग्रहणम् । मज्जा नामास्थ्नो ऽभ्यन्तरो रसः । नित्यत्वं मनसो
५२२ । १० दूषयति **न तावदिति** । नाप्याहंकारादिकं मन आदीति शेषः । भूयस्त्वं
भूतानां स्वस्वाद्वाधिक्यम् । तच्च ईक्षत्यधिकरणे ऽस्माभिर्दर्शितमिति† ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलान-
न्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमविरोधाख्यो द्वितीयो ऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	९	८७
सूत्राणि	२२	२९१

---

* इत्याहेति १ पु॰ पा॰ ।

† अत्र नवमं संज्ञामूर्तिकॢप्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३–संज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् २० मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च २१ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः २२ ॥

वेदान्तकल्पतरौ

तृतीयो ऽध्यायः ।

कल्पादौ नूनमाशा हरिरस्मृजन्नूः कीर्तिविस्तारविघ्नः
श्रीमद्व्यासाश्रमस्य प्रतिवदनमधात्कर्णयुग्मं विरिञ्चिः ।
श्रोतुं वाचस्पतेर्वाक्सरणिषु विततं कल्पवृक्षं निबन्धं
भेजे वज्री सहस्रं चरितमभिनवं द्रष्टुमक्ष्यम्बुजानाम् ॥

इदममलात्मनः—

मत्सरपित्तनिदानां विदुषामरुचिं चिकित्सति प्रबलाम् ।
स्वगुणगणामृतवर्षैः कृतिरेषा कर्णरन्ध्रगता ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ ५२३ । १

अविरोधेन वेदान्तवेद्यं ब्रह्म निरूपितम् ।
तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं सोपायमिह चिन्त्यते ॥

हेतुहेतुमद्भावं विशदयति **स्मृतिन्यायेति** । स्मृतिन्यायश्रुतिभिः सह श्रुतीनां विरोधपरिहारेणेति योजना । **अवान्तरसंगतिः** पादसंगतिः । भाष्ये प्रसङ्गागतमिति देहात्मव्यतिरेकादिरुक्तः । **पूर्वापरौ** पूर्वोत्तरपक्षौ । भूमिकेति विषयः । भूतपरिष्वङ्गे प्राणानां नरकादिगमनाद्वैराग्यं न चेद् निराश्रयप्राणगत्यभावान्नेति चिन्ताप्रयोजनम् । करणेषु उपात्तेषु भूतानुपादानं व्याहतं कार्यस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारस्यावश्यम्भावा*दित्याशङ्क्याह **अत्रेति** । ननु भूतोपादानस्याश्रवणं तदभावगमकं न भवति सत्यपि प्रमेये† प्रमाणानुदयसंभवादत आह **न ह्यागमैकेति** । नानाप्रमाणगम्ये हि वस्तुन्येकप्रमाणानुत्पत्तावपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिशङ्कया वस्तुसद्भावशङ्का स्यान्न

---

* कार्यस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारस्यावश्यंभावादिति ३ पु॰ पा॰ ।

† तत्प्रमेये इति २-३ पु॰ पा॰ ।

त्विहेत्यर्थः । अनग्निषु द्युलोकादिष्वग्नित्वस्यानाहुतित्वस्योपचारे निमित्तमाह **इह हीति** । यदि शरीरोत्पत्त्यवस्थामाहुतिजां पञ्चाहुतित्वेन प्रविभज्य तदाधारेषु द्युलोकादिष्वग्नित्वसंपादनं विधीयते कथं तर्ह्यापः पुरुषवचस इति प्रश्ने आहुतावप्शब्दः कथं वा प्रतिवचने श्रद्धां जुह्वतीति श्रद्धाशब्दः अत आह **अत्र सायमित्यादिना** । श्रद्धापूर्वं हुते इत्यन्वयः । वक्ष्यमाणरूपकसिद्ध्यर्थमाह **आहवनीयाग्नीति** । पञ्चाग्निविद्याश्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे **असौ वावेत्यादिना** । **आदित्यकार्यत्वान्नेति** । समिद्रूपादित्यकार्यत्वादहरर्चिःप्रसिद्धस्यार्चिषः समित्कार्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवं यजमानप्राणा इत्यन्वयः । तन्निर्दिशति **अग्न्यादिरूपा इति** । ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गा इति श्रुतिं व्याचष्टे **गर्जितमिति** । अग्निरूपा इत्यग्न्यादिरूपा इति द्रष्टव्यम् । स्वर्गे आरब्धो देहः सोमो राजा । यद्यपि श्रद्धा सोम इत्यादिराहुतिभेदः श्रूयते तथापि जीवस्य भूतपरिष्वङ्गसिद्ध्यर्थमाप एव तत्तदाकारपरिणतास्तथा तथा निर्दिश्यन्तइत्याह **श्रद्धाख्या इति** । **प्रगे इति** । प्रभाते इत्यर्थः । स्वरूपाभावमुपशममाशङ्क्याह **प्रसन्नानामिति** । श्रोत्रं शब्दश्रवणार्थं दिक्षु विप्रकीर्णमिव । उपमन्त्रणं संकेतः । श्रुत्यन्तरवशेनाह **लोमानि वेति** । तानि च गोह्यानि धूमो ऽर्चिर्जन्यत्वादित्यर्थः । सुखलवविस्फुलिङ्गहेतुत्वाद् ग्राम्यकर्मणो ऽङ्गारत्वम् । अप्समवायित्वाद्गर्भस्येति शेषः । अश्रुतत्वादिति सूत्रार्थमिह प्राप्तावसरं दर्शयति **यद्यपीत्यादिना** । कर्मिणां चन्द्रलोकारोहावरोहावाश्रित्य पञ्चाग्निदर्शनमुच्यते । तत्र दक्षिणमार्गे तद्यइमे ग्रामइष्टादुपासते धूममभिसंभवन्ति इत्युपक्रम्य एष सोमो राजेति चन्द्रलोकप्राप्तः पुरुषो निर्दिष्टः पञ्चाग्निविद्यायामपि स्वर्गे लोके सोमो राजा भवतीति स एव निर्दिश्यते । सोमराजश्रुतिसाम्यात्स्वर्गाख्यस्थानसाम्याच्चेत्याह **तथापीष्टादिकारिणामिति** । श्रद्धां जुह्वतीत्यत्रापामिष्टादिकारिभिरन्वयमुक्त्वा एष सोमो राजेत्यत्र कर्तॄणां श्रद्धावाक्यावगताभिरद्भिः परिष्वङ्गमाह **तथा हि या एवेति** । अन्त्याहुत्यपेक्षया द्वितीया श्रद्धाहुतिः । अथ वा पर्जन्याग्नौ द्वितीये द्वितीयस्यामाहुतौ होतव्यायां सोमभावं गता इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे प्रत्यवरोहसाम्यं वाक्यद्वये दर्शितम् । तथा हि । पञ्चाग्निविद्यायां

५२३ । २१

५२६ । १८

पर्जन्यादिष्वग्निषु हुतस्य सोमराजस्य वृष्ट्यन्नरेतोभाव आम्नायते । तथा दक्षिणमार्गे ऽपि प्रत्यवरूढानां सोमराजानां तथाभावो वायोर्वृष्टिं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्तीत्यादिना । अतश्च श्रद्धावाक्ये कर्मिणां लाभ इत्यर्थः । चन्द्रलोकं प्राप्तस्ततश्चन्द्रभूयं चन्द्रभावममृतमयशरीरात्मतां गत इत्यर्थः । वाक्यद्वयस्थसोमराजशब्दयोरर्थभेदं शङ्कते **ननु स्वतन्त्रा इति** । श्रद्धा- ५२६ । २० वाक्ये आप एव सोमाख्यशरीरभावमाप्नुवन्तु एष सोमो राजेत्यत्र तु अद्भि*- रपरिष्वक्त इन्द्रियमात्रोपहितश्चन्द्रलोकं गत्वा सोमशरीरं भुङ्क्तामित्यर्थः । उत्तरम् **अयं दोष इति** । **येन रूपेणेति** । अमृतमयशरीराभिमानित्वे- नेत्यर्थः । क्रम आहुतिपरिणामलक्षणः शब्दमात्रसाम्यमगमकं वटोरप्य- ग्निशब्दाविशेषाज् ज्वलनाभेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह **तस्मादिति** । अपश- ब्दात्पुरुषवचस इति पुरुषशब्दाच्च केवलभूतगमनस्य पुरुषाधिष्ठितभूतगम- नस्य च संशये सोमराजशब्दसाम्यं निर्णायकं भवति माणवकस्य तु ज्वलनाद्भेदनिश्चयान्नाभेदापात इत्यर्थः । **एवं हि सूक्ष्मेति** । सूक्ष्मश- रीरं† भूतसूक्ष्माणीति । जलूकेव जलायुका । ननु व्यापकस्यात्मन इह देहान्तराभिमानपूर्वकमेतद्देहत्यागः संभवति तत्र किमिति दृष्टान्तश्रुते- रार्जवभङ्गः क्रियतइति चेत् तत्र वक्तव्यं किं परमात्मन उक्तविधा देहा- न्तरप्राप्तिरुत जीवस्य । नाद्य इत्याह **न तावदिति** । जीवो ऽपि स्वतन्त्र एव व्यापकः सन्नस्मिन्देहे वर्तमानो देहान्तरमभिमन्यते उतोपाधिकः सन्नुपाधिव्याप्त्या । न प्रथम इत्याह **परमात्मैव चेति** । न द्वितीय इत्याह **तस्य चेति** । तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा ऽन्यमाक्रम- माक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायं शरीरआत्मा ऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मान- मुपसंहरतीति श्रुतो प्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभाव उपमीयतइति भाष्ये उक्तं तत्र भाविदेहस्याऽननुभूतत्वात्स्मृतिहेतुभावनाऽनुपपत्तेरयुक्तिमा- शङ्क्य व्याचष्टे **उत्पादनाया इति** । प्राक्तनकर्मारभ्य भाविदेहोत्पत्तिं ५२७ । २० यावत्कर्तृव्यापारस्य विततत्वाद् दीर्घीभावः । एतदुक्तं भवति । यथा जलूका तृणान्तरं प्राप्य तृणं मुञ्चति एवं संसार्यपि देहान्तरप्राप्त्यर्थं कर्म

---

* अमततमयाद्भिरिति २-३ पु॰ पा॰ । † एवं हि सूक्ष्मशरीरमिति २ पु॰ पा॰ ।

कृत्वा देहं त्यजतीति शब्दादिज्ञानानि सुखादिज्ञानानि च षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि । अहमित्यालयविज्ञानसन्तानस्य वृत्तिः कार्यम् ।

५२८ । १० भाष्योक्तां देहे भूतत्रयकार्योपलब्धिं दर्शयति **तेजस इत्यादिना ।** साम्यावस्थाः शरीरं दधतीति वातादयो धातवः । कथं त्रिधातुकत्वे शरीरस्य पञ्चभूतात्मकत्वमत आह **अतो न स देह इति ।** वातान्वयाद् वाय्वारब्धत्वं कफपित्तान्वयादप्तेजआरब्धत्वम् अवकाशदानान्वयादाकाशारब्धत्वमित्यर्थः ।

अत्र नैयायिकादयो विवदन्ते । यदि देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः स्यात्तर्हि द्रव्यं न स्यात् पञ्चभूतसमवायिकारणकबहुत्ववत् । यदि च प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षसमवायिकारणकः स्यात्तर्हि प्रत्यक्षो न स्यात् तरुमरुत्संयोगवत् । तस्मान्न देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः द्रव्यत्वादाकाशवत् । नापि प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षसमवायिकारणकः प्रत्यक्षत्वाद्गन्धवत् । तोयाद्यारब्धत्वे च शैत्याद्युपलम्भप्रसङ्गः तोयत्वादिजातिसंकरप्रसङ्गश्चेति । तन्न । त्र्यणुकादेरपि प्रत्यक्षत्वादिहेतोरप्रत्यक्षसमवायिकारणत्वाभावानुमानापातात् । शीतस्पर्शादिश्च शरीरे उद्भवाभिभवाभ्यां क्रमेणोपलभ्यत एव । जातिसंकरश्चाऽदूषणम् । यदि मन्येत द्रव्यत्वादि पृथिवीत्वादिजातिं यद्यपि परिहरति व्यापकत्वात्तथापि पृथिवीत्वादि द्रव्यत्वादिजातिं न मुञ्चति व्याप्यत्वात्तादृग्जात्योश्चैकत्र समावेशो नेतरयोः । पृथिवीत्वादिजातिश्च परस्परपरिहारिणी कुम्भे सलिलत्वाभावात् कुम्भसलिले च पृथिवीत्वाभावात् । परस्परपरिहारस्यासमावेशानिश्चायकत्वे च गोत्वाश्वत्वयोरप्यसमाविष्टत्वनिश्चयाऽभावप्रसङ्गः उच्छिद्येत च तज्जातीयविरोधकथा तथा चाप्रवचनावसिततुरगभावे तुरगत्वान्न स गौरित्याद्यनुमानपूर्वकव्यवहारविलयप्रसङ्ग इति । तदपि न । काश्चित्परस्परं परिहरन्त्यः क्व चिदपि न समाविशन्ति काश्चित्तु जातयः क्व चित्परिहरन्ति क्व चित्समाविशन्ति च । समावेशश्च कियत्स्वेव देहादिष्विति निश्चित्य गोत्वादावप्युक्तरीत्योरेकामाप्रादिभ्यः परिच्छिद्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अपि चायमत्र प्रमाणार्थः । पृथिवीत्वजलत्वे नैकत्र समाविशतः परस्परपरिहारित्वाद् गोत्वाश्वत्ववदिति । तत्र परस्परेति पृथिवीत्वसलिलत्वविवक्षायां साधनविकलो दृष्टान्तः । न हि गोत्वाश्वत्वे

पृथिवीत्वं परिहरतः । गोत्वाश्वत्वविवक्षायामविशेषेण यत्किंचित्परस्परविवक्षायां च हेतोरनैकान्तिकता । गुणत्वरूपत्वयोर्गोत्वाश्वत्वे त्यजतोर्यत्किञ्चित्परस्परात्मकस्तम्भकुम्भौ परिहरतोरप्येकत्र समावेशात् । तस्मात्प्रसिद्धिसामर्थ्याद्बाधकस्यानिरूपणात् पञ्चभूतमयः कायः श्रुतितो ऽप्यनुमीयताम् । श्रूयते हि पृथिवीमय आपोमयो वायुमयस्तेजोमय आकाशमय इति । अत्र च देहद्वारात्मनः पञ्चभूतमयत्वमुच्यते चक्षुर्मय इत्यादिवाक्यशेषात् । अनुमानमपि देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वात्तेजस्त्वाद् वायुत्वानाकाशत्वात्यन्ताभाववत्समवायिकारणकं शरीरत्वाद्यज्ञदत्तशरीरवदिति । यद्यपि यज्ञदत्तशरीरमनुदकत्वादिमत् पृथिवीमात्रसमवायिकारणकं परेषां तथापि देवदत्तशरीरजनकत्वे सति अनुदकादिम*ज्जन्यं न भवति तस्य देवदत्तशरीरजनकत्वाभावेन तद्विशिष्टानुदकादिमत्त्वरहितत्वात् । अतः साध्यप्रसिद्धिः । एतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वमनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वाद्वा स्यादेतज्जजनकत्वरहितजन्यत्वाद्वा द्वितीयो व्याहत इति प्रथमः स्यात्तथा चोदकत्वादिमद्भूतसमवायिकारणत्वसिद्धिरिति ।

ननु निराश्रया एव प्राणा गच्छन्तु वायुवदित्याशङ्क्याह **जीवद्देहे** ५।२८ । २२ **इति** । भवतु साश्रयत्वं गतिस्त्वाश्रयस्यैव न प्राणानामिति नेत्याह **तदनुविधायिन इति** । न चेत्प्राणा गच्छन्ति स्थित्याधारदेशान्न वियुज्येरन् । तथा च देशान्तरगते देहे प्राणोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः । साश्रयप्राणोत्क्रान्तावाश्रयदर्शनप्रसङ्गमाशङ्क्याह **सूक्ष्म इति** । ननु कार्यवशाद्यः कश्चिदाश्रयः कल्प्यतां कथं भूतसिद्धिरत आह **भूतेन्द्रियमय इति** । इन्द्रियग्रहणं मृतदेहतुल्यत्वव्यावृत्त्यर्थम् । जागरिते भूतमयदेहाश्रयत्वदर्शनादित्यर्थः । तर्हीन्द्रियाणि सन्त्वाश्रयो नेत्याह **न हीति** । तेषामपि परोपाधिगमनत्वेन प्राणा इत्यनुपपादकत्वादित्यर्थः । नैव प्राणा गच्छन्तीति भाष्यं दृष्ट्वा प्राणानां गमनाभावे ऽग्न्यादिगतिश्रुतिर्हेतुरुक्त इति कश्चिन्मन्येत तन्नायुक्तम् । श्रुतौ सत्यामवधारणानुपपत्तेः अत आह **आविते ऽपीति** । अत्र श्रुतिद्वयविरोधादनध्यवसाय आशङ्क्यते । भाष्यं च प्राणा गच्छन्त्येवेति यत्तन्नेति

* अनुदकत्वादिमदिति २ पु॰ पा॰ ।

व्याख्येयमित्यर्थः । परिहारभागं व्याचष्टे **अत्र हीत्यादिना । तेषामपीति ।** वागादिगमनानामपीत्यर्थः । ननु संदिग्धं वस्तु प्रायदर्शनान्निर्णीयते । गौणमुख्यग्रहणविशये च मुख्ये संप्रत्ययस्तत्र कथं वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिः प्रायदर्शनमात्रान्मुख्यार्थात्प्रच्याव्यते अत आह **श्रुतिविरोधादिति ।** जीवेन सहोत्क्रान्त्यादिश्रुतिविरोधात्संदिह्यमानार्था वागादिगतिश्रुतिरतः प्रायदर्शनावकाश इत्यर्थः । **भक्तिर्गुणयोगः । उपकारनिवृत्तिरुक्ता** भाष्ये इति शेषः ।

५२९ । १०

ता एव ह्युपपत्तेरिति सूत्रस्य* परिहारभागं व्याचष्टे **पञ्चम्यामाहुतावित्यादिना ।** पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं **यथा** भवति तथा किं वेत्थेति प्रश्ने पुरुषशब्दवाच्यत्वप्रकारमात्रमग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टिविशिष्टमज्ञातं पृच्छ्यते वाक्यस्य विशेषणसंक्रान्तत्वात् । आपस्त्वग्निहोत्रादिफलप्राप्तिपुनरावृत्तिपर्यालोचनया शास्त्रान्तराज् ज्ञाता एव । तत्र प्रथमाद्याहुतिष्वाहुतिविशेषमजिज्ञासित्वा पञ्चम्याम् आहुतिविषयः प्रश्न एवमभिप्रायः । यैव पञ्चम्याहुतिः सैव प्रथमादिस्थाने ऽपि भवतीति । सति चैवं प्रश्नहृदये प्रथमाहुतौ अब्व्यतिरिक्ताहुत्यभिधानमसंबद्धं स्यादित्यर्थः । अप्शब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वादनपां श्रद्धाया इति निर्देशः । अब्व्यतिरिक्तायाः श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परंपरया तज्जातस्य देहस्याब्बहुलत्वं न स्यादित्याह **न चाप्येवमिति ।** ब्रह्मकार्यस्य तद्वैलक्षण्याभ्युपगमादौत्सर्गिकीत्युक्तम् । श्रद्धायामप्त्वोपचारापेक्षितं संबन्धमाह **अत एवेति ।** आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्तइति श्रुतौ कार्यकारणभावो ऽवगम्यते इत्यर्थः । आहुत्यपूर्वरूपा आपो जीवं परिवेष्ट्य परलोकं नयन्तीत्यत्र संवादकत्वेन ते वा एते इत्यादिवाजसनेयिब्राह्मणं भाष्यकारैरुदाहृतम् । तदित्थम् । अग्निहोत्राहुती प्रक्रम्य जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकप्रत्युत्थायिनं वेत्थेत्यज्ञाने उद्भाविते तेन चानुमोदिते† जनकः षट् प्रश्नान्निर्णिनाय । ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतस्ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते

,, । २०

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ५ ।

† अनुमोदित इति १ पु॰ ।

वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्लामाहुतिं ते अन्तरिक्षं तर्पयतस्ते दिवमाविशत-स्ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधं चन्द्रमसमेव शुक्लामाहुतिं ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते इत्युपक्रम्य पृथिवीं पुरुषं योषितं चाह-वनीयत्वेनोपन्यस्य संवत्सरादींश्च समिदादित्वेन परिकल्प्य योषिदग्नेर्यः पुत्रो जायते स लोकं प्रत्युत्थायीति । तत्रैव षट्प्रश्नीनिर्णयः पञ्चाग्निविद्या-यामद्भिः परिवेष्टितस्य जीवस्य न गमयितुमर्हति विद्याभेदात् । षट्प्रश्न्यां ह्याहवनीयसमिदाहुतय एव श्रूयन्ते न तु धूमार्चिरङ्गाराः । अन्तरिक्षा-ग्निश्चाधिकः पर्जन्यश्च न श्रुत इति । तत्र सत्यपि विद्यान्यत्वे आहु-तिगत्या गतिसाम्याद् दृष्टान्तत्वमित्यस्त्येव परिहारः ।

आचार्यस्तु प्रौढ्या विद्यैक्यमुपेत्याप्याह **षट्प्रश्नीति ।** अग्निहोत्रे ५३० । ५ षट्सु उत्क्रान्त्यादिषु ये प्रश्नास्ते ऽग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गेषु सम-स्तेषु विषयेषु घटन्ते विस्फुलिङ्गादीनां तत्राप्युपसंहर्तव्यत्वात् । बहुसाम्ये सत्यल्पवैषम्यस्याकिंचित्करत्वात्पर्जन्याग्नेश्चाग्निहोत्रे स्वर्गात् पृथिवीप्राप्त्य-भिधानेनार्थसिद्धेः । अन्तरिक्षाग्नेश्च पञ्चाग्निविद्यायां पृथिव्याः स्वर्गप्राप्त्य-भिधानात् सामर्थ्यसिद्धेरित्यर्थः । यः समाहारः षण्णामुत्क्रान्त्यादीनामि-त्यर्थः । एवं च षडग्न्युपासनमिदम् । पञ्चाग्नीन्वेदेति त्ववान्तरसंख्या-भिप्रायम् । साम्यलिङ्गात् षष्ठाग्न्युपसंहारसिद्धौ प्रचयशिष्टप्राप्तसंख्यानुवादि-पञ्चशब्दस्य दुर्बलस्य तद्व्यावर्तकत्वानुपपत्तेः । एवं विस्फुलिङ्गादिषु षट्प्र-श्नानुपलम्भादुत्क्रान्त्यादिविषयाणां च विस्फुलिङ्गादिविषयत्वाभावात् श्रुत्य-नभिज्ञो वाचस्पतिरित्युपहासो ऽनवसरः ।

भाष्यस्थश्रुतिं व्याचष्टे **क्रियेति ।** सोमस्य यथेति शेषः । लोण्म-ध्यमैकवचनं सर्वविभक्त्यर्थेषु क्रियासमभिहाराख्यपौनःपुन्ये स्मर्यते । तेनाप्यायस्वेति आप्याय्येत्यर्थः । अपक्षीयस्वेति अपक्षपय्येत्यर्थः । यथा सोमं यज्ञे भक्षयन्त्येवं कर्मिणः पुरुषान् देवा इत्यर्थः । एताँस्तत्र भक्षय-न्तीति श्रुतौ एतान्शब्देन कर्मिणामभिधानं गृहीत्वा भाक्तत्वं भक्षणस्य सूत्रभाष्यकाराभ्यां वर्णितं स्वयं तु सिद्धान्तानुसारेण विरुद्धमर्थमाह **सोम-** ,, । ९ **मयाँल्लोकानिति ।** युक्ततरश्चायमर्थः । एष सोमो राजेति कर्माभिप्रा-यस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वात् । विभूतिमनुभूयेति भोक्तृत्वनिर्देशः साक्षादन्नत्वे

ऽनुपपत्तिः । पञ्चम्यां तस्माहुतावापो यथा पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति तं प्रकारं किं वेत्थेति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य राज्ञः प्रश्नः । तमात्मानम् । यत्र काले अस्य पुरुषस्य वागादयोऽग्न्यादिदेवान् गच्छन्ति क्वायं तदा पुरुषो भवतीति आर्तभागस्य याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नः । अस्मै अधिकारिणे श्रद्धां सन्नमन्ते आनयन्ति । अथोत्तरमार्गकथानन्तरम् । ग्रामे गृहाश्रमे स्थित्वा इष्टं यागादिपूर्तवाप्यादिकरणं दत्तं दानम् इत्येतान्युपासते ऽनुतिष्ठन्ति ये ते धूमं धूमाभिमानिनीं देवताम् अभिसम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति आकाशदेवतातो वायुमाप्नुवन्ति । असौ अमुकनामा स्वर्गाय लोकाय स्वाश्रयं ह्वा गच्छतु एतदेवादित्यस्य रोहिताद्यमृतं दृष्ट्वैव वस्वादयो देवास्तृप्यन्तीति मधुविद्यायां श्रुतम् । अथ पित्रानन्दकथनानन्तरं जितः प्राप्तः श्राद्धादि*कर्मभिः पितृलोको यैस्तेषां पितॄणां ये आनन्दाः स कर्मदेवानामेक आनन्दः । पित्रानन्दशतगुण आनन्दः कर्मदेवानां भवतीत्यर्थः । ये कर्मणेति कर्मदेवानां व्याख्यानम्† ॥

५३१ । ११ **कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥**

कर्मसमवायिनीनाम् अपां पञ्चम्यामाहुतौ पुंपरिणामहेतुमाश्रित्याद्भिः परिवेष्टितजीवगमनमुक्तं तत्र स्वर्गादवरोहतः कर्मैव नास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आपः कुतस्तरां पुंपरिणाम इत्याक्षेपसङ्गतिगर्भं पूर्वपक्षमाह **यावत्संपातमित्यादिना** । अत एव च कर्मणामेकभविकनयाद्विलयसम्भवे सम्यग्ज्ञानस्य नैष्फल्यं पूर्वपक्षे प्रयोजनम् । श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे **यदिति** । अन्तः फलम् । मुक्तिमप्याह **प्रायणस्य चेति** । एषां हेतूनां समस्तमेव कर्म स्वकीयं फलमुपभोजितवदित्युपरितनप्रतिज्ञया ऽन्वयः । ननु फलं दत्वा ऽपि कर्म तिष्ठतु तत्राह **स्वफलविरोधीति** । लोके तथोपलम्भादित्यर्थः ।

---

* श्रद्धादीति २ पु. पा. ।

† अत्र प्रथमं तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् १ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् २ प्राणगतेश्च ३ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ४ प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ५ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ६ भाक्तं वा ऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ७ ॥

नन्वसति कर्मणि निमित्ताभावात्कथमवरोहणमत आह **आचारादिति** ।
चरणादिति चेदिति सूत्रभागः पूर्वपक्ष इत्यर्थः । आचारे चाग्निहोत्रादिष्वन्ना-
द्बाहुल्यमिति पूर्वपक्षघटना । ननु यथाकारी यथाचारीत्युपक्रम्य साधुका-
रीत्युपसंहारात् करणाचरणयोरेकत्वमवगम्यते ऽत आह **स्तां वेति** । भवे- ५३१ । २३
तामित्यर्थः । कर्तारमनुशेते ऽनुगच्छतीत्यर्थोऽनुशयः । जातिर्जन्म । स्मृति-
श्चोपन्यस्ता । वर्णा आश्रमा इत्याद्या भाष्ये इत्यर्थः । दृष्टश्चायं प्रतिप्राणी-
त्यादि भाष्यं व्याचष्टे **अथ वेति** । उपभोगवैचित्र्यं स्वर्गादवरोहतामिति
कथमवगम्यते ऽत आह **कपूयचरणा इति । यावत्पदस्येति** । वाक्योपक्र-
मगतस्येत्यर्थः । **यत्किंचेतिपदस्येति** । श्रुत्यन्तरगतस्येत्यर्थः । याव-
ज्जीवमग्निहोत्रमित्यत्रत्ययावत्पदस्य सायंप्रातःकालावच्छिन्नजीवनविषयत्वे
ऽस्ति प्रमाणमिति दृष्टान्ते विशेषं शङ्कते **सायंप्रातःकालविधानेति** ।
ननु सायं जुहोति प्रातर्जुहोति इति अग्निहोत्रे विधीयतां कालः स त्वङ्ग-
त्वात् प्रधानाऽसंकोचकः तत्राह **कालस्य चेति** । कालस्य पुरुषाऽनिष्पा-
द्यत्वात् सिद्धत्वेन निमित्तत्वं ततश्च नैमित्तिकस्य कर्मणः संकोच इत्य-
र्थः । **तदुपपत्तेरिति** । यावत्संपातमित्यादेः स्वर्गे तदफलेष्टापूर्तविषयत्वो-
पपत्तेरित्यर्थः । असंजातविरोधस्योपक्रमगतयावच्छब्दस्य संजातविरोधोप-
संहारगतरमणीयचरणश्रुत्या कथं संकोच इति शङ्कते **तत्किमिति** । स्वयमेव
संकुचितार्था यावच्छ्रुतिस्तदपेक्षितविषये उपसंहारेण नीयतइति परिहरति
नेत्युच्यतइत्यादिना । रमणीयचरणनिमित्तको ऽवरोह इति वदन्त्या
श्रुत्या ऽर्थात्तदितरभुक्तफलकर्मविषया यावच्छ्रुतिरिति विषयो दत्त इत्यर्थः ।
यावत्संपातमिति । किं तद् भोक्तृकृतं कर्मोच्यते कर्ममात्रं वा । नाद्य
इत्याह **यावन्त इति** । न द्वितीय इत्याह **यावतां वेति** । प्रथमाभावे
हेतु**श्चिरेति** । द्वितीयाभावे हेतुः **पुरुषान्तरेति** । पूर्वदर्शिताधिकरण-
पूर्वपक्षस्य तुच्छतामाह **सकलेति** । हेत्वभावे कार्यायोगात् कर्मरहिता- ५३३ । १९
वरोहशङ्का न भवतीत्यर्थः । पित्रादिकर्मचरणाभ्यां तदुपपादनान्मन्यमा-
नोक्तिः सिद्धान्त्युक्तसिद्धान्त एवैकदेशिनः पूर्वपक्ष इत्याह । **अनुपभुक्तक-
र्मवशादिति** । अस्मिन्मते सोत्रदृष्टशब्दार्थमाह **दृष्टानुसारादिति** । ननू-
त्पत्तिकर्मशेषे तत्फलमपि स्वर्ग एव भोक्तव्यं समस्तज्योतिष्टोमादेः स्वर्गार्थ-

त्वेन विधानादत आह **न चावशेषेति**। तिष्ठासन् स्थातुमिच्छन् भुवि शेषफलभोग इत्यर्थः। हस्तिनां समूहो हास्तिकम्। अश्वानां समूहो

५३४। १० ऽश्वीयम्। **तन्मूला चेति**। दृष्टन्यायमूला लौकिकी कालिदासादिस्मृतिरित्यर्थः।

वेदैर्गीतां सुकृतशकलैः स्वर्गिणां भूमिभागे
भोगप्राप्तिं कथयति पुरीं वर्णयन् कालिदासः।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम्॥

अथ वा ततः शेषेणेत्याद्येव स्मृतिर्लौकिकी। अस्मिन्पक्षे तन्मूलेत्यस्य विवरणं **लौकिकीति**। लौकिकन्यायमूलेत्यर्थः। शक्यते चास्याः स्मृतेर्वेदो ऽनुमातुम्। **गुडजिह्विका मधुरोक्तिः**। **नैव युक्तमि**त्युक्तेर्नैष्ठुर्यं स्यादिति। यत्तु स्वर्गसुखं भुवि भोक्तव्यमिति तत्राह **शब्दैकगम्ये ऽर्थे इति**। भाण्डस्नेहवत् सामान्यतो दृष्टेन हि कर्मशेषो ऽनुमितः तस्य च भुवि भोगः कल्पितः तत्सर्वं स्वर्गोद्देशेन यागविधिना विरुध्यते भौमसुखस्य स्वर्गत्वायोगादित्यर्थः। अत एव स्मार्तः शेषशब्दो ऽपि न भुक्तकर्मणः शेषं वक्ति किं तु कर्मराशिमध्ये ऽनुपभुक्तं कर्मान्तरमिति। कविरपि दिवः खण्डमिवेति परमुपमिमानो भुवि भोगमाह **प्रायणेनेति**। पूर्वदेहावसानकालीनेनेत्यर्थः। **युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन्निति**। इदानीमित्यर्थः। ननु युगपदभिव्यक्तान्यपि कर्माणि क्रमेण फलं ददतामत आह **न चाभिव्यक्तमिति**। ननु स्वर्गादिभुजः स्वर्गादिभोगानन्तरं परकर्मभिः संसरन्तु नेत्याह **न चेति**। **निरनुशया एवेति**। अग्निहोत्रादिकर्मापूर्वरहिता इत्यर्थः। आचारस्य यागादिवद् न प्रधानकर्मत्वेन

५३६। ४ पुरुषार्थत्वमित्याह **स्नानादिवदिति**।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते तीर्थे स्नाति तीर्थमिव हि सजातानां भवतीति। दर्शपूर्णमासयोरप्याम्नायते जञ्जभ्यमानो ऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावात्मन् धत्तइति। तत्र तीर्थस्नानं जृम्भानिमित्तमन्त्रोच्चारणं च किं प्रकृतक्रतुधर्म उत शुद्धमनुष्यधर्मः प्रकृतक्रतुयुक्तमनुष्यधर्मो वेति संदेहे न तावत्प्रकृतक्रतुधर्मत्वं वाक्येन पुरुषधर्मत्वप्रतीतेः। प्रकरणाच्च वाक्यस्य

बलवत्त्वादत एव न प्रकृतक्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं दुर्बलस्य प्रकरणस्याविशेषकत्वात्तस्माच्छुद्धपुरुषधर्मत्वे प्राप्ते राद्धान्तितं शेषलक्षणे । न तावदिदं पुरुषं प्रति फलाय प्रधानकर्मत्वेन विधीयते फलकल्पनाप्रसङ्गात् । वाक्यशेषनिर्दिष्टस्य वर्तमानोपदिष्टत्वेन फलत्वाऽनभिव्यक्तेः । गुणकर्म तु स्यात् । तच्च न पुरुषमात्रे विधातुं शक्यं वैयर्थ्यात् । अपूर्वसाधनांशे हि धर्मविधानम् अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च न प्रकरणादृते इति दुर्बलस्यापि प्रकरणस्य वाक्येनानुज्ञातत्वात् प्रकृतक्रतुयुक्तमनुष्यधर्मत्वमेवेति । एवं यथा तीर्थस्नानादेः प्रकरणवाक्याभ्यां क्रत्वनुष्ठायिपुरुषधर्मत्वं तथा ऽऽचारस्याप्याचारहीनमिति वाक्यानुमितविधिवाक्याद् वेदार्थानुष्ठातृपुरुषधर्मत्वमित्यर्थः ।

अजहल्लक्षणामाह **सर्वो ऽनुशय इति** । यथाकारी यथाचारीति ५।३६ । ६ करणाचरणभेदनिर्देशो ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति भाष्योक्तमयुक्तम् ब्राह्मणत्वस्य यावत्पिण्डभावित्वेन जातित्वे ऽपि परिव्राजकत्वस्य गार्हस्थ्याद्यवस्थायामभावेन जातित्वाभावात् करणचरणत्वयोश्चादृष्टत्वावान्तरजातित्वाद्दृष्टान्तासङ्गानादित्याशङ्क्याह **गोबलीवर्देति** । परापर*जातिविषयगोबलीवर्द्दन्याये ऽनुवृत्तव्यावृत्तविषयत्वसाम्याद् ब्राह्मणपरिव्राजकशब्द उपचरित इत्यर्थः । तेषां कर्मिणां तददृष्टं यदा पर्यवैति परिगच्छति परिक्षीणं भवति तदा तत्रावर्तन्त इत्युत्तरवाक्येनान्वयः । **प्राप्येति** । यत्किं चिदिह लोके यः संसारी कर्म करोति तस्यान्तं फलं परलोके प्राप्य तस्माल्लोकात्पुनरस्मै लोकाय आ एति आगच्छति । पुनःशब्दात्पूर्वमप्यागत इति गम्यते ऽनादित्वात्संसारस्य । किमर्थमागमनं कर्मणे कर्मानुष्ठानाय । तत्र तेष्वनुशयिषु मध्ये इह लोके ये पूर्वं रमणीयाचरणवन्त आसन् ते तदनुरूपां ब्राह्मणादियोनिं शरीरमापद्येरन्निति यत् तद् अभ्याशः क्षिप्रम् अवश्यमेवेत्यर्थः । योनिशब्दः स्थानवचनः । कपूयचरणाः कुत्सिताचरणाः । वर्णा वर्णिनः । आश्रमा आश्रमिणः । विशिष्टदेशादयो मेधान्ता येषां ते तथा । संसारे मज्जमानस्य जन्तोः कदा चित्सुकृतं सुष्ठ्वभिमानपूर्वकं कृतं यत्कर्म तद्यावद् दुःखात्संसारान्मुच्यते तावत्कूटस्थमिव तिष्ठतीति योजना† ॥

---

* परावरेति १ पु॰ पा॰ ।

† अत्र द्वितीयं कृतात्ययाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ८ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ९ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् १० सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ११ ॥

५३५ । १२ **अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥**

इष्टादिकारिणां प्रतीतिरित्युक्तं तच्चेष्टादिकारित्वविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य परिह्रियते । प्रयोजनं त्वनिष्टादिकारिणां शुभमार्गेण गमनमात्रमपि नास्तीति प्रतिपादनेन वैराग्यजननम् । यत्किंचिद्यावच्छब्दयोश्चिरभुक्तादिकर्मविषयत्वादस्तु सङ्कोचो येकेचसर्वशब्दानामर्थसङ्कोचे नास्ति हेतुरिति पूर्वपक्षमाह **ये के चेति** । हेतूनामेषामनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्तइति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञया संबन्धः । न केवलं समाम्नानम् उपपत्तिरप्यस्तीत्याह **देहारम्भस्य चेति** । कुतो ऽनुपपत्तिरत आह **पञ्चम्यामिति** । नन्वाहुतिसंख्यानियम इष्टादिकारिविषय एवास्तु नेत्याह **तथा हीति** । द्युशब्देन दिवि हुता श्रद्धा लक्ष्यते । श्रद्धा सोमेत्यर्थः । **पुरुषवचसो भवन्तीति** । साधारणपुरुषश्रुतिर्न सङ्कोचमर्हतीत्यर्थः । तर्हि यथोपात्तमनुष्येष्वेव सङ्कोच्यतां मनुष्यत्वं चेष्टादिकारिणामेवेति भ्रममपोहति **न चैतदिति** । दक्षिणोत्तरमार्गयोरेव श्रुतावबगमादुत्तरस्य च ज्ञानिभिरेवावरुद्धत्वादनिष्टादिकारिणां चन्द्रप्राप्तिरेवेत्याह **गमनागमनाय चेति** । द्वयोरेव मार्गयोराम्नानादित्यस्यासिद्धिमाशङ्क्याह **जायस्वेति** । स्थानत्वं भोगायतनत्वम् । ननु वेत्थ यथा ऽसौ लोको न संपूर्यतइत्यस्य प्रश्नस्य जायस्व म्रियस्वेत्येतत्प्रतिवचनम् । अस्मिंश्चन्द्रलोकासंपूरणहेतुत्वेनोक्तस्थानस्य मार्गान्तरत्वं प्रतीयते एकमार्गत्वे हि सर्वकर्मिणां चन्द्रलोको निबिडः स्यादित्यत आह **चन्द्रलोकादिति** । असंपूरणेन हि प्रतिवचनोपपत्तिः सा चन्द्रलोकादागत्येह श्वादिजन्मप्राप्त्यापि स्यादित्यर्थः । ननु पापिनां चन्द्रलोकगमनेन तत्र भोगः स्यात्ततश्चाकृताभ्यागमप्रसञ्जनमाशङ्क्याह **अनन्यमार्गतयेति** । पूर्वं तृतीयस्थानशब्दस्य मार्गपरत्वाभावः प्रतिपादितः ।

५३७ । २ इदानीं न कतरेण च नेत्यस्य तृतीयस्थानसूचकत्वं निराकरोति **न कतरेण च नेतीति** । एतयोर्देवयानपितृयाणयोः कतरेण च न एकतरेणापि ये न गच्छन्ति तानि क्षुद्रभूतानि भवन्तीति निर्देशात् कीटादिप्राप्तिमार्गद्वयमुत्थितानामित्येतन्न मन्तव्यम् । वाक्यस्य चन्द्रलोकासंपूरणपरत्वादसंपूरणस्य च चन्द्रलोकादागतानां कीटादिप्राप्त्या ऽप्युपपत्तेः कतरेणापि नेति निषेधो निन्दार्थ इत्यर्थः । तृतीयं स्थानमित्यत्र स्थानशब्दो यद्यपि शरीरे व्युत्प-

न्नत्वान्न मार्गमाह तथापि मार्गो प्रक्रम्य तृतीयत्वेन निर्दिश्यमानस्य स्वार्थस्य मार्गत्वं गमयत्यवान्तरसंख्यानिवेशस्य साजात्यापेक्षत्वादिति सिद्धान्तयति **सत्यमित्यादिना ।** असौ लोको न संपूर्य्यते इत्युदाहर्त्तव्ये न्यायसाम्यादसौ मार्ग इत्युक्तम् । तत्प्रतिपक्षं तस्य मार्गद्वयस्य प्रतिद्वन्द्वीभूतं मार्गमेवाचक्षीत न शरीरमित्यर्थः । यदि पितृयाणेनैव गत्वा आगत्य च प्राप्तस्य क्षुद्रजन्तुदेहग्रहणस्य तृतीयस्थानत्वं निर्दिश्येत न तु मार्गान्तरस्य तर्हि तद्य इह रमणीयचरणा इत्यत्रापि प्राप्यमाणशुभाऽशुभशरीरस्य तृतीयत्वनिर्देशः स्यान्न चास्ति । तस्मात्तृतीयस्थानशब्दो मार्गवाचीत्याह **न ह्यष्टादिकारिण इत्यादिना ।** ननु ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव सर्वे गच्छन्तीति सर्वेषां चन्द्रगमनमुक्तमिति सत्यम् । तत्सामान्यवचनं तृतीयमार्गविषयविशेषवचनेन सङ्कोचनीयमित्याह **तस्माद्ये वै के चेति ।** यदुक्तमाहुतावाप इत्याहुतिसंख्यानियमात् सर्वेषां स्वर्गगमनमिति तत्राह **स्वार्थविधानपरमिति ।** भास्करेण सुकृतिनां दुष्कृतिभिः समानफलभा- **५३१ । १७** क्त्वमयुक्तमित्याशङ्कायां तन्निरसनेन पूर्वपक्षोपपादकतया संयमने त्वित्यादिसूत्राणि नीतानि । न भोगश्चन्द्रलोके दुष्कृतिनां किं तु तद्द्वारा नरकं प्राप्यावरोहादिति विद्याकर्मणोरिति सूत्रादारभ्य सिद्धान्तो दर्शितः । तद्दूषयति **अवरोहापादानतयेति ।** संयमने त्वनुभूयावरोह इत्युक्ते संयमनस्य श्रुतस्यावरोहापादानता शीघ्रमवगम्यते । तुशब्देन च चन्द्रापादानता वार्यते । परस्य तु भोगवैषम्यमर्थाद्गम्येत चन्द्रमण्डलादवरोह इति चाध्याहारापेक्षं स्यादित्यर्थः* ।

न सांपराय इति । सम्यगवश्यम्भावेन परा परस्ताद्देहपाताद् ईयते गम्यतइति संपरायः परलोकस्तत्प्राप्त्यर्थः साधनविशेषः सांपरायः । सबालमविवेकिनं विशेषतो वित्तनिमित्तेन मोहेन मूढं छन्नदृष्टिमत एव प्रमादं कुर्वन्तं प्रति न भाति । स न केवलमज्ञ एव किं तु विपरीतदर्श्यपि यतोऽयमेव लोकः स्त्र्यन्नपानादिरस्ति न पर इति मानी मननशीलः । अतस्तदनुरूपमाचरन्पुनः पुनर्जननमरणप्राप्त्यामेव समापद्यतइति मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वचनम् । वैव-

---

* एतदग्रे–शङ्कान्तरेण च चन्द्रमण्डलादित्यध्याहारेण च सूत्रं गमयितव्यमिति महत् कष्टं स्यादित्यर्थः । इति ग्रन्थोऽधिकः ३ पु० ।

स्वतं जनानां परलोकगतानां संगमनं संगम्यं हविषा प्रीणयतेति । जीवजं जरायुजम् । अण्डजं हि किं चिद्वृश्चिकादि मातुरुदरं निर्भिद्य मृताज्जायते । उद्भिज्जं च किं चिद्वृचाद्यचेतनं पृथिव्याद्युद्भिद्य जायते । (जरायुजं तु जीवतो जायतइति*) ॥

५३८ । १

साभाव्या†पत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

अथाकाशं वायुमिति कर्मत्वनिर्देशाद्धूमो भवतीत्यादिभवतिश्रुतेश्च संशयः । तदाह यद्यपीति । युक्तं मार्गौ प्रक्रम्य तृतीयत्वनिर्देशात्स्थानशब्दस्य मार्गलक्षणार्थत्वं न तु भवतिश्रुतेः सादृश्यलक्षणार्थत्वे ऽस्ति निमित्तमिति संगतिः । वायुमिति कर्मत्वेन निर्दिष्टस्य वायुर्भूत्वेति तादात्म्यवत्त्वेन परामर्शकवाक्यशेषान्निर्णयेन पूर्वपक्षमाह **वायुर्भूत्वेत्यादेरिति ।** वाक्यशेषस्यासंभवदर्थत्वमाशङ्क्याह **न चान्यस्येति** । नन्दिकेश्वरो हि रुद्रमाराध्य मानुषशरीरेणैव देवदेहत्वेन परिणनाम । नहुषो ऽपीन्द्रत्वं गतो ऽगस्त्यशापादजगरत्वं जगाम । एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यादिति भाष्यं तदनुपपन्नं भवति । श्रुतेर्हि सादृश्यालम्बनत्वे माणवके इव वह्निश्रुतेः गौणता स्यान्न लक्षणेत्याशङ्क्याह **गौण्यामिति** । गौण्यामपि गुणस्य लक्षणा ऽस्ति लक्षितलक्षणायां‡ त्वभिधेयसंबन्धात् प्रवर्त्तमानायां संबन्धिवस्त्वन्तरपरत्वं न संबन्धपरत्वं गुणात् प्रवर्त्तमानायां तु गौण्यां वृत्तौ गुणपरत्वं न गुणयुक्तवस्तुपरत्वमिति विवेकः । स्वाभाव्यापत्तिरिति पाठे स्वसमो भावो येषां ते स्वभावास्तेषां भावः स्वाभाव्यमिति समपदाध्याहारः स्यादतः साभाव्यापत्तिरिति युक्तः पाठस्तं व्याचष्टे **समान इति** ।

११ । ११

---

* ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति २-३ पु. । अत्र तृतीयम् अनिष्टादिकार्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १०-अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् १२ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् १३ स्मरन्ति च १४ अपि च सप्त १५ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः १६ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् १७ न तृतीये तथोपलब्धेः १८ स्मर्यते ऽपि च लोके १९ दर्शनाच्च २० तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य २१ ॥

† स्वाभाव्येति पाठान्तरम् । ‡ लक्षितशब्दविकलो लक्षणायामिति २-३ पु. पा. ।

चन्द्रलोके उषित्वा ऽथ तत्र प्रवृत्तफलकर्मक्षयानन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणं पन्थानं पुनर्निवर्तन्ते पुनःशब्दप्रयोगादनादौ संसारे पूर्वमपि चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चेति गम्यते । को ऽसावध्वा यं प्रति निवर्त्तन्तइति उच्यते यथेतम् । यथागतम् । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमिति गमनक्रमः । आगमने ऽप्याकाशनिर्द्दशाद् यथेतमिति प्रतीयते । आगमने पितृलोकाद्यसंकीर्त्तनादभ्रादिसंकीर्त्तनाच्चानेवमपीति गम्यते ऽतो यथेतमिति उपलक्षणम् । आकाशं प्रतिपद्यते या आपश्चन्द्रमण्डले शरीरमारब्धवन्त्यस्ताः कर्मक्षये द्रुता आकाशगता आकाशसदृशा भवन्ति तदुपहिता अनुशयिनो ऽप्याकाशसमा भवन्ति । ता आपो वायुना इतश्चामुतश्च नीयमाना वायुसमा भवन्ति । अनुशय्यपि तादृशो भवति । तदनन्तरं गमनकाले यो धूम आसीत् तत्तुल्यो भवति । ततः अपां भरणात् संभृतोदकमभ्रं तद् भवति । ततो जलसेचनान्मेघो वर्षणकर्त्ता संभवति । तद्भावं तत्सादृश्यमापद्य प्रवर्षति । वर्षधाराभिरनुशयी पृथवोमापद्यतइत्यर्थः * ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

५३९ । १

आकाशादिसादृश्यचिराचिरत्वविचारणात्संगतिः । स्यादेतत् । अतो वै खलु दुर्निष्प्रयततरमिति दुरुपसर्गतरप्प्रत्ययाभ्यां व्रीह्यादिप्राप्तिनिर्गमनस्यैव विलम्बितत्वप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या ऽऽकाशादेर्वेगान्निष्क्रमणं प्रतीयते ततः कथं तत्रापि चिराऽवस्थानेन पूर्वपक्षो ऽत आह **दुर्निष्प्रयततरमिति** । दुःशब्दो ह्येकदेशलक्षणया दुःखं वक्ति न तु विलम्बमित्यर्थः† । उत्तराधिकरणे ऽनुशयिनां दुःखनिषेधान्मन्यते इत्युक्तम् । एतदेव विवृण्वन् सिद्धान्तयति **विनेति** । न चैवमस्याऽनारम्भः । अनुशयिनामाकाशादिप्रवर्षणान्तसादृश्यं चिरभावि अनुशयिसादृश्यरूपत्वाद् व्रीह्यादिसादृश्यवदित्यनुमानस्य प्रागुक्तश्रुतार्थापत्त्या बाधार्थमधिकरणान्तरारम्भोपपत्तेरिति‡ ॥

---

* अत्र चतुर्थं साभाव्यापत्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–**साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः २२** ॥

† दुःखं वक्ति न तु व्यवधानाद्विलम्बमित्यर्थ इति २–३ पु॰ पा॰ ।

‡ अत्र पञ्चमं नातिचिराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–**नातिचिरेण विशेषात् २३** ॥

५३९ । ५ **अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥**

अत्र जायन्तइति श्रुतेः कर्मपूर्वकत्वाश्रुतेश्च संशयो भवति । श्रुतेरुपचरितार्थत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह **आकाशसारूप्यमिति ।** सर्वगताकाशसंयोगस्यासाध्यत्वात्सादृश्यं तेनोक्तमित्यर्थः । अन्यस्यान्यथाभावानुपपत्तेर्हि तत्रोपचार उक्तः अत्र तु जायते इति शब्दस्य देहग्रहणे रूढत्वात्तदाशङ्क्यते तच्चाविरुद्धमिति न गौणत्वावहमित्यर्थः । अस्मिन्प्रकरणे यन्मुख्यं जन्म तत्कर्मसाध्यं श्रुतं यथा रमणीयचरणा इत्यादि । अत्र तु व्यापककर्मजत्वश्रुतिव्यावृत्त्या तद्व्याप्यमुख्यत्वव्यावृत्तिमाशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह **न च रमणीयेत्यादिना ।** शरीरभावः शरीरत्वं तस्याभावादित्यर्थः । नन्विष्टादेर्विहितत्वात् पुण्यस्य कथं स्थावरशरीरप्राप्तिहेतुता ऽत आह **इष्टादेश्चेति ।** विहितत्वे ऽपि तद्गतपशुहिंसोच्छिष्टसोमभक्षादेर्निषिद्धत्वाद् दुःखहेतुतेत्यर्थः । सामान्यविषयनिषेधशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधनं स्यात् कुतस्तस्य ततो दुर्बलत्वादित्येतन्न च सांप्रतमिति योजना । सामान्यशास्त्रस्य दौर्बल्ये हेतुः **सामान्यद्वारेणेति ।** विशेषशास्त्रप्राबल्ये हेतुः **साक्षादिति ।** ननु क्रतुप्रकरणस्थं हिंसाविधेर्हिंसागतक्रतुशेषत्वं विषयः हिंसानिषेधस्य तद्गतानर्थफलत्वगोचर इति विषयभेदाद्विधिनिषेधयोरविरोधश्चेन्नहि क्रतुमध्ये निषिद्धहिंसानुष्ठाने क्रतुवैगुण्यं स्यादित्याशङ्क्याह **यथाहुरिति ।** कलञ्जभक्षणादिनिषेधानां पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगुण्यम् । यथाविहितस्य तस्य सिद्धेः । न हि क्रतुशेषः प्रतिषेधो यतस्तदतिलङ्घनात्क्रतुवैगुण्यं स्यादिति भट्टोक्तेरर्थः । एवं हि विहिताया अपि हिंसाया दुःखफलत्वं यदि विधिनिषेधयोरेकविषयत्वं तदेव नास्तीत्याह **पुरुषार्थाया एवेति ।** क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थां हिंसां प्रतिषेधेत्* । तत्र यद्ययं न हिंस्यादिति निषेधः क्रत्वर्थां हिंसां प्रतिषेधेत् तर्ह्येव क्रत्वर्थः स्यात्तच्च नास्तीति

५४० । १७ वदिष्यन् निषेध्यनिषेधयोरेकार्थतामाह **तथा हीति ।** यो हि यदर्थे प्रवृत्तो यस्माद्विषयाद् निवार्यते तन्निषेधो ऽपि तदर्थ इत्यर्थः । तर्हि क्रत्वर्थहिंसाप्रतियोगिको ऽयं प्रतिषेधो ऽत एव क्रत्वर्थश्चेत्याशङ्क्याह **न चैतदिति ।**

---

* क्रत्वर्थतां प्रतिषेधेदिति ३ पु. पा. ।

येन प्रकरणाम्नातत्वेनानृतवदनस्य क्रत्वर्थत्वेन तन्निषेधो ऽपि क्रत्वर्थः स्याद् येन च तेनैव प्रकरणाम्नातत्वेन पशौ निषिद्धयोराज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वात्तन्निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् तेन प्रकारेण न हिंस्यादित्येतत् कस्य चित्प्रकरणे न समाम्नातमित्यर्थः । नन्वाज्यभागौ भवेतां क्रत्वर्थौ निषेधस्त्वभावार्थः कथं क्रत्वर्थः स्यादत आह **एवं हि सतीति** । पशुयागे ऽतिदेशप्राप्ताज्यभागनिषेधे सति तद्वर्जनयुक्ताङ्गान्तरैर्भावार्थरूपैराज्यभागसाध्य उपकारो जन्यते न केवलनिषेधमात्रात् । अतश्च विकल्प आज्यभागतदभावयोः । फलभूमार्थिनस्त्वनुष्ठानम् । प्राभाकरास्तु पर्युदासमेतमाहुः । अत्र च पशुप्रकरणएवैतद्वाक्यमस्तीति कृत्वा प्रतिषेधत्वमस्योक्तम् । गुणोपसंहारे तु हानौ तूपायनेत्यधिकरणे* दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य न तौ पशावित्यस्य पाशुकप्रकरणाभ्युपगतैतद्वाक्यसिद्धार्थानुवादित्वेनार्थवादत्वं वक्ष्यतीति न विरोध इति ।

अनृतवदननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वे ऽधिकरणमनुक्रम्यते—

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते नानृतं वदेदिति । तत्रायं निषेधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थो वेति संशयः तदर्थप्रतिषेध्या प्रवृत्तिः किमर्थेति च चिन्त्यते । यो हि यदर्थं प्रवृत्तः सन्निवार्यते स तदर्थमेव च निवार्यते । प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयाय च आख्यातेन कर्ता ऽभिधीयते न वेति च विचार्यते । अभिहिते हि कर्तरि तस्य प्रत्ययेन प्राधान्येनाभिहितत्वात् प्रवृत्तेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां श्रुतिसंनिधापितकर्त्रपेक्षितोपायत्वं प्रकरणबाधया ऽवगम्येत अनभिहिते तु बाधकश्रुत्यभावादर्थाच्च कर्तुः प्रवृत्तिं प्रति गुणत्वेनैवावगतेः प्रकरणेन प्रवृत्तेः क्रत्वर्थता ऽवधार्यते । तत्र पचति देवदत्त इत्याद्याख्यातैः कर्त्रवगमाद् लः कर्मणि चेति सूत्रगतचकारेण कर्तर्य्यपि लकारविधानाद् लकारादेशानां च तिबादीनां स्थानिवद्भावेन कर्तृवाचकत्वादाख्याताभिधेयः कर्तेति प्राप्य राद्धान्तितं शेषलक्षणे । क्रत्वर्थो ऽयं प्रतिषेध आख्यातेन कर्तुरनभिधानात् । या त्वाख्यातात्कर्तृप्रतीतिः सा आख्याताभिहितभावनया कर्तुरुपस्थापनादन्यथासिद्धा । सूत्रं त्वभिधेयत्वद्योत्यत्वयोरुदासीनम् । अपि च लः कर्मणीत्यभिधाय द्व्येकयोरिति सूत्रेण द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचनविधानात् कर्तृसंख्यैवाख्यातवाच्या न कर्ता । संख्येयकर्तृविवक्षायां हि द्व्येकेष्विति स्याद् द्वयोरेकस्य च कर्तॄणां बहु-

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ २६ ।

स्यादाख्यातेन कर्त्तुरनभिधानेऽनभिहिताधिकारविहिततृतीयापत्तेः पचति देवदत्तेनेति प्रयोगप्रसङ्गः। गम्यमानकर्तुः संख्याया अनेनाभिधाने करणादिसंख्यानामप्याख्यातेनाभिधानप्रसङ्गः। पच्यतइत्यत्रापि कर्तुर्गम्यमानत्वात्तत्संख्याभिधानापात इति चेद् न। अनभिहितस्यापि कर्त्तुरितरकारकापेक्षया प्रधानत्वाद्भावनायाश्च तद्व्यापारत्वादाख्यातेन प्राधान्येन द्योतनादनभिहिताधिकारस्य च प्राधान्येन द्योतितत्वाभिप्रायत्वात् करणादीनां पचतीत्याद्याख्यातैः प्राधान्येन ध्वनितत्वाभावात् पच्यतइत्यादौ च कर्मप्राधान्येन कर्तृप्राधान्यस्याद्योतनात्। तस्मादाख्यातेन कर्त्तुरनभिधानात्सिद्धमनृतवदनप्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति।

ननु मा भूत् प्रकरणानाम्नानान्न हिंस्यादिति निषेधस्य क्रत्वर्थता पुरुषार्थत्वं तु कथमवगम्यते न हीह पुरुषस्तदर्थोवगम्यतइति तत्र पुरुषार्थप्रतीतिमुपपादयति **तस्मादनारभ्याधीतेनेति**। न हिंस्यादित्यनेनेति नञ्व्यतिरिक्तोपादानं विवक्षितम्। अत्र वाक्ये हिंस्यादिति भागेनाभिहितस्य पुरुषव्यापारस्य पुरुषार्थ एव भाव्य इत्यन्वयः। ननु हिंसैव भाव्या किं न स्यादत आह **विध्युपहितस्येति**। श्रेयःसाधनत्वविध्यवच्छिन्नत्वादित्यर्थः। न केवलमर्थविरोधो धात्वर्थभाव्यत्वे अपि तु शब्दविरोधश्चेत्याह **विधिविभक्तीति**। हिंसैव कर्म क्रिया तद्भाव्यत्वपरित्यागेनेत्यर्थः। पुरुषप्रतीतिमुपपादयति **आख्यातानभिहितस्यापीति**। कर्त्रधिकरणे* तु अनभिहितपुरुषस्याप्राधान्येन निषेधस्य प्रकरणवशात् क्रत्वर्थत्वमुक्तम् इह तु प्रकरणाभावादार्थिककर्तृशेषत्वमविरुद्धं निषेधस्य। एतच्च प्राचीनग्रन्थे अनारभ्याधीतेनेति पदेन द्योतितम्। ननु हिंस्यादिति विध्यंशेन यदि हिंसा श्रेयःसाधनमवगता कथं तर्हि निषेधावकाश इत्याशङ्क्यानुवादत्वमाह **केवलमिति**। स्यादेतत्। हिंस्यादिति क्रतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसा ऽनूद्य निषिध्यतां तथा चोभयार्थत्वं निषेधस्य वाक्येनावगम्यतामिति। नेत्याह **क्रत्वर्थस्यापि चेति**। हिंसाविषयस्य निषेधस्य रागप्राप्तहिंसाविषयत्वेन चरितार्थत्वे ऽधिकारान्तरानुप्रविष्टक्रतुशेषहिंसानुवादतन्निषेधविषयत्वकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः। उभयनिषेधे च वाक्यभेदः स्यादित्याह **न च स्वातन्त्र्येति**। क्रत्वर्थनिषेधत्वे हि क्रत्वर्थत्वात् पारतन्त्र्यं स्यात् पुरुषार्थनिषेधत्वे च पुरुषार्थत्वात्स्वातन्त्र्यम्।

५४१। १

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ३३।

तच्च वाक्यद्वयेन संबन्धद्वयबोधने भवेद् न त्विहेत्यर्थः । विधिनिषेधयोर्वि-षयभेदमुक्तमुपसंहरति **तस्मादिति** । यदा च निषेधस्य रागप्राप्तार्थता तदा इष्टादिकर्मणः पुण्यमात्ररूपत्वाद्व्रीह्यादिभावस्य कर्मजन्यत्वाऽसंकीर्तनरूपो हेतुः सिद्ध इत्याह **आकाशादिष्विवेति** । अत्र भाष्यकारैर्न हिंस्यादि-त्युत्सर्गः अग्नीषोमीयमालभेतेत्यपवाद इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । विशे-षविहितस्यार्थस्य सामान्यविधिनापि विषयीकारे ह्युत्सर्गापवादन्यायः । यथा ऽऽहवनीये जुहोति पदे जुहोतीति होममात्रस्याहवनीयान्वयवि-धिना पदहोमस्यापि विषयीकारे पदहोमान्वयविशेषविधिना बाधात्तदितर-परत्वं सामान्यशास्त्रस्य । अत्र तु वर्णितेन न्यायेन निषेधस्योत्पत्तिसमय-एव पुरुषार्थहिंसाविषयत्वान्न क्रत्वर्थहिंसानुप्रवेश इत्याशङ्क्याह **अयमेवार्थ ५४१ । १८ इति** । एकस्य निषेधविधेः स्वविषयस्य क्रत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन च विनियोगे विरोधात् सामान्यविषयत्वे च पुरुषार्थहिंसासु सावकाशस्य न क्रत्वर्थहिंसा-निषेधविषयत्वं तदा ह्यधिकारान्तरानुप्रवेशित्वेन सापेक्षत्वं स्यादिति यो विषयनिष्कर्षः कृतो ऽयमेवाविशेषप्रवृत्तत्वेनावभासमानशास्त्रस्य विशेषत्याज-नलक्षणगुणसाम्यादुत्सर्गापवाद इत्युक्त इत्यर्थः । अवहन्तिना फलीकृतेषु कण्डितेषु । ते ऽनुशयिन इह लोके व्रीहियवा इत्येवंरूपेण जायन्ते । यो यो ह्यनुशयिभिः संश्लिष्टमन्नमत्ति स एव च यो रेतः सिञ्चति स्त्रियामृतु-काले तद्रूप एव तद्भाव एव तत्समानाकारतामित्यर्थः । भवति प्रतिपद्यते अनुशयी । तथा च मनुष्यान्मनुष्यो जायते पश्वादेश्च पश्वादिरिति* ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्य-
परमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	६	९३
सूत्राणि	२७	३१८

---

* अत्र षष्ठम् अन्याधिष्ठिताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४–अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् २४ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् २५ रेतःसिग्योगो ऽथ २६ योनेः शरीरम् २७ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

५४२ । १४

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

कर्मफलस्य यातायात*रूपत्वेन वैराग्यं† निरूपितम् । इदानीं विरक्तस्य तत्त्वम्पदार्थविवेकार्थं द्वितीयः पाद आरभ्यते । तत्रापि न स्थानतोऽपी‡त्यतः प्राक् त्वंपदार्थो विवेचितः तत आरभ्य§ तत्पदार्थः । आद्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह **तस्यैवेति** । यस्य पूर्वस्मिन्पादे जाग्रदवस्थायामिहलोकपरलोकसंचार उक्तः तस्यैवेत्यर्थः । प्रयोजनमाह **स्वयंज्योतिष्ट्वेति** । जाग्रदवस्थायां ह्यादित्यादिसंकराद् दुर्विवेकमात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं तत्र यदि स्वप्नोऽपि सत्यः स्यात् तदवस्थं दुर्विवेकत्वमिति तन्मिथ्यात्वमुच्यते । मनस्तु स्वप्ने सदपि दृश्यत्वान्नात्मभासकम् । आदित्यादीनां दृश्यत्वाविशेषेऽपि स्वरूपतोऽपि व्यतिरेकसमर्थनार्थमर्थवती मिथ्यात्वचिन्ता । आरम्भणाधिकरणे‖ समस्तभेदमिथ्यात्वोपपादनादजामित्वाय प्रपञ्च्यते इत्युक्तिः । रथादिसर्गाम्नानाद्रथाद्यभावाम्नानाच्च संशयमाह **किमिति** । सर्वविकारमिथ्यात्वस्याधस्तात्साधनाद् न पूर्वपक्षिणो दृष्टान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह **यद्यपीति** । स्वप्नस्य व्यावहारिकत्वमस्ति न वेति चिन्त्यतइत्यर्थः । अनेन प्रपञ्च्यतइत्येतद्विवृतम् । द्वयोर्लोकस्थानयोः संधौ भवतीति संध्यमिति भाष्यं न युक्तं स्वप्नस्येहैव लोकेऽनुभवादित्याशङ्क्याह **ऐहलौकिकेति** । यथा लोके ग्रामसंधिर्द्वौ ग्रामौ भजते एवं स्वप्न उभौ लोकौ लक्षणतः स्पृशति तत्र परलोकस्यैतल्लोकवर्तिचक्षुराद्यजन्यरूपादिसाक्षात्कारवत्त्वं व्यापारविरहाच्चेदनैहलौकिकत्वं स्वप्नस्य तर्ह्यैहलौकिकसुषुप्तेरप्यनैहलौकिकत्वं स्यादत आह **रूपादिसाक्षात्कारोपजननादिति** । चक्षुरादिशब्दो गोलकाभिप्रायः करणानां लोकद्वयेऽप्यविशेषात् । स्वप्नस्य परलोकलक्षणवत्त्वमुक्त्वा इहलोकलक्षणवत्त्व-

१४३ । १

* आयातायातरूपत्वेनेति १ पु॰ पा॰ ।

† पूर्वं वैराग्यमिति २ पु॰ पा॰ ।

‡ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ ११ ।

§ तदारभ्येति १-३ पु॰ पा॰ ।

‖ व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ १४ ।

माह **पारलौकिकेति** । अत्रापि पारलौकिकसुषुप्तेरपारलौकिकत्वव्यावृत्तये न च न रूपादीत्युक्तम् । संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हतीति भाष्यमयुक्तम् आरम्भणाधिकरणादौ सर्वकार्यमिथ्यात्वसमर्थना*दत आह **ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारादिति** । स्वप्नसत्यत्वं वक्तुं न शक्यते इदं- ५४३ । ५
रजतादिबोधेष्विव बाधविरोधादित्याशङ्क्याह **अयमभिसंधिरिति** । ज्ञानं सर्वं यथार्थमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः । तर्हि स्वप्नोदाहरणमयुक्तं सर्वभ्रमेषु विप्रतिपत्तेरविशेषादत आह **प्रकृतोपयोगितयेति** । स्वप्रकाशत्वश्रुतौ प्रकृतमत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति बाधकत्वासिद्धिमुपपादयितुं पराभिमतबाधकस्वरूपमनुवदति **समानगोचरे इति** । समानगोचरविरुद्धार्थज्ञानयोरपि सत्प्रतिपक्षयोरिव न बाध्यबाधकत्वमित्यत उक्तं **बलवदबलवत्त्वेति** । तत्र तावदिदंरजतादिज्ञानानां नेदंरजतादिज्ञानानां च विरोधाभावमाह **नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवदबलवत्त्वनिश्चय** इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । नीलोत्पले रात्रौ रक्तत्वभ्रमो भवति तमुपपादयति **एवमुत्पलमपीति** । **तस्मादपीति** । अपिकारेण प्रागुक्तं विरोधाभावं समुच्चिनोति । विवादास्पदं प्रत्यया इति नियतलिङ्गत्वात्सामानाधिकरण्यम् । रथैर्युज्यन्तइति रथयोगा अश्वादयः । पथो रथमार्गान् । **बहुश्रुतिसंवादादिति** । बहुश्रुतयः स हि कर्तेत्याद्या उदाहृता भाष्ये प्रमाणान्तरयुक्तमनुमानं वक्ष्यमाणं प्राज्ञकर्तृकत्वहेतुकम् । **भाक्तत्वेनेति** । भक्तिः संकोचः । तमेवाह **जाग्रदिति** । बहुश्रुतिविरोधादित्येतत्स्पष्टयति **अत एवेति** । कर्तृश्रुतिः स हि कर्तेत्येषा बार्हदारण्यकी शाखान्तरश्रुतिस्तु य एष सुप्तेष्वित्याद्या काठशाखागता । अनुमानान्तरं वक्ष्यमाणमित्युक्तं तदाह **प्राज्ञेति** । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्याह **न च जीवकर्तृकत्वादिति** । य एष सुप्तेष्विति वाक्यस्याधस्तात् प्राज्ञ- ५४४ । १३
स्यैव परमात्मन एव प्रकृतत्वादित्यर्थः । विमतिपदं सत्यं स्वप्नत्वात् संवादिस्वप्नवदित्याह **अपि चेति** । ब्राह्मणा अयनमाश्रयो यस्य स तथा । स्वयं तु ब्राह्मणाभास इत्यर्थः । तथाविधेनोक्तमपि स्वप्ने सत्यं भवति

मिथ्यात्वसाधनादिति २ पु॰ पा॰ ।

किं पुनरन्यदिति भावः । **प्रियव्रतं** प्रियव्रतनामानं कं चित् । **उर्वरा** सर्वसस्या भूः ।

यदुक्तं क्षीरदधिवत्कालभेदेनैकस्य शुक्तिरजतात्मकत्वादविरोधो

५४५ । ३ रजतशुक्तिज्ञानयोरिति तत्राह **न तावत्क्षीरस्यैवेत्यादिना** । ईश्वरस्य राजादेर्गृहे वस्तुतो यदीदं रजतं स्यात्तर्हि कालान्तरे ऽपि शुक्तिर्न स्याद् राजमन्दिरगतरजतकुम्भवदित्युक्तम् इदानीं यदापि रजतत्वेनानुभूयते तदैव पुरुषान्तरे विसंवादादपि न वास्तवं रजतत्वमित्याह **न चेतरस्येति** । अन्यो ऽनाकुलेन्द्रियस्तस्य शुक्तिभावं नानुभवतीत्येतन्नेति व्यतिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह **प्रत्येति चेति** । शुक्तिभावमित्यनुषङ्गः । शुक्तिरजतात्मकमेकमेव वस्तु ग्रहणसामग्रीभेदात्कदा चिच्छुक्तित्वेन ज्ञायते कदा चिद्रजतत्वेन ज्ञायते । मा भूत्परिणाम इति यदुक्तं तद् दूषयति **न चोभयरूपमिति** । इष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह **न मरीचिभिरिति** । **तृष्णजः** पिपासोः । स्वपितृषोर्नजिङिति तृषेर्नजिङ्प्रत्ययः । **उदन्या** पिपासा । ननु मा कुर्वन्तु मरीचयस्तोयसाध्यामर्थक्रियां सन्तु च तोयं का बाधा तोयस्य ह्यात्मकत्वादित्याशङ्क्याह **न च तोयमेवेति** । पिपासोपशमकमुदकमित्येकरूपस्य सति संभवे न प्रयोजकद्वैविध्यं कल्प्यमित्यर्थः । कल्पने च व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिमप्याह **तदर्थेति** । ननु न कल्प्यते किं तु दृश्यते इत्याशङ्क्य प्रयोजकद्वैविध्याभ्युपगमेनापि परिहरति **अपि चेति** । मरीचिषु तोयमवभासमानमर्थक्रियायामसमर्थमिति भासेत समर्थमिति वा । नाद्य इत्याह **असमर्थविधेति** । असमर्थस्य विधा प्रकारस्तं पतति प्राप्नोति तथोक्तम् । यथा मरीचीन् शुद्धानित्यर्थः । पूर्वं क्षीरस्येव दधि न रजतस्य शुक्तिः परिणाम इत्यर्थं दूषणमभाणि संप्रति प्रतीतिरपि तथा नास्तीत्याह

,, । १९ **न च क्षीरदधिप्रत्ययवदिति** । आचार्यादौ न परिणामः किं त्वपेक्षामात्रम् । एवं तावज् ज्ञानद्वयस्य विरुद्धार्थत्वविषयत्वमुक्तम् अथ यदुक्तं बाध्यबाधकभावो न ज्ञानयोर्निर्णीयते स्वगोचरशूरत्वाद् द्वयोरिति तच स्वगोचरशूरत्वे ऽप्यर्थाद्विरोधमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । इदानीं बाध्यबाधकभावं निगमयति **तत्रापीति** । परं शुक्तिज्ञानमबाधित्वैव पूर्वं रजतज्ञानं जायते कुतः परस्यागामित्वाद् भविष्यत्वादप्राप्तेस्तन्निषेधस्य पूर्वेण कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु

तर्हि पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयशूरत्वादुभयोरिति तत्राह **पूर्वं पुनरिति**। सत्यं तथापि पूर्वप्रतीतार्थाभावबोधित्वात् तस्य बाधकमित्यर्थः। स्वविषयशूरत्वेऽपि अर्थाद्विरोधं वक्ष्यतीत्यवादिष्म तमाह **न च वर्तमानरजतावभासीत्यादिना**। वर्तमानरजतावभासि विज्ञानमत एवास्य रजतस्य भविष्यत्तामगोचरयद् भविष्यता शुक्तिप्रत्ययेन स्वसमानवर्तिनीं शुक्तिं गोचरयता न बाध्यते कुतः कालभेदेन विरोधाभावादित्येतन्न च युक्तमिति योजना। अत्र हेतुमाह **मा नामेति**। अस्य रजतस्य भविष्यत्ता मा ज्ञासीन्नाम मा प्रकाशयतु नाम। **उपकारभावहेतुमिवेति***। इदं रजतमुपकारकं रजतत्वात्संमतवदिति यथेत्यर्थः। विनाशं प्रत्येति वस्तु येन स विनाशप्रत्ययो विनाशः कारणम्। रजतज्ञानकालमारभ्य यावच्छुक्तिज्ञानकालं रजतविनाशहेत्वदर्शनात् स्थायित्वे शुक्तित्वरजतयोरेकदैकत्र विरोधादर्थाद् बाध्यबाधकत्वं ज्ञानयोरित्यर्थः। अनुमानानुगृहीतप्रत्यक्षेण गृह्यमाणं रजतं चिरस्थायीति गृह्यते इति व्याख्यास्यति। तेन तद्रजतं भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानस्य यः कालः तं व्याप्नोतीति वार्तिकार्थः। ननु यथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं कालान्तरवर्तिनीं सत्तां† गृह्णाति एवं रजतप्रत्यक्षमपि भविष्यत्तां रजतस्य ग्रहीष्यति अत आह **न च प्रत्यभिज्ञेति**। **अत्यन्ताभ्यासवशेनेति**‡ सूक्ष्मकालव्यवधानागणने हेतुः। परिच्छेदानन्तरक्षणे अनुमानस्य प्रत्यक्षं प्रति सहकारित्वानदा च तस्य विनश्यत्त्वाद्विनश्यदवस्थत्वोक्तिः। एतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमविवेचयन्तः सौगता अनुमानगम्योऽपि संतानोऽनुगतरूपः प्रत्यक्षाध्यवसेयः स्वलक्षणग्रहणादध्युपर्यवसेय इत्याहुरित्यर्थः। इदंरजतादिभ्रमाणां बाधमुपपाद्य प्रकृते योजयति **एतेनेति**। स्वप्नस्य य आख्यातो ब्राह्मणाभारस्तेन सह जागरणे गत्वा आख्याते त्वया ममैतदुक्तमित्यभिधाने तेन च नेत्युक्ते विसंवादात्तत्रापि स्वप्ने न सत्यत्वमिति शेषः। भाष्यमुपादाय व्याचष्टे **रजन्यामिति**। भारतवर्षे वासरमिति भारतग्रहण- ५४७।१४ व्यवच्छेद्यमाह **रजनीति**। भारतवर्षे यो रजनीसमयस्तस्मिन्नपीत्यर्थः। केतुमालमिति मेरोः पश्चिमदेशः।

(margin: ५४६।९)

---

* उपकारहेतुभावमिवेतीति २ पु॰ पा॰। † तत्तामिति २ पु॰ पा॰। ‡ अत्यन्ताभ्यासादितीति २ पु॰ पा॰।

ननु कुञ्जरारोहादिदर्शनं स्वप्ने सूचकं तच्च सत्यमिति कथं
५४७ । १८ मिथ्याभूतस्य स्वप्नस्य सूचकत्वं सूत्रे उच्यते तत्राह तच्च स्वरूपेणेति। विषयाविशेषितरूपेण ज्ञानमात्ररूपेण सत्। तच्च न सूचकम्। यतः कुतश्चिज् ज्ञानाद्यस्य कस्य चित् सूचनप्रसङ्गात्। असत्तु दृश्यं तस्मात्तदुपहितं दर्शनं सूचकम्। तच्च मिथ्यैवेत्यर्थः। यदि सूचकत्वं स्वप्नस्यापेयते तर्ह्यर्थक्रियाकारित्वमहत्त्वसंयोगाज् जाग्रद्वद् ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वागबाधः स्यात्। अतश्च पूर्वापरविरोध इत्याशङ्क्याह अत एवेति। अस्ति मिथ्याभूतस्त्याद्युपहितस्यापि स्वप्नदर्शनस्य व्यावहारिकं सत्त्वम्। अत एवाद्राक्षं स्वप्नमहमिति मिथ्यार्थोपहितं स्वप्नदर्शनमनुमन्यते। युक्त्या तु तस्य मिथ्यार्थोपहितत्वान्मिथ्यात्वमुच्यते। अर्थस्तु स्वाप्नो मिथ्या न च व्यावहारिकमपि सत्त्वं तस्यास्तीति न पूर्वापरविरोध इत्यर्थः। स्वप्नः सत्यः प्राज्ञकर्तृकत्वादित्यनुमिते न चास्माभिरिति भाष्येण स्वप्नस्य प्राज्ञकर्तृकत्वमभ्यनुज्ञायते तत्र हेतुस्वीकारे हेतुमत्सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह **प्राज्ञव्यापारत्वेनेति**। तस्याभिधानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यमिति भाष्योदाहृतश्रुतौ तृतीयशब्दार्थमाह **बन्धमोक्षयोरिति**। सगुणब्रह्मोपासनफलमीश्वरसायुज्यं हि न बन्धो दुःखाभावान्न मोक्षो भेदाश्रयत्वादतो
५४८ । ४ ऽन्तरालवर्तीत्यर्थः। **उपपादितं* प्रथमसूत्रे इति**। प्रथमसूत्रे हि स्वप्रकाशस्याप्यविद्याविषयत्वसमर्थनाज् जीवस्यैश्वर्यतिरोधानम् अविद्यादेर्मिथ्यात्वेन तत्त्वसाक्षात्कारान्निवृत्तेरभिव्यक्तिश्च समर्थितेति अध्यासात्मकश्च देहयोगः समर्थित इत्यर्थः।

सुप्तेषु प्राणेषु य एष साक्षी जागर्ति न स्वपिति। कथं न स्वपित्यत आह कामं कामं तं तमभिप्रेतं विषयं निर्मिमाणो जागर्ति यस्तदेव शुक्रं शुद्धममृतं ब्रह्मोच्यते। वृणीष्वेति नचिकेतसं प्रति मृत्युवचनम्। काम्यपुत्रादीनां कामभाजं प्रकामभाजमतिशयभाजम्। तद् ब्रह्म कश्चित् कश्चिदपि नात्येति उशब्द एवार्थे। नात्येत्येवेत्यर्थः। अथो स्वयं ज्योतिष्ट्वकथनानन्तरम्। अन्ये आहुः। अस्यात्मनो जागरितदेश एवैष यः स्वप्नः। अत्र हेतुमाह यानि हि जाग्रत्पुरुषः पश्यति तान्येव सुप्तोपि पश्यतीति। बहि-

* कृतोपपादनमिति मुद्रितभामतीपु॰ पा॰।

त्कुलायादिति । स्वप्नावस्थायां प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं कुत्सितं नीडं शरीरं तस्मात्कुलायाद्बहिश्चरित्वा तस्मिन्नभिमानमकृत्वेत्यर्थः । स आत्मा यत्रकामं यत्र कामो भवति तत्र विषये ईयते गच्छति । स्वप्नया स्वप्नरूपया ऽन्तःकरणवृत्त्येत्यर्थः । स्वयमात्मा जाग्रद्देहं विहत्य निश्चेष्ट-मापाद्य । देहव्यापारो ह्यात्मभोगार्थः भोगार्थं कर्मणश्चात्मा कर्ता तदा च जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे सति देहपातादात्मा विहन्तेत्युच्यते । तथा स्वप्नदेहमदृष्टद्वारा स्वयं निर्माय स्वेन भासा वासनाजन्यज्ञानेन युक्तः स्वेन ज्योतिषा तत्साक्षिचित्प्रकाशेन इत्थम्भूतः प्रस्वपिति वासनामयीर्वृत्तीः पश्यन्नास्त इत्यर्थः । देवमीश्वरमहमस्मीति ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य सर्वपाशा-नामविद्यादिबन्धानामपहानिर्भवति । क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममरणयोर्हेत्वभावात् प्रहाणिरिति निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा सगुणोपास्तिफलमाह **तस्येति** । तृती-यत्वं विश्वैश्वर्यस्योपपादितं देहभेदे देहवियोगे सति विश्वैश्वर्यं भवती-त्यर्थः । तत्र च भोगान् भुक्त्वा ब्रह्मविद्याभिव्यक्तौ केवलो ऽद्वितीय आप्त-कामः प्राप्तपरमानन्दः परानन्दात्मा भवतीति क्रममुक्तिरुक्ता । भाष्ये ऽरणि-निहिताग्न्युदाहरणमरण्योर्निहतो जातवेदा इत्यादिशास्त्रदृष्ट्यपेक्षं लोकदृष्ट्य-पेक्षं भस्मच्छन्नोदाहरणम्* ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ ५४८ । ६

जीवस्य स्वप्रभत्वाय स्वप्नमिथ्यात्वमीरितम् ।
अथास्य ब्रह्मभावाय सुषुप्तिः क्वेति चिन्त्यते ॥

आसु तदा नाडीषु इत्यादिसप्तमीनिर्देशात् ताभिः प्रत्यवसृप्ये-त्यादिसमुच्चयनिर्देशाच्च संशयमाह **तत्र किमिति** । प्रयोजनमाह **एतदत इति** । वस्तुतो ब्रह्मण एव सतो जीवस्य तद्वैपरीत्यं भ्रमः । तद्यदि निवृत्ते ऽपि सुषुप्तौ विपर्यासे नाडीषु पुरीतति वा तिष्ठेद् न तु ब्रह्मता-दात्म्यं भजेत जीवस्तदा ब्रह्मभावे विपरीतज्ञाननिवृत्तिरप्रयोजिका स्यादि-

---

* अत्र प्रथमं संध्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६–संध्ये सृष्टिराह हि १ निर्मा-तारं चैके पुत्रादयश्च २ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ३ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ४ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ५ देहयोगाद्वा सो ऽपि ६ ॥

त्यर्थः । ननु दण्डायमानभावरूपाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मभावः सुषुप्तौ तु नाड्यादिस्थस्य तदनिवृत्तमिति न ब्रह्मभावः ततो नाड्यादेः सुषुप्तिस्थानत्वाभा-

५४८ । १२ वचिन्ता निष्प्रयोजनेत्याशङ्क्याह **अविद्यानिवृत्तावपीति** । यावद्यावद्धि प्रतिबन्धनिवृत्तिस्तावत्तावद् ब्रह्मभावो ऽप्याविर्भवेत् । तत्र यदि मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ न ब्रह्मभावः श्रुत्योच्येत तर्ह्यज्ञाननिवृत्तावपि न ब्रह्मभाव इति श्रुतेराशयः स्यात् ततो ब्रह्मभावाय कारणान्तरं स्याद् नाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवृत्ती इत्यर्थः । तर्हि तदेव कारणान्तरं ज्ञानमस्तु नेत्याह **तच्चेति** । कर्म ह्यभूतप्रादुर्भावफलं ज्ञानं त्वविद्यानिवृत्तिमात्रफलमित्यर्थः । विपरीतज्ञाननिवृत्तिरविद्यानिवृत्तेरप्युपलक्षणम् । न तु विपरीतज्ञानमेवाविद्येति भ्रमितव्यम् । समूलकाषमविद्याया अकाषादित्युपरितनग्रन्थे मूलशब्देन भावरूपाऽविद्याया अभिधानात् । तर्ह्यविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मभावं ज्ञानमभिव्यनक्तु नेत्याह **विपरीतज्ञाननिवृत्तेरिति** । चशब्देनाविद्यानिवृत्तेरप्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः । **मात्रयेति** । स्तोकप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपेणेत्यर्थः । तया विपरीतज्ञाननिवृत्त्या तावत्तदवस्थानो ब्रह्मभावावस्थानो भवति जीवस्तावच्छब्देन न सर्वात्मना तदवस्थानो मूलाविद्यायाः स्थितत्वादित्यर्थः । लौकिकं विकल्पोदाहरणमुक्त्वा वैदिकमाह **यथा निरपेक्षा इति** । निरपेक्षा इति समुच्चयासंभवार्थम् । **आयतनश्रुत्या चेति** । सदायतना इत्यत्रत्यायतनस्य सप्तम्यर्थत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तबीजमाशङ्क्याह **यत्रापीति** । नन्वत्र प्राणप्राप्तिः प्रतीयते कथं नाडीब्रह्मसमुच्चयः तत्राह **प्राणशब्दमिति** । पदार्थमुक्त्वा प्रस्तुतवाक्यमेव योजयति **अथास्मिन् प्राण इति** । इतिवचनाद्यत्रापि नाडीब्रह्मणोः समुच्चयश्रवणमिति योजना । **तथापीति** । तत्रापीत्यर्थः यत्रापीत्युपक्रमात् । निरपेक्षसप्तमीश्रुतिभ्यां यदि नाडीपुरीततोर्निरपेक्षमाधारत्वं का तर्हि समुच्चय-

५४९ । १६ श्रवणस्य गतिरत आह **इमास्त्विति** । नाड्यस्तावत् स्वतन्त्रा एवाधारः पुरीतद्ब्रह्मप्राप्ती तु नाडीद्वारा भवतः परस्परं चानपेक्षे तत्र समुच्चयश्रवणाभावात् कदा चिच्च नाडीनां पुरीतद्ब्रह्मसमुच्चये ऽपि कदा चिदनपेक्षस्थानत्वाद्विकल्पसिद्धिरित्यर्थः । बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन बृहद्रथन्तरयोर्विधानाद्विकल्पः । **एवमेषो ऽपृदोष**

इति । व्रीह्यनुष्ठानपक्षे यवशास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागो ऽप्रतीताप्रामाण्यस्वीकारः तथा प्रयोगान्तरे यवेषु उपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य प्राक्स्वीकृताप्रामाण्यत्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानमिति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः । एवं यवानुष्ठानपक्षे ऽपि व्रीहिशास्त्रे चत्वार इत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पः । ननु यदि व्रीहियवौ द्वौ विहितौ तर्ह्याग्नेयादिवत्समुच्चयः किं न स्यादित्याशङ्क्य निराकुर्वन् गतिरन्या न विद्यते इत्येतत्प्रपञ्चयति **प्रकृतक्रतुसाधनीभूतेत्यादिना** । मा भूद्वाक्यद्वयसामर्थ्यात् समुच्चयः अङ्गसहितप्रधानानुष्ठापकप्रयोगवचनो व्रीहियवौ समुच्चाययतु तत्राह **न चैताविति** । ननु मा मिश्र्येतां व्रीहियवावुभयविध्यर्थवत्त्वायैकस्मिन्नेव प्रयोगे व्रीहिभिरेकवारं यवैरप्यपरवारमिज्यता*मिति गत्यन्तरमाशङ्क्याह **न चाङ्गानुरोधेनेति** । प्रकृतौ बृहद्रथन्तरे पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वेन विहिते विकल्प्येते विकृतौ गोसवाख्यैकाहे ऽतिदेशेन प्राप्तुतः । तत्रापि विकल्पप्राप्तौ गोसवे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादित्यङ्गभूतबृहद्रथन्तरसाहित्यवचनात् पृष्ठस्तोत्रमावर्तते बृहतैकवारं रथन्तरेणैकवारमिति । एवमिहाङ्गभूतव्रीहियवानुरोधेन प्रधानाग्नेययागस्याभ्यासो न युक्तः । कारणमाह **अश्रुत इति** । तत्र ह्युभे कुर्यादित्यङ्गसाहित्यश्रवणात्तस्य च प्रधानस्तोत्रावृत्तिव्यतिरेकेणासंभवात्तात्पर्यवृत्त्या प्रधानाभ्यासः श्रुतः नैवमत्र व्रीहियवाभ्यां यजेतेति श्रवणमस्ति येनावृत्तिः स्यादित्यर्थः । एवं सत्यङ्गविधिमात्रात्प्रधानावृत्तिः प्रकल्प्या सा चायुक्तेत्याह **अङ्गानुरोधेन चेति** । न हि स्थालानि संपन्नानीति भुक्तवतापि पुनर्भोक्तव्यमेवमिहापीत्यर्थः । ननु साहित्याश्रवणे ऽप्यङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासो दृश्यते यथा सोमेन यजेतेति श्रुतस्य सोमयागस्यैन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णात्याश्विनं गृह्णातीत्यादिग्रहणरूपाङ्गानुरोधेनावृत्तिरित्याशङ्क्याह **न चाङ्गभूतेति** । ननु कथमत्र प्रधानस्याङ्गानुरोधेनावृत्तिः यावतैन्द्रवायवादिवाक्येभ्य एव द्रव्यदेवतासंबन्धाभिधानात्तद्द्वारा ऽनुमितयागा विधीयन्ते सोमेन यजेतेति तु तेषां यागानां समुदायानुवाद इत्याशङ्क्याह **सोमेन यजेतेति हीति** । इदमत्राकूतम् । न समुदायानुवादत्वं सोमवाक्यस्य प्रत्यभिज्ञानाभावात् । ऐन्द्रवायवादिशब्दा हि

५५० । ३

,, । १३

* इज्यतामिति नास्ति २ पु॰ ।

रसमभिदधति सोममभिषुणोति सोमं प्लावयती*त्यादिवाक्ये रसस्य प्रस्तुतत्वात् । सोमशब्दश्च लतावचनः ततश्च लताविशिष्टयागविधिरयं कथमनुवादकः स्यात्† । प्रत्यक्षे च यागविधावानुमानिकविधिकल्पना ऽनुपपन्ना । तस्मात्सोमेन यजेतेत्येवापूर्वविधिः इतराणि त्विन्द्रवाय्वादिविशिष्टग्रहणाख्यसंस्कारविधायकानीति द्वितीये निरूपितमिति ।

भवत्वपूर्वविधिस्तथापि कथमावृत्तिसिद्धिः । सोमवाक्यविहितसोम-
५५० । १४ यागे इन्द्रवाय्वादिदेवता विकल्पेन विधीयन्तां नेत्याह **तत्र चेत्यादिना**। एवं ह्यत्र विकल्पः स्याद् यदीमानि देवताविधानानि द्रव्यं वा सर्वं सकृत् त्यक्तुं शक्यम् । न तावद् द्रव्यस्य सकृत् त्यागसंभवो दशमुष्टीर्मिमीते इति विधेः सोमस्य विपुलत्वात् । न च दशापि मुष्टयो लतारूपेण व्यज्यन्ते अभिषुणोत्यभिप्लावयति गालयतीत्यर्थं इत्यादिना रसभावेन यागोपयोगावगमात् तस्य च नियतपरिमाणोदककलशजलैः सेकात् । न च सर्वो ऽपि रसः सकृत् त्यज्येत नानादेवतोद्देशेन गृह्यमाणत्वादित्याह **इन्द्रवाय्वादीति** । ननु प्रतीन्द्रवाय्वादिकं ग्रहणानि विकल्प्यन्तां तत्राह **प्रादेशमात्रेष्विति** । प्रादेशमात्रेण हि पात्रेण एकैकेनेन्द्रवाय्वादिभ्यो रसो गृह्यते न चैकैकस्मिन्पात्रे कृत्स्नो रसः संमातीत्यर्थः । **ग्रहणानी**त्यस्य व्याख्यानं **पृथक्कल्पनानीति**‡ । एवं द्रव्यस्य सकृत्त्यागासंभवमभिधाय देवताविध्यसंभवमाह **न तु सोमयागोद्देशेनेति** । एषु हि वाक्येषु गृह्णातीति ग्रहणान्वयो देवतानामवगम्यते अतः कथं यागे देवताविधिरित्यर्थः । ग्रहणमात्रे त्वपर्यवसानादर्थाद्देवतानां यागान्वयः । दशमुष्ट्यादिग्रन्थं स्वयमेव व्याचष्टे **न च प्रादेशमात्रमित्यादिना** । प्रादेशमात्रे ऊर्ध्वत्वप्रतीतिः तर्ह्येव घटते यदि विस्तारः प्रादेशादूनस्तिर्यक्प्रसारे ह्यूर्ध्वत्वं न स्यात् ततो ऽल्पत्वविशेषणद्वयेनोक्तं **तुल्यार्थतयेति** । एकसोमसंस्कारप्रयोजनतयेत्यर्थः । लिङ्गदर्शनान्याह **अत एवेति** । विकल्पे ह्येक एव प्रयोगः
५५१ । ८ स्यादित्यर्थः । समुच्चये सत्युपपद्यमानं क्रमं दर्शयति **आश्विन इति** । दशानां ग्रहाणां मध्ये आश्विनो ग्रहणकाले दशमत्वेन गृह्यते होमकाले

---

* स्रावयतीति १ पु· पा· ।   † अनुवादः स्यादिति २ पु· पा· ।
‡ अकल्पनानीति ।

तृतीयत्वेन हूयतइत्येतद् विकल्पे सति न युज्यते । एकत्वेन दशमत्वाद्ययोगात् । तथा विकल्पे सति ग्रहणकाले ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रत्व*मैन्द्रवायवप्राथम्यवत्त्वं न स्यादेकत्वे प्रथमचरमभावायोगादित्यर्थः । नन्वेवमपि ग्रहणान्यावर्तन्तां† कथं यागावृत्तिस्तत्र श्रुत्याद्यभावाद् यतोऽङ्गानुरोधेन प्रधानावृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य सामर्थ्यमाह **तेषां चेति । कां चन** ५५१ । १२ **देवतामिति ।** इन्द्रवाय्वादीनां मध्ये एकामित्यर्थः । **इह त्विति ।** व्रीहियववाक्ये इत्यर्थः । व्रीहियवसमुच्चये हि यागाभ्यासकल्पना स्यात्तत्र च प्रमाणाभावादित्यर्थः । न केवलं व्रीहियवसमुच्चये प्रमाणाभावः प्रमाणविरोधोऽपीत्याह **पुरोडाशस्य चेति ।** पुरोडाशचोदनयैवौषधिद्रव्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्प्राप्ते व्रीहयोऽपि पक्षे प्राप्तास्तत्राप्राप्तांशपूरणार्था व्रीहिश्रुतिर्व्रीहिभिरेवेति गमयेत्तत्र यवसमुच्चये व्रीहिश्रुतिबाधः स्याद् एवं यवश्रुतेरपि नियमार्थत्वाद् व्रीहिसमुच्चये तद्बाध इत्यर्थः । **एकार्थतयेति ।** एक‡पुरोडाशार्थतयेत्यर्थः । एवं गत्यन्तराभावाद्व्रीहियवयोर्विकल्पमुक्त्वा प्रकृते गत्यन्तरसद्भावाद्विकल्पाभावमाह **न तु नाडीत्यादिना ।** भाष्ये समुच्चयश्रुत्यनुरोधादसमुच्चयश्रुतिर्नेयेति प्रतिज्ञामात्रमिव भाति ततोऽभिप्रायं स्फोरयति **सापेक्षश्रुत्यनुरोधेनेति ।** निरपेक्षता ह्यपेक्षाभाव उत्सर्गः तस्य सापेक्षताऽपवादिकेत्यर्थः । **न विकल्प इति ।** विकल्पफलको ऽभ्युच्चय इत्यर्थः । एवं तावत्तुल्यबलश्रुत्यभावान्न नाड्यादीनां विकल्प इत्युक्तम् । इदानीमतुल्यार्थत्वाच्च न विकल्प इत्याह **अभ्युपेत्येत्यादिना ।** जीवोपाधिरन्तःकरणादिर्न्नाडीपुरीततोराश्रितः जीवस्तु न क्वापीति कथमाधारत्वेन तुल्यार्थतेत्यर्थः । ननु सर्वदा जीवस्य ब्रह्माभेदे सुषुप्तौ किमित्याधारत्वोपचारस्तत्राह **उपाधीनामसमुदाचारादिति ।** अव्यक्तेरित्यर्थः । ननु तादात्म्यादुपाध्युपशान्तेश्च यथा सुषुप्तौ जीवस्य ब्रह्माश्रयत्वोपचार एवं जीवोपाध्याधारत्वात्सुषुप्तौ नाड्यादेर्जीवाश्रयत्वोपचारोऽस्तु तत औपचारिकाश्रयत्वेन तुल्यार्थत्वमत आह **सुषुप्त-** ५५२ । २० **दशारम्भायेति ।** सुषुप्तिप्राक्काले उपाधिद्वारेण जीवस्य नाड्याश्रयत्वमुप-

---

* ऐन्द्रवायवत्वमिति २ पु॰ पा॰ । † आवर्त्यन्तामिति ५ पु॰ पा॰ ।
‡ एकशब्दो नास्ति ७ पु॰ पा॰ ।

चरितुं शक्यं तेन सुषुप्तौ उपाधीनां लीनत्वादित्यर्थः । **न समप्रधानतयेति ।** समप्रधानत्वे हि नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु त्रिष्वपि जीवस्थानं स्यात् तदा च न ब्रह्मभाव इति समप्राधान्यं निरस्यं* तन्निरासश्च विकल्पनिरासोपलक्षणार्थम् इत्यर्थः । **नीतार्थं** गतार्थम् । **तद्यत्रैतदिति ।** नाडीष्वादित्यरश्मीनां प्रवेशः पूर्ववाक्यउक्तस्तत्रैवं सति यत्र यस्मिन् काले एतत् स्वप्नं सुप्तः कुर्वन् ओदनपाकं पचतीतिवत् स्वापस्य द्विप्रकारत्वात् सुषुप्तसिद्ध्यर्थं विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरण इत्यर्थः । विषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात् संप्रसन्नः सन् स्वप्नं न विजानाति तदा आसु रश्मिपूर्णासु नाडीषु सृप्तः प्रविष्टो भवतीत्यर्थः । सुषुप्तमुत्थाप्य तदागमनावधिमजातशत्रुर्गार्ग्यं प्रति पप्रच्छ कुत एतदागादिति । एतदागमनं कुत आगात् कृतवानित्यर्थः:† ॥

५५४ । ४ **स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥**

आत्यन्तिकत्वेनोत्सृष्टा सत्संपत्तिः पुरोदिता ।
तस्या अविद्याशेषत्वमपवाद इहोच्यते ॥

अथ वाऽतः प्रबोधोऽस्मादिति सुषुप्त्यनन्तरं ब्रह्मणः प्रबोधश्रवणात् तदात्मनैव सुषुप्तस्तिष्ठतीत्युक्तं ततः प्रबोधः तत्संपत्तिं न गमयति सुषुप्तादन्यस्य प्र‡बोधसंभवेन सुषुप्तस्य नाडीपुरीततोरवस्थानसंभवादित्याक्षिप्यते ।

अत्र भास्करेण भाष्यकारमतेऽधिकरणानारम्भ उक्तः । येषामीश्वर एव साक्षात्संसारीति दर्शनं न तेषां पूर्वपक्षोऽवकल्पते । नापि सिद्धान्तः । ईश्वरस्य सुषुप्त्युत्थानादेरदर्शनात् । कल्पितस्य च जीवस्य स्वाप्नजीववदुत्थानाद्यसंभवादिति तत्सिद्धान्तानवबोधजृम्भितमित्याह **यद्यपीश्वरादिति ।** अवस्थात्रयानुगामि§व्यावहारिकसत्त्वोपेताविद्योपहितजीवस्य स्वप्नकल्पितजीववैलक्षण्यात्स एवोत्तिष्ठत्वन्यो वेति चिन्ता संभवती-

---

* निरस्तमिति २ पु० पा० ।

† अत्र द्वितीयं तदभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ७ अतः प्रबोधोऽस्मात् ८ ॥

‡ प्रशब्दो नास्ति १ पु० ।

§ त्रयानुयायीति ५ पु० पा० ।

त्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं तस्मात्स एवेश्वरो ऽन्यो वा जीवः प्रतिबुध्यतइति । तत्र स एवेत्ययुक्तम् । अनियमेनात्र पूर्वपक्षणात् । स एवोत्तिष्ठतीत्यस्य सिद्धान्तत्वात् । अतीतानन्तरभाष्ये च न स एव पुनरुत्थातुमर्हतीत्यभिहितत्वादत आह **स एवेतीति** । स एवेत्येतत् पूर्वपक्षत्वेन दुःसंपादमिति यतस्तस्माद्वाशब्दसमानार्थ एवकारः । तथा च स वा ऽन्यो वेति व्याख्येयो ग्रन्थ इत्यर्थः । ईश्वरो वेति पक्षोऽपि न स्थिरपूर्वपक्ष इत्याह **ईश्वरो वेतीति** । जीववच्चेतनत्वादीश्वरोत्थानसंभावना । **विमर्शावसरइति** । किं य एव सत्संपन्नः स एव प्रतिबुध्यते उत स एवाऽन्यो वेति संदेहभाष्ये इत्यर्थः । ननु स्मृतिमात्रस्यापि सुप्तोत्थितजीवैक्यगमकत्वमस्ति न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति स्मरति चात्र सुषुप्तो जाग्रद्दृष्टमतः सूत्रे अनुस्मृतीत्यनुशब्दो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह **यद्धि द्व्यहादीति** । द्वे अहनी द्व्यहः । यत एव सूत्रे ऽनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञा अत एव सो ऽहमस्मीति प्रत्यभिज्ञोदाहृता भाष्ये इत्यर्थः । भाष्यगतश्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे **अयनमिति** । इणो धातोर्घञि कृते आय इति रूपम् । **बुद्धान्ताय** बुद्धमध्याय जाग्रदवस्थायै । **प्रतियोनीति** । योनिशब्दः स्थानवचनः सन् शरीरमाह **अनाद्यनिर्वाच्येति** । अनाद्यनिर्वाच्याया अविद्याया य उपधाने भेदः संबन्धविशेषः स एवोपाधिः तेन कल्पितो जीव इत्यर्थः । यद्यौपाधिको जीवस्तर्हि सुषुप्तावुपाधिनाशान्न पश्यतीत्यत आह **उपाध्युद्भवेति** । सुषुप्तादावन्तःकरणाद्युपाधिरभिभूतो भवति संस्कारात्मना ऽवतिष्ठते न तु सर्वात्मना न पश्यतीत्यर्थः । ननु जाग्रदादावन्तःकरणादि सुषुप्तौ तद्वासनेत्युपाधिभेदाज्जीवभेदः स्याद् अतः कथं तस्यैव जीवस्योत्थानमत आह **तस्य चेति** । अविद्या भ्रान्तिज्ञानं तद्वासना चोपाधी अवच्छेदको मृद इव घटशरावादि यस्य सो ऽविद्यातद्वासनोपाधिदण्डायमानो ऽविद्यालक्षणः तस्यानादितया कार्यकारणात्मकभ्रमतत्संस्कारभावेन प्रवहतः प्रकृतिविकारयोरभेदात् परिणममानस्य सुविवेकतया तदुपहितो जीवो ऽनादिकाले ऽपि सुविवेको ब्रह्मासंकीर्णः सन् सुषुप्त्याद्यवस्था अनुभवतीत्यर्थः । अत एव यथाश्रुतग्रन्थार्थग्राहिभिः कैश्चिद्वाचस्पतिमते सुषुप्तौ भ्रमसंस्कार उपाधिर्जाग्रत्यन्तःकरणादीत्युपाधिभेदादुपहितजीवभेद-

५५४ । ७

५५५ । ८

प्रसङ्गः संस्कारस्य च सुषुप्तौ न सांकर्यवारकत्वम् । न हि घटसंस्कारो घटाकाशं व्यवस्थाप्रतीत्यादेर्पो कृतावनवकाशो । **अहरहर्गच्छन्त्य इति** । अहरहरिति वीप्सा एकस्यैव गत्यागती दर्शयति । ये प्राणिनः सुषुप्ते सत्संपन्नास्तइह जागरिते व्याघ्रो वेत्यादि यद्यद् भवन्त्यभवन् तएव सुषुप्तादागत्य भवन्ति* ॥

५५५ । ९ **मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥**

पूर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् स एवोत्तिष्ठतीत्युक्तं तर्हि विशेषविज्ञानाभावविशेषैक्यप्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्तिरेव मुक्तिरिति पूर्वपक्षमाह **विशेषविज्ञानाभावादित्यादिना** । विकारान्तरे करालवदनत्वादौ सत्यपीत्यर्थः । सुप्तिमुग्ध्योरभेदः तर्हि स्वप्नजागरितयोरपि विशेषविज्ञानाऽभावसाम्येन सुप्तिमुग्ध्योरभेदः तर्हि स्वप्नजागरितयोरपि विशेषविज्ञानसाम्यादभेदः स्यादिति प्रतिबन्दीमाह **न हीति** । अथ सत्यप्यप्रयोजकसाम्ये प्रयोजकभेदात् स्वप्नजागरितयोर्भेदस्तर्हि सुषुप्तिमोहयोरप्यविशिष्ट इत्याह **बाह्येन्द्रियेत्यादिना** । प्रयोजनभेदमाह **श्रमापनुत्त्यर्थो हीति** । ननु शरीरपरित्यागार्थश्चेन्मोहस्तर्हि मुग्धः सर्वः शरीरं त्यजेदत आह **यद्यपीति** । सत्येव मोहे मृतिरित्यस्ति व्याप्तिः सैव कारणत्वोपयोगिनी न तु सति भवत्येवेति स्थिरकारणस्वीकारादित्यर्थः । यदुक्तं सुखमहमस्वाप्सं दुःखमहमस्वाप्समित्यादिवैलक्षण्यात् सुषुप्तस्यापि भेदप्रसङ्ग इति तत्राह **सुषुप्तस्य त्विति** । निमित्तादीनि भ्रमादीन्युक्तान्येव । **तत्प्रविलयायेति** । अद्वयब्रह्मात्मत्वप्रतीतिसमये विचारेण तत्प्रविलयायेत्यर्थः† ॥

५५६ । ११ **न स्थानतो ऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥**

अत्र कश्चिद् भिन्नाभिन्ने ब्रह्मण्यभिन्नरूपमात्रं चिन्तनीयमित्यनेनाधिकरणेन विचार्यते न तु भेदो निषिध्यते इति वदति तस्य भ्रान्तिज्ञानं ब्रह्मणि स्या न्न हि रूपरसाद्यात्मके घटे रूपवानेवेति ज्ञानमभ्रान्तं भवति । भिन्नरूपमदृष्ट्वा भिन्नरूपं द्रष्टव्यमिति चेत् तर्हि तस्य भिन्नाकारस्य ज्ञेयत्वेन

---

* अत्र तृतीयं कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ९ ॥

† अत्र चतुर्थं मुग्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् १० ॥

ब्रह्मण्यनन्तर्भावाद् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधः । भेदस्य चानुपास्यतायां भिन्नाभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयनिरूपणं निष्फलं ज्ञानार्थो हि समन्वयः । तस्माद्

उपाधितो ऽपि भेदस्य मायामात्रत्ववर्णनात् ।
निर्विशेषमिह ब्रह्म याथात्म्यं प्रतिपद्यते ॥

प्रपञ्चलिङ्गानामिति । प्रपञ्चो लिङ्गं सविशेषब्रह्मणस्तद्याभिः प्रकाश्यते ताः प्रपञ्चलिङ्गाः । **तस्य चेति** । निष्प्रपञ्चब्रह्मण इत्यर्थः । सिद्धान्तात्पूर्वपक्षस्य विशेषमाह **न चेति** । ननु परोपाधिकं किं चित्सत्यं यथा चक्षुरादीनामप्रमाकरणत्वं किं चिन्मिथ्या यथा स्फटिकलौहित्यं तत्र सविशेषनिर्विशेषत्वयोर्यदन्यतरपक्षोपाधिकं तत्सत्यमेवेति कुतो निर्णयस्तत्राह **उभयलिङ्गकशास्त्रप्रामाण्यादिति** । **सविशेषतायामपीति** । पृथिव्याद्युपाधिकसविशेषतायां सत्यामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां यश्चायमध्यात्ममिति तामनूद्यायमेव स इत्यद्वैतप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । ननु पृथिव्याद्युपाधिकभेद एकत्वं च प्रतीयतामत आह **एकत्वनानात्वयोश्चेति** । भवतु तर्हि नानात्वमेव प्रतिपाद्यं नेत्याह **एकत्वाङ्गत्वेनैवेति** । तदेव साधयति **नानात्वस्येति** । व्यावहारिकप्रमाणसिद्धभेदानुवादेन पारमार्थिकाभेदप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्यर्थः । जीवब्रह्मणोरेकत्वमपि सत्त्वाद्यात्मना सिद्धमिति तत्राह **एकत्वस्य चेति** । उपाधिनिषेधेनैकत्वस्यासिद्धेर्विधेयत्वोपपत्तेः प्रतिपाद्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । ननु भवतु निर्गुणब्रह्मसंनिधिसमाम्नातभेदश्रुतीनां निषेध्यभेदानुवादकत्वमेकत्वस्य प्रतिपाद्यत्वाद् उपासनाप्रकरणपठितभेदश्रुतीनां तु भेदपरत्वमस्तु एकत्वस्य तत्राऽप्रतिपादनादत आह **आकारवद्ब्रह्मेति** । उपास्तिपरत्वान्न भेदप्रमापकत्वमित्यर्थः । ननु द्वा सुपर्णेत्याद्याः श्रुतयः सन्ति भेदप्रतिपादनपरास्तत्राह **कासां चिच्चेति** । अस्यां तावद् क्वचि बुद्ध्युपाध्यकर्तृत्वनिषेधेन निर्विशेषः प्रत्यगात्मा प्रतिपाद्यते इति पैङ्ग्युपनिषद्व्याख्यातम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एकदेशिमते द्वितीयाधिकरणे वचनव्यक्तीराह **किं सल्लक्षणमेवेति** । एवकारो* बोधाद्भेदव्यवच्छेदार्थः । बोधलक्षणमेवेत्यत्र तु बोधस्य सत्ताया

५५६ । १५

५५७ । १४

* आह किं सल्लक्षणमिति । सल्लक्षणमेवेत्येवकार इति ५ पु० पा० ।

भेदव्यावृत्त्यर्थः । ततश्च बोधात्मिका सत्ता सत्तात्मको वा बोधो ब्रह्मेति सिद्धान्तपक्षः प्रदर्शितः ।

सच्छ्रुतिः सदेवेदमित्याद्या या अवैयर्थ्यार्थं सत्तावद् ब्रह्म मन्तव्यमित्यर्थः । तदेतदधिकरणवचनम् । **अनेन** अत्र के चिदित्यादिभाष्येणेत्यर्थः । अत्र

५५८ । ७ पूर्वपक्षानुत्थानमाह **सत्ताप्रकाशयोरिति** । प्रकाशवच्च ब्रह्मेत्युक्ते किं सत्ताप्रकाशयोरभेद उत भेदः । आद्ये सिद्धान्त एवेति न पूर्वपक्षत्वमित्याह **नोभयलक्षणत्वमिति** । ब्रह्मण इति शेषः । द्वितीये गतार्थत्वमित्याह **भेद इति** । शङ्कितो भेदः स्वनिराकरणाय नाऽधिकरणान्तरं प्रयोजयतीत्यर्थः । पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गादिति भाष्यीयोऽपि हेतुः पूर्वपक्षाऽनुत्थानएव पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते स्थिते तद्विरोधेन पूर्वपक्षानुत्थानादित्यर्थः । यश्च सत्ताप्रकाशयोरेकत्वं कृत्वा सद्बोधात्मकं ब्रह्मेति सिद्धान्तः सोऽप्ययुक्तस्तथा सति सद्बोधशब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गात् । कथं तर्हि सिद्धान्ते अखण्डत्वसिद्धिरत आह **परमार्थतस्त्विति** । अनिर्वाच्यभेदाऽभ्युपगमान्न पर्यायता । परमार्थतस्तु ब्रह्मणो लक्ष्यस्याभेद एव यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र प्रकर्षप्रकाशाभ्यां लक्ष्यमाणचन्द्रस्यैकत्वं तद्वदित्यर्थः । प्रपञ्चितं* चैतदस्माभिर्जन्मादिसूत्रे† । भाष्यमुपादाय व्याचष्टे **सर्वेषां चेति** । प्रयाजनियोगानामपि समिधो यजतीत्याद्याख्याताभिहितानां दर्शपूर्णमासनियोगाद्भेदाद्भाष्यायोगमाशङ्क्याह **अधिकाराभिप्रायमिति** । अधिकारः परमापूर्वं तदेकमिति तदपेक्षयैकनियोगत्वम् । अनुबन्धो नियोगावच्छेदको धात्वर्थः । स हि प्रयाजादावाग्नेयादौ च द्रव्यदेवतादिभेदाद् भिन्न इति । कुरु प्रपञ्चप्रविलयमिति प्रवर्तितो न शक्नोति प्रविलयं कर्तुं प्रवर्तस्वात्मज्ञाने इति प्रवर्तितश्च न शक्नोत्यात्मज्ञानं कर्तुमित्यपि द्रष्टव्यम् । अयं ज्ञातव्योऽयं इति विधिद्वारेणैव वाक्यस्य विवक्षितार्थत्व-

५५९ । ८ मित्याशङ्क्याह **न चास्येति** । अधिकारिण इत्यर्थः । मा भूच्छाब्दज्ञाने विधिः शब्दादेव तस्योत्पत्तिः ध्याने साक्षात्कारे वाऽस्तु तत्राह **न चेति** ।

---

* चिन्तितमिति २ पु. पा. ।

† व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. २ ।

जर्तिलेति । दशमे स्थितम् । न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रक्लृप्तौ चार्थवादः स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च* । अग्निहोत्रं प्रकृत्याधीयते जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयाद् न ग्राम्यान्पशून् हिनस्ति नारण्याननाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसा ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । तत्र किं जर्तिलगवीधुकवाक्ये विधिः अनाहुतिरिति च प्रतिषेधः पयसेति च विध्यन्तरम् उत पयसेत्येव विधिरितरस्तदर्थो ऽर्थवाद इति । तत्र अनाहुतिरिति निन्दाया निषेधशेषत्वेन विधिशेषत्वाऽयोगान्निषेधं परिकल्प्य विधिनिषेधसमावेशाद्विकल्प इति प्राप्ते सिद्धान्तः† । अनाहुतिरित्येतन्निषेधं प्रकल्पयेद् यद्यन्यं विधिं स्वशेषित्वेन न कल्पयेत् । कल्पयति त्विदं पयसेति विधिं स्वशेषित्वेन । प्रक्लृप्तौ चार्थवादः स्यात्‡ । विध्येकवाक्यता हि प्रत्यक्षवाक्यभेदापादिकां प्रतिषेधकल्पनां वारयति किं च कल्पिते ऽपि प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । जर्तिलगवीधुकयवागूभ्यां होतव्यं न होतव्यमिति । तत्र प्रतिषेधकल्पनस्यानर्थक्यं होमार्थत्वेन जर्तिलगवीधुकपयसां विधिभिरेव विकल्पसिद्धेः । ननु निन्दायाः प्रतिषेधशेषत्वात् कथं विधिशेषत्वमत उक्तं परसामर्थ्याच्चेति । परेण पयोहोमविधिना एकवाक्यत्वसामर्थ्याच्चेत्यर्थः । इह हि ग्राम्यारण्यपशुहिंसाविरहाज् जर्तिलगवीधुकहोमः प्रशस्ततया कीर्त्यते । तदनु ततो पयोहोमस्य प्रशस्ततरत्वार्थमनाहुतिवाक्येन जर्तिलगवीधुकहोमौ निन्द्येते तस्मादर्थवाद इति ।   ५५९ । १४

निष्प्रपञ्चमुक्तम् एकदेशिना ऽपि न स्थानतो ऽपी§त्याद्यधिकरणे इत्यर्थः । नियोज्य आकाशादिप्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्मैव वा ब्रह्मण औपाधिकावच्छेदो वेति विकल्पान् क्रमेण निरस्यति **स चेदित्यादिना** । त्वया विज्ञाते ब्रह्मणि तज्ज्ञानेन प्रपञ्चप्रविलयः साध्य इति वक्तव्यम् । तदा च ज्ञानजन्मानन्तरमेव नियोज्यस्योच्छिन्नत्वान्नियोगाऽसिद्धिरित्यर्थः । तत्त्वप्रतिपादनस्य ज्ञानोत्पत्तावपेक्षणीयत्वमुक्त्वा विधौ तदभावमाह **न च ज्ञानाधानइति । साध्यानुबन्धभेदादिति** । द्वेधा हि प्राभाकराणां शास्त्रभेदः साध्यभेदादनुबन्धभेदाच्च । तत्र साध्यं सप्तविधम् उत्पत्तिप्रा||वि-   ५६१ । ४

* जै॰ सू॰ अ॰ १० पा॰ ८ सू॰ ७ ।

† राद्धान्त इति २ पु॰ पा॰ ।

‡ जै॰ सू॰ अ॰ १० पा॰ ८ सू॰ ७ ।

§ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ ११ ।

|| उत्पत्तिप्राप्तीति २ पु॰ पा॰ ।

कृतिसंस्कृतिकरणोपकारकरणावान्तरव्यापाराधिकाररूपम् । संयवनस्य पिण्ड उत्पाद्यः । दोहनस्य पयः प्राप्यम् । प्रोक्षणस्य व्रीहयः संस्कार्याः । अवघातस्य तएव विकार्याः । प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासादिकरणानि प्रत्युपकारः साध्यः । आग्नेयादीनां प्रत्येकं करणावान्तरव्यापाररूपाण्यपूर्वाणि साध्यानि । सर्वेषां चैषामधिकारा ऽपूर्वं परमसाध्यमिति । तैः साध्यैर्नियोगाः पिष्टं संयौतीत्यादिशास्त्राणि भिद्यन्ते । तथा द्रव्यदेवतादिरूपभेदाद्धात्वर्थभेदस्ततश्च नियोगावच्छेदकधात्वर्थात्मकविषयभेद इति ।

अस्यां पृथिव्यामधिदैवं यस्तेजोमयश्चिन्मात्रस्वरूपो ऽमृतमयो ऽमृतस्वरूपः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरे भवः शारीरस्तावुभावपि सर्वेषां भूतानां मधु उपकारकौ तयोश्च सर्वाणि भूतानि मध्वित्यनुषज्यते । चशब्दादियं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्युपक्रमाच्च सो ऽधिदैवाध्यात्मावच्छिन्नः पुरुषो ऽयमेव यो ऽयमात्मा सर्वकारणभूत इत्यर्थः । शास्त्राचार्यसंस्कृतमनसैवेदं ब्रह्माप्तव्यं ज्ञातव्यम् । ज्ञाते त्विह ब्रह्मणि किं चन किं चिदपि न नास्ति । यस्त्वविद्यया नानेव आभासं नानारूपं पश्यति स मृत्योर्मरणान्मृत्युं मरणं गच्छति । पुनः पुनर्म्रियते इत्यर्थः । यो भोक्ता जीवस्तं भोग्यं शब्दादिप्रेरितारमीश्वरं च मत्वा विचार्य त्रिविधमेतद् ब्रह्म प्रोक्तम् । ब्रह्ममिति च्छान्दसम् । ब्रह्ममेतु मामितिवद् मे मम तद्ब्रह्म प्रोक्तमिति वा । तदेतदिति । तद् ब्रह्म सर्वकारणमेतदेवात्मरूपं तद्ब्रह्म विशेष्यते । पूर्वकारणं तस्य न विद्यते इत्यपूर्वम् । स्वयं कार्यं न भवतीत्यर्थः । परं कार्यमस्य न विद्यते इत्यनपरम् । स्वयं च न कारणमित्यर्थः । एवंविधमेतज्जातीयमन्यदस्य नास्तीति अनन्तरं तथा एवंविधं बाह्यं विजातीयमस्य च नास्तीत्यबाह्यम् । एवं तावदपूर्वादिलक्षणं ब्रह्मानूद्यात्मत्वं विहितं संप्रत्यात्मानुवादेन ब्रह्मत्वं विदधाति अयमिति । य आत्मा ऽयं ब्रह्मेत्यर्थः । स आत्मा किंलक्षणो ऽत आह सर्वानुभूः साक्षिरूपेण सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः । अधीह्यध्यापय भो भगवन् । आदिरस्य विद्यतइत्यादिमत्तद् न भवतीत्यनादिमत् । सत् कारणम् असत्कार्यं च तद्रूपेण ब्रह्म नोच्यते । पुरः पुराणि । द्विपदो द्विपदोपलक्षितानि शरीराणि चक्रे । पुरः पुरस्ताच्चतुरादभिव्यक्तेः पूर्वमेव च स ईश्वरः पक्षी लिङ्ग-

शरीरस्य तैत्तिरीयादौ पक्षपुच्छादिसम्पादनात् पक्षीति लिङ्गशरीरमुच्यते तदभिमानी भूत्वा पुरः स्रष्टानि शरीराणि पुरुष आविशत् प्रविष्ट इति* ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ ५६१ । २

निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निर्विशेषं निरूपितम् ।
तासां ब्रह्मनिषेद्धृत्वमिहाशङ्क्य निरस्यते ॥

अथ वा

सन्मात्रं ब्रह्म सामान्यं तद्विशेषाननपेक्षते ।
निषेधेषु निषिद्धेषु नास्ति ब्रह्मेति शङ्क्यते ॥

श्रुतिगतवावशब्दार्थमाह **द्वे एवेति** । समुच्चये सत्येवकारो विरुध्यते तन्मात्रावधारणस्य तदितरसमुच्चयस्य च विरोधादित्याशङ्क्याह **समुच्चीयमानावधारणमिति** । सर्वदा द्वे अपि रूपे मिलिते एवेत्यर्थ एवकार इत्यर्थः । एषा अत्र श्रुतिः द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवाऽमूर्तं च तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसो अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्स्यत्तस्यैतस्याऽमूर्तस्यैतस्याऽमृतस्यैतस्य यत एतस्येत्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इति । अस्यां श्रुतौ तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चेत्येतद्व्याचष्टे **पृथिव्यप्तेजांसीति** । मूर्छनं स्थूलीभावः । तत्र हेतुः **इतरेतरानुप्रविष्टावयवमिति** । पटादेर्हि तन्त्वाद्यवयवा इतरेतरमनुप्रविष्टा दृश्यन्ते । ततश्च तन्त्वाद्यवस्थातः स्थूलाश्च । यद्यपि वायोरपीदं तुल्यं तथापि प्रत्यक्षेणानुग्रहणादनादरः श्रुतेः । यदिति गच्छदित्यर्थः । ततश्चैकत्रैव च न तिष्ठतीति व्यापीत्यर्थः । त्यच्छब्दः ,, । १३

---

* अत्र पञ्चमम् उभयलिङ्गाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११–न स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ११ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् १२ अपि चैवमेके १३ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् १४ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् १५ आह च तन्मात्रम् १६ प्रदर्शयति चाथो अपि स्मर्यते १७ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् १८ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् १९ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् २० दर्शनाच्च २१ ॥

सर्वनामतच्छब्दसमानार्थः। त्यदिति वक्तव्ये त्यमिति छान्दसम्। यद्यपि पञ्चभूतकार्यं हिरण्यगर्भस्तथाप्यमूर्तभूतद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य च रसरसिभावे सामान्यहेतुः श्रुतिगतहिशब्देन विवक्षितस्तं दर्शयति **नित्यपरोक्ष-**

५६२। ६ **तेति।** रसत्वमत्र कार्यत्वम्। एवमाधिदैवतं हिरण्यगर्भमधिकृत्य मूर्ताऽमूर्तव्यवस्थामुक्त्वाऽऽध्यात्मिकविषयां श्रुतिमथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश इत्याद्यामुदाहरति **अथाध्यात्ममित्यादिना।** यश्चायमन्तरात्मन्नन्तःशरीरे आकाशस्तस्मात्प्राणाच्च यदन्यत्तन्मूर्तमिति श्रुतियोजनामभिप्रेत्योक्तं **यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यामिति।** आध्यात्मिकत्वसिद्ध्यर्थमाह **शरीरारम्भकमिति। चक्षुरिति** गोलकमात्रम्। ननु चैतन्यव्याप्तं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरे सर्वत्र वर्तते तत्र कथं दक्षिणमक्ष्याधारत्वेनोक्तमत आह। **लिङ्गस्य हीति।** लिङ्ग्यतेऽनुमीयते इति लिङ्गम्। अनुमानप्रकारमाह **करणात्मकस्येति।** रूपाद्युपलब्धिभिः क्रियाभिः करणत्वेनानुमीयतइत्यर्थः। आध्यात्मिकचक्षुरादेराधिदैविकहिरण्यगर्भादित्यादिव्यष्टित्वा*द्धिरण्यगर्भस्येत्युक्तम्। अथ वा अनुग्राहकत्वेन हिरण्यगर्भस्य चक्षुष्यप्यवस्थानमुक्तं विशेषावस्थानमङ्गुष्ठमपि शास्त्रीयमस्तीत्यर्थः। **ब्रह्मण औपाधिकयोरिति।** ब्रह्मण उपाधिरज्ञानं तत्र भवत इत्यौपाधिके तयोरित्यर्थः। **कार्यकरणभावेनेति।** कार्यं शरीरं करणमिन्द्रियम्। **सत्यशब्दवाच्ययोरिति।** सदिति त्यमिति च शब्दवाच्ययोरित्यर्थः। एवं मूर्ताऽमूर्ते प्रतिषेध्ये दर्शयित्वा वासनामयं रूपं निषेध्यं दर्शयति **अथेदानीमिति।** मूर्ताऽमूर्तविषयानुभवजनितवासनाजन्यविज्ञानविषय इत्यर्थः। तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकमित्यादिदृष्टान्तैरुपमां दर्शयतीत्यर्थः। महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनम्। नन्वनुद्भूतरूपं लिङ्गशरीरं तस्य कथं हारिद्रादिरूपतुल्यरूपसम्भवोऽत आह **एतदुक्तं भवतीति।** वासनाजन्यभ्रान्तिवशादू-

,, । २० पाध्यासयोग्यः कोऽप्याकारो लिङ्गशरीरैक्ये नारोप्यते तन्निष्ठाः स्वप्ने रूपभेदाः प्रकाशन्तइति प्रतिषेध्यं रूपं प्रदर्श्य प्रतिषेधावधिभूतं रूपि ब्रह्म दर्शयति श्रुतिरित्याह **तदेवमिति। सत्यरूपमिति।** व्यावहारिकसत्यं

* हिरण्यगर्भादिव्यष्टित्वादिति २ पु० पा०।

ब्रह्मणो रूपमित्यर्थः । अथात आदेश इत्यथातःशब्दार्थमाह **यत इति तदुक्तिहेतुकमित्यन्तेन ।** मध्ये अथशब्दार्थमाह* **तस्यानन्तरमिति । सत्यसत्यस्येति ।** व्यावहारिकस्य सत्यस्य प्रपञ्चस्य यः सत्य आत्मा **५६३ । ५** तस्येत्यर्थः । न ह्येतस्मादिति नेत्यपरमस्तीत्युत्तरवाक्यं व्याचष्टे **ननु किमेतावदेवेति ।** इति नेत्यादिष्टादेतस्मादन्यत्परमुत्कृष्टं न ह्यस्तीति वाक्ययोजना दर्शिता । एवंशब्दस्यार्थं एवार्थो यस्य स शब्दस्तेन **इतिना** इतिशब्देनेत्यर्थः । **तदवच्छेदकत्वेनेति ।** कस्य रूपद्वयमित्यपेक्षायां ब्रह्मण इत्येवंरूपेण विशेषत्वेनेत्यर्थः । अथ सवासनं रूपद्वयमित्यत्रापि प्रतिषिध्यतइत्यनुषङ्गः । ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशङ्क्याह **यद्यपीत्यादिना । सद्बोधरूपमिति ।** बोधत्वेन रूपत्वेन विशेषात्मकत्वमुक्तं सदिति सामान्यात्मत्वम् । तच्च सवासनमूर्त्ताऽमूर्त्तसाधारणत्वेन व्यक्तीकृतं निर्विशेषं यत्तत्सामान्यं न भवेदिति योजना । **उपासनाविधानवदिति ।** यथा नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादावब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते एवमसत्येवास्तीत्युपलब्धिदृष्टिर्विधीयते इतिशब्दाशिरस्कत्वाऽविशेषादित्यर्थः । **तत्प्रशंसार्थमिति ।** अस्तित्वदृष्टिविधिप्रशंसार्थमसन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यसद्भाववत्तानिन्देत्यर्थः । **सम्भन्त्स्यते** सम्बद्धो भविष्यति । कं चिद्धर्मिणमनाश्रित्य निषेधाऽयोगात्पक्षान्तरमाह **अथ वेति ।** ननु षष्ठ्यन्तशब्दादुपसर्जनत्वेन प्रस्तुतं ब्रह्म कथं निषेधेन संबध्यते तत्राह **योग्यत्वादिति ।** अप्रमितत्वमेव निषेधयोग्यत्वम् । ननु विशेषाणां निषेधे सामान्यस्याप्ययोगाच्छून्यवादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य सामान्यविशेषभावो ब्रह्मगतो ऽसिद्ध इत्याह **उपाधय इति । शोणो** लोहितः । **कर्क** ईषल्लोहितः । निर्विशेषं सामान्यं न भवेदित्युक्तं तत्र निषेधेन निषेध्यसत्ता निषिध्यते सा किमर्थस्वभावभूता उत प्रमाणसम्बन्धात्मिका । द्वावपि पक्षौ नेत्याह **अभावो ऽप्रतीतिर्वेति । शशविषाणायमानता** शशविषाणतुल्यता । **५६४ । २०** ननु न वयं विशेषात्मजगन्निषेधेनार्थाद् ब्रह्मनिषेधं ब्रूमः किं तु रूपद्वयवत् सन्निधानाऽविशेषाद् ब्रह्मणो ऽपीति शब्देन प्रतिषेध्यत्वेनोपात्तत्वात्साक्षादुभयनिषेधमित्यत आह **न चेतीति ।** भावमनाश्रित्याश्रयत्वेनानुपादाय प्रति-

* अथ शब्दार्थः इति ५ पु· पा· ।

षेधो नोपपद्यते इति । प्रतिषेधसत्ताया आश्रयापेक्षां व्यतिरेकमुखेनोक्त्वा

५६५ । १ ऽन्वयमुखेनाप्याह **किं चिद्धीति** । प्रतीतावप्यभावस्याश्रयापेक्षामाह **न ह्य-**
नाश्रय इति । वेदान्तेषु ब्रह्मप्रतिपादनस्य निषेध्यसमर्पकतायाः पूर्वपक्षे
उक्तत्वाद् ब्रह्म ते ब्रवाणीत्याद्युपक्रमविरोधादित्यादिभाष्योक्तहेतुना शङ्कि-
तान्यथासिद्धीनां सिद्धवद्ब्रह्मप्रतिषेधवारकत्वायोगं मत्वा भाष्ये ऽर्थात्सू-
चितं हेतुं विवृणोति **युक्तमित्यादिना** । नैसर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्र-
तिषिध्यतइति यत्तद्युक्तमित्यर्थः । किं भ्रमसिद्धं ब्रह्म प्रतिषिध्यते उत प्रत्य-
क्षादिसिद्धम् आहो शास्त्रसिद्धम् । नाद्य इत्याह **ब्रह्म त्विति** । सद्रूप-
त्वेन निर्वचनीयत्वादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह **नापीति** । तृतीयम-
नूद्य दूषयति **तस्मादिति** । ननु शास्त्रप्रमिते ऽपि प्रतिषेधः प्रमाणवान्
भवेद् विधिप्रतिषेधयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पसम्भवादित्याशङ्क्याह **न च**
पर्युदासेति । पर्युदासाधिकरणं गुणोपसंहारे हानौ तूपायनशब्दशेषत्वा*-
दित्यत्र स्वयमेवानुक्रमिष्यति तत्रैव तत्पूर्वपक्षो ऽपि द्रष्टव्यः । तत्र यथा
विधिप्राप्तस्य यागेषु येयजामहकरणस्य सर्वात्मना नानूयाजेष्विति प्रतिषेधेन
वारयितुमशक्यत्वाद् अनुयाजेषु येयजामहविकल्पः एवमत्र सत्त्वाऽसत्त्व-
योर्न विकल्पो वस्तुनि तदयोगात् । पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रागेव तस्यैक-
रूपत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः । यच्च वाङ्मनसाऽगोचरत्वेन प्रमाणविरोधाभावाद्
ब्रह्मणः प्रतिषेध इत्युक्तं तन्न । तथा सति योग्यप्राप्त्या निषेधाऽयोगादि-
त्याह **न चाऽसत्यामिति** । अयं हि निषेधः सन्निहितप्रपञ्चविषयत्वेन
निराकाङ्क्षो न दूरस्थेन ब्रह्मणा संबध्यते । यद्यपि ब्रह्मणो ऽपि सन्निधा-
नमविशिष्टं बृहदारण्यके एतन्निषेधं प्रति तथापि षष्ठ्यन्तत्वेनोपसर्जनत्वान्न
तस्य निषेधेन सम्बन्ध इति वक्ष्यति प्रधानं प्रकृतमिति ग्रन्थेन । सन्निहि-
तमपि प्रपञ्चं प्रमाणाऽविरोधादुपेत्य प्रतिषेधो दूरस्थं ब्रह्माकाङ्क्षतीत्याशङ्क्याह

,, । १९ **यच्चेति** । ब्रह्मनिषेधे ऽप्यस्ति प्रमाणाऽविरोधो वेदान्तानां तत्र प्रमाणत्वा-
दित्याह **प्रतिपादयन्ति वेदान्ता इति** । **अनुपपत्तेरिति** । शास्त्रप्रमित-
निषेधे हि विकल्पः स्यात्तस्य च वस्तुन्यनुपपत्तिरित्युक्तम् इत्यर्थः । अथ-

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ २६ ।

स्तादिति । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यतइति भाष्यइत्यर्थः । तर्हि तेनैव वाङ्मनसाऽतीतत्वमपीति भाष्यं पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह इदानीं त्विति । ५६५ । २३ तेन भाष्येण शास्त्रप्रमितस्य निषेधाऽनुपपत्तिरुक्ता अनेन तु निषेद्धुमिष्टस्य प्रतिपादनवैयर्थ्यम् । अत्र लिङ्गं भाष्ये प्रक्षालनाद्धीति न्यायोदाहरणमित्यर्थः । प्रक्रियाशब्दस्य व्याख्या उपक्रम इति । वाङ्मनसगोचरत्वे निषिद्धे तथैव मनसि स्थिरीकृते स्वयंज्योतिरात्मा स्फुरतीत्युपक्रमत्वम् । प्रधानं प्रकृतमिति प्रकर्षेण कृतं प्रकाशितं प्रकृतं प्रकर्षः प्राधान्यमित्यर्थः । न ब्रह्मेत्यत्र प्रधानं प्रकृतमित्यनुषङ्गः । सूत्रे ततःशब्दादुपर्यन्यदित्यध्याहरति ततो ऽन्यदिति । इतरथा हि ब्रवीतीत्युक्ते किं ब्रवीतीति न ज्ञायेतेति । ततःशब्दार्थमाह नेति नेतीति प्रतिषेधादिति । प्रतिषेधादभावादन्यद्भावरूपं ब्रह्म ब्रवीतीत्यर्थः । प्रतिषेधादन्यद्वस्तु ब्रुवाणं वाक्यमुदाहरति निर्वचनं न ह्येतस्मादितीति । नेति नेतीति प्रतिषेधनिबन्धनरूपं न ह्येतस्मादिति वाक्यमित्यर्थः । अस्य वाक्यस्यार्थद्वैविध्यमुपादायाभावादन्यप्रतिपादकतामुक्तामुपपादयति अस्येति । न ह्येतस्मादित्येतद्व्याचष्टे इति नेति इत्यादिष्टादिति । नेति नेत्येवंरूपेणादिष्टाद् ब्रह्मणो ऽन्यन्नास्ति परम् अप्रतिषिद्धं ब्रह्म त्वस्तीत्यर्थः । धेयप्रत्ययः स्वार्थिक इत्याह नामेति । स्थूलशरीरापेक्षया प्राणप्रधानस्य लिङ्गशरीरस्य स्थायित्वात् सत्यत्वमुच्यतइत्याह माहारजनादीति । माहारजनादीनि रूपाण्युपहितानि निक्षिप्तानि यस्मिंस्तथोक्तम् । उपमितमिति पाठो यद्यस्ति तदा सुगमम् । इतरापेक्षयेति । स्थूलशरीरापेक्षयेत्यर्थः । तदिति तस्मादर्थे ।

अहिकुण्डलसूत्रस्य* प्रकाशाश्रयवद्वेति† सूत्रस्य च भेदाऽभेदविषयत्व‡-साम्यात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह विषयभेदादिति । अहिरेकः कुण्डलभोगादयः ६५१ । ७ परस्परं भिन्ना इति भेदाभेदौ भिन्नविषयौ तदिदमुक्तं कुण्डलादीत्यादिशब्देन । सवितरि तु प्रकाशस्य गुणस्य द्रव्यस्य च परस्परं भेदाऽभेदौ न च वस्त्वन्तरापेक्षयेत्येकविषयत्वम् । एकविषयत्वे हेतुमाह सर्वदेति । विरोधे हि विषयव्यवस्था सदा ऽनुभूयमानत्वादविरोध इत्येकविषयत्वमित्यर्थः ।

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ २७ । † व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ २८ ।
‡ भेदविषयत्वेति २ पु॰ पा॰ ।

भेदाभेदौ भिन्नविषयाविति पक्षं दूषयति **यस्य मतमिति ।** न तावदेवं भेदाभेदौ निर्वक्तुं शक्यौ कुण्डलादयो भिन्ना अहिश्चानुयायी एक इति अत्यन्तभेदवादिभिरपि तथेष्टत्वात् । तस्मादेकस्य वस्तुनो द्वाभ्यामाकाराभ्यां भेदाभेदौ इति निरूपणीयम् । तत्राहित्वमनुवृत्ताकारः कुण्डलत्वं व्यावृत्ताकारः । तदात्मना चेत्तदुभयाश्रयस्य वस्तुनो भेदाऽभेदाविष्येते तदा तावाकारौ वस्तुनो भिन्नौ चेत्तर्ह्यहित्वकुण्डलत्वे परस्परं भिन्ने वस्तुनि समवेते इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्तदात्मना भेदाऽभेदा*वित्यर्थः । अहित्वेनेत्याद्यास्तृतीया इत्थम्भावार्थाः । प्रकाशाश्रयवद्भेदाभेदौ निषेधति **न चेति ।** भावाऽभावयोर्हि स्वाभाविको विरोधस्तदनुषङ्गादन्यत्रेति स्थितिः । तत्र भेदतदभावयोर्यद्यविरोधस्तदा क्वापि विरोधो न स्यादित्याह **परस्परविरुद्धयोरिति ।** ननु सवितृप्रकाशगतभेदाभेदयोः सहाऽनुभवादविरोध-

५६८ । ९ इत्युक्तम् इति तत्राह **न चेति ।**

आत्मा न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा शब्दोच्चारणद्वारेणाभिधीयते । नान्यैर्देवैरिन्द्रियैर्गृह्यते तपसा कृच्छ्रादिना कर्मणा ऽग्निहोत्रादिना न गृह्यते इति नेति नेतीति य आत्मा व्याख्यातः स एषो ऽगृह्यो ऽग्राह्यः यस्मान्न हि गृह्यते ग्रहणायोग्यः प्रत्यगात्मत्वादित्यर्थः । स्वयंभूरीश्वरः । खानि खं श्रोत्रमाकाशारब्धत्वात्तदुपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि पराञ्चि बहिर्विषयाणि यथा भवन्ति तथा व्यतृणद्धिंसितवान् तस्माद्धेतोः परानेव पश्यति सर्वो लोकः नान्तरात्मन् अन्तरात्मनि विषये न पश्यति । कश्चित्तु धीमान् विवेकी प्रत्यगात्मानमैक्षत ईक्षितवान् आवृत्तचक्षुरुपरतेन्द्रियः । किमर्थम् अमृतत्वमिच्छन् । ज्ञायते ऽर्थो ऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं तस्य प्रसादो रागादिराहित्यं तेन विशुद्धसत्त्वः प्रत्यक्प्रवणान्तःकरणस्ततस्तु विशुद्धसत्त्वाद्धेतोः तमात्मानं निष्कलं निरवयवं ध्यायमानः पश्यति । स्मृतौ योगात्मन इति योगगम्यात्मन इत्यर्थः । परात्कारणात्परं दिव्यं स्वप्रकाशं यः सर्वान्तरः सर्वाधिष्ठानभूतः एष त आत्मा स्वरूपम्‡ ॥

---

* तदा भेदाभेदाविति २ पु. पा. । † स्वरूपविरुद्धयोरिति मु. भामती पु. पा. ।

‡ अत्र षष्ठं प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ९-प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः २२ तदव्यक्तमाह हि २३ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमा-

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ ५६८ । १२

नेति नेत्यपूर्वमनपरमेकमेवाऽद्वितीयमित्यादिवाक्यैरद्वितीयत्वं ब्रह्मणः साधितम्। कथमिह ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमाशङ्क्यते। न च सेतुशब्दादाशङ्का द्युभ्वाद्यधिकरणे* तस्य नीतत्वादित्याशङ्कामुद्भाव्य निरस्यति **यद्यपीति**। द्युभ्वाद्यधिकरणे हि सेतुशब्दस्य पूर्वपक्षे ऽप्यमुख्यार्थत्वाद्विधरणत्वमर्थ आश्रितः इह तून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशानां पूर्वपक्षे मुख्यार्थलाभात्तेषां वक्ष्यमाणा गतीरजानतः पूर्वपक्ष इत्यर्थः। तदिदमुक्तं **सेत्वादिश्रुतीनामिति**। आदिशब्देन न केवलं सेतुश्रुतिस्तद्वाद्या अन्या अपि सन्त्यनिर्णीतार्था इत्यर्थः। पूर्वं च प्रतिषेधा†दन्यस्य ब्रह्मणः श्रुत्योक्तत्वादस्ति ब्रह्मेत्युक्तम्। अस्मिन् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यापि श्रुत्योक्तत्वाद् ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्तीति प्रत्यवस्थीयते। जाङ्गलं वातभूयिष्ठम् इति वैद्योक्तत्वाद्वातबहुलदेशो जाङ्गलम्। भाष्ये तुल्यन्यायत्वात्स्थलमात्रमुक्तमित्याह **स्थलमिति**। उन्मानव्यपदेशविवरणार्थं ब्रह्म चतुष्पादित्यादिभाष्यं तच्छान्दोग्यश्रुत्युक्तषोडशकलविद्यासम्बन्धिपादशफोदाहरणेन व्याचष्टे **प्रकाशवदित्यादिना**। गवां हि पादेषु पुरतो द्वौ खुरौ पृष्ठतश्च द्वे पार्ष्णी भवतः। तत्र पुरतो ऽर्द्धं पश्चादर्धं च शफशब्देनोच्यते। ततोऽष्टाशफम्। एकैकस्मिन् पादे कलाचतुष्टयमिति षोडशकलम्। पादस्य प्रकाशवत्त्वसमाख्यायां हेतुमाह **एतदुपासनायामिति**। प्रकाशवान्भवतीति फलश्रुतिं व्याचष्टे **मुख्य इति**। कीर्तिमान् हि सर्वत्र मुख्यो भवतीत्यर्थः। **प्राण इति**। प्राण इह घ्राणेन्द्रियं तस्य प्राणसहचरस्य गन्धग्राहकत्वात्। **मन आयतनमाश्रित्येति**। गन्धादिविषयज्ञानाश्रयमाश्रित्यैतेनाधिष्ठितानि भूत्वेत्यर्थः। अतः परमन्यदमितमस्तीति भाष्यं तदनुपपन्नमिव अन्यत्वे सत्यमितत्वानुपपत्तेः। अत उचितशङ्कां कृत्वा अवतारयति **स्यादेतदस्ति** ५६९ । १० **चेदिति**। अस्ति चेदन्यदित्यनुषङ्गः। **परिसंख्याय** गणयित्वा। भाष्ये

नाभ्याम् २४ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् २५ अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् २६ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् २७ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् २८ पूर्ववद्वा २९ प्रतिषेधाच्च ३० ॥

* ब्रा॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ १। † पूर्वत्र प्रतिषेधादिति २ पु॰।

गम्यते इति पदं व्याचष्टे **प्रमाणसिद्धमिति** । संख्यातुमशक्यानि वस्तूनि
५६९ । १२ ब्रह्मणोऽन्यानि सन्तीति भाष्यार्थमाह **न त्वेतावदिति** । अथ य एषोऽन्तरादित्यइत्यत्र य एषोऽक्षणीति च भेदव्यपदेशं व्याचष्टे **आधारत इति** । तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमित्यादिभेदव्यपदेशं व्याकरोति **अतिदेशत इति** । ये वाऽमुष्मात्पराञ्चो लोका इत्यादिभेदव्यपदेशं व्याख्याति **अवधितश्चेति** । न केवलं जगत उपादानत्वेन ब्रह्म धारकं किं तु नियन्तृत्वेनापीत्याह **तन्मर्यादानां चेति** । अतिचपला अनियतचेष्टाः स्थूलाश्च बलवन्तश्च कल्लोलास्तरङ्गास्तेषां मालास्ताभिः कलिलः क्षोभितो जलनिधिः स इलापरिमण्डलं भूमण्डलमवगिलेद् ग्रसेद् यदि ब्रह्म भुवं न धारयेदित्यर्थः । यदि च ब्रह्म जगन्न धारयेत् तर्हि स्फूर्जन्त्यो दीप्यमाना ज्वालारूपा जटा यस्य स वडवाग्निर्वा जगद्भस्मसाद्भावयेत् कुर्यादिति । **अकाण्डमिति** । अनवसरो यथा भवति तथा अकाले इत्यर्थः । प्रलयकालो हि विघटनावसरः । पादवदिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भाष्यं यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवं चेत्यादि तद्व्याचष्टे **मनस इत्यादिना** । ब्रह्मप्रतीकस्येत्येतस्य व्याख्यानम् **आरोपितब्रह्मभावस्येति** । प्राण इति घ्राणमुक्तम् । वागादीनां मनःपादत्वे हेतुमाह **मनो हीति** । **संचरणसाधारणतयेति** । सञ्चर्यतएभिरिति सञ्चरणाः । तद्रूपत्वेन प्रसिद्धपादसाधारणतया वागादयो मनसः पादा इति । आध्यात्मिकं मनश्चतुष्पाद्व्याख्यायाधिदैविकमाकाशं चतुष्पादं व्याचष्टे **आकाशस्येत्यादिना** । भाष्ये कार्षापण इति षोडशपणाः कपर्दका उक्ताः । ताम्रकर्षमितः क्रयसाधनमुद्राविशेषो वा । सौधं हर्म्यं तस्य जालं गवाक्षं तन्मार्गनिवेशिन्यः* । यः सम्बन्धः स एकीभाव इति कथं चित्कस्माद्व्याख्यायतइत्यर्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धः समवायोऽपि सम्भवति कथं जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यसिद्धिरत
५७० । २० आह **स्वभावश्चेदिति** । अनेन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धभावेन स्वभावश्चेत् स्पृष्टः स्वभावसम्बन्ध इति चेदुच्यतइत्यर्थः । ततः स्वाभाविकः सम्बन्धस्तादात्म्यान्नातिरिच्यते समवायस्याऽप्रामाणिकत्वादित्युक्तं तर्कपादे इत्यर्थः ।

---

* निवेशिन्यदुक्ता इति २ पु. पा. ।

भास्करेणानेन सर्वगतत्वमिति सूत्रं प्रसङ्गादात्मसर्वगतत्वप्रतिपादकं नात्र पूर्वपक्षाशङ्का निरस्यतइत्युक्तं तत्सूत्राभिप्रायाऽनवबोधा*दिति दर्शयन्नाशङ्कामाह **ब्रह्माद्वैतसिद्धावपीति** । ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावे सर्वाभावादेव सर्वसम्बन्धात्मकसर्वगतत्वासिद्धिरतश्चाकाशवत् सर्वगत इत्यादिश्रुतिविरोधः । तस्मात्सर्वगतत्वार्थं ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वपेक्षणात्परमत इति पूर्वपक्ष उन्मज्जतीति शङ्का । न वास्तवं सर्वगतत्वं किं तु प्रपञ्चेन मिथ्यातादात्म्यमित्याह **अद्वैते इति** ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

५७१ । १३

ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुनि निषिद्धे फलदातृत्वमपि ब्रह्मणो न स्यादित्याशङ्क्य व्यवहारतस्तत्समर्थ्यते । सत्यपि सर्वगतत्वेन समानन्यायत्वे कर्मण एव फलमित्याशङ्कानिरासायारम्भः । एतच्चेति ब्रह्मण उपाधिवशादीक्षणकर्तृत्वम् । तपसेति मन्त्र ईक्षत्यधिकरणे व्याख्यातः । तेन फलदातृत्वमप्यौपाधिकमुपपादितमित्यर्थः । भाष्यस्थमिष्टपदं व्याचष्टे **इष्टं फलमित्यादिना** । अवीचिर्नरकविशेषः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गमीश्वरस्य परिहरति **कर्मभिराराधितादिति** । यदि कर्म स्वानन्तरकालमारभेत तर्ह्युपलभ्येतेत्याशङ्क्याह **उपात्तमपीति** । स्वरूपेण सदपि कथं फलमिति योजना । भुज्यमानमपि फलं विषयान्तरव्यासङ्गान्न दृश्यतइत्याशङ्क्याह **तीव्रतमे इति** । **प्रत्यक्षागमाभ्यामिति** । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीत्यागमः । अन्नमा समन्ताद्ददातीत्यन्नादः । अत्र भगवता भाष्यकारेण विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमादित्यादिभाष्येण कर्मण एव फलमिति पूर्वपक्षघटनाय स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तः सङ्क्षिप्ते तन्निवर्त्यामाशङ्कामादर्शयँस्तदधिकरणपूर्वपक्षमाह **नन्वित्यादिना** । धात्वर्थनिष्पादकः कर्तृव्यापारो भावना सैव क्रियेत्यन्येषाम् । तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे स्वर्गाद्यनपेक्षामाह **तथा हीति** । ५७३ । २ यागादीनामेव क्रियात्वे तेषां धातुभिरेव प्रतीतेः प्रत्ययपौनरुक्त्यमाश-

---

* सूत्रभावातनबोधादिति २ पु· पा· ।

\+ अत्र सप्तमं पराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ३१ सामान्यात्तु ३२ बुद्ध्यर्थः पादवत् ३३ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ३५ उपपत्तेः ३६ अनेन सर्वगतत्वमायाशब्दादिभ्यः ३७ ॥

ङ्क्याह **पूर्वापरीभूता इति** । यजेतेत्यत्र हि यजिना प्रकृत्या याग एव प्रतीयते । प्रत्ययसहितेन तु तेन स एव पूर्वापरीभूतो नानाक्षणव्यासक्तो ऽभिधीयते । पूर्वापरीभूतत्वं यजनइत्यादिष्वनेमानापदेशेष्वप्यस्तीति लिङा-

५७३ । ३ दिषु विशेषमाह **साध्यस्वभावा इति** । द्वितीयपक्ष तादृशभावनाभाव्यः किं स्वर्गादिरेव किं वा यागादिरपि न प्रथम इत्याह **तथाप्यसाविति** । प्रत्ययार्थभूता भावना धात्वर्थातिरिक्ता यद्यपि स्वातिरिक्तं भाव्यमाकाङ्क्षते तथापि धात्वर्थ एवास्या भाव्यः तस्य यजेतेत्येकपदश्रुत्या साध्यत्वप्रतीतेः । अत एव च पूर्वावगतेः न स्वर्गः । तस्य भिन्नपदोपात्तस्य वाक्येन साध्यत्वस्य प्रत्येतव्यत्वाद् वाक्यस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षस्य चरमभावित्वात् । किं च पुरुषविशेषणस्वर्गस्य न यागेन सम्बन्ध उपसर्जनस्य पदान्तरेणासम्बन्धादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह **न केवलमिति** । यागादयो न साध्यान्तरमपेक्षन्ते इत्येतन्न केवलं शब्दतो ऽपि तु वस्तुतश्चेत्यर्थः । वस्तुसामर्थ्यमेव दर्शयति **पुरुषप्रयत्नस्येति** । यदि स्वर्गो न साध्यः कथं तर्हि स्वर्गो यागेन सम्बध्यते ऽत आह **स्वर्गादेस्त्विति** । प्रीतिसाधनं चन्दनादि स्वर्गः । तस्य सिद्धत्वात् साध्यक्रियां प्रति साधनत्वेनान्वय इत्यर्थः । उक्ते ऽर्थे स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रमुदाहरति **द्रव्याणामिति** । यदि यागादेर्न स्वर्गादिसाधनत्वं कथं तर्हि पुरुषाः प्रवर्तरन्नप्रवर्तमानेषु वा तेषु कथं शास्त्राणां प्रामाण्यमत आह **तथा च कर्मण इत्यादिना** । कथं कर्मविधीनां ब्रह्मज्ञानपरत्वमत आह **भेदप्रपञ्चेति** । अप्रविलापिते हि प्रपञ्चे ब्रह्माद्वैतं प्रत्येतुमशक्यमिति । ननु स्वर्गकामवाक्यआकाशादिलयो न भात्यत आह । **क चिदिति** । अनुक्ते स्वर्गसाध्यत्वे देहातिरिक्तात्माऽप्रतीतिरुक्ते च वाक्यस्य तत्परत्वं स्यादित्याशङ्क्याह **आपातत इति** । आपातप्रतीतो ऽपि तथा ऽस्तु देवताविग्रहादिवदत आह **तत्रेति** । निराकृतस्य कथं प्रपञ्चप्रविलयप्रमित्यर्थत्वमत आह **असतो ऽपीति** । असन्नपि प्रमित्यर्थो वपोत्खननादिरिव प्राशस्त्यप्रमित्यर्थ इति भावः । स्वर्गकामवाक्ये देहात्मभावोपलक्षितजडप्रपञ्चविलयमुक्त्वा गोदोहनवाक्ये दर्शपूर्णमासाधिकारिण एव गोदोहने ऽप्यधिकारावगमादुभयत्राधिकारिभेदप्रविलापनद्वारा तदुपलक्षितात्मभेदः प्रविलाप्यतइत्याह **गोदोहने-**

नेति । एवं प्रवृत्तिविषयजडप्रपञ्चस्य स्वरूपेण प्रविलयं प्रवृत्तिकर्तुश्चेतनस्य भेदमात्रप्रविलयं चाभिधाय प्रवृत्तेः प्रविलयमाह* **निषेधवाक्यानीति** । ५१४ । ६ साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेनात्मज्ञानोपयोगीनीत्यध्याहारः । **विधिवाक्यानीति** । ऐहिकफलानीत्यर्थः । पारलौकिकफलानां देहात्मभावप्रविलयार्थत्वस्योक्तत्वात् सांग्रहणीष्ट्यादिप्रवृत्तिपराणि न भवन्ति । स्वर्गकामपदवद् ग्रामकामपदस्यापि फलसमर्पकत्वायोगादित्यर्थः । **सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्थानीति** । सेवादिविषयप्रवृत्तिर्हि सांग्रहण्यामनुष्ठीयमानायां न भवतीत्यर्थः । एवं मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकप्रदर्शनेन विधीनां प्रपञ्चलयार्थत्वमुक्तमिदानीं लक्षणास्वीकारे प्रयोजनमाह **तथा चेति** । ननु यदि न कर्मणां फलसाधनत्वं कथं तर्हि जगद्वैचित्र्यमत आह **अनादिविचित्रेति** । **कथं तर्हि विधिरिति** । त्वया ऽपि सांग्रहण्यादीनां दृष्टार्थप्रवृत्तिपरिसंख्यायकत्वं ब्रुवता विधिर्न त्यक्तः । तथा च फलार्थिनो† ऽधिकारिणो ऽभावे विधित्वं न स्यादित्यर्थः । वायूदकादिवाद्विधेः प्रवर्तकत्वमित्येतत्तावद् निषेधन् स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तं दर्शयति **उपदेशो हीत्यादिना** । ननु भवतूपदेशो विधिः कथं तस्य फलसाधनविषयता ऽत आह **उपदेशश्चेति** । नियोज्यः प्रवर्त्यः पुरुषस्तदीयं प्रयोजनं साध्यं यस्य कर्मणः तन्नियोज्यप्रयोजनम् । ननु नियोक्तृपुरुषप्रयोजनसाधनं यथा ऽऽज्ञादौ बोध्यते एवमुपदेशे ऽपि किं न स्यादत आह **न त्वाज्ञादिरिव नियोक्तृप्रयोजन इति** । उपदेश इत्यनुषङ्गः । उत्तमनियोक्तृका ह्याज्ञा यथा गामानयेति । अनुत्तमनियोक्तृका ऽभ्यर्थना यथा मम पुत्रमध्यापयेति । उभयत्रापि प्रवर्तयितुः प्रयोजनसाधनं बोध्यते नैवमुपदेशे । तत्र हेतुमाह **तत्राभिप्रायस्येति** । प्रवर्तयिता स्वस्य ५१५ । ३ हितं भवत्विति यत्र प्रवर्त्तयति तत्राज्ञादिस्तदभिप्रायविशेषः प्रवर्तकः । अपौरुषेये वेदे तस्यासम्भवान्नियोज्यप्रयोजनसाधनमुपदिश्यतइत्यर्थः । न च वाच्यमुपदेशो ऽपि नियोज्यप्रयोजनसाधनविषयो ऽभिप्रायविशेष इति कथमसावपौरुषेये वेदे सम्भवतीति यतः परस्य स्वस्य वा प्रयोजनमनभिसंधायापि गोपालादेर्मार्गाद्युपदेष्टृत्वं भूतार्थविषयं दृश्यते । ननु नियोज्यप्रयोजनसाधनविषयत्वमनुज्ञायामपि दृश्यते यथेच्छसि तथा कुर्वित्यादौ तत्राह

---

* प्रविलयानार्हेति २ पु॰ पा॰ † तत्र फलार्थिन इति २-३ पु॰ पा॰ ।

अस्य चेति । अनुज्ञायां हि प्रवृत्तस्य प्रवर्तनमुपदेशे त्वप्रवृत्तस्य ततश्चाऽप्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सतीति विशेषणविशिष्टनियोज्यप्रयोजनसाधनविषयत्वमुपदेशस्यैव लक्षणमिति न्यायकणिकायाम् उपपादितमित्यर्थः । नियोज्यप्रयोज-

५१५ । ५ नेत्यादेर्व्याख्यानम् **अनुष्ठात्रपेक्षितेत्यादि ।** प्राभाकराभिमतनियोज्यव्यावृत्त्यर्थं सिद्धान्तसूत्रगतं तादर्थ्यादिति पदं व्याचष्टे **अनुष्ठात्रपेक्षितोपायतारहितेति । तादर्थ्यात्** तादर्थ्ये सति पूर्वपक्षोक्तप्रवर्तनामात्रार्थत्वे सतीत्यर्थः । यदुक्तं साक्षाद्भावनाभाव्यो यागादिः स च दुःखरूप इत्यप्रवृत्तिरिति तत्राह **न चैतइति ।** विधिविषयीकृतभावनायाः श्रेयःसाधनत्वात् स्वर्ग एवोद्देश्यो न तु यागादयः । यदि स्युस्तर्ह्यप्रवृत्तिविषयता तेषां स्यात् तच्च नास्ति । यागादीनां भावनां प्रत्यनीप्सितकर्मतामात्रत्वादित्यर्थः । यागादीनां भावनोद्देश्यत्वाभावे हेतुः । **दुःखत्वेन कर्मणामिति ।** यत्स्वर्गादेर्भावनां प्रति व्यवधानान्न भाव्यत्वमित्युक्तं तत्राह **स्वर्गादीनां त्विति ।** सर्वो हि कामनानन्तरं प्रवर्तते ततश्च स्वर्गादेर्भावनायाः पूर्वरूपकामनाविषयत्वादतितरामव्यवधानमित्यर्थः । यच्च द्रव्यत्वात् स्वर्गादेः क्रियाशेषत्वमिति तत्राह **प्रीत्यात्मकत्वाच्चेति ।** एषां हेतूनां स्वर्गकामादेरधिकार इति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञायां संबन्धः*। प्रीतौ हि रूढः स्वर्गशब्द इति तच्छेषा क्रिया इत्यर्थः । यत्तु सुबन्तपदाभिधेयत्वात्सिद्धरूपतेति तन्न । तथापि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतिरित्यभिप्रेत्याह **नामेति ।** यदपि पुरुषविशेषणत्वात्स्वर्गादेर्न भाव्यत्वमिति तत्राह **पुरुषविशेषणानामपीति ।** भावनाक्षिप्तकर्त्रनुवादेन विशेषणभूतस्वर्गपरं स्वर्गकामपदं स्वर्गं भाव्यत्वेन समर्पयतीत्यर्थः । यत्तु यागादेः स्वर्गादेश्च भाव्यत्वेन वाक्यभेद इति तत्राह **फलार्थप्रवृत्तेति ।** फलार्थं प्रवृत्तस्य पुरुषस्य या भावना तया भाव्यत्वलक्षणेनेति प्रथमग्रन्थे विग्रहः । फलार्थं या प्रवृत्ता भावना तया भाव्यत्वरूपस्येति द्वितीयग्रन्थे । ततश्च यागादेः साध्यत्वमन्यत्साधयितुं स्वर्गादेस्तु स्वत इति स्वतन्त्रसाध्यद्वयाभावान्न वाक्यभेद इत्युक्तं भवति । ननु यागादिर्न करणं स्याद् भाव-

,, । २१ नाभाव्यत्वात्स्वर्गवदिति तत्राह **भावनाभाव्यत्वमात्रस्येति ।** परश्वादेरपि तथाभावाद्व्यापाराविष्टरूपेण साध्यत्वादित्यर्थः । स्वर्गादीनां त्विति

---

* प्रतिज्ञया सम्बन्ध इति २ पु. पा. ।

ग्रन्थेन भावनां प्रति स्वर्गादीनामव्यवधानातिशय उक्तः । इदानीं व्यवधान-मङ्गीकृत्याप्युद्देश्यत्वेन साध्यत्व आकाङ्क्षातिशयमाह **फलस्य साक्षादिति** । ५७६ । १ तदुद्देश्यतया लक्षणेन फलस्य सर्वत्र व्यापितया व्यापित्वेनावस्थानादिति योजना । व्यापित्वनिर्देशो लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थः । **न चाधिकाराभावे इति** । स्वर्गभोक्तृयागाधिकारान्यथानुपपत्त्या हि देहा-त्मत्वाभावावगतिरित्यर्थः । संपात आपातः । यच्च प्रपञ्चप्रविलयादिलक्षणायां प्रयोजनं शास्त्रत्वसिद्धिरिति तत्राह **न चैतावतेत्यादिना । सर्वपारि-षदतया** सर्वपरिषत्प्रसिद्धतया । यदि प्राभाकरा मन्वीरन् असति व्यापा-रवति न व्यापार इति तान्प्रत्याह **असत्स्वप्याग्नेयादिष्विति** । तेषा-मपि मते आग्नेयादिवाक्यैर्यागा एव विधीयन्ते नापूर्वाणि । अधिकारवाक्य-सन्निधिसमाम्नातानामाग्नेयादिवाक्यानामधिकाराऽपूर्वानुवादकत्वशङ्कायां कु-ण्ठितशक्तीनां द्रागित्येवापूर्वान्तरप्रत्ययाजनकत्वात्तैश्च परमापूर्वं जनयि-तव्ये ऽवान्तरव्यापारा जन्यमाना असत्स्वपि व्यापारवत्सु भवन्तीत्यर्थः । अथ लौकिको वदेत् तत्राह **असत्यपीति** । सापेक्षेश्वरात् फलसिद्धेर्वक्ष्यमाण-त्वादविचित्रस्येति भाष्याऽयोगमाशङ्क्याह **केवलादितीति** । तर्हि कर्मा-ऽपेक्षत्वपक्षो निर्दोष इति कथं पूर्वपक्षावकाशस्तत्राह **कर्मभिर्वेति** । कं चिच्छुभं कारयति कं चिदशुभमिति वैषम्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । कर्मादि चेतना-धिष्ठितमचेतनत्वाद् मृद्वदित्यनुमानस्य जीवैः सिद्धसाधनत्वमाशङ्क्याह **न चैतन्यमात्रमिति** । कर्म स्वरूपं तस्य च शुभस्य सुखमितरस्य दुःखमित्येवं सामान्यविनियोगः । आदिशब्देन ज्योतिष्टोमात्स्वर्ग इत्यादिविशेषविनियोग उच्यते । फलसिद्धिपूर्वक्षणे कर्मस्वरूपादिसाक्षात्कारवदधिष्ठितमस्माभिः साध्यतइति न सिद्धसाधनमित्यर्थः । आगमप्रमिते संभावनामात्राभिधानात्प-त्युरसामञ्जस्या*दित्यत्रोक्तखण्डनानामनवकाशः । दुर्गेषु यो जनानां निवेश-नार्थं भूमिकाविशेषो रच्यते ऽसावट्टालः । **निरटङ्कि** निष्टङ्कितं निर्णीतमित्यर्थः । नन्वीश्वरश्चेत्फलं ददाति किं कर्मभिरत आह **लौकिक ईश्वर इति**† । ५७७ । १८ ईश्वरस्य कर्मापेक्षामुक्त्वा कर्मणामीश्वरापेक्षामुक्तां स्मारयति **तदिह केवलं कर्मेति** । न केवलं कर्माधिष्ठानत्वादीश्वरसिद्धिरपि तु कर्मभिरीश्वरप्रसादस्य

---

* व्या· सू· अ· २ पा· २ सू· ३७ । † लौकिकश्चेश्वर इति मु· भामती पु· पा· ।

साध्यत्वाच्चेत्याह **तथा देवपूजात्मक इति** । न प्रसादयन्नित्यप्रसादयन्नित्यर्थः । नशब्दोयं प्रतिषेधवचनः । विरोधनं द्रोहः । ननु प्रधानयागेन परमेश्वरः प्रसीदतु अङ्गानुष्ठानं तर्हि किमर्थमत आह **यथा च परमाऽपूर्वइति** ।

अत्र भास्करेण प्रलेपे । भाष्यकारमते ऽन्तर्यामिव्यापारः फलोत्पादकः स च संनिधिमात्ररूप इति नित्यः सर्वजीवसाधारणश्चातो न तस्यैकैकजीवकर्मभिः साध्यत्वमिति तं भाष्यव्याख्यानेनानुगृह्णाति **ये पुनरिति** । अविद्योपाधिवशादीश्वरस्याऽनित्यः प्रतिजीवं कर्मसाध्यश्चानुग्रहोऽस्तीत्यर्थः‡ ॥

५७८ । १९

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृतौ वेदान्तकल्पतरौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	८	१०१
सूत्राणि	४१	३५९

---

* अत्राष्टमं फलाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४—फलमत उपपत्तेः ३८ श्रुतत्वाच्च ३९ धर्मं जैमिनिरत एव ४० पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ४१ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ ५७९ । २

द्वितीये पादे तत्त्वंपदार्थौ परिशोधितौ इदानीमपुनरुक्तापेक्षितपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्याना*मर्थो ऽवधार्यते । सगुणवाक्यार्थचिन्ता तु तद्विद्यानां सत्त्वशुद्धिद्वारा निर्गुणविद्योपयोगात् । पदार्थोपसंहारेण वाक्यार्थावधारणार्थं च सगुणविद्यानामभेदचिन्ता भेदचिन्ता तु तदपवादत्वेन । निर्गुणविद्यायां तु विद्याभेदादैक्यं सिद्धमेवेति तन्न विचार्यते । गुणोपसंहारस्तु आनन्दादय इत्याद्यधिकरणे† लक्ष्याखण्डवाक्यार्थसिद्ध्यर्थं वाक्यार्थोपसंहाररूपो वर्णयिष्यते । तदेतत्सर्वमभिसंधायाह **पूर्वेणेति** । अत्राक्षेपभाष्यं ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैन्धवघनवदवधारितमित्यादि । तदनुपपन्नमिव । सगुणब्रह्मणो नानारसत्वेन तद्विज्ञानभेदाऽभेदचिन्तायाः संभवात् । अत आह **निरुपाधीति** । पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसमिति च विशेषणद्वयस्याऽपुनरुक्तमर्थमाह **सावयवस्य हीत्यादिना** । अवयविनि ह्यवयवाः पूर्वापरभावेन वर्तन्ते अतस्तन्निषेधात्सावयवत्वनिषेधः । एकरसमित्यनेकधर्मवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । स्वभावो धर्मः । भाष्यगतघनशब्दार्थमाह **कठिनमिति** । अच्छिद्रत्वाद् रसान्तररहितमित्यर्थः । अवयवभेदं धर्मभेदं च निरस्यापेक्षिकभेदमाशङ्क्य तन्निषेध एकरूपत्वविशेषणेन क्रियतइत्याह **नन्वेकमपीत्यादिना** । भाष्ये एकत्वादित्यनेन प्राङ् निषिद्धावयवधर्मभेदे निषेधानुवादः । नन्वनेकरूपाणि ज्ञानानीत्यत्र रूपग्रहणं व्यर्थम् अनेकानीत्येवोच्यताम् अत आह **एकस्मिन् गोचरइति** ।

ननु ज्ञानस्य गुणस्य कथमनेकरूपत्वप्राप्तिरत आह **रूपमाकार इति** । नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेदः स्या‡दिति शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् । तत्र निन्देति उदितहोमाऽनुदितहोमनिन्दोच्यते । प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति ,, । १४

* सगुणनिर्गुणविद्यानामिति २ पु॰ पा॰ । † व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ११ ।
‡ जै॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ४ सू॰ ८ ।

पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामित्यनुदितहोमनिन्दा । यथा ऽतिथये प्रद्रुतायान्नं हरेयुस्तादृक् तद्यदुदिते जुह्वतीत्युदितहोमनिन्दा । प्रद्रुताय निर्गतायेत्यर्थः । ततश्च एकस्य विरुद्धकालद्वया ऽसंभवात्कर्मभेदः । प्रायश्चित्तमुदिता ऽनुदितहोमव्यतिक्रमे । तत्र निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तगतविद्यासु न स्त इति नोदाह्रियेते । इतरे ये नामादयो भेदहेतवस्तदुपन्यासार्थं नाम्नस्तावदित्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे **अस्त्यथैष ज्योतिरित्यादिना** । ननु यजेतेति प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादो ऽनुपपन्नः । नाम्नैव तद्बुद्धिविच्छेदा*दत आह **ज्योतिरितीति** । ज्योतिरिति हि प्रातिपदिकमात्रं न त्वस्य नामत्वमभिव्यक्तम् । एतेनेत्यमनुकृष्य यजेतेत्याख्यातवाच्यकर्मसामानाधिकरण्यात्तु नामत्वाभिव्यक्तिः । तथा चाख्यातपारतन्त्र्याद्यद्याख्यातं कर्म विदधीत तर्हि नामापि तद्वदेदथ त्वनुवदेत्तर्हि नामापि तदनुवदिष्यतीत्यप्रयोजकमिह नाम भेदाऽभेदयोः । ततश्चाख्यातार्थ एव चिन्त्य इत्यर्थः । उक्तं हि ।

५७९ । १८

प्रायेणाख्यातसम्बन्धि नामेष्टं पारतन्त्र्यभाक् ।
तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदनिमित्ततः ॥ इति ।

ज्योतिरिति कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनादित्यादिहेतूनां सहस्रदक्षिणागुणविधानार्थो ऽयमनुवाद इति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञया सम्बन्धः । **अथशब्दस्य चेति** । आनन्तर्यं हि पूर्ववृत्तापेक्षं गुणविधिपक्षे चाश्रयदानार्थमस्ति ज्योतिष्टोमापेक्षा न कर्मान्तरत्वे । न हि क्रतुः क्रत्वन्तरमपेक्षत इत्यर्थः । ननु द्वादशशतं दक्षिणेति ज्योतिष्टोमे द्वादशशतं गावो दक्षिणा तद्विरुद्धं सहस्रदक्षिणाविधानमित्यत आह **द्वादशशतेति** । उत्पत्तिः कर्मस्वरूपज्ञापनं तन्मध्ये विहितमुत्पत्तिशिष्टं कर्मस्वरूपज्ञापनोत्तरकालविहितमुत्पन्नशिष्टम् । तत्र द्वादशशतं दक्षिणा यद्युत्पत्तौ श्रूयेत तर्हि बलवत्त्वात् सहस्रदक्षिणां बाधेत न त्वेवमस्त्युभयोरपि कर्मज्ञापनोत्तरकालं श्रुतत्वादित्यर्थः । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायादिति दृष्टान्तोक्तिरियम् । यथा ऽनेकार्थत्वमेकस्य शब्दस्यान्याय एवमेकस्यार्थस्यान्याय्यमनेकशब्दत्वमित्यपि न्यायस्ततो ज्योतिष्टोम†ज्योतिःशब्दौ नैकस्य कर्मणो वाच-

५८० । ७

* तद्विच्छेदादिति ३ पु० पा० । † न्यायाज्ज्योतिष्टोमेति ३ पु० पा० ।

कावित्यर्थः । ननु वसन्तवाक्ये ज्योतिष्टोमवाक्ये च ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्द-
योरेकार्थत्वादनेकशब्दत्वमपि क्वचिदाश्रितमत आह **उत्सर्गत इति** । अस- ५८० । १६
म्बद्धार्थपदव्यवायादिति पूर्वेणासम्बद्धार्थवता ज्योतिःपदेन व्यवधाना-
दित्यर्थः । यत्तु वसन्तादिवाक्ये ज्योतिःशब्द एकदेशान्तरलक्षणार्थे दृष्ट
एवमत्रापीति तत्राह **न चैकत्रेति** । वसन्तादिवाक्ये हि ज्योतिषा यजे-
तेत्याख्याततन्त्रा सञ्ज्ञा आख्यातं च कालादिविधिसंक्रान्तमिति पूर्वकर्मा-
नुवदेदेषा तु प्रथमान्तत्वादतत्तन्त्रेति प्रकृतकर्मबुद्धिं विच्छिनत्तीत्यर्थः ।
यत्तु ज्योतिरिति प्रातिपदिकमुच्चार्यतेनेति परामृश्य यजेतेति विधानाद्
नामधेयं ज्योतिःशब्द इति तदोमिति* ब्रूमः तस्यैव नाम्नः कर्मान्तरवा-
चकत्वादित्याह **भेदे ऽपि चेति** । अपि चेति समुच्चये । यथा नामधे-
यत्वमेवं भेदोपि प्रथममुल्लिखित इत्यर्थः । ननु कठेन प्रणीतत्वादध्यापित-
त्वाद्वा काठकमुच्यते न विद्या प्रणीयते तस्या अशाब्दत्वादत आह
प्रणयनं चेति । प्रणयनं शिष्येभ्यो नयनमुपदेशः स ज्ञाने ऽपि अविशिष्ट ५८१ । १२
इत्यर्थः । ज्योतिःसञ्ज्ञायाः सकाशात् काठकत्वादि†संज्ञाया भेदकत्वाति-
शयमाह **तथा चेति** । ज्योतिष्टोमस्य संनिधौ श्रुतत्वात्तदनुवादकत्वेन तन्ना-
मैकदेशत्वेन च सम्भाव्यमानमपि ज्योतिरिति नाम यदा कर्मभेदकं तदा
शाखान्तरस्थत्वेन दूरस्थं संपूर्णं च काठकादिनामातितरां ज्ञानभेदकमि-
त्यर्थः । अतत्प्रतीकभूतेति च्छेदः । तथा रूपभेदोपीत्यादिभाष्यमुपात्तं तद्
व्याचष्टे **इदमाम्नायतइत्यादिना** । नन्विह सिद्धानुवादमात्रं सा आ-
मिक्षेति प्रतीयते न विधिः तत्र कथं कर्मभेदाऽभेदचिन्तावकाशस्तत्राह
द्रव्यदेवतेति । **वाजिनं गुणो विधीयतइति** । यद्यप्यत्र वाजिनं
देवता च गुणो विधीयते इति वक्तुं शक्यं तथापि प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणवि-
ध्यसंभवाद् द्रव्यमात्रविधिरुक्तः । वाजिपदेन तु विश्वेदेवा अभिधीयन्ते
इति वक्ष्यति सिद्धान्ते तु विशिष्टविधित्वादप्राप्तं कर्माऽनेकगुणविशिष्टं विधातुं
शक्यमिति मत्वा द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वकर्म विधीयते इत्युक्तम् ।
विशिष्टविधौ कर्म विधातव्यविशेषणभूतं द्रव्यं देवता चेति गौरवमित्याह
विधिगौरवेति । यदा ऽऽमिक्षायागाद्वाजिनयागः कर्मान्तरं विधीयते ५८२ । ३

---

* तत ओमिति ५ पु० पा० ।

† काठकादीति १ पु० पा० ।

तदा तत्सावत् कल्प्यं तच्चान्यमपूर्वं च कल्पनीयमित्याह **कर्मान्तराऽपूर्वान्तरेति**। ननु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यागविधिप्रतीतिसमयएवाऽऽमिक्षा यागान्विता प्रतीयते वाजिनं तु वाक्यान्तरेणाऽत उत्पत्तिशिष्टामिक्षाऽवरुद्धे कर्मणि वाजिनं दुर्बलमवकाशमलभमानं कर्मान्तरं गमयतीत्याशङ्क्याह

५८२। ६ **न चोत्पत्तिशिष्टेति**।

किमिति न युक्तमत आह **उभयोरपीति**। अयमभिप्रायः। अत्र ह्यामिक्षायां वाजिने वा न प्रत्यक्षं विधिमुपलभामहे न्यायबलात्तु कल्पयेमहि। तत्र वैश्वदेवीवाक्ये आमिक्षाविश्वेदेवसंबन्धः* प्रतीयते वाजिनवाक्ये तु वाजिनां तेषामेव विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च संबन्धः। तत्र देवतैक्याद् द्रव्यद्वयस्य सहत्यागकल्पनया द्रव्यद्वययुक्तैकयागविधिरनुमीयते। तत्र कुत उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः कुतो वा वाजिनस्योत्पन्नशिष्टत्वमिति। नन्वामिक्षावरुद्धयागस्य प्रथमं प्रत्यक्षविध्यभावे ऽपि विश्वेदेवानां श्रौत आमिक्षासंबन्धः। तेषां पुनर्वाजिपदाभिधेयानां वाजिभ्यो वाजिनमिति वाक्यीयो वाजिनसंबन्धः स च श्रौतसंबन्धाद्दुर्बल इति न विश्वदेवा वाजिनेन संबध्यन्ते। तत्र कर्मान्तरं वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वयात्मकवाक्यगम्यं विधीयते अत आह **न च वैश्वदेवीत्यत्रेति**। वैश्वदेव्यामिक्षेति पदद्वयात्मकवाक्यादेव विश्वेषां देवानामामिक्षासंबन्धः (एवं वाजिनसंबन्धो ऽपि तेषां)† वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वयात्मकवाक्यगम्य इति तुल्यतेत्यर्थः। ननु वैश्वदेवीति तद्धितान्तपदश्रुतिमात्रादामिक्षासंबन्धो विश्वेषां देवानाम् अवगम्यतइत्याशङ्क्य तथा सत्यामिक्षापदवैयर्थ्यं स्यादित्याह **नो खल्विति**। ननु विश्वे देवा देवता अस्या इति तद्धितार्थः अस्या इति शब्देन च सन्निहिताऽऽमिक्षैवोच्यते अतः श्रौत एवामिक्षासंबन्धस्तत्राह **अस्तु वेति**। **तत्सबन्धिनो विश्वान् देवानुपलक्षयतीति**। उपलक्षितेषु चामिक्षासंबद्धेषु विश्वेषु देवेषु यत्फलिष्यति तत्ततश्चामिक्षासंबन्धोपजीवनेनेत्युपरितनग्रन्थे वक्ष्यति। ननु वाजिभ्य इति इन्प्रत्ययान्तं पदमामिक्षासंबन्धिनो विश्वदेवानुपलक्षयितुं न शक्नोति

,, । ६१ अधिकरणान्तरविरोधादित्याशङ्कते **यद्यपीति**।

* वैश्वदेवसंबन्ध इति ३ पु· पा·। † ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति ३ पु·।

दशमे स्थितम्। विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना*। दर्शपूर्णमासयोर्देवतापदान्याग्नेयादीनि सन्ति सन्ति चाग्नेरभिधानानि लोके ऽग्निः पावक इत्यादीनि। तत्र सन्देहः किं हविःप्रदानसमये येन केन चिदग्निवाचकपदेनाग्निरुद्देश्य उत विधिगताग्निपदेनैवेति। तत्राऽर्थरूपत्वाद्देवतात्वस्य तस्य च येन केन चिद्वाचकेन निर्देशसंभवादनियम इति प्राप्ते राद्धान्तः। सत्यमर्थात्मकं देवतात्वं तत्तु न स्वर्गवासित्वादि संभवति मासेभ्यः स्वाहेत्यादौ मासादेरदेवतात्वप्रसङ्गात् किं तु त्यज्यमानहविः प्रत्युद्देश्यत्वम्। उद्देशश्च हविः प्रति प्राधान्येन निर्देशस्तत्राग्नेय इति विधिगतस्यैव मन्त्रत्वे देवताप्रकाशकत्वे भावो देवतात्वं† हविस्त्यागकाले ऽपि स्यात् तद्धितवत्यग्निशब्देन हविः प्रत्यग्नेः प्राधान्येन निर्देशाद्धविस्त्यागकाले ऽपि तेनैव स निर्देश्यः शब्दान्तरेण निर्देशे देवतात्वं न स्यात्तस्माद्विधिशब्दस्यैव मन्त्रत्वे देवताप्रकाशकत्वे भावः स्यात्तेन हि देवतामुद्दिश्य हविषश्चोदनेति। तत्र शब्दभेदे ऽपि देवतैक्ये एतदधिकरणविरोध इत्यर्थः।

यदि च शब्दभेदे ऽपि देवतैक्यं तर्हि सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः आदित्यं चरुं निर्वपेदिति च सौर्यादित्य‡चर्वोरेकदेवतात्वं स्यादित्यर्थः। न चैतयोरेकदेवतात्वमेष्टुं शक्यं सूर्याय जुष्टं निर्वपामीति आदित्याय जुष्टं निर्वपामीति च सर्वसंमतानुष्ठानविरोधादिति आशङ्क्य परिहरति **तथापीत्यादिना**। तदस्यास्तीत्यर्थे हीनिप्रत्ययः स्मर्यते अस्येति च सर्वनाम तेन विश्वेदेवपदसन्निहितानां परामर्शान्न शब्दान्यत्वप्रयुक्तं देवतान्यत्वमित्यर्थः। आमिक्षासंबद्धविश्वेदेवोपलक्षणे फलं वक्ष्यतीत्युक्तं तत्राह **ततश्चेति**। वाक्येनैवामिक्षासम्बन्धोपजीवनेन वाजिनविधानान्न वाजिनसंबद्धया ऽऽमिक्षया बाधितुं शक्यते श्रौतात्संबन्धाद्वाक्यीयः संबन्धो दुर्बल इति न्यायादवगन्तव्यम्। स च न्यायो वचनेन बाधिष्यतइत्यभिप्रायः। द्रव्यद्वयेन युक्तमेकं कर्म विधीयतइति यदवादिष्म वाजिनामिक्षयोः सहत्याग इति तदिदमुत्थितम्। एवं च यत्संदेहप्रदर्शनावसरे उक्तं पूर्वस्मिन्नेव

५८२। १९

---

* जै॰ सू॰ अ॰ १० पा॰ ४ सू॰ २३। † देवतात्वमिति नास्ति ३ पु॰।

‡ सूर्यादित्येति ३ पु॰।

कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते इति तदापातप्रतिभानमादायाभिहितमिति विश्वेषां देवानामामिक्षासंबन्धस्य श्रौतत्वाद् वाजिनसंबन्धस्य च वाक्यीयत्वात् श्रुतिबलीयस्त्वन्याय*मादाय सिद्धान्तयति **स्यादेतदेवमित्यादिना** । ननु तद्धित आमिक्षाविशिष्टान्विश्वान्देवानभिधत्ताम् अथ वा तेषामामिक्षासंबन्धमभिवदतु यद्वा विश्वेषां देवानां यत्संबन्धिमात्रं तद्वा वक्तु तथा च कुतो ऽस्यामिक्षावाचकत्वमत आह **न तु विश्वेषु देवेष्वित्यादिना** । अत्र सर्वत्र हेतुरुक्त एव सन्निहितविशेषस्य सर्वनामार्थत्वादिति । अथ यदुक्तं वैश्वदेवीपदादामिक्षाप्रतीतावामिक्षापदवैयर्थ्यमिति तदनुभाषते **नन्वेवं सतीति** । उत्तरमाह **तद्धितान्तस्येति** । नात्र वैश्वदेवीपदएकस्मिन्नर्थे पर्यवसिते आमिक्षापदेन चापरस्मिन्नभिहिते तयोर्वैशिष्ट्यं पदद्वयसमभिव्याहारादवगम्यते किंतु नामसंनिहितावलम्बिनः सर्वनाम्नो ऽर्थः क इत्यपेक्षायमाण आमिक्षापदेन समर्प्यते ऽतश्च यथा ऽयं घट इत्युक्ते ऽयमिति पदस्य संनिहितावलम्बिनो विषयसंनिधापकप्रत्यक्षापेक्षायामपि न श्रुतित्वहानिरित्येवं तद्धितस्यापीत्यर्थः। एतदेव स्फुटीकरोति **अवसिताभिधानं हीति** । अवसिताभिधानत्वं नाम परिपूर्णविषयलाभः । द्वयं हि सर्वत्रापाद्यमभिमतविघातो ऽनभिमतप्रसरश्चेति। तत्रानभिमतप्रसरं वारयति **कुत आमिक्षापदानपेक्ष इति** । अभिमतविघातो ऽपि नास्तीत्याह **कुतो वेति** । नन्वेवमामिक्षापदसापेक्षवैश्वदेवीपदादामिक्षासंबन्धो विश्वेषां देवानां गम्यते तर्हि द्वे अपि पदे मिलित्वा प्रमाणं स्यात् तथा च वाक्यत्वम् । अथ सत्यामप्यामिक्षापदापेक्षायां वैश्वदेवीपदमेव तत्र प्रमाणं तर्ह्यामिक्षापदमेव किं न स्यादत आह **अतश्चेति** । यदिति द्वितीयान्तः शब्दः पदमिति च प्रथमान्तः । आमिक्षेत्युक्ते हि न क्वाप्यपेक्षा ऽवभासते वैश्वदेवीत्युक्ते त्वस्ति कासावित्यपेक्षा ऽतो वैश्वदेवीपदमेव साकाङ्क्षमर्थमभिदधत् प्रमाणमामिक्षापदं तु तदीयार्थाभिधानकथंभावाकाङ्क्षापरिपूरकमितिकर्तव्यभावमनुभवतीति विनिगमकहेतुबलाद् वैश्वदेवीपदमेव प्रमाणं ततश्च श्रुतित्वाद्वाक्यापेक्षया तत् प्रथमभावि ततः पदान्तरापेक्षं वैश्वदेवीपदं यदामिक्षाविश्वेदेवसंबन्धरूपं वस्त्वभिधत्ते तदुक्तप्रकारेण प्रमाणभूतप्रथमभाविवैश्वदेवीपदावगम्यत्वात् श्रौतं

(मार्जिन: ५८३ । ६; ,, । १६)

* न्यायमिति नास्ति २-२ पु. ।

ततश्च बलवदित्यर्थः। एतत्प्रकारवैपरीत्यं वाजिनविश्वेदेवसंबन्धे दर्शयँ-स्तस्य वाक्यीयतामाह **यत्त्विति**। वाजिभ्य इति वाजिनमिति च पदे पर्य- ५८३। १८ वसिताभिधाने। यद्यपि वाजिपदं वैश्वदेवसापेक्षं तथापि न वाजिनपदापेक्षं ततश्च पर्यवसिताभिधानाभ्यां पदाभ्यां यावभिहितौ पदार्थौ वाजिवाजिन-रूपौ तदवगम्यं यद्विश्वेदेववाजिनसंबन्धरूपं वस्तु* तदामिक्षाविश्वेदेवसम्ब-न्धात्परमभावि अतो वाक्यगम्यत्वेन दुर्बलमित्यर्थः। कर्मान्तरविधौ हेत्व-न्तरमाह **एवं चेति**। पूर्वपक्षे हि विकल्पः समुच्चयो वा वक्तव्यः स चायुक्तः नित्यवदवगतसाधनभावाया आमिक्षाया विकल्पाऽयोगात्। अन-पेक्षावगतसाधनभावायाश्च तस्याः समुच्चयाऽयोगादित्यर्थः। नित्यमेवेति वक्तव्ये मृदूक्त्या वतिप्रयोगः। यत्तूक्तं वचनेनैव श्रुतिबलीयस्त्वन्याय†बाध इति तत्राह **न चाश्वत्वे इति**। विश्वेदेवा इत्ययं शब्दो यस्याः सा तथोक्ता तां वैश्वदेवशब्दाम्। द्रव्यवचनादामिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनभूतामवगतामेवं सति कर्मान्तरविधिपक्षे नोपलक्षयिष्यति उपलक्षणे हि नोपसर्जनन्यायबाधः स्यादित्यर्थः। ननूपसर्जनभूता अपि विश्वेदेवा वाजिन इति तद्धितान्तव-र्तिसर्वनाम्ना परामृश्यन्तां सर्वनाम्नः संनिहितगोचरत्वा‡दत आह **प्रकृतं हीति**। यत्तु कर्मान्तरविधिपक्षे विधिगौरवमपूर्वकल्पनागौरवं चेति तत्राह **प्रामाणिके चेति**। **तत्त्वविषयत्वाद्** यथार्थविषयत्वात्। एवं गुणा-त्कर्मभेदे व्यवस्थितमुदाहरणं दृष्टान्तमुक्त्वा ऽत्रत्यपूर्वपक्षे गुणाज्ज्ञानभेदं दार्ष्टान्तिकमाह **एवमिहापीति**। **अस्ति चात्रेति**। भाष्ये ऽन्येषां शाखिनां शिरोव्रतस्यासत्त्वं नोक्तमतो ऽध्याहरति **अन्येषामिति**। शिर- ५८४। ,, स्यङ्गारपात्रधारणं शिरोव्रतम्।

अभ्यासाधिकरणस्य§ शब्दान्तराधिकरणेन प्रत्युदाहरणलक्षणां सङ्ग-

---

* वस्त्विति नास्ति २ पु०।

† जै० सू० अ० ३ पा० ३ सू० १४।

‡ विषयत्वादिति ३ पु० पा०।

§ जै० सू० अ० २ पा० २ सू० २।

५८४।२१ तिमाह **धात्वर्थानुबन्धेनेति** । शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्* । यजति ददाति जुहोति इत्यत्र किं यजत्यादय एकां भावनां विशिंषन्ति उत प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद इति संदेहे भावनायाः प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात्तस्मिन् गुणभूतधात्वर्थानां समुच्चय इत्येकभावनाविशेषकत्वेन प्राप्ते राद्धान्तः—नियमेन धातुप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात् प्रत्ययस्य च धातोरिति सूत्रेण विवक्षितैकवचनेनैकस्मादेव धातोर्विधानादेकधात्वर्थानुरक्ता भावना ऽभिहिता सा न धात्वर्थान्तरेण संबध्यते । तत्सम्बन्धस्योत्पत्तिशिष्टत्वात् । यत्र पदान्तरोपात्तं प्रधानं तत्र भवति गुणानां समुच्चयः क्रये इवारुण्यादीनाम्† । तस्मादपुनरुक्तधात्वात्मकशब्दान्तरे कर्मभेदो भावनाभेदः कृतानुबन्धत्वादुत्पत्त्यैव कृतधात्वर्थसंबन्धत्वाद्भावनाया इत्यर्थः । धात्वर्थएवानुबन्धो ऽवच्छेदकः । ननु समिधो यजतीत्यादावेकभावनाविधाने एकत्र विधिरपरत्रानुवाद इति वक्तव्यं तत्र को विधिरिति न ज्ञायते ऽत आह **प्रथमभाविना वाक्येनेति** । विपरिवर्तमाना बुद्धाविति शेषः । ततश्च प्रत्यभिज्ञायमानेत्यर्थः । विध्यनुवादाऽविनिगमेन सिद्धान्तमाह **परस्पराऽनपेक्षाणीति** । एषां बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः । ननु पाठक्रमाऽनादरणे कथं प्रयाजादीनां पाठानुष्ठानक्रमसिद्धिस्तत्राह **परस्परापेक्षाणामिति** । प्रयाजा ह्येकं करणोपकारं कुर्वन्तीति परस्परापेक्षाः । अतस्तेषामेककरणोपकारजनकतया एकवाक्यत्वे संभूयकारित्वे सति पाठक्रमो ऽनुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः । तद्वाक्यानि स्वार्थबोधने परस्परं नापेक्षन्ते इति न क्रमापेक्षा । यत एकत्वं पाठक्रमान्नियम्येतेत्यर्थः‡ । ननु धात्वैक्यादितरेतरत्र च§
५८५।९ प्रत्यभिज्ञानमुक्तमत आह **कथं चिदिति** । समिदादिनामभिः कर्मभेदप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञैव नास्तीति कथं चिदित्युक्तम् । आख्यातस्य हि सर्वत्र विधि-

---

* जै० सू० अ० २ पा० २ सू० २ ।

† अरुणादीनामिति ५ पु० पा० ।

‡ इत्यर्थ इति नास्ति २ पु० ।

§ चशब्दो नास्ति ५ पु० ।

त्वमुत्सर्गः स च बलवदपवादकेन बाधनीयः । न च इहैतदस्तीत्यर्थः । किं तद्बलवदपवादकं तदाह गुणश्रवणे हीति । यत्र हि* वाक्ये गुणः श्रूयते तत्र गुणविशिष्टकर्मविधाने विशेषणं विशेष्यं च विधातव्यं तदा विधिगौरवं स्यात् । तत्र हि गुणमात्रविधानप्रयुक्तलाघवाय विधिना विशेष्यकर्मणो ऽनुवादो ऽपेक्ष्यते । तदपेक्षायां बुद्धिसन्निधानस्योपकार इत्यर्थः । उदाहरति तथेति । ननु समिदादिवाक्यं नाभ्यासात् कर्मभेदे उदाहरणं समिदादिगुणाद्भेदप्रतीतेरत आह न चात्रेति । समिधोऽग्नआज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्रैरेव समिदादिदेवतासंबन्धसिद्धेस्तत्प्रख्यानशास्त्रैः† समिदादीनि नामधेयानीत्यर्थः । अङ्गीकृत्य गुणवचनत्वमाह अगृह्यमाणेति । केन वचनेन विहितमिति किंवचनविहितम् । किंवचनविहितं च तत् किंकर्म चेति किंवचनविहितकिंकर्म । तदनुवादेन कस्य वाक्यस्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते इत्यर्थः । न चाग्नेयादिकर्मसु गुणविधिः । तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यविरोधादिति‡ । यदि§ नामधेयानि समिदादीनि तर्हि नाम्न एव भेदो नाभ्यासादत आह न चापूर्वमिति । पूर्वकर्मानन्वयीत्यर्थः । अनन्वयित्वे हेतुः विधानाऽसंबद्धमिति । ननु ज्योतिरादेरपि विधिना संबन्धो‖ ऽसिद्धः । एतेनेत्यनुकृष्य यजेतेति विधिसंबन्धावगमादत आह प्रथममिति । ज्योतिरित्यादिनाम हि प्रथमं विधानेनाऽसंबद्धमवगतं पश्चात् तस्य विधिसंबन्धः । स च विधास्यमानकर्मनामधेयत्वेनाप्यविरुद्धः । समिदादि तु प्रथममेव विधिसंबद्धमिति न पूर्वकर्मबुद्धिविच्छेदकमित्यर्थः । तस्य देवतेति । तस्य पुरुषकृतस्य कृते त्यागस्यासेचनाधिकस्य प्रक्षेपाधिकस्य होमस्यावच्छेदो यः पुरुषप्रयत्न एकस्यां शाखायां चोद्यते स एव शाखान्तरे चोद्यते यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति ।

५८५ । ११

५८७ । ३

* जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ४ सू॰ ४ ।
† यत्र चेति ३ पु॰ पा॰ ।
‡ ननु यदीति ५ पु॰ पा॰ ।
§ अवबोधादिति २ पु॰ ।
‖ विधानासंबन्ध इति ३ पु॰ पा॰ ।

शाखान्तराधिकरणेना*स्याऽपौनरुक्त्यं सूत्रभाष्याभ्यामुक्तमुपपादयति

५८७ । ५ युक्तमिति । शाखान्तराधिकरणे हि एकस्यां शाखायाम् अग्नेषोमीयस्यैकादशकपालत्वमपरस्यां द्वादशकपालत्वमिति रूपभेदात् कर्मभेदः शङ्कितः सिद्धान्ते तु तयोर्विकल्प इत्युक्तम् । तदुक्तम् । कपालसंख्ययोरुत्पन्नशिष्टयोरुत्पत्तावैकरूप्येणावगम्यमानकर्मप्रत्यभिज्ञाबाधकत्वेन† कर्मभेदकत्वाभावात् । अग्निगतपञ्चसंख्यायास्तु उत्पत्तिशिष्टत्वाद् वाजिनवद् भेदकत्वमिति शङ्कोत्थानादगतार्थत्वमित्यर्थः । अग्निहोत्रस्येत्यशुद्धः पाठः । अग्निहोत्रे कपालाऽभावात् । अथवा ऽग्नौ होत्रं होम‡इति अग्नीषोमीय एवोच्यते ।

एकादशकपालत्वादेरुत्पन्नशिष्टत्वमिति वदता वाचस्पतिना कस्यांचिच्छाखायाम् अग्नीषोमीयो भवतीति केवलोत्पत्तिवाक्यं दृष्टमिति गम्यते§ । इतरथा ऽग्नीषोमीयमेकादशकपालमित्यादौ संख्ययोरुत्पत्तिशिष्टत्वादिति उत्पत्तिशिष्टा पञ्चसंख्यैव न षट्संख्या षष्ठस्याग्नेरनूद्यमानत्वादिति परिहृति पञ्चैवेति । सांपादिका उपास्याः । संपद्व्यतिरेकाय उपास्तिव्यतिरेकाय । अग्निरेवाग्निरित्यादिना मुख्याग्निसमिदादेरनुवादादुपास्यत्वव्यावृत्तिर्बोध्यतइत्यर्थः । एवं षष्ठाग्नेरनुवाद्यत्वमङ्गीकृत्य परिहार उक्तः । इदानीं षडप्यग्नयः शाखाद्वये ऽप्युपास्याः पञ्चसंख्या त्वमुख्यानग्नीन् योषिदादीनवच्छेत्तुमित्यभिप्रेत्याह अथ वा छान्दोग्यानामिति । छन्दोगेन दृष्टां शाखामधीयते इति छान्दोग्याः ।

इदानीं पञ्चसंख्या उपास्याऽग्निविशेषणत्वेन न विधीयते किं त्वनूद्यते । अग्नयस्तु पञ्च शाखाद्वये ऽप्यविशेषेणोपास्यतया विधीयन्ते अधि-

,, । १५ कस्तु षष्ठो ऽग्निर्विकल्प्यते इति परिहरति अथ वा भवतु वाजसनेयिनामित्यादिना । प्रचयशिष्टेति । एकैकशो ऽग्निषु विहितेषु तेषां

---

* जै॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ४ सू॰ ८ ।

† प्रत्यभिज्ञाया अबाधकत्वेनेति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ अग्नौ होम इति ३ पु॰ पा॰ ।

§ प्रतीयते इति पाठान्तरम् ।

प्रचयेनार्थाज् ज्ञातेत्यर्थः । **सांपादिकानिति ।** समारोप्याग्निभावानित्यर्थः । **उत्पत्तिशिष्टत्वइति ।** प्राणागताधिकसंख्यादेरिति शेषः । असिद्ध इति च्छेदः । दर्शयति चेति सूत्रं* पूरयति **विद्यैकत्वमिति ।** ननु सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति वाक्यं वेदैकद्वारेण विद्यैक्यदर्शकं निर्गुणब्रह्मविषयं कथमनेन सगुणविद्यैक्यसिद्धिरत आह **यत्रापीति । तत्प्रायपठितानामिति ।** निर्गुणविद्यासंनिधिपठितानामित्यर्थः । अग्र्यः श्रेष्ठः । ननु विद्यानामशब्दात्मकत्वात् कठादिप्रोक्तत्वाभावे ऽपि कठाद्यनुष्ठितत्वात् काठकादिसंज्ञा किं न स्यादत आह **न च कठादीति†।** अध्ययनं हि प्रतिशाखं स्वरादिभिर्भिद्येत न त्वनुष्ठानमित्यर्थः । ननु किं कठप्रोक्तत्वादिनिमित्तानुसरणेन विद्यायां ग्रन्थे च काठकादिशब्दा रूढा भवन्तु तत्राह **न च कठप्रोक्तेति ।** ग्रन्थे अवयवार्थयोगसंभवे ग्रन्थे रूढिर्न कल्पनीया ग्रन्थसंबन्धाद्विद्यायां च वृत्तिसम्भवे तत्रापि रूढिर्न कल्पनीयेत्यर्थः । अङ्गीकृत्यापि काठकादिसंज्ञानां विद्याभिधायकत्वमप्रयोजकत्वमाह **न च तद्भेदाभेदाविति ।** यदि काठकादिसंज्ञानां भेदाद्विद्या भिद्येत तर्हि एकशाखागतदहरषोडशकलादिविद्यानामैक्यं प्रसज्येत तच्च मा भूद् अयुक्तं हि तद् नानाशब्दादिभेदा‡दित्यत्र तन्निषेधादित्यर्थः । नित्याऽनित्यसंयोगविरोधाच्च संज्ञानां न विद्याभेदकत्वमित्याह **कठादिपुरुषेति ।** यश्च तत्तच्छाखास्वीकारसार्वात्म्यादौ ब्रह्मविद्यासमाप्तिव्यपदेशो ऽध्येतॄणां सो ऽपि तत्तदंशसमाप्त्यभिप्रायस्ततो न शाखान्तरे विद्याया भेदक इत्याह **समाप्तिश्चेति ।** शाखान्तराधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह **कं चिदिति ।** श्लोकेन पञ्चाग्निविद्यायामग्निगतपञ्चत्वषट्त्वसंख्ययोरुत्पत्तिशिष्टत्वं विशेषः स च प्रागेव परिहृत इति । वक्ष्यमाणावर्थौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ ।

५८८ । १४

५८९ । ६

५९० । १

रेतः प्रजननेन्द्रियं प्रजापतिः प्रजननम् गुणविशिष्टतदुपास्तेः फलमाह प्रजायते हीति । तं यजमानं प्रेतं दिष्टं परलोकाय कर्मभिरादिष्टमितो ग्रामादग्नये अग्न्यर्थं हरन्ति नयन्त्यृत्विजः । शिरस्यङ्गारपूर्णपात्रधारणं शिरो-

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ५८ । † न च काठकादीतीति ३ पु॰ पा॰ ।
‡ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ४ ।

व्रतम् । एतं ह्येवात्मानं बह्वृचा ऋग्वेदिनो महत्युक्थे शस्त्रविशेषे मीमांसन्ते । महाव्रते क्रतुविशेषे । महद्भयं भयहेतुर्वज्रमुद्यतं यथा तथा ब्रह्मेत्यर्थः । एषोऽधिकृतः पुरुष एतस्मिन्नात्मन्युद् अपि अरमल्पम् अन्तरं भेदम् । अल्पमपि भेदं यदा कुरुते अथ तदा तस्य भयं भवति । तत्त्वेव ब्रह्मशब्देन विदुषो ज्ञातवतो मन्वानस्य तर्कयतो मननमकुर्वतो भयं भयहेतुः* ॥

५९० । ४ **उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥**

सर्वशाखासु विद्यैक्ये सिद्धे गुण्याकृष्टगुणानामुपसंहारसिद्धेरधिकरणानारम्भ इत्याशङ्क्याह **भवत्विति** । करणं हि विद्याङ्गमाकाङ्क्षते आकाङ्क्षा च संनिधिसमाम्नातैः अङ्गैः शान्तेति न शाखान्तरीयाङ्गापेक्षेत्यर्थः । यद्यपेक्षा स्यात्तचाह **अपेक्षणे चेति** । साकाङ्क्षस्य प्रयोगविधेरनुष्ठापकत्वासंभवात्तन्निराकाङ्क्षत्वाय सर्वमङ्गजातमेकस्यामेव शाखायां विधीयेतेत्यर्थः । ननु सर्वशाखासु विद्यैक्ये सति शाखान्तरगततदीयाङ्गाननुष्ठाने ऽखण्डकरणोपकाराऽसिद्धेरनुपकृता विद्या न श्रेयस्करी स्यादत आह **तस्माद्यथा नैमित्तिकमिति** । ननु नित्यकर्मणि यावज्जीवमित्यादिनियतनिमित्तवशाच्छक्याङ्गानुष्ठानमात्रेण परिपूर्णोपकारः कल्प्यते उपासनासु तु स्वशाखाधीतैरेवाङ्गैः परिपूर्णोपकारकल्पनायां को हेतुरत आह **अङ्गान्तराऽविधानादेवेति** ।

,, । १५ **गृहमेधीयेति** । अस्ति चातुर्मास्येषु गृहमेधीयो मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदन इति । तत्रेदमामनन्त्याज्यभागौ यजतीति । तत्र संदेहः किमयमतिदेशप्राप्तयोराज्यभागयोरनुवाद उताङ्गान्तरपरिसंख्या अथ वाऽतिदेशेनाज्यभागावेव प्राप्येते इत्येतदनेन वचनेन ज्ञाप्यते किं वा सर्वाङ्गेभ्यो य उपकारः स आज्यभागाभ्यामेवाङ्गान्तराऽनपेक्षाभ्यां भवतीत्युपकारावच्छेद इति । अन्येऽपि पक्षाः प्रथमे काण्डे समाशङ्क्य निरस्तास्ते तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । तत्रानुवादमात्रस्य वैफल्यात्परिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वादङ्गान्तरप्रतिषेधस्य च वाक्यादप्रतीतेः कल्पनायां† चाज्यभागवाक्यस्य स्वार्थत्यागप्रसङ्गात् प्राप्तस्य चाङ्गान्तरस्य प्रति-

---

* अत्र प्रथमं सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-**सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् १ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि २ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ३ दर्शयति च ४ ॥**

† कल्प्यमाने चेति १-२ पु. पा. ।

वेधे प्रापकप्रमाणबाधापातात् । तदेवं स्वार्थहानिरस्वार्थकल्पनं प्राप्तबाधश्चेति त्रिदोषीप्रसङ्गात् । अतिदेशस्य च विकृत्यपेक्षितप्राकृताखण्डकरणोपकारातिदेशद्वारेणोपकारजनक*पदार्थान् विकृतौ प्रापयतो युगपदेव सर्वाङ्गविषयत्वेन प्रवृत्तेराशुभावमात्रविषयत्वकल्पनस्याऽयोगादुपकारावच्छेद एवेति दशमे सिद्धान्तितम् । एतन्न्यायेनेह नोपकारावच्छेदो युज्यते । कुत इत्यत आह **न हीति** । गृहमेधीये हि न्याये विकृतिकर्मैव गृहमेधीयः आज्यभागातिरिक्तमङ्गग्रामं स्वोपकाराय नापेक्षते प्रकृतिस्त्वपेक्षते । अत्र पुनरेकमेव विज्ञानं शाखान्तरीयाङ्गमेतच्छाखिभिरनुष्ठीयमानं सन्नापेक्षते । शाखान्तरिभिरनुष्ठीयमानं सदपेक्षते । एतच्च विरुद्धमित्यर्थः । यच्चोक्तं यथा नैमित्तिकं कर्मेत्यादि तत्राप्याह **नैमित्तिके त्विति** । यावज्जीवनिमित्तानुरोधात् प्रधानकर्तव्यत्वं नित्यमवगतं सर्वाङ्गोपसंहारस्य च सर्वदा पुंसा संपादयितुमशक्यत्वाच्छक्यमात्राङ्गानुष्ठानादेव सकलाङ्गसाध्योपकारसिद्धिरित्युपकारस्यावच्छेदः । अशक्याङ्गेभ्यो ऽवच्छिद्य शक्येष्ववस्थापनं युज्यते । न तु तथेह शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारस्याशक्यत्वम् । अशक्तेः प्रथमाधिकरणे निरस्तत्वान्न चोपास्तीनां नित्यत्वावगतिः काम्यत्वादित्यर्थः । पूर्वमेकस्यैकस्मिन्विषये ऽपेक्षाऽनपेक्षयोर्विरोधाद् गृहमेधीयन्यायासंभव उक्त इदानीं वैषम्यान्तरेण प्रकृते तदसंभवमाह **प्राकृतेति** । चोदको ऽतिदेशः । तेन प्राकृत उपकारपिण्डो गृहमेधाय प्राप्यते तद्द्वारा च तज्जनकानि सकलप्राकृताङ्गानि । तत्राज्यभागावपि तन्मध्ये प्राप्त इति प्राप्तयोः पुनर्वचनात् सकलाङ्गजन्योपकारस्य तन्मात्रजन्यत्वेनावच्छेदः स्यादिह तु स्वशाखागताङ्गानां वचनाद्विना न प्राप्तिरिति तद्विधायकमेव वचनं नेतरपरिसंख्यायकमित्यर्थः । अनेन गृहमेधीयपूर्वपक्षगतपरिसंख्यापक्षो ऽपि व्युदस्तः । तन्मात्रविधिपक्षस्यापि गृहमेधीयपूर्वपक्षगतस्यात्रासंभवमाह **न च तदुपकारेति** । तच्छब्देन प्राकृतमङ्गं परामृशति । आज्यभागतदितराङ्गसाध्ये उपकारस्तोमे ऽतिदेशप्राप्ते ऽप्याज्यभागविधानाद्धि तत्रातिदेशस्य तन्मात्रविधानपरत्वं कल्पितं न त्विह विद्यासु स्वपरशाखागतधर्मसाध्योपकारपिण्डस्यास्ति कश्चिदतिदेशः यस्य तत्प्राप्तधर्मस्य स्वशाखायां विधानात् स्वशाखा-

५९० । १५

,, । २१

---

* उपकारकेति ३-२ पु॰ पा॰ ।

गतधर्ममात्रविधायकत्वं कल्प्येतेत्यर्थः । **तत्त्वेन** एकत्वेन । **बलवति बाधके इति ।** प्राप्तौ पुनर्विधानमेव बलवद् बाधकम्* ॥

५९१ । ३ **अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥**

चोदनाद्यविशेषादित्यस्यापवादार्थमिदमधिकरणं भाष्ये वाजसनेयिशाखागतमुद्गीथब्राह्मणं छान्दोग्यगत उद्गीथाध्यायश्च विषयत्वेनोदाहृतः । तत्र वाजसनेयिब्राह्मणं तावद्व्याचष्टे **द्वया इत्यादिना ।** द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्तएषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञउद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत्ते विदुरनेन वैतउद्गात्रा ऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन् अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेनेत्याद्यभिधाय तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविध्यन्त्सन्स यथा ऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसतैवं हैव विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुरिति श्रुतिः । तत्र प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । तदपत्यानीन्द्रियवृत्तयः प्राजापत्याः असुराणां ज्यायस्त्वं वृद्धत्वं श्रुत्युक्तमुपपादयति **यतो ऽमी इति । कानीयसाः** कनीयांसो देवाः । कनिष्ठत्वमुपपादयति **अज्ञानपूर्वकत्वादिति ।** अनादि ह्यज्ञानं तत्त्वज्ञानं चरमभावि । अतस्तज्जन्यप्रवृत्तिरूपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः । अस्पर्द्धन्तेत्येतद्व्याचष्टे **तदस्येत्यादिना । प्राणस्ये**त्येतच्छ्रुतिगतप्रजापतिशब्दस्य व्याख्यानम् । प्राणप्रधानस्य चेतनस्येत्यर्थः । हन्तेत्यनुमतौ । यद्यनुमतिरस्ति सर्वेषामस्माकमसुरजये तर्ह्यसुरानत्ययामातीत्यासुरान् देवभावमाप्नुवामेत्यर्थः । यज्ञो ज्योतिष्टोमः । सोसुराणां विध्वंसकत्वादाभिचारिकः । वाक् प्राणेत्यत्र प्राणो घ्राणेन्द्रियम् । **निन्दित्वेति ।** तान्येव वागादीनीत्यर्थाल्लभ्यते । प्राणमात्रस्य

११ । १९ संवादकर्तृत्वायोगाद्देवता लक्ष्यतइत्याह **प्राणाभिमानेति ।** एष इति मुख्यप्राणस्य विशेषणं घ्राणव्यावृत्त्यर्थम् । अभिद्रुत्याधिगम्य । अविध्यंस्ताडितवन्तः । अविध्यन्त्सन्निति श्रुतिपदं तत्र सन्प्रत्ययमुपेत्य प्रकृतिमात्रमुदाहृतम् । लोष्टः पांशुपिण्डः । स चान्यो वा दुर्बलः काष्ठादिरित्यर्थः । वाशब्दः श्रुतावविद्यमानो ऽपि न्यायलभ्यत्वादुपन्यस्तः । उद्गीथकर्तृत्वम् उद्गा-

---

* अत्र द्वितीयम् उपसंहाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ५ ॥

नक्रियारूपत्वं च शाखाभेदेन श्रूयमाणं न विद्याभेदकम् । एकस्यां शाखायां विद्यैक्यसंप्रतिपत्तावपि तद्दर्शनादित्याह **न केवलं शाखान्तरे इति** । एवं कर्तृक्रियात्वनिर्देशवैषम्यं परिहृत्य सकलभक्तिनिर्देशो वाजसनेयके भक्त्यैक-देशप्रणवनिर्देशश्छान्दोग्यइति वैषम्यं परिहरति **बहुतररूपेति** । रसत-मादिगुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य कृत्वेति शेषः । एतच्च भाष्यप्रतीकोपादानम् । एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसो ऽपामोषधय ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग् रसो वाच ऋग्रसः ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्यो ऽष्टमो यदुद्गीथ इति श्रुतिः । एतच्छ्रुतिव्याख्यानेन भाष्योक्तरसतमादिगुणयोगं विवृणोति **तथा हीति** । यस्य यजमानस्य पुरस्तात् पूर्वं हविरुप्तं देवतार्थं सङ्कल्पितं भवति चन्द्र-माश्च पश्चादभ्युदेति स चतुर्दश्याममावास्याभ्रमवान् मध्यमादिभावेन त्रेधा-भूताँस्तन्दुलानग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यः सकाशाद्विभजेद् । विभज्य च दात्र-ग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः । दधद् दधाति । भृते दुग्धे । **तेष्वेव कर्मस्विति** । आग्नेयादिष्वित्यर्थः । कालापराधं विवरीतुं यथाकालमनुष्ठानं दर्शयति **एष तावदिति** । अभितः सन्निधौ उदितश्चन्द्रो यस्य स यज-मानो ऽभ्युदितः । अत्र सिद्धान्ते दर्शकर्मण्येव देवतापनयमात्रमित्यस्मिन् प्रयोजनमाह **अमावास्यायामेवेति** । तस्यैव कर्मणो ऽनुवर्त्तमानत्वे हि स्वदेवतायुक्तं तत्परिसमापनीयं ततश्चतुर्दश्यां निरुप्तहविषा देवतान्तरेभ्यो नैमित्तिकप्रयोगं परिसमाप्य पुनरमावास्यायामेवाग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यो हविर्निरुप्य प्रतिपदि दर्शः प्रवर्त्तयितव्यः । दर्शलोपे तु प्रायश्चित्तभूतमिदं कर्मामावास्यायां कृत्वोपरन्तव्यमिति चिन्ताप्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाह **हविर्भागेत्यादिना** । उत्पत्तिशिष्टदेवतावरुद्धे कर्मणि देवतान्तराऽनवका-शात् कर्मान्तरत्वमित्येवमर्थं हविर्विभागमात्रश्रवणादिति संग्रहवाक्यं प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् कर्मान्तरत्वमित्येवमभिप्रायं चरुवि-धानसामर्थ्याच्चेति द्वितीयं संग्रहवाक्यम् । तत्राद्यं विभजते **यदि हीत्या-दिना** । पूर्वदेवताभ्यो ऽग्न्यादिभ्यो हवींषि विभजेदिति वाक्येन विहिते उत्प-त्तिशिष्टदेवतावरोधस्य वाक्येनैव वारितत्वात् पूर्वकर्मणि देवतान्तरनिवेशसं-भवे सति न कर्मान्तरत्वं स्यात् । हविर्मात्रविभागविधाने तूत्पत्तिशिष्टदेवताव-रोधाद् वाजिनेज्यावत् कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । द्वितीयं संग्रहं विवृणोति

५९२ । १०

५९३ । ८

[५९४ । २] **अपि चेति** । ननु कर्मान्तरविधौ प्रारब्धदर्शप्रयोगस्य का गतिस्तत्राह **दर्शस्तु लुप्यते इति** । कर्मान्तरमिति प्रतिज्ञाय हेतुमाह **पूर्वदेवतात इति** । उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यभेदं परिहरति **चर्वर्थस्येति** । **वाक्यान्तरप्राप्तमिति** । ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैः प्राप्तमित्यर्थः । ननु विभजेदित्येतावन्मात्रविधौ कस्मादिति न ज्ञायते तत्राह **तत्र च वाक्यान्तरेति** । ये मध्यमादिवाक्यैः देवतान्तरेषु तत्प्रतियोगिनीनां देवतानामेव बुद्धिस्थानां विभागप्रतियोगित्वं गम्यते इत्यर्थः । ननु तन्दुलानामेव देवताभ्यो विभागश्रवणाद्दधिपयसोर्न पूर्वदेवतातो विभागोऽवगतोऽतस्तयोरुत्पत्तावैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामितीन्द्रदेवतावरुद्धयोर्न देवतान्तरावकाश इति कर्मभेद एव स्यादत आह **तन्दुलानिति त्वविवक्षितमिति** । हविर्मात्रं विभागविषयः । तस्य तन्दुलत्वेन विशेषणे विशिष्टोद्देशाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः ।

[,, । १४] **हविरुभयत्ववदिति** । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति । उभयं दधिपयः । तत्र श्रुतत्वाद्धविर्वदुभयत्वमपि निमित्तान्तर्भूतमिति प्रापय्य षष्ठे राद्धान्तितम् । अविवक्षितमुभयत्वम् । तद्विवक्षायां हि विशिष्टोद्देशनाद्वाक्यं भिद्येत । हविरार्तौ निर्वपेदुभयं हविरार्तौ चेति विध्यावृत्तिप्रसङ्गात् । ननु तर्हि हविरप्यविवक्षितं स्याद्धविर्विशिष्टार्तेरुद्देश्यत्वे वाक्यभेदतादवस्थ्यात् । न । आर्तिमात्रस्य सर्वदा सर्वेषां सम्भवेन निमित्तत्वाऽपर्यवसानात् । तत्पर्यवसानस्य हि मृष्यामहे हविषा* विशेषणम् । उभयत्वं तु पर्यवसिते निमित्ते विशेषणं भवद्विध्यनाकाङ्क्षितं वाक्यं भिद्यादिति तन्न मृष्यामः । तस्मादविवक्षितमुभयत्वमिति ।

ननु शक्नुवन्तु वाक्यानि तस्मिन् कर्मणि देवतान्तरं विधातुं तस्यैव त्वबुद्धिस्थत्वात्कथं तत्र देवताविधिरत आह **द्रव्यमुखेनेति** । पूर्वोक्त[,, । १८]सिद्धान्तप्रयोजनं निगमयति **ततश्चेति** । एवमुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यभेदप्रसङ्गं परिहरति **न च दधनि चरुमित्यादिना** । प्राकृतकर्मणि तन्दुलादयः पाकान्ताः पुरोडाशसामर्थ्यात्सिद्धाः । दधिपयसी च स्वत एव सिद्धे । कथमेतावताऽधिकरणचर्वर्थयोः प्राप्तिरत आह **तत्राभ्यु-**

---

* हविषामिति ३ पु. पा. ।

दयेति । दध्नस्तन्दुलानां पयसस्तन्दुलानां च साहित्यं येमध्यमादिवाक्यावगतादेकदेवताकत्वात्सिद्धम् । तदिदमुक्तं **दधियुक्तानां पयोयुक्तानां चेति** । नन्वेवमपि दधिपयसोस्तन्दुलानां च मिश्रणमेव भवति कथमधिकरणार्थलाभस्तत्राह **न च प्रभूतेति** । अधिकगवां दोहविधानाद्दधिपयसोः प्रभूतत्वम् अतश्चाल्पांस्तन्दुलान् प्रत्याधारत्वं सप्तम्यर्थो दधिपयसोः सिद्धः । ननु पुरोडाशनिवृत्तौ पाको ऽपि निवर्त्ततां तथा च कथं चरुसिद्धिरत आह **अनिवृत्तस्त्विति** । साधनविशेषाश्रितत्वाद्धर्माणां तन्दुलेष्वपि पाकानुवृत्तिर्व्रीहिधर्माणामिवावघातादीनां यवेष्वित्यर्थः । **प्रकृताधिकारेति** । प्रकृतस्य दर्शपूर्णमासकर्मणोद्रव्यद्वारेणाधिकारावगमात् संबन्धावगमादगत्या वाक्यभेदस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । वत्सानपाकुर्याद्देशाद्देशान्तरं नयेत् । इतरथा हि ते सर्वं दुग्धं* पिबेयुरिति । भवतु परस्मात्स्वरप्राणादेः परोवराच्च तस्मादेव वरीयान् वरतर उद्गीथः कथमनन्तस्तत्राह **परमात्मरूपेति** । परमात्मदृष्ट्यध्यासात्तद्रूपसंपत्तिः । ननु का साम्नो गतिः कारणं स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इतीत्युपक्रम्यास्य लोकस्य का गतिरित्यनन्ताकाशं निर्दिश्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानित्यादिना ऽऽकाशस्यैव परोवरीयस्त्वादिगुणयोगं दर्शयति । तत्कथं परमात्मदृष्ट्यध्यास उद्गीथे ऽत आह **परमात्मदृष्टिमिति** । आकाशस्तल्लिङ्गा†दित्युक्तं न प्रस्मर्तव्यमित्यर्थः ।

तत्तच देवासुरसंग्रामे ह किल देवा उद्गीथम् उद्गीथावयवोङ्कारम् आजह्रुराहृतवन्तः । तस्य केवलस्याहरणायोगात् तदाश्रयं ज्योतिष्टोमादि आहृतवन्त इत्यर्थः । अनेन कर्मणा एतानसुरानभिभविष्याम इति स उद्गाता वाचा प्राणेन च वागुपसर्जनप्राणेनोद्गानं कृतवान्‡ ॥

५९४ । २३

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

५९६ । ३

ओमित्येतदक्षरम् उद्गीथमिति वाक्ये ओंकारस्योद्गीथेन विशेषण-

---

* सर्वं दुग्धमिति ३ पु॰ पा॰ । † व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २२ ।

‡ अत्र तृतीयम् अन्यथात्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३—अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ६ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ७ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ८ ॥

मर्थं सिद्धवत्कृत्य प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदो दर्शितः इदानीं स एवार्थश्चिन्त्यते। भाष्ये भेदबुद्धावनुवर्तमानायामन्यतरबुद्धिरध्यास इत्यध्यासलक्षणमुक्तम्। तदयुक्तम्। स्मृतिरूप इत्यत्राऽविवेकपूर्वकत्वस्य वर्णितत्वादत आह

५९६।४ **गौणी बुद्धिरध्यास इति। उक्तानीति।** भाष्ये यथाश्रुतान्येव ग्राह्याणि न व्याख्यानापेक्षाणीत्यर्थः। उद्गीथोङ्कारशब्दयोरैकार्थ्ये पर्यायत्वात्सहप्रयोगादेकत्वपक्षाऽनुत्थानमाशङ्क्याह **ऐकार्थ्येऽपीति*।** भाष्यमुपादत्ते इदमुच्यतइतीति शब्दो द्रष्टव्यः। ॐकारस्य शब्दविशेषस्य कथं वेदव्याप्तिरत आह **प्रत्यनुवाकमिति।** यजुर्वेदे अध्ययनप्रवचनयोः प्रत्यनुवाकमुपक्रमसमाप्त्योश्चोङ्कार उच्चार्यते ऋग्वेदे तु प्रत्यृचम्। अत एव सामवेदेऽपि ऋगध्यूढत्वात् साम्न इति सर्ववेदे व्यापक ॐकारः प्रतिवेदं च स्वरादिभेदाद् भिद्यते। तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुद्गीथविशेषणमित्याह **किंगतोऽयमिति।** विशेषणे च प्रयोजनमाह **तत्तदाप्त्यादीति।** आदिशब्देन समृद्धिरसतमत्वादि गृह्यते। आप्तिः कामप्रापकत्वम् अधिक्रियते प्रतिपाद्यते। ननु संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् तत्र सर्ववेदव्यापकत्वाद्विशेष्यस्योङ्कारस्य भवतु विशेषणेन व्यभिचारः संभवस्तु विशेष्ये ॐकारे विशेषणस्योद्गीथत्वस्य नोपपद्यते उद्गीथशब्दस्य सकलभक्तिवाचित्वाद् भक्तित्वस्य च भक्त्यवयवे ॐकारेऽनुपपत्तेरत आह **उद्गीथपदेनेति।** स्यादेतदुद्गीथशब्दस्य किमित्यवयवलक्षणार्थत्वमोंकारशब्द एवो†द्गीथभक्तिनीमवयविनीं लक्षयतु तदापि शब्दयोः सामानाधिकरण्यसंभवादत आह **न पुनरोंकारेणेति।** खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते इत्यादिना प्रणवस्यैवाप्त्यादिगुणविशिष्टस्य तादृक्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात् प्रधाने च लक्षणानुपपत्तेरुद्गीथशब्द एव लाक्षणिक इत्यर्थः। ॐकारेण भक्तिलक्षणायां वैयर्थ्यं च स्याद् उद्गीथपदेन भक्तिविशेषस्यैव समर्पणेन व्यभिचाराभावादित्यपि द्रष्टव्यम्। निरूढा चेयं लक्षणा न सांप्रतिकी स्यादित्यर्थः। इयं च वक्ष्यमाणन्यायेन गौण्येव लक्षणेत्युक्तेति। ननु किमिति फलकल्पना आप्त्यादिफलस्य श्रुतत्वादत

,,।२३ आह **आप्त्यादिगुणकेति।** ॐकारउद्गीथदृष्टेस्तस्मिन्नाप्त्यादिगुणदृष्टेस्त-

---

* एकार्थे इति मु. भा. पु. पा.।
† ओंशब्द एवेति ५ पु. पा.।

स्मिन्नाप्त्यादिदृष्टेश्चोपास्यरूपभेदाद्भेद इत्यर्थः । सिद्धान्ते फलकल्पनां वारयति उद्गीथसंबन्धीति । उद्गीथभक्तिसंबन्धिनः प्रणवस्योपासनाया ५९७ । २ अधिकारप्रतिपादनं तत्परे तु वाक्ये न फलकल्पनादोषः । आप्त्यादिदृष्टीर्विधातुमोमित्येतदक्षरमिति वाक्येन विशिष्टप्रणवसमर्पणेन पृथगुपासनविध्यभावादाप्त्यादिगुणविशिष्टप्रणवोपास्तेश्चापयिता ह वै कामानां भवतीत्यादिना फलश्रवणाच्चेत्यर्थः । विषयतया ॐकारउद्गीथदृष्टिविधौ हि गौण्युद्गीथशब्दस्य वृत्तिः स्यात् । उद्गीथदृष्टिविषयत्वं च गुणः । ततश्चोद्गीथदृष्टिदृष्टत्वादोङ्कार उद्गीथ इत्यर्थः संपद्यते* न पुनरुद्गीथेनोङ्कारलक्षणा तथा सति दृष्टिविध्यसिद्धेः । सिद्धान्ते त्ववयविवचनेनोद्गीथशब्देनावयवलक्षणा । ततः किं जातमत आह **गौण्या वृत्तेरिति** । वाच्यमर्थं विहाय यद्वस्तु लक्ष्यते तन्मात्रपरत्वलक्षणायाम् इत्यव्यवधानमुक्त्वा गौण्यां लक्षणीयार्थद्वारा ऽर्थान्तरे शब्दस्य वृत्तेर्व्यवधानमाह **गौर्वाहीक इति । लक्षणायामपीति ।** भाष्ये पूर्वपक्षे ऽपि लक्षणाभ्युपगमो न युक्तः तत्र गौणी वृत्तिरित्युक्तत्वादत आह **गौण्यपीति** । लक्षणा गुणविषया ऽवयव एकदेशो यस्याः सा तथोक्ता । एवमध्यासपक्षं दूषयित्वैकत्वपक्षं दूषयति **यद्यपीति** । वैश्वदेव्यादिशब्दे† लक्ष्यैक्ये ऽपि वाच्यभेदान्न पर्यायत्वं तत्र तु वाच्याऽभेदात्पर्यायत्वमित्यर्थः । ननु पर्यायत्वे ऽपि करिसिन्धुरादिशब्दानां सहप्रयोग उक्तस्तत्राह **न च व्याख्यानमिति**‡ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

११ । १९

ॐकारस्य सर्वस्य प्राणावुद्गीथमिति विशेषणादन्यव्यावृत्तिवदेवं विद्वानित्येवंशब्दात्संनिहितावलम्बनादसंनिहितस्य विद्यैक्यद्वारा ऽनुमानात् प्राप्नुवतो§ वसिष्ठत्वादेर्व्यावृत्तिरिति पूर्वपक्षमाह **एवंशब्दस्येति** । ननु कौषीतकिवाक्यं वसिष्ठत्वादिमत्प्राणविषयं श्रैष्ठ्यादिगुणकप्राणोपास्तिपरत्वाद् वाजसनेयिवाक्यवदित्यनुमानाद्वसिष्ठत्वादिकमपि संनिहितमिति नेत्याह **साक्षादिति** । अशाब्दस्य शाब्देनाऽनन्वयात् । न हि गामानयेति

---

* संपद्यते इति नास्ति १ पु॰ । † शब्दे तु इति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ अत्र चतुर्थं व्याप्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–व्याप्तेश्च समञ्जसम् ९ ॥

§ प्राप्नुत इति ३ पु॰ पा॰ ।

वाक्यार्थे प्रत्यक्षदृष्टो घटो ऽन्वेतीति फलविधिपरे एवं विद्वानिति वाक्ये ऽन्यव्यावृत्तिपरत्वमेवंशब्दस्य न युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादिति केशवोक्तमयुक्तम् । व्यावृत्तिपरे ऽपि वाक्ये विद्यैक्यद्वारप्राप्तशाखान्तरीयफलसबन्धानुवादात् कुतो वाक्यभेदः । सत्यमशाब्दं शाब्दे नान्वेति सन्निधिमात्रमभिदधतस्त्वेवंशब्दस्य शाखान्तरीयमपि वसिष्ठत्वादिकं गुणिद्वारेण सन्निहितमभिधेयमिति भवति

५९७ । २१ शाब्दमतश्च वाक्यार्थे ऽन्वेतीति सिद्धान्तयति **सत्यमित्यादिना** । एवं च सिद्धान्ते संनिहितसमस्तधर्मपरामर्शिन एवंशब्दस्यानुवादकत्वात् फलपरत्वमेव कौषीतकिवाक्यस्येति वेदितव्यम् । जुह्वोपस्थापितक्रतुः संनिहितः स च जुहूपदस्य लक्ष्य इति नाऽशाब्द इत्यर्थः । **उपास्यफलप्रत्यभिज्ञानादिति** । उपास्यप्राणस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदाप्तिलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः । भाष्ये कौषीतकिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतगुणपरामर्शोऽभावाङ्गीकारो न युक्तः उक्तप्रकारेण तत्परामर्शस्यापि संभवादत आह **तथापीति** । शाखान्तरीयगुणोपसंहारे ऽपि स्वशाखागतगुणस्वीकारात्कथं श्रुतहानिप्रसक्तिर्यतो भाष्ये निषिध्यते ऽत आह **केवलस्येति** । केवला हि स्वशाखायां श्रुतास्तेषां कैवल्यहानिरश्रुतोपसंहारे सतीति शङ्केत्यर्थः ।

निःश्रेयसं श्रैष्ठ्यं तस्यादानं निर्द्धारणं प्रस्तूयतइत्यर्थः । अहंश्रेयसे आत्मश्रेष्ठत्वाय । यथा प्राणो वागादिभ्यः श्रेष्ठस्तथाउ तथाउशब्दो ऽप्यर्थः । एवं विद्वानपि प्राणे श्रैष्ठ्यं विदित्वा उपास्यप्राणात्मत्वप्राप्त्या श्रैष्ठ्यादिगुणान्वितो भवति* ॥

५९८ । १० **आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥**

प्राणस्य सविशेषत्वाद्युक्तः शाखान्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसंहारो ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वात् स्वशाखागतधर्मैरेव प्रमितिसिद्धेर्नानन्दाद्युपसंहार इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । ननु वेद्यब्रह्मैक्याद् गुणोपसंहार उत्सर्गप्राप्तो न चात्रापवादकमेवंशब्दवत् किं चिदुपलभ्यते तत्किमर्थमधिकरणमारभ्यते ऽत आह **गुणविधानस्येति** । यद्यानन्दादयो ब्रह्मैक्यात्सर्वशाखासूप-

* अत्र पञ्चमं सर्वाभेदाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–**सर्वाभेदादन्यत्रेमे १०** ॥

संह्रियेरँस्तर्हि संयद्वामत्वादयः किमिति नोपसंहृता इति प्रतिबन्द्याशङ्कायां संयद्वामत्वादय उपासनार्थं विधेया विधिप्रयुक्ताऽपूर्वस्य चानिर्ज्ञातपरिमाणत्वादपूर्वप्रयुक्तधर्माणां यथाविधि व्यवस्था सत्यज्ञानादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रमित्यर्था इति यत्र यत्र वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिस्तत्र तत्र नेतव्या इति विशेषप्रदर्शनेन प्रतिबन्दीं परिहर्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टार्थम् । यत्तु निर्विशेषे पदान्तरवैयर्थ्यादनुपसंहार इति । तत्रोच्यते । सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मत्वपदार्था इतरेतरं विशेषण*विशेष्यभूता विरुद्धानृतजडदुःखपरिच्छेदानात्मताभ्रान्तीर्व्यावर्तयन्तः सत्तादिपरापरसामान्याधारभूतामेकामानन्दव्यक्तिं लक्षयन्ति सद् द्रव्यं कुम्भ इति पदानीव कुम्भव्यक्तिम् । एतादृशब्रह्मसिद्धिश्च नैकस्मात्पदात्तन्मात्रप्रयोगे विरोधाभावाल्लक्षणाया अनुत्थानात्प्रयोक्तव्ये च पदान्तरे यावन्त्यो भ्रान्तयः संभाव्यन्ते तन्निरसनसमर्थपदवृन्दं प्रयोक्तव्यमिति समारोपितभ्रमनिरसनसमर्थं पदार्थवृन्दं सर्वत्रोपसंहर्तव्यमिति† ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ ५९९ । ७

विद्याभेदाभेदप्रसङ्गेन वाक्यभेदाऽभेदचिन्ता तन्निबन्धनविद्याभेदाभेदचिन्तनाद्वा पादसंगतिः । ब्रह्मस्वभावभूतोपसंहार्यधर्मचिन्तानन्तरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वचिन्तनादवान्तरसंगतिः । विगतज्वरत्वं प्रतितिष्ठत्यर्थं संबध्यते शतं सहस्रमित्यादिभिर्मन्वन्तरमेव विशेष्यते । सूक्ष्मशब्दादिभूतध्यायिनो भौतिकाः । करणाभिमान्यादित्यादिदेवताध्यायिन आभिमानिकाः । अन्तःकरणध्यायिनो बौद्धाः । दृष्टप्रयोजने सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः पुरुषपरत्वार्थत्वमितरेषामित्याह **तदत्रेति** । फलवत्तरत्वं तात्पर्यलिङ्गंपुरुषपरत्वे ऽभिधीयमानान्तरानधिगततत्त्वलक्षणमपूर्वत्वं तात्पर्यलिङ्गमाह **अनधिगतार्थेति** । अचेतनायाः श्रुतेरभिप्रायाऽयोगाद् भाष्ये आशयशब्दो गौण इत्याह **आशयातिशय इवेति** । किं चार्थादिपरत्वे वाक्यभेदेन प्रतिपादिते प्रकरणोत्कर्षः स्यान्निर्गुणविद्यायां तदनुपयोगात्पुरुषपरत्वमात्रप्रतिपादने चैकवा-

* इतरेतरविशेषणेत्यादिः पाठः ३ पु० ।

† अत्र षष्ठम् आनन्दाद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३—आनन्दादयः प्रधानस्य ११ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयाऽपचयौ हि भेदे १२ इतरे त्वर्थसामान्यात् १३ ॥

क्यत्वं लभ्यतइत्याह **किं च श्रुत्यन्तरेति** । एतत्प्रकरणस्थं सो ऽध्वन इति वाक्यमेव श्रुत्यन्तरम्* ॥

६०० । २२ **आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥**

पूर्वंच वाक्यभेदप्रसङ्गादर्थादिपरत्वं निरस्तं तर्हि हिरण्यगर्भे सकलस्य वाक्यस्यान्वयेन वाक्यभेदाभावात्तत्परत्वं वाक्यस्याशङ्कते **नन्वेक एवाग्रआसीदिति** । प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणादैक्षतेतीक्षितृत्वश्रवणाच्च परमेश्वरे गम्यमाने कथं हिरण्यगर्भशङ्का ऽत आह **श्रुतिस्मृत्योरिति** । आत्मा वेति वाक्यं हिरण्यगर्भपरं महाभूतसृष्ट्यविषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वात् । आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधः स वै शरीरी प्रथम इति च वाक्यवदित्यनुमानात्तु लिङ्गद्वयमन्यथा नेयमित्यर्थः । लोकसृष्टिरुपलभ्यमाना ऽवान्तरेश्वरकार्या सती एकत्वावधारणादिकमवान्तरेश्वरसंबन्धिनं यागं गमयतीति योजना । अनुमानस्य श्रुतिस्मृत्योरित्यादिना ऽन्वयव्याप्तिरुक्ता इदानीं व्यतिरेकव्याप्तिमाह **परमेश्वरस्येति** । पारमेश्वरलिङ्गद्वयस्यान्यथानयनप्रकारमेव दर्शयति **अस्ति हीति** । संदंशन्यायं वक्तुं पूर्ववाक्यमनुसंधत्ते **अपि चैतस्मिन्निति** । अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा इत्यादिना प्रजापतिकर्तृका सृष्टिरुक्तेत्यर्थः । उत्तरवाक्यमालोचयति **अपि च ताभ्य इति** । **अत्रापि दृष्ट इति** । आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध इति वाक्ये दृष्ट इत्यर्थः । आत्मैवेति पदं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । महाभूताविषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वादिति हेतोर्विशेषणाऽसिद्धिमाह **न च महाभूतसृष्टीति** । **इहापि महाभूतानि सृष्ट्वेति कल्पनीयमिति** । अनेन सिद्धान्ते महाभूतसर्गोपसंहारादसङ्गतिः सूचितसर्गस्य महाभूतादित्वं यच्छ्रुत्यन्तरे श्रुतं तस्मिन् शैथिल्यं नादरणीयं किं तु तस्येहोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । औपयिकत्वमुपयोगित्वं महाभूतानुपसंहारे ऽपि परमात्मा प्रत्येतुं शक्य इत्याह **न च लोकसर्गो ऽपीति** । **अत्रैवोक्तमिति** । अस्मिन्नेव शास्त्रे सञ्ज्ञा-

६०२ । ८ मूर्तिक्लृप्त्यादि†ष्वधिकरणेष्वित्यर्थः । **उपरिष्टाच्चेति** । एष ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादिवाक्ये इत्यर्थः । इदं जगदग्रे सृष्टेः प्रागात्मा एक एवासीत् । एवकारस्तु सत्य-

* अत्र सप्तमम् आध्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आध्यानाय प्रयोजनाभावात् १४ आत्मशब्दाच्च १५ ॥

† व्या. सू. अ. २ पा. ४ सू. २० ।

प्यात्मतादात्म्ये इदानीमिव विशेषावस्थाया निषेधार्थः । मिषन्निमेषव्यापारवच्चेतनं तच्चामिषतो ऽप्युपलक्षणम् । ईक्षत ऐक्षत । आडभावः छान्दसः । कथमीक्षितवान् । लोकान् नु सृजै स्रक्ष्यामीति । लोका एवोच्यन्ते अम्भ इत्यादिना । अम्भःप्रभृतीन् स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे अदो ऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठा ऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आप इति । अदस्तदम्भः यत्परेण दिवं दिवः परस्ताद्वर्तते तस्य च परस्ताद्वर्तमानस्य द्यौः प्रतिष्ठा आश्रयः सा ऽप्यम्भःशब्दवाच्या दिवमारभ्योपरितनलोकाँश्चान्द्रमसैरम्भोभिरभिव्याप्तत्वादम्भ उच्यन्ते इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सवितृमरीचिव्याप्तत्वान्मरीचय इत्यर्थः । स्थानभेदापेक्षया बहुवचनम् । म्रियन्ते ऽस्मिन् भूतानीति पृथिवीलोको मरः याः पृथिव्याः अधस्तात्ता आपः पातालानि तेषामब्बाहुल्याद्विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वम् । आत्मा हिरण्यगर्भः पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिमान्प्रजापतेः रेतः कार्ये देवाः प्रजापतिः कार्यकारणाधिष्ठात्रीरग्न्याद्या देवता वागादिभिः सह सृष्टवान् । ताश्च तं प्रति भोगसिद्ध्यर्थं शरीरमयाचन्त स च ताभ्यो गां गोशरीरमानीतवान् तथा ऽश्वशरीरं पुरुषशरीरं च । ततस्ता देवताः सो ऽब्रवीद् यथायतनं यथाचक्षुरादिस्थानम् अस्मिन् शरीरे प्रविशतेति* । स ईश्वर एतमेव सीमानं मूर्ध्नः केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा एतया द्वारा ब्रह्मरन्ध्रसञ्ज्ञया शरीरं प्रापद्यत प्राप्तवान् । स शरीरे प्रविष्ट ईश्वर एतमेव शरीरान्तर्गतं स्वात्मानं ब्रह्म ततमं तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । ततमं व्याप्ततमं यद् ब्रह्म तद्रूपेणैतमात्मानम् अपश्यदित्यर्थः । यः शरीरे प्रविष्टः परमेश्वर एष एव ब्रह्म परमात्मा प्रजापतिर्हिरण्यगर्भो ऽप्येष एव प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यं नीयते ऽनेनेति नेत्रं नियन्तृ यस्य तत्प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने तस्मिन्नेवाधिष्ठाने प्रतिष्ठितम् । लोको ऽपि भूरादिप्रज्ञानेत्रः प्रज्ञानियन्तृकः । सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोकस्य प्रतिष्ठा ऽधिष्ठानं तच्च प्रज्ञानं ब्रह्म ।

पूर्ववर्णके विद्यैक्यगुणोपसंहारानिरूपणात्पाद†सङ्गतिसिद्ध्यर्थं वर्णकान्तरमारभते **अपरः कल्प इति** । कल्पः प्रकारः । पूर्वत्र वाक्यैक्य- ६०२ । ११

* प्रविशतीति ३ पु॰ पा॰ ।   † साक्षात्पादेति ३ पु॰ पा॰ ।

बलादर्थादिपरत्वमविवक्षित्वा विद्यैक्यमुक्तम् अत्र तु भिन्नार्थोपक्रमेण
६०२ । १३ वाक्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षयति **तत्र सच्छब्दस्येति । उपक्रमभेदाद्भिन्नार्थत्वमिति ।** आत्मोपक्रमवाजसनेयिवाक्याद् भिन्नार्थत्वमित्यर्थः । ननु स आत्मेत्युपसंहारादुपक्रमस्याप्यात्मपरत्वमस्तु नेत्याह **स आत्मेति ।** असञ्जातविरोधोपक्रमात्सञ्जात*विरोध उपसंहारः सत्तासामान्ये परमात्मदृष्ट्यध्यासपरत्वेन नेतव्य इत्यर्थः । नन्वद्वयब्रह्मात्मत्वपरत्वाभावे वाक्यस्य कथमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सदुपक्रमादप्यादौ निर्दिष्टा घटते ऽत आह **तद्विज्ञानेन चेति ।** ननु छान्दोग्ये उपक्रम एवात्मपरः आत्मन एव सत्त्वेन सच्छब्दस्याकाशशब्दवद्ब्रह्मवाचित्वेनासन्दिग्धार्थत्वात्तच्च किमित्युपसंहारगतात्मतादात्म्यपरामर्शो भाष्यकारैराश्रितः अत आह **अस्त तावदिति ।** आत्मैव सन्नित्येतदस्तु तावदिति योजना । अभ्युपेत्यापि सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वं तादात्म्योपदेशादिति हेतुमदित्यर्थः । सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वे ऽभ्युपेते वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमाह **सच्छब्दस्येति ।** सदेवेत्येतद्वाक्यमात्मन्येव व्यवस्याप्यत इत्यर्थः । ननु क्व चिदुपक्रमादुपसंहारो ऽपि निर्णीयते यथा वेदोपक्रमादृगादिशब्दानां वेदपरत्वं तद्वदिह किं न स्यादत आह **नीतार्थेति ।** निर्णीतार्थेत्यर्थः । अदृष्टफलकल्पनाप्रसङ्गाच्च न सत्तायामात्मसम्पत्तिरित्याह **अपि चेति ।** किं चास्तु नामोपक्रमादुपसंहारनिर्णयः सदुपक्रमादपि प्राक्तनादेकविज्ञानहेतुकसर्वविज्ञानात्परमात्मपरत्वं वाक्यस्येत्याह **न चेति ।**

६०३ । ९ वर्णकद्वयप्रयोजनं† विभजते **अत्र च पूर्वस्मिन्निति ।** पूर्ववर्णकगतपूर्वपक्षे ऐतरेयकवाक्यं हिरण्यगर्भोपास्तिपरम् । तत्सिद्धान्ते तु तद्वाक्यं ब्रह्मभावनापरं ब्रह्मत्वप्रतिपादनद्वारेणार्थात् तद्भावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः‡ । अस्मिंस्तु वर्णके पूर्वपक्षे छान्दोग्यवाक्यसत्तासामान्ये ब्रह्मत्वसम्पत्त्यर्थं वाजसनेयिवाक्यं त्वात्मनो ब्रह्मत्वगोचरमिति विद्याभेदः । सिद्धान्ते§ द्वे अपि वाक्ये प्रत्यग्ब्रह्मैक्यगोचरे इति भेदो ऽनन्तरोक्तत्वान्न्यायतएवेति नोक्तः ।

---

* उपक्रमाज्जातेति २ पु॰ पा॰ ।
† द्वयहेतुप्रयोजनमिति १ पु॰ पा॰ ।
‡ प्रवृत्तिरित्यर्थ इति ३ पु॰ पा॰ ।
§ सिद्धान्ते तु इति २–३ पु॰ पा॰ ।

श्रुतिद्वये ऽपि विद्यैक्ये सदात्मभ्यामुपक्रमः ।
कुतः किमिति तत्रोचुराचार्या न्यायसंग्रहे ॥

तद्यथा । पदयोः श्रौतसामानाधिकरण्यस्य वाच्यार्थे भेदादनुपपत्तौ तत्परिहाराय लक्षणा ऽऽश्रीयते । तत्र लक्ष्यमाणावपि तत्त्वमर्थौ यदि भेदेनैव लक्ष्येते तर्हि तत्रापि लक्षणान्तरं स्यादित्यनवस्था स्यात् सा मा भूदिति लक्ष्यमाणार्थैक्यमेव युक्तम् । ततस्त्वंपदार्थो ब्रह्मपर्यन्तस्तत्पदार्थो ऽपि प्रत्यगात्मपर्यन्तो लक्षणीयः । तथा च वाजसनेयिवाक्यं त्वमर्थतदर्थपर्यन्तं लक्षयति छान्दोग्यवाक्यं तु तदर्थत्वमर्थपर्यन्तं लक्षयत्यर्थैक्याद्विद्यैक्यमिति* ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ ६०३ । ११

सन्दिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयवदशिष्यन्त आचामन्तीत्यादेर्वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वसन्देहे सत्यशिष्यन्नाचामेदित्यादिवाक्यशेषादाचमनविधिपरत्वं निर्णेयमिति पूर्वपक्षणात्सङ्गतिः । अनशब्दस्य प्राणवृत्तौ योगमाह **अननमिति** । अननं चेष्टां करोतीत्यन इत्यर्थः अनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते इति श्रुतौ मन्यतेर्ज्ञानार्थत्वाद् भाष्ये चिन्तनत्वेन व्याख्याय निर्देशो न युक्तः चिन्तनशब्दस्य ध्यानवाचित्वादित्याशङ्क्याह **तज्ज्ञानपर्यन्तमिति** । अनग्नतावदस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनानुपपत्तेरुभयविधित्वमशक्यशङ्कमित्यभिप्रेत्याह **खुररवमात्रेणेति** । यथा ह्यनिर्णीयैव खुरशब्दमात्रेणाश्वो धावतीत्युच्यते एवमिदमपीत्यर्थः । सिद्धान्तबीजमाशङ्क्य परिहरति **यद्यपीति** । अनृतवदनप्रतिषेधे इति स्मार्ते इति च द्वे सप्तम्यावनादरार्थे । सत्यपि स्मार्ते ऽनृतवदनप्रतिषेधे तमनादृत्य यथा नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेनार्थवाँस्तथा ऽऽचमनविधिरपि प्राणोपास्त्यङ्गत्वेनार्थवानित्यर्थः । स्मार्तो ऽनृतवदनप्रतिषेधः पुरुषार्थत्वाज्ज्योतिष्टोमे न प्राप्नोतीति ज्योतिष्टोमे पृथक्प्रतिषेधो ऽर्थवान् । आचमनविधिस्तु स्मार्तो द्विजो नित्यमुपस्पृशेदित्यादिः सकलकर्मगोचरः प्राणोपासने ऽपि प्राप्नोतीति तदङ्गाचमनविषयत्वे श्रुतेरनुवादकत्वं

---

* अत्राष्टमम् आत्मगृहीत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २–आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् १६ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् १७ ॥

स्यादित्याह **क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरित्यादिना** । ननु नित्यश्रुत्यर्थानुवादि-
६०४ । ६ त्वमनित्यायाः स्मृतेः किं न स्यादत आह **न च स्मार्त्तस्येति** । स्मृत्यनुमितश्रुतेर्व्यापकविषयत्वात्तत्सिद्धार्थानुवादिनी श्रुतिः स्मृत्यपेक्षया ऽप्यनुवादिनी स्यादित्यर्थः । अत एवाचमनस्यान्यतः प्राप्तत्वादाचमनवासोदृष्ट्योरुभयोरपि न विधानमित्यर्थः । प्रथमपक्षं निराकृत्य पुनरपि मध्यमे पक्षे ऽधिकं दूषणं वक्तुं न चायमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे **श्रोतव्याभाव इत्यादिना** । आचमनपर्यालोचनया ऽनग्नतावादो न स्तुत्यर्थ इत्युक्तम् अनग्नतासङ्कल्पपर्यालोचनया ऽप्येवमेवेत्याह **अपि च मानान्तरेति** । **स्तावकः** स्तुतिहेतुरित्यर्थः । आचमनस्यान्यतः प्राप्तिमुक्तां निगमयति **न चाचमनमिति** । प्राणविद्याङ्गत्वेन यदा आचमनं विधीयते न त्वनूद्यते तदा नैमित्तिके नित्याधिकारस्य प्रसङ्गसिद्धेरावृत्त्यनापेक्षा शुद्ध्यर्थत्वं प्राणविद्योपकारार्थत्वं चेत्युभयार्थत्वमाचमनस्य स्यात् । सिद्धान्ते त्वाचमनानुवादेन वासोदृष्टेर्विधानान्नायं प्रसङ्गः दृष्टेः शुद्ध्यर्थाचमनसंबन्धस्यानुवादसामर्थ्यसिद्धेरकल्प्यत्वादित्येवमर्थपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे **अपि चैकस्य कर्मण इति**। परिधानार्थता चेति भाष्ये परिधानशब्दः परिदधतीति श्रुतिगतपरिधानं वदन्नुपकारपरः । अशब्दत्वान्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यतइति भाष्योक्तमयुक्तं सर्वान्नदृष्टेरपि सिद्धान्तसंमतायाः अश्रुतत्वादित्याशङ्क्याह **अशब्दत्वं चेति** । शब्दं दृश्यं शब्दप्रकाशितं ज्ञेयं प्राणस्य सर्वान्नत्वं तन्नान्तरीयकत्वेन दृष्टिर्न्नप्तिशब्देन क्रियमाणोपलभ्यते अभ्यवहारस्तु न क्रियते ऽपीति न बुद्धिस्थ इति वैषम्यमित्यर्थः । **कथं चिद्योग्यतामात्रेणेति** । प्राणस्य समस्तमन्नं श्रुतं प्राणविच्च तदात्मेति तेनापि सर्वमन्नमभ्यवहर्त्तव्यमिति योग्यतामात्रेणेत्यर्थः । **प्रायेणेति** । माध्यन्दिनानां विधिदर्शनात्प्रायशब्दः:* ॥

६०५ । ८

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

पूर्वत्र प्राप्ताचमनानुवादेनाऽनग्नताचिन्तनं विधेयमित्युक्तम् इह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वा ऽनुवादत्वमित्यनिश्चयाद् द्वयोरपि

* अत्र नवमं कार्याख्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-कार्याख्यानादपूर्वम् १८ ॥

विद्याविधित्वमिति पूर्वपक्षमाह **इहेति** । अभ्यासाधिकरण*न्यायमेव प्रकृते योजयति **द्वयोरिति** । निर्गुणे हि कर्मणि विहिते तदनु गुणो विधीयते यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीति विहितनिर्गुणकर्मानुवादेन दध्ना जुहोतीति दधिगुणः । शाण्डिल्यविद्याविध्योस्तूभयोरपि सगुणत्वान्नान्यतरस्यानुवादतेत्याह **न च गुणान्तरेति** । सगुणत्वे ऽपि द्वयोर्वाक्ययोरन्यतरस्यानुवादत्वं भवति यथा ऽऽग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वयान्विताग्नेयविध्यन्तर्भावाद्यदाग्नेयोऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां भवतीत्येककालाग्नेयवाक्यस्यानुवादता न तथेह वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरत्रान्तर्भाव इति गमयितुं गुणान्तरेत्यन्तरशब्दः । अग्निरहस्ये हि स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसङ्कल्पं सत्यधृतिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वा दिशो ऽनुसंभूतं सर्वमिदमभ्यात्त†मवाक्यनादरं यथा व्रीहिर्वा यवो वेत्यादयो बहुतरा गुणा आम्नाताः । आरण्यके तु मनोमयो ऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशीत्यादयः स्तोकाः । तत्र वशित्वादयो नाग्निरहस्ये कामरूपित्वादयश्च नारण्यके ऽत इतरेतरानन्तर्भावान्नानुवादतेत्यर्थः । अपि चैकमार्गेण विधित्वे ऽधिका एव गुणाः श्रूयेरन् न तु‡ समाना मनोमयत्वादयः अतो ऽप्युभयत्र विद्याविधिरित्याह **समानगुणानभिधानेति** । पूर्वपक्षं निरस्यति **नेति** । सिद्धान्तं प्रतिजानीते **ऐककर्म्यमिति** । एकविद्यमित्यर्थः । एकविद्यात्वे हेतुमाह **एकत्वेनेति** । उभयत्र मनोमयत्वादिगुणविशिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । ननु समानाऽसमानगुणवत्तयोभयोरपि वाक्ययोरतुल्यत्वात् क्व विद्याविधिः क्व वा गुणविधिरिति न ज्ञायते ऽत आह **न चागृह्यमाणेति** । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । अश्वानां समूहो ऽश्वीयम् । शक्तियष्टिधनुःकृपाणप्रासाः प्रहरणानि येषां ते तथोक्ताः । ऋग्वेदे यजुर्वेदे च श्रूयमाणज्योतिष्टोमस्य तावदेकत्र विधिरन्यत्र गुणविध्यर्थमनुवाद इति स्थिते क्व विधानमित्यनिर्णयप्राप्तौ यजुर्वेदे दीक्षणीयाद्यङ्गभूयस्त्वेन तत्रैव विधीयतइति सिद्धान्तितं शेषलक्षणे । एवमत्रापि धर्मभूयस्त्वादग्निरहस्ये विद्याविधिर्निर्णय इत्यर्थः ।

६०५ । ९

६०५ । १६

---

* जै॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ २ । † अभ्यन्तरमिति ३ पु॰ पा॰ । ‡ न त्विति नास्ति २ पु॰ ।

यत्तु केशवेनोक्तं सिद्धे कर्मण उत्पत्त्यैक्ये प्रयोगविधिः क्वेति वीक्षाया-मङ्गभूयस्त्वेन प्रयोगविधिस्तत्र निर्णीतः । अत्र पुनर्विद्योत्पत्त्यैक्यमेव न सिद्धमिति मुधा भूयस्त्वन्यायोपन्यास इति । तन्न । यतोऽत्रापि प्रत्यभिज्ञया विद्यैक्ये सिद्धे क्वोत्पत्तिरिति निर्णीयते न चाङ्गभूयस्त्वं प्रयोगविधिनिर्णायकं नोत्पत्तिविधिनिर्णायकमिति वाच्यम् । उत्पत्तेः प्रयोगाऽविनाभूतत्वेन प्रयोगगमकादङ्गभूयस्त्वादुत्पत्तेरप्यनुमातुं युक्तत्वादिति । **अनुवादमात्रस्यापीति ।** आग्नेयैककालत्वादिविषयस्येत्यर्थः । भाः प्रकाशात्मकाः सत्यः परमार्थः तस्मिन्मनोमयपदप्रकृतिभूतमनःशब्देन प्रस्तुते हृदयेऽन्तर्यथा व्रीह्यादिस्तथा तावत्प्रमाणः पुरुष आस्ते स एव सर्वस्य वशीत्यादिलक्षणः* ॥

६०६ । ४ **संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥**

आप एवेदमग्रआसुः ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यमिति हिरण्यगर्भ उच्यते । तच्च सत्यं ब्रह्म महद् इत्युपक्रम्य तत्रैवं सति यत्तत्सत्यं हिरण्यगर्भाख्यं सोसावादित्यापेक्षया पुँल्लिङ्गप्रयोगः । क आदित्यः । किं मण्डलमेव । न । किं तर्हि य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इति । तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणो† ऽधिदैवतमध्यात्मं चादित्यचाक्षुषपुरुषरूपेणावस्थानमुक्त्वा तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्नितीतरेतरव्यतिषक्तत्वमुक्त्वाऽऽदित्यपुरुषस्य य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः भुव इति बाहू सुव(स्व)रिति प्रतिष्ठापादावित्यर्थ इति व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहरित्यादित्यपुरुषस्याहर्नामत्वमुक्तम् । अनन्तरं योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्यापि भूरिति शिर इत्यादिना व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहमित्यहंनामत्वमुक्तम् । उपनिषदिति देवतामुपनिगमयतीति देवताप्रकाशकं रहस्यं नाम भण्यते । अहःशब्दः प्रकाशवचनः । अहंशब्दः प्रत्यगात्मत्ववाची । एते उपनिषदौ सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानभेदेन व्यवस्थयाऽनुचिन्तनीये उत द्वे अप्युभयत्रेति स्थानभेदात्सत्यब्रह्मैक्याच्च संशये संग-

* अत्र दशमं समानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–**समान एवं चाभेदात् १९ ॥**

† ब्रह्मणः प्रकृते इति २ पु॰ पा॰ ।

तिगर्भं पूर्वपक्षमाह **यद्येकस्यामपीति ।** ननु तस्योपनिषदहस्तस्योपनिषदहमिति चादित्यमण्डलाक्षिस्थानविशिष्टस्य सत्यब्रह्मणः परामर्शात्कथमुपनिषदोः संकर इति सिद्धान्ताशयमाशङ्क्याह **तस्येति चेति ।** तस्येति शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्स्थानावच्छिन्नस्य च प्रकृतत्वादुपनिषदोर्मिथोऽसंकर इति हि सिद्धान्ताशय इत्यर्थः । एवमनूदितसिद्धान्ताशयं दूषयति **सत्यस्य चेति ।** सत्यं प्रकृतावलम्बि सर्वनाम प्रकृतमिति च प्राधान्येन पूर्वमवगतमुच्यते अतः सत्यं ब्रह्मैव प्रधानं परामृश्यते न गुणभूतः स्थानविशेषः । नापि तद्वैशिष्ट्यम् । तस्यापि स्वरूपधर्मत्वेनोपसर्जनत्वात्तथा च सत्यस्यैक्यादुपनिषदोः संकर इत्यर्थः । **पूर्ववदिति ।** शाण्डिल्यविद्या*वदित्यर्थः । सत्यं न गुणभूतं स्थानमात्रं तच्छब्देन परामृश्यते नापि तद्वैशिष्ट्यं धर्मः किं तु स्थानविशिष्टं ब्रह्मैव । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तथैव प्रकृतत्वात् । तथा च विशिष्टस्य विशिष्टान्तरेऽननुगमान्नोभयत्रो†भयनामचिन्तनमिति सिद्धान्तयति **सत्यं यत्रेत्यादिना ।** **तत्त्वे हीति ।** विशिष्टयोरेकत्वेऽन्तरादित्येऽन्तरक्षिणीत्युपदिष्टहिरण्मयपुरुषयोरेकत्वाद् रूपाद्यतिदेशो न स्यादतिदेशस्य भिन्नाऽधिष्ठानत्वादित्यर्थः‡ ॥

६०६ । ५

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

६०७ । १

यद्यपि वैश्वानरषोडशकलादिविद्यानामितरेतरमाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानं ब्रह्मसंबन्धप्रत्यभिज्ञानं चाविशिष्टं तथापि तासु नेतरेतरगुणोपसंहारः शङ्क्यते तासां प्रत्यक्षविधिविहितत्वेन भेदनिश्चयात्संभृत्यादीनां त्वश्रुतविधिकत्वात्परिशिष्टोपदेशात्मकखिलग्रन्थशिष्टत्वाच्चोपनिषदुदितविद्याशेषत्वमाशङ्क्यते । **ज्येष्ठा** ज्येष्ठानि छन्दसि बहुवचनस्य डादेशः । ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि पराक्रमविशेषाः । अन्यैर्हि पुरुषैः सहायानपेक्ष्य विक्रमाः संभ्रियन्ते । तेन तत्पराक्रमाणां न तएव नियतपूर्वभावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः किं तु तत्सहकारिणोऽपि । ब्रह्मवीर्याणां तु ब्रह्मैव

---

* विद्येति नास्ति २ पु० । † उभयत्रेति नास्ति ३ पु० ।

‡ अत्र एकादशं सम्बन्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३—**सम्बन्धादेवमन्यत्रापि २० न वा विशेषात् २१ दर्शयति च २२ ॥**

ज्येष्ठमनन्यापेक्षं ब्रह्म जगज्जन्मादि करोतीत्यर्थः । किं चान्येषां पराक्रम-
माणानां* बलवद्भिर्मध्ये भङ्गोऽपि भवति तेन ते स्ववीर्याणि न संबि-
भ्रति ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा संभृतानि अविघ्नेन संभृतानीत्यर्थः । तच्च
ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्नवद् नित्य-
मेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । देशतो ऽपरिच्छेदमुक्त्वा कालतो ऽप्याह
६०१ । ३ **ब्रह्म भूतानामिति ।** जज्ञइत्यस्योत्पत्तिवचनत्वं† व्यावर्तयति **आसेति ।**
पूर्वाधिकरणे स्थानविशेषादनुपसंहार उक्तः । तस्यातिदेशो ऽयम् । अस्या-
धिकाशङ्कामाह **यद्यपीत्यादिना । आयतनभेदपरिग्रहेणेति ।** हृदया-
द्यायतनं मा भूदायतनविशेषावरोधाच्छाण्डिल्यादिविद्यासु संभृत्यादीनामुप-
संहारस्त्रैलोक्यात्मकविषयासु‡ विद्यासु आयतनाभावात् तासूपसंहारो भवि-
ष्यतीत्यभ्यधिकाशङ्कान्तरमाह **षोडशकलाद्यासु चेति ।** एकस्यां विद्यायां
ये गुणा असाधारणास्ते यद्यन्यत्रापि श्रूयन्ते तत्र विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च
यथा ऽग्निरहस्ये बृहदारण्यके च मनोमयत्वाद्यसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञाना-
द्विद्यैक्यं न तु साधारणगुणमात्रश्रवणं विद्यैक्यगमकमतिप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्र
किं संभृत्यादिविद्यायाः शाण्डिल्यादिविद्यानां चासाधारणगु[illegible]-
मुत साधारणगुणसाम्यादथ वोभयत्र ब्रह्ममात्रप्रत्यभिज्ञानान्नाद्य इत्याह
मिथः समानेति । समानगुणेत्यसाधारणगुणसाम्यं विवक्षितं शाण्डिल्या-
दिविद्यागतगुणश्रवणं नास्तीत्यप्यसाधारणगुणाभिप्रायम् । द्वितीयं प्रत्याह
या तु काचिदिति । द्युव्याप्त्यादिगुणास्तु यद्यपि संभृत्यादिविद्यायां
शाण्डिल्यादिविद्यायां च समास्तथापि तेषां वैश्वानरषोडशकलादिविद्यास्वपि
साधारण्येन तासामपीतरेतरमैक्यापादकत्वेनातिप्रसङ्गित्वान्न विद्यैक्यबोधन-
द्वारेण संभृत्यादिगुणकर्षकत्वं किं तु शाण्डिल्यादिविद्याप्रकरणपठितत्वात्ता-
,, । १७ वन्मात्रमेव शाण्डिल्यादिविद्यासु स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । **एतत्प्रत्यभिज्ञाना-
भावादिति ।** संभृत्यादिप्रत्यभिज्ञानाभावादित्यर्थः । **इत्युक्तमिति ।** संभृ-
तिद्युव्याप्तीति सूत्रेणेति शेषः । तृतीयं प्रत्याह **ब्रह्माश्रयत्वेन त्विति ।
तदिदमुक्तमिति ।** आधिदैविक||विभूतेः साधारण्यात्संभृत्याद्यनाकर्षकत्वं

* पराक्रमाणामिति २ पु० पा० । † उत्पत्तिपरत्वमिति ३ पु० ।
‡ विराजात्मविषयास्विति २ पु० विराजात्मकविषयास्विति ३ पु० पा० ।
§ तत्रैतदिति ३ पु० पा० । || तत्राप्याधिदैविकेति ३-५ पु० पा० ।

ब्रह्मप्रत्यभिज्ञायाश्चातिप्रसक्तत्वं चेत्यर्थः । तत्रापि आधदैविकविभूतेर्ब्रह्मविद्यासाधारणत्वेनाऽसाधारणसंभृत्यादेः सकाशाज्ज्यावृत्तत्वात्तदनाकर्षकत्वं संभृत्यादयस्त्विति भाष्येणोक्तम् । न च ब्रह्मसंबन्धमात्रेणेत्यादिना च ब्रह्मप्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वमुक्तमिति विवेकः । संभृतिद्युव्याप्तीत्येतत्सूत्रपदं (प्रगृह्यत्वाभावाय)* द्वन्द्वैकवद्भावेन व्याचष्टे **तस्मादिति** । अत इति सूत्रपदेन पूर्वाधिकरणोक्तस्थानभेदो न परामृश्यते तस्य षोडशकलादिविद्यास्वभावेनाव्यापकत्वात्किं तु यथा तत्रादित्यविशिष्टब्रह्मणो ऽक्षिविशिष्टब्रह्मणश्चाप्रत्यभिज्ञानमुक्तमेवमिहाप्यसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञाऽभावो ऽस्त्यसावत इति निर्दिश्यतइत्याह **प्रत्यभिज्ञानाभावादिति** ।

> प्रत्यक्षविध्यभावे ऽपि प्रत्यभिज्ञानवर्जनात् ।
> कल्पयित्वा विधिं विद्या खिलोक्तापीह भेदिता† ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ ६०८ । १

छान्दोग्यशाखाविशेषे तावदेका विद्या ऽधिगता पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिनम् अष्टाचत्वारिंशत्तृतीयं सवनम् । यदशिशिषति पिपासति यद्रमते सा ऽस्य दीक्षा अथ यद्धसति जक्षति तत् स्तुतशस्त्रे । शब्दवत्त्वसामान्यादिति दीक्षादिकल्पना । तं चेदेतस्मिन्वयसि किं चिद् व्याध्याद्युपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा वा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेत्यादिराशीः । सोन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताऽक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति मन्त्रप्रयोगः । तैत्तिरीयके तु पठ्यते तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपो ऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युरिति । विषयविवेको भाष्यटीकयोर्व्याख्यानार्थे दर्शितः । अत्र तैत्तिरीयगतयोर्विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याऽनवधारणात्संदेहः । असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्संभृत्यादौ विद्याभेद उक्तः इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्य-

---

* ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति ५ पु० ।

† अत्र द्वादशं संभृत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः २३ ॥

६०८ । ३ मिति पूर्वपक्षयति पुरुषयज्ञत्वमिति । पुरुषस्य यज्ञत्वं पुरुषयज्ञत्वं पुरुषे यज्ञत्वसम्पत्ति*स्तस्या अविशेषादित्यर्थः । तैत्तिरीयके पुरुषयज्ञत्वसम्पत्तिरसिद्धा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्संबन्धियज्ञप्रतीतेः । न चैते षष्ठ्यौ समानाधिकरणे । आत्मा यजमान इति विदुषा आत्मनो यजमानत्वनिर्देशाद् एकस्य च यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादत आह न च विदुष इति । यज्ञस्यात्मेत्यत्रात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वे सति यत्फलितं तदाह यज्ञस्य स्वरूपमिति । पुरुषस्यैव यदा यज्ञत्वं सम्पाद्यते तदा तत्स्वरूपमेव यजमान इति न विरोध इत्यर्थः । अत एव विद्वद्यज्ञयोश्चेतनाऽचेतनत्वाद्विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चोद्यं निरस्तम् । पुरुषैक्येन सम्पादितस्य यज्ञस्य चेतनत्वेन विद्वत्त्वसम्भवादित्याह तस्य चेति । आत्मा यजमान इत्यनेन यज्ञस्वरूपं यजमान इत्युच्यतइत्यभिहितं तत्किं मुख्यमुत गौणं न प्रथम इत्याह न हि यज्ञस्वरूपमिति । न केवलं यज्ञस्वरूपस्य मुख्ययजमानत्वासम्भवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योश्च न मुख्यसामानाधिकरण्यसम्भव इत्याह चेतनाऽचेतनयोश्चेति । विद्वान् हि चेतनस्तस्याऽचेतनयज्ञैक्यायोग इत्यर्थः । वैयधिकरण्यपक्षे† तु षष्ठ्योरुपपत्तिमाह आत्मनस्त्वित्यादिना । यजमान आत्मेत्यात्मोद्देशेन यजमानत्वं विहितम् । द्वितीयपक्षमाशङ्कते इतरथेति । दूषयति न च सत्यामिति । पुरुषाङ्गेषु पत्न्यादिकल्पनात्पुरुषे यज्ञत्वकल्पनसम्भव इति केशवो वक्ति । तस्यैतं ग्रन्थं व्याचक्षीत अवयवेषु स्वगत्या सम्पत्तिराश्रिता पुरुषे तु षष्ठ्योर्वैयधिकरण्येन मुख्यार्थः संभवति । अपि च तस्यैवं विदुष

६०९ । ५ इति भाष्यमुपादाय व्याचष्टे अनुवादश्रुतौ सत्यामिति । विद्वत्संबन्धियज्ञानुवादेन तस्य विद्वदङ्गैरङ्गकल्पनादेकवाक्यता न प्रतीयते । तव तु विद्वान् यज्ञस्तस्य चात्मादयो यजमानादय इति विध्यावृत्त्या वाक्यभेद इत्यर्थः । तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुरिति ॐमित्यात्मानं युञ्जीतेति च ससंन्यासात्मविद्या प्रक्रान्ता‡ ॥

---

* यज्ञसम्पत्तिरिति २ पु. पा. । † व्यधिकरणपक्षे इति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र त्रयोदशं पुरुषविद्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् २४ ॥

६०९ । ११

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अन्यथानुपसंहारसिद्ध्यर्थं मन्त्रकर्मणाम् ।

सन्निधौ श्रूयमाणानां विद्याङ्गत्वं निरस्यते ॥

पूर्वत्रात्मविद्यासंनिधौ श्रवणात्तैत्तिरीयशाखागतः पुरुषयज्ञो विद्याङ्गमिति स्वीकृत्यायुर्वृद्धिफलविद्याया भेद उक्तः । तर्हि प्रवर्ग्यादीनामपि विद्यासंनिध्यविशेषाद्विद्याङ्गत्वमिति पूर्वपक्षमाह **सफला हीति** । ननु मा भूदाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं संनिधिलक्षणं तु तत्किं न स्यादत आह **न चाऽसति सामान्यसंबन्धे इति** । काम्येष्टीनां काम्ययाज्याकाण्डस्य च समाख्यैक्यात्सिद्धे हि सामान्यसंबन्धे प्रथमेष्टेः प्रथमो मन्त्रो द्वितीयाया द्वितीय इति संनिधेर्विशेषसंबन्धो दृष्टः न तु संनिधिमात्रं विनियोजकमित्यर्थः । अङ्गप्रधानयोरितरेतराकाङ्क्षालक्षणप्रकरणाऽनुपलम्भे ऽप्यङ्गाकाङ्क्षया प्रधानस्याप्याकाङ्क्षामुत्थाप्य प्रकरणव्यक्तेः सामान्ये संबन्धसिद्धौ संनिधेर्विद्याविशेषाङ्गत्व* मन्त्रकर्मविशेषाणामिति पूर्वपक्षमुपपादयति **मा नामेति । रक्तपटन्यायेति** । यथा पटो भवतीति वाक्यस्यानाकाङ्क्षत्वे ऽपि सहोच्चारितरक्तपदस्याकाङ्क्षयेतरस्याप्याकाङ्क्षामुत्थाप्य रक्तः पटो भवतीति वाक्यपर्यवसानमेवमिहापीति । नन्वेवमुभयसंबन्धे ऽपि कस्याङ्गत्वमत आह **अत्रापीति । कल्पनास्पदं** कल्पनालम्बनम् । **अवरोहात्** उत्तरान्निवर्तनादित्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञाधिकरणं समन्वयसूत्रे ऽनुक्रान्तम् । संनिधिसामर्थ्यान्मन्त्रादीनां विद्याङ्गत्वविध्यनुमानं भाष्योक्तमुपपादयति **इदं खल्विति** । आकाङ्क्षोत्थापनात्प्रकरणव्यक्तिमुक्त्वा विद्यावाक्यस्य मन्त्रकर्मवाक्ययोश्चैकविशिष्टार्थबोधकत्वेन वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनामाह **उत्थाप्य चेति** । वाक्याल्लिङ्गकल्पनामाह **असमर्थस्य चेति** । सामर्थ्यमात्रेणाप्यशाब्दस्यान्वयाऽनुपपत्तेर्लिङ्गबलाच्छ्रुतिकल्पनामाह **न च सत्यपीति** । अविनियुक्तमिति च्छेदः । असौ संनिधिरकस्माद्विना विषयेणाश्रयितुं न युक्त इति भाष्यार्थः । लोकवेदयो† रविशिष्टस्तु वाक्यार्थस्तत्र मन्त्राणामनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वेनार्थवत्त्वं वक्तव्यं नाविवक्षितार्थत्वमिति सूत्रार्थः । प्रवर्ग्यादीनामन्यार्थत्वेन विनियोगं भाष्योक्तमुपपादयति **यद्यपि चेति** । नन्वेवमपि उपसत्सं-

६१० । २१

---

* संनिधेर्विशेषाङ्गत्वमिति १ पु॰ पा॰ ।   † लौकिकवैदिकयोरिति १ पु॰ पा॰ ।

बन्धोऽस्तु प्रवर्ग्यस्य कथं कर्मसंबन्धस्तत्राह **उपसदामिति।** यत्रोपसदस्तत्र कर्मणि प्रवर्ग्य इति वाक्येन सामान्यतोऽवगतं कर्म विशेषेण तु केनास्य संबन्धः किं प्रकृतिभ्यामुत प्रकृत्यैवेति । केवलविकृतिप्रवेशस्त्वनाशङ्क्यः । प्रकृतावुपसदां प्रत्यक्षत्वेन तत्परित्यागकारणाभावात् । तत्र निर्णयमाह **यद्यपीति ।** कर्मोपस्थापिका उपसदः प्रकृतावेव प्रत्यक्षाः विकृतौ त्वतिदेशद्वारेणानुमानिका इति प्रकृतावेव प्रवर्ग्यनिवेश इत्यर्थः । आस्तामुपसदां प्रत्यक्षत्वाऽप्रत्यक्षत्वचिन्ता अनारभ्याधीतत्वादेव प्रवर्ग्यस्य प्रकृतावेव निवेशः सिध्यतीत्याह **अपि चेति ।**

६११ । ५ **चोदकेन** अतिदेशेन । शेषलक्षणे स्थितम्—तत्सर्वार्थमविशेषात्* । अनारभ्य कं चित्क्रतुमधीयते यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यति यस्य पर्णमयी जुहूरित्यादि । तत्र किं खादिरत्वादि प्रकृतौ विकृतौ च निविशतउत प्रकृतावेवेति विशये तत् खादिरतादि सर्वार्थं प्रकृत्यर्थम् अप्रकरणात् । न हि कस्य चित्प्रकरणे इदं श्रुतम् । तत्र क्रतुमात्रनियतस्रुवादिद्वारेण वाक्यात् सर्वार्थमिति प्राप्ते राद्धान्तः । प्रकृतौ वा ऽद्विरुक्तत्वात्† । प्रकृतिविकृतिगामित्वे हि खादिरतादेः विकृतावतिदेशतो ऽनारभ्याधीतादप्यस्मादुपदेशात् प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वं स्यात्तच्चायुक्तमतिदेशतः प्राप्तौ प्राप्तप्रापणवैयर्थ्यात् । न चोपदेशतः प्राप्त्या ऽतिदेशवैयर्थ्यमाशङ्क्यम् । यतो ऽयमुपदेशो ऽतिदेशमन्तरेण न प्रवर्तितुमर्हति । तथा ह्ययं प्राप्तस्रुवाद्यनुवादेन खादिरत्वादिधर्ममात्रं विकृतौ विदधेद्विदध्याद् धर्मविशिष्टस्रुवादिविधानस्य गौरवादेवानुपपत्तेः । न चातिदेशेन विना विकृतौ स्रुवादिप्राप्तिः । तस्माद् द्विरुक्तत्वालाभाय प्रकृतावेव निवेश इति । एवमिहाप्यनारभ्याधीतत्वात्प्रवर्ग्यस्य प्रकृतौ विहितस्य सतो ऽतिदेशेन विकृतावप्युपसदां प्राप्तिसिद्धेरद्विरुक्तत्वलाभाय प्रकृतौ वेति न्यायाज् ज्योतिष्टोमे एवोपसदा सह विधानं युक्तमित्यर्थः । उपसद्वदुपसदा सहेति च निर्देश उपसदां तुल्ययोगक्षेमत्वं न प्रवर्ग्यसंबन्धविशेषहेतुत्वमिति ज्ञापनार्थः ।

ननु तर्हि संनिधिवाक्याभ्यामुभयार्थत्वमस्तु तत्राह **संनिधाना-**

* जै. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ३५ । † जै. सू. अ. ३ पा. ६ सू. २ ।

दिति । नन्वेवमपि हृदयपदमात्रस्य विद्यायामङ्गत्वेन समवेतार्थप्रकाशकत्वेन सामर्थ्यं न पदान्तराणामत आह यथा ऽग्नयइति । समवेतहृदयादिवि- ६११ । ९ शेषणीभूतस्वार्थप्रकाशकत्वद्वारा तद्विशिष्टसमवेतार्थप्रकाशकत्वादितरपदाना- मपि समवेतार्थत्वमित्यर्थः । भाष्यकारैर्वाक्येन ज्योतिष्टोमे विनियुक्तस्यापि प्रवर्ग्यस्य संनिधानाद्विद्यास्वपि विनियोगः । बृहस्पतिसवस्यैव स्वतन्त्राधि- कारविहितस्य वाजपेये विनियोग* इत्युक्तं तदयुक्तं वाक्यात् संनिधेर्दु- र्बलत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । प्रबलस्यापि वाक्यस्य न संनिधिबाधकत्वं विरोधाभावान्न हि बलवानित्येव राजा साधुजनान् बाधते । तदिह संनिधिर्न वाक्यगम्यं ज्योतिष्टोमसंबन्धं प्रत्याचष्टे अपि तु तमनुमत्यैव लिङ्गत्वमपि गमयति इत्युभयाङ्गत्वं प्रवर्ग्यस्येत्यर्थः । तदनेन श्रुतिलिङ्गाधिकरण†मप्याक्षिप्तम् । ननु वाजपेयेनेत्यत्र न बृहस्पति- सवस्य वाजपेयाङ्गत्वं बोध्यते किं तु कस्मिन् काले बृहस्पतिसवः कर्तव्य इत्य- पेक्षायां वाजपेयानुष्ठानोत्तरकालता इष्ट्वेति क्त्वाप्रत्ययेन कालाभिधानादत आह अत्र हीति । अत्र हि पूर्वकालताभिधानमङ्गत्वे ऽप्यविरुद्धम् । बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तराङ्गत्वात्तत्र धातुसंबन्धे प्रत्यया इत्यधिकार- विहितः समानकर्तृकत्ववाची च क्त्वाप्रत्ययो न कालमात्रविधौ घटतइत्यर्थः । क्त्वः क्त्वाप्रत्ययस्य । धातुसंबन्धे इत्युक्ते ऽर्थाद् धात्वर्थान्तरसंबन्धो लभ्यते । धातोरित्येकत्वाधिकाराद्धातुस्वरूपसंबन्धे धातुद्वयापत्तेः (ततश्च धातुद्वयोपरि)‡ प्रत्ययविध्यनुपपत्त्या धातुशब्देन धात्वर्थलक्षणात्§ । एकस्य च धात्वर्थस्य स्वेन संबन्धाऽयोगेन धात्वर्थान्तरलाभाच्चेति । समानकर्तृक- त्वादेकप्रयोगतां तावदुपपादयति तत एवाङ्गाङ्गित्वसिद्ध्यर्थं कथं च समान इति । कथं च समानः कर्ता स्यादेकप्रयोगतामन्तरेणेति शेषः । व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह यदीति । यद्येकः प्रयोगो भवेत्तर्ह्येव समानः कर्ता स्यादित्यनुषङ्गः । ननु भिन्नप्रयोगत्वेपि क्रिययोः कर्तृत्वाधिष्ठानपुरुषैक्यात् क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिस्तत्राह प्रयोगाविष्टं हीति । करोतीति हि कर्ता भवति । ६१२ । २ अधिष्ठानलक्षणायां तु सैव दोष इत्यर्थः । धात्वर्थान्तरसंबन्धो ऽपि प्रयोगै-

---

* विनियुक्त इति १ पु॰ पा॰ ।

† जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ७ ।

‡ ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति ३ पु॰ ।

§ धातुद्वयलक्षणाठिति २ पु॰ पा॰ ।

त्वगमकः एकप्रयोगत्वमन्तरेण क्रिययोरसाधारणसंबन्धाऽनिरूपणादित्याह **धात्वर्थान्तरेति**। भवत्वेकप्रयोगत्वं ततः किं जातमत आह **न चेति**। प्रधानभेदे हि स्वतन्त्रत्वात्प्रयोगो भिद्येतेत्यर्थः। संबन्ध एकप्रयोगतां गमय-

६१२। ५ तीत्युक्तम्। इदानीं स एव साक्षाद्गुणप्रधानभावं च गमयतीत्याह **संबन्ध-श्चेति**। ननु भवत्वङ्गाङ्गित्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोः कस्य त्वङ्गत्वं कस्य वा ऽङ्गित्वम् अत आह **तत्रापीति**। प्रकरणिनो वाजपेयस्य प्रधानत्वादङ्गित्वम् बृहस्पतिसवस्य तु परप्रकरणे श्रूयमाणस्याङ्गत्वमित्यर्थः। नन्वेवं मीमांसकानां मुद्राभेदः कृतः। तथा हि। यदि बृहस्पतिसवेन यजेतेत्येतत्प्रकरणान्तरस्थबृहस्पतिसवविपरिवृत्त्यर्थं* कस्तर्हि वाजपेयाङ्गत्वविधिः। अथ विधिः कथं प्रकरणान्तरस्थबृहस्पतिसवस्येह संनिधिर्न चैकमेव वाक्यं दूरस्थमपि कर्म सन्निधापयत्यन्याङ्गत्वेन च विधत्तइति युज्यते। तस्मात्प्रकरणान्तरे कौण्डपायिनवत्कर्मान्तरं बृहस्पतिसवः। बृहस्पतिसवनाम तु प्रसिद्धबृहस्पतिसवधर्मातिदेशार्थम्। तथा च तद्धर्मकं कर्मान्तरमेव वाजपेयोऽङ्गत्वेन विधीयते इति मतद्वये ऽपि संमतम्। एवं च कथं विनियुक्तविनियोगशङ्का। सत्यम्। अभ्युपेत्यवाद एषः। व्यवस्थितोदाहरणमिह खादिरत्वादिः। यदि साधिकारयोरपि कर्मणोः क्त्वाश्रुत्या ऽङ्गाङ्गिभावः तर्ह्यतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन परिहरति **न च दर्शेति**। वाजपेयप्रकरणे समाम्नानाद्धि बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वम् इदं तु वाक्यमनारभ्याधीतमिति नाङ्गाङ्गित्वबोधकमित्यर्थः। ननु क्व चित्सोमयागप्रकरणे इदं वाक्यं श्रुतम् अतः सोमाङ्गता दर्शपूर्णमासयोरिति नेत्याह **यदि त्विति**। अनारभ्याधीतवाक्यार्थ एव तत्राप्यनूद्यतइत्यर्थः। अनुवादे लाभमाह **तथा सतीति**। अधिकरणं त्वचत्यमस्माभिः प्रथमसूत्रे ऽनुक्रान्तम्। ननु यद्यप्येकपदसमवेतार्थता बहुपदसमवेतार्थतायाः दुर्बला तथापि विद्यासंनिध्यनुगृहीता हृदयमित्येकपदसमवेतार्थता विद्याङ्गत्वं मन्त्रस्य गमयिष्यतीत्यत

६१३। ५ आह **न च संनिध्युपगृहीतास्विति**। मन्त्रमवस्थापयतीत्यचैकपदसमवेतार्थतेत्यनुषङ्गः। हृदयपदं विद्यायामभिचारे च समवेतार्थमिति साधारणम् इतराणि तु पदानि विद्यायामसमवेतार्थानि समवेतार्थानि त्वभि-

* विपरिवृत्त्यर्थं इति १ पु. पा.।

चारे ऽतः कांस्यभोजिन्यायेन हृदयपदमितरपदानुरोधेनाभिचारमेव मन्त्रं गमयतीत्यर्थः । यत्त्वेकपदसमवेतार्थताया अस्ति संनिधिरनुग्राहक इति । तन्न । बहुपदसमवेतार्थतायाः सन्निधेरपि प्रबलेन वाक्येनानुगृहीतत्वादित्याह **इतरपदैकवाक्यतापन्नस्येति ।** इतरपदैकवाक्यतापन्नस्याऽत एव वाक्य- ६१२ । ४ प्रमाणानुगृहीतस्याऽभिचारे ऽपि समवेतार्थस्य हृदयपदस्याभिचारात्कर्मणो ऽन्यत्र संनिधिना चालयितुमशक्यत्वादिति योजना । यत्तु वाक्यलिङ्गाभ्यामन्यत्र विनियुक्तयोरपि मन्त्रकर्मणोः संनिधानाद्विद्यायामपि तदविरोधेन विनियोगसंभवादुभयार्थत्वमित्युक्तं तदनूद्य परिहरति **कस्मात्पुनरित्यादिना । श्रुतिलिङ्गयोरिति ।** यत्र ह्येक एव शेष एकेन प्रमाणेनैकशेषिणा संबद्धत्वेन बोधितः स एव प्रमाणान्तरेण शेष्यन्तरार्थत्वेन बोध्यते । तत्रैकेनैव संबन्धे शेषस्य निराकाङ्क्षत्वादपरसंबन्धो विरुध्यते । तदनयोः प्रमाणयोः परस्परविषयापहारेण भवितव्यम् । अत एकशेषविषययोर्भिन्नशेषिसंबन्धबोधिनोः प्रमाणयोर्बाध्यबाधकत्वे स्थिते तदर्थं किं बलीय इति चिन्ता क्रियते श्रुतिलिङ्गसूत्रेणेत्यर्थः । अत एव विनियुक्तविनियोगे ऽपि वैषम्यमुक्तम् । तत्र हि तुल्यबलत्वात्प्रमाणयोरुभयार्थत्वमिति ।

ननु नेदं श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणम् । तथा हि । किमैन्द्र्या गार्हपत्यमिति द्वितीयातृतीयाश्रुत्योः पदान्तराऽनपेक्षयोर्मन्त्रगतेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्येन विरोध उच्यते किं वा पदान्तरैकवाक्यतापन्नयोः । प्रथमकल्पाऽनुपपत्ति*माशङ्कते **यद्यपीति ।** द्वितीया हि गार्हपत्यः किं चित्प्रतिशेषीति वक्ति तच्च कां चिदाग्नेयीमृचं प्रति शेषित्वे ऽपि चरितार्थमिति नैन्द्र्या इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यं बाधेत ऐन्द्र्येति च तृतीयैन्द्र्याः किं चित्प्रति शेषत्व†माह तच्च तस्या इन्द्रं प्रति शेषत्वे ऽप्यविरुद्धमित्यर्थः । द्वितीयकल्पानुपपत्ति‡माशङ्कते **पदान्तरेति ।** वाक्यलिङ्गयोर्लिङ्गस्य बलवत्त्वाद्वाक्यस्यैव ,, । २१ बाधा स्यादित्यर्थः । परिहरति **तथापीति ।** श्रुत्योरेव लिङ्गेन विरोध इति वक्तुं श्रुतिवाक्ययोरभिधेयभेदमाह **द्वितीयेत्यादिना ।** ऐन्द्र्येति तृतीयया क्रियायामैन्द्री शेषत्वेन बोधिता । गार्हपत्यमिति द्वितीयया

---

* कल्पनाऽनुपपत्तिमिति १ पु॰ पा॰ । † शेषित्वमाहेति १ पु॰ पा॰ ।

‡ कल्पनानुपपत्तिमिति पाठः २ पु॰ ।

गार्हपत्यः शेषित्वेन बोधितः । शेषशेषिभावश्च विनियोग इति । श्रुतौ
६१४ । ६ विनियोगे निरपेक्षे चेत्तर्हि वाक्येन किं बोध्यते ऽत आह सो ऽयमिति ।
ऐन्द्र्यादिपदार्थविशिष्टोपस्थानकर्तव्यता हि वाक्यार्थः । तेनैन्द्र्या यत्सामान्येन
क्रियां प्रति शेषत्वमवगतं गार्हपत्यकर्मकोपस्थाने यच्च गार्हपत्यस्य कर्मत्वं
तदैन्द्रीकरणोपस्थानइति सामान्यावगतसंबन्धो वाक्यीयविशेषणविशेष्यभा-
वबलाद्विशेषे ऽवस्थाप्यते । न चैवं वाक्यार्थस्यैव लिङ्गेन विरोधो न
श्रुतेरिति वाच्यम् । यतो यदि गार्हपत्यमिति द्वितीया सप्तम्यर्थं लक्षयेत्
सप्तम्यर्थश्च सामीप्यं तदा नैव लिङ्गस्य का चित् क्षतिः । गार्हपत्यसमीपे
स्थित्वेन्द्रस्यैवोपस्थानसंभवात् । यदि तु द्वितीयेप्सिततमतां न मुञ्चति
तदैव विरोध इति श्रुतेरेव लिङ्गविरोधः । ननु श्रुतिमात्रमपि लिङ्गेन न
विरुध्यते इत्युक्तम् अत आह तस्मादिति । न ह्येकं पदं कदा चित्प्र-
युज्यते वैयर्थ्यात् । अतः प्रतिनियतौ श्रुतिवाक्यसंबन्धौ तत्र श्रुतिरेवं
वदति वाक्यगम्यस्य विशेषणविशेष्यभावस्यैवंविधं शेषशेषित्वमिति । एवं
च श्रौतेन शेषशेषिभावेन लिङ्गस्य विरोध इत्यर्थः । नन्वेवं श्रौतस्य
शेषशेषिभावस्यायं विशेष्यविशेषणभाव इति वाक्येन बोधनात्तस्य च लिङ्गेन
विरोधाद् लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणमिदं किं न स्यात् । उच्यते । स्वार्थबोधे
श्रुतेः शीघ्रप्रवृत्तेर्लिङ्गविरोध्यर्थतया द्रागित्येव बोधित इति तद्विरोधत्वे-
नैवोदाह्रियतइति । तदाहुः ।

यथा शीघ्रप्रवृत्तत्वाल्लिङ्गादेर्बाधिका श्रुतिः ।
तथैव* विनियोगे ऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते ॥ इति ।

६१४ । ९ एवमुदाहरणं परिशोध्याधिकरणमारचयति किं लिङ्गानुगुण्येने-
त्यादिना । प्रभवति समर्थः । प्रमाणान्तरं वृद्धव्यवहार इत्याह
विदितपदेति । लिङ्गबाधकत्वेनोक्ता तृतीयाश्रुतिः । तदीयप्रातिपदिकमै-
न्द्रीत्येवंरूपं तद्धितान्तं शब्दत इत्युक्तम् । तदिन्द्रस्येयमितीन्द्रशेषत्वेनै-
तामृचं बोधयतीत्याह शब्दाच्चेति । दारु दहतीति दारुदहनः । दहनो
ऽग्निः । ऐन्द्र्या गार्हपत्ये यो विनियोगः स काष्ठदाहकस्याग्नेः सलिलदाहे

---

* तथापीति ३ पु. पा. ।

विनियोग इव विरुद्ध इत्यर्थः । **उपस्थातव्य इति** । प्रकाशयितव्य इत्यर्थः । ऋचः प्रकाशनव्यतिरेकेण कार्याभावात् । यदि सामर्थ्यज्ञानं नापेक्षते श्रुतिः तर्हि योग्यतावधारणं व्यर्थं स्यादित्यग्निना सिञ्चेदित्यपि प्रमाणं स्यादत आह **अवगते त्विति** । यथा स्फोटे जाते वह्नेर्दाहशक्तिर्ज्ञायते न तु दाहकत्वं वह्नेः शक्तिज्ञानापेक्षमेवं श्रुतेः शेषत्वे ज्ञाते ऽनन्तरं तादृशी शक्तिः कल्प्यते अतो नार्थगतसामर्थ्यज्ञानं विनियोगकारणमित्यर्थः । **तदिति** तस्मादर्थे । ननु यदि विनियोगोत्तरकालमर्थसामर्थ्यं विनियोगनिर्वाहाय कल्प्यते तर्हि तदैन्द्र्या गार्हपत्यप्रकाशने नास्तीति कथं विनियोगनिर्वाहस्तत्राह **श्रुतिविनियोगादिति** । मन्त्रो ह्यभ्रान्तया श्रुत्या विनियुज्यते । तत्र यदि मुख्यं सामर्थ्यं न दृश्यते तर्हि प्रथमावगतविनियोगस्यासंजातविरोधत्वात्तस्य च सामर्थ्यकल्पकत्वेन तदनुगुणं गौणमपि सामर्थ्यं मन्त्रे कल्पनीयं तच्चोक्तं संदेहावसरे प्रभवति हि स्वोचितायामित्यादिनेति । एवं श्रुत्यनपेक्षत्वपरं श्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याख्याय लिङ्गस्य सापेक्षत्वेन दौर्बल्यप्रतिपादकं द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे **लिङ्गं त्वित्यादिना** । **तस्य त्विति** । मन्त्रस्येत्यर्थः । दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानसामर्थ्यादित्यर्थः । **तदन्यथानुपपत्त्येति** । इन्द्रस्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । ननु यथा प्रत्यक्षेणाग्नि*र्बोध्यते ऽनुमानेनापि एवं लिङ्गश्रुतिभ्यां मन्त्रस्येन्द्रे गार्हपत्ये च विनियोगो बोध्यतां तथा च तुल्यबलत्वमत आह **श्रौताद्विनियोगादिति** । **अर्थविप्रकर्षादिति** । शब्दप्रकाशितार्थेन सहार्थिकस्यार्थस्य विप्रकर्षात् संबन्धायोग्यत्वादाकाङ्क्षितविनियोगप्रकाशिका श्रुतिरैन्द्र्येन्द्रं प्रकाशयेदित्येवंरूपा कल्पयितुमुचितेत्यर्थः । **नियोग** आज्ञा । **अनुयोग** आक्षेपः । **प्रक्रान्तव्यापारः** प्रतिपत्तेति शेषः । प्रथमां मुख्यवृत्तिं यद्यजहत्तिष्ठेत्तर्हि प्रसह्य† जघन्ययापि वृत्त्या नेयमित्यर्थः । **कल्पयाम्यन्तउपस्तरणइति** । घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति लिङ्गादुपस्तरणं प्रतीयतइत्यर्थः । आसादनं स्थापनम् । उभयत्र कृत्स्नमन्त्रप्रयोगस्य प्रमाणभूतमेकवाक्यत्वमेव दर्शयति **एतदपेक्षो हीति** । एकवाक्यतापूर्वकं सामर्थ्यकल्पनाल्लिङ्गस्योपजीव्यं वाक्यं लिङ्गाद्बलवदिति सोदाहरणमाह **इह हीत्यादिना** । यत्तत्पदसमभिव्याहारो

६१५ । १:

* प्रत्यक्षादप्यग्निरिति ३ पु॰ पा॰ ।

† प्रसह्येति ९ पु॰ पा॰ ।

विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे हेतुः । विभज्यमानत्वे सति साकाङ्क्षत्वं चैकवाक्यत्वे हेतुः । आह हि परमर्षिरर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या*दिति । साकाङ्क्षत्वादित्युक्ते प्रकृतिप्रत्यययोरप्येकवाक्यता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं विभज्यमानेति । न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागो विद्यते । विभज्यमानत्वेन पदत्वापत्तिर्विवक्षिता । तावत्युक्ते भगो वां विभजत्वर्यमा वां विभजत्वित्यादौ निरपेक्षविभागे ऽपि वाक्यत्वं स्यात्तत्र हि प्रतिपदं विभजत्वित्यन्वयान्निराकाङ्क्षत्वं† तन्निवृत्त्यर्थं साकाङ्क्षत्वविशेषणम् । अर्थैकत्वविशेषणस्य तु स्योनं ते इतीदमेव व्यावर्त्यम् । अत्र च वाक्यभेदो ऽद्याप्यसिद्ध इति तन्नोपन्यस्तम् । देवस्य त्वेति मन्त्रे ह्यग्नये निर्वपामीतिपदातिरिक्तपदानां न निर्वापे समवेतार्थत्वम् । एवमन्यत्रापि कर्मणि तेषां न समवेतार्थतोपलभ्यते तेनागतीनां तेषां समवेतार्थाग्निनिर्वपामिपदाभ्यामेकवाक्यतां कल्पयित्वा तदनुरोधेन जघन्यया ऽपि वृत्त्या ऽर्थाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यताम् । मन्त्रभागयोस्त्वनयोरुपस्तरणासादनार्थयोः पृथगर्थाभिधानसमर्थस्यैकवाक्यतामनपेक्ष्यैवार्थप्रतीतिकार्यवशेन सिद्धत्वान्न वाक्यपूर्वकत्वं लिङ्गस्येति

६१७ । ११ सिद्धान्तयति **भवेदेतदेवमिति । प्रयोजनैकत्वेनेति ।** विशिष्टैकार्थप्रमितिः प्रयोजनं प्रधानमेकमर्थमिति अत्रैकशब्दः प्रयुक्तः । स्योनं ते इत्यस्य वाक्यभेदप्रतिपादनात् । एकस्मिन्वाक्ये पदार्थानां बहुत्वादेकार्थत्वम् अयुक्तमित्याशङ्क्य विशिष्टार्थाभिप्रायेण प्रधानमित्युक्तम् । ननु भावनैव प्रधानं कथमुपस्तरणादेः प्राधान्यमत आह **अनुष्ठेयार्थश्चेति‡** । मन्त्रावयवावविनियुज्य हि नाऽवयविरूपं वाक्यं§ विनियोक्तुं शक्यते ऽतश्चैकवाक्यत्ववादिना ऽप्यवयवौ विनियोज्यौ तयोश्च मिलितयोर्नैकार्थप्रकाशनं सिद्धमिति देवस्य त्वेत्यादाविवैकवाक्यतावशेन कथं चित्सामर्थ्यमनुमेयम् । तत्रोपस्तरणे पूर्वभागार्थे उत्तरो मन्त्रभागो भङ्क्त्वा व्याख्येयः । पुरोडाशासादने चोत्तरभागार्थे पूर्वः । एवं यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते तावत्पूर्वस्योत्तरस्य च मन्त्रभागस्यैकैकस्मिन्नुपस्तरणे पुरोडाशासादने चार्थप्रतीतिकार्यवशेन प्रतीतं यत्सामर्थ्यं तन्मन्त्रभागद्वयस्य विनियोजिकां श्रुतिं पूर्वेणोपस्तृणुया-

* जै० सू० अ० २ पा० १ सू० ४६ ।
† निराकाङ्क्षत्वादिति ३ पु० पा० ।
‡ अनुष्ठेयश्चार्थ इति मु० भा० पु० पा० ।
§ वाक्येन विनियोक्तुमिति ३ पु० पा० ।

द्युत्तरेण पुरोडाशमासादयेदित्येवंरूपां कल्पयति । ततः किं जातमत आह **तथा चेति ।** एकं विनियोगं कर्तुं वाक्यलिङ्गयोः सहप्रस्थितयोः वाक्ये ६१७ । २९ लिङ्गं कल्पयितुमुपक्रान्तवति एकैकमन्त्रभागगतं लिङ्गं वाक्यकल्प्यलिङ्गादपि विनियोगफलं प्रति प्रत्यासन्नां श्रुतिं कल्पयति । वाक्यकल्पिते च लिङ्गे श्रुतिं कल्पयितुमुपक्रान्ते लिङ्गकल्पिता श्रुतिर्विनियोगं गृह्णाति गृहीते च तया तस्मिन् वाक्येन लिङ्गद्वारकल्पिता श्रुतिरेकसोपानान्तरितत्वात्फलमनवाप्य विलीयते । आह चात्र निदर्शनमाचार्यसुन्दरपाण्ड्यः ।

> निःश्रेण्यारोहणप्राप्यं प्राप्तिमाचोपपादि च ।
> एकमेव फलं प्राप्तुमुभावारोहतो यदा ॥
> एकसोपानवर्त्येको भूमिष्ठश्चापरस्तयोः ।
> उभयोश्च जवस्तुल्यः प्रतिबन्धश्च नान्तरा ॥
> विरोधिनोस्तदैको हि तत्फलं प्राप्नुयात्तयोः ।
> प्रथमेन गृहीते ऽस्मिन्पश्चिमो ऽवतरेन्मुधा ॥ इति ।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि लिङ्गाभ्यां* मन्त्रभागयोरर्थभेदवाक्यं भङ्क्त्वा विनियोगस्तर्हि देवस्य त्वेत्यत्रापि लिङ्गाद्वाक्यं भङ्क्त्वा भेदेन विनियोगः स्यात् । तथा चात्रापि समवेतार्थसदनादिपदातिरिक्तपदानां मन्त्रभागाभ्यामेकवाक्यता न स्यादत आह **यत्र त्विति ।** यत्र विरोधकं पृथक् ६१८ । १ कर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यं नास्ति तत्र समवेतार्थेनैकेन पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा पदैर्यैकवाक्यता सा क्वापि कर्मण्यसमवेतार्थानां पदान्तराणां वैयर्थ्यपरिहाराय स्वानुसारेण सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति तत्र वाक्यस्य विनियोजकत्वं न त्वत्र । पृथक्कर्मवर्तिपदार्थप्रकाशनादित्यर्थः । उक्तं च ।

> पदान्तराणि यत्रार्थं वदेयुः कर्मवर्तिनम् ।
> तत्रैवमितरेषां तु वाक्यमप्यगतेर्वरम् ॥ इति ।

एवमिति लिङ्गाद्वाक्यभङ्ग† इत्यर्थः । प्रकरणवाक्ययोर्विरोधमुदाहर्तुं वाक्यलक्षणमाह **अत्र चेति ।** प्रकरणलक्षणमाह **लब्धेति ।** कार्यान्तरापेक्षा- ६१८ । ७ वशेन प्रकरणत्वं शबरस्वामिसंमतमित्याह **कर्त्तव्याया इति ।** प्रधानवा-

---

* वाक्यलिङ्गाभ्यामिति । ३ पु॰ पा॰ । † वाक्यभेद इति २ पु॰ पा॰ ।

क्यस्याङ्गवाक्याकाङ्क्षामुक्त्वा ऽङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्याकाङ्क्षामाह **समिदादीति** । सन्निहितकरणोपकारे संभवति न विश्वजिन्न्यायेन* स्वर्गकल्पना नापि दर्शपूर्णमासफलस्वर्गस्यानुषङ्गः प्रयाजादेः फलाकाङ्क्षायामपि स्वर्गस्यानाकाङ्क्षत्वादित्याह **अनुषङ्गतो वेति** । करणोपकारस्य सिद्धत्वादेव यद्यवर्मकरणाद्यार्थवादिकं फलं सत्रन्यायेन कल्प्यमित्याह **अर्थवादतो वेति** । **निर्वारयितुं** चरितार्थीकर्तुं **निर्वृणवन्ति** कृतार्थीभवन्ति । **निर्वारयन्ति** स्वकृतोपकारेण प्रधानं दर्शपूर्णमासादीत्यर्थः । उत्क्रामितरेतरा-

६१८ । १९ पेक्षां सदृष्टान्तमुपसंहरति **सो ऽयमिति** । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृत (प्रजापतिरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृत)† अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृतेति सूक्तवाकनिगदः । देवतासंबोधनप्रधानः पदसमूहो निगद इत्याख्यायते । तत्राग्निः पौर्णमास्यमावास्ययोः साधारणः । प्रजापतिः पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्य । नाऽसोमयाजी सन्नयेदित्यसोमयाजिनः सान्नाय्याभावात् । आमावास्ययोर्दधिपयसोरभावे ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं विहितं तस्य देवतेन्द्राग्नी । इदमाह **तत्र हीति** । एकत्र सहपाठे ऽपि लिङ्गादुत्कृष्टेनेन्द्राग्निपदेनैकवाक्यतापन्नो ऽवीवृधेताम् इत्यादिमन्त्रशेषो यथामावास्यायामिन्द्राग्निपदं नीतं तत्र नीयेतेतीन्द्राग्निपदमात्रममावास्यायां नीत्वा वाक्यशेष उभयत्र पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोक्तव्य इति संदेहस्य ॰ापकमाह **तत्र यदीति** । फलवती भावना प्रधाना सती इतिकर्तव्यत्वं संनिधिपठितस्यापादयतीत्यर्थः । आकाङ्क्षात्मकं हि प्रकरणं न श्रुतिरिव विनियोगमभिधत्ते किं तु विनियोज्यपदार्थशक्तिं प्रमाणान्तरप्रमितामपेक्षते एवं च सति विनियोज्यस्य मन्त्रवाक्यशेषस्य वाक्येनान्यत्र विनियुक्तत्वान्न प्रकरणेन कृत्स्नार्थत्वेन विनियोग इत्याह **भवेदेतदेवमिति** । विपक्षे दण्डमाह **अन्यथेति** ।

द्वादशोपसत्ताधिकरणं ज्योतिर्दर्शनात्‡ दित्यत्रानुक्रान्तम् । पूषाद्यनुमन्त्रणम-

६१९ । १४ न्त्राश्च तत्रैवोदाहृताः । **यद्यदेवेति** । विनियोजकं प्रमाणमित्यर्थः । **एक-**

* जै. सू. अ. ४ पा. ३ सू. १५ ।

† ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति २ पु. ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४० ।

वाक्यतेति । वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः । **यावदितरत्र सामर्थ्यमिति** । वा- ६२० । १
क्यद्वयैकवाक्यतायां कल्पितायाम् अन्यथानुपपत्त्या वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरोप-
कार्योपकारकत्वसामर्थ्यं कल्प्यतइत्यर्थः । नानेष्टिपशुसोमसमुदायो राजसूयः ।
तत्राभिषेचनीयः सोमयागविशेषः । शुनःशेफः किल ऋषिपुत्रो हरिश्चन्द्रपुत्रेण
पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन क्रीतः स वरुणाय स्वस्यालम्भे कर्तुमारब्धे वरुणं तुष्टा-
व स च तुष्ट एनं ररक्षेत्याख्यानं बह्वृचब्राह्मणे पठ्यते । अक्षद्यूतादिकमभि-
षेचनीयसन्निधौ श्रुतमादिशब्दार्थः । यद्याकाङ्क्षामात्रात्पदानां संबन्धः तर्ह्या-
नय प्रासादमिति पदद्वयव्यवहितेन पश्येत्यनेनापि गामित्यस्याभिसंबन्धः
स्यात् आनयेत्यनेन तु सन्निधानात्संबन्ध उपपन्नस्तस्मान्नाकाङ्क्षामात्रं संब-
न्धहेतुरित्यर्थः । अत्र विकल्पेन पूर्वपक्षं वक्ष्यन् संनिधेरपि केवलस्य न
संबन्धे हेतुत्वमित्याह **न चेति** । अयमेतीति वाक्ये राज्ञ इत्येतत्पदं पुत्र-
पदस्योपरिष्टात्पुरुषपदस्य चाधस्ताद्दृश्यते । यदि संनिधिमात्रं संबन्धकारणं
तर्हि राज्ञ इति पदस्य पुत्रपदेन वा संबन्धः राज्ञः पुत्र इति किं वा पुरु-
षपदेन राज्ञः पुरुष इत्यविनिश्चयः स्यादित्यर्थः । एवमनिश्चये सत्याका-
ङ्क्षाया* निर्णयमाह **तस्मादिति** । **अन्तिके यदुपनिपतितमिति** । पितृ-
समर्पकं राजपदमित्यर्थः । यदि राज्ञ इति पदस्य पुरुषपदेनासंबन्धः तर्हि
तेनासंबद्धस्य पुरुषपदस्य केन संबन्धस्तत्राह **किं त्विति** । ननु प्रकरणा-
द्राजसूयार्थत्वं क्रमादभिषेचनीयार्थत्वं च किं न स्यादत आह **समुच्चया-** ६२१ । ३
ऽसंभवाच्चेति । अभिषेचनीयस्यापि राजसूयमध्यपातित्वात्तदर्थमप्यनुष्ठित-
माख्यानादि राजसूयाङ्गमपि भवति पृथक्प्रयोगाऽनपेक्षणाद् न समुच्चय इत्य-
र्थः । न चैवं चिन्तावैयर्थ्यम् । अभिषेचनीयार्थत्वेनानुष्ठितस्य पवित्राद्यव-
यवान्तराऽनुपकारकत्वादवयविराजसूयार्थस्य तदीयसर्वावयवार्थत्वोपपत्तेस्त-
त्सिद्धये राजसूयाङ्गत्वस्याप्युपाख्यानादेश्चिन्तनीयत्वादिति । पवित्रः सोम-
यागविशेषः । तत्रस्य धृतिरिष्टिः । प्रधानस्य कथम्भावे कथं† भावना
निष्पद्यतइत्यपेक्षायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यर्थः । एतस्यामवस्थायामनि-
र्ज्ञातफलं यदेतत्कर्म पठ्यते तस्य प्रकरणिनं प्रत्यङ्गता भवति निर्ज्ञा-
तफलस्य गोदोहनादेर्वाङ्गता तस्य फलवत्त्वेनाकाङ्क्षाऽनुदयादित्यर्थः । प्रधा-

* आकाङ्क्षयेति २ पु॰ पा॰ । † कथमिति नास्ति २ पु॰ ।

नस्याकाङ्क्षायामनुवर्तमानायामाम्नातस्यासंबद्धेः पदैर्व्यवधानाभावाद्राजसूया-
६२१ । ९ ङ्गत्वमुक्त्वा ऽभिषेचनीयं प्रति संनिधेर्दुर्बलत्वादनङ्गत्वमाह **अभिषेच-
नीयस्य त्विति ।** निराकाङ्क्षस्येति प्रकरणानुत्थाने हेतुः । ननु यथा ऽभि-
षेचनीयस्य संनिधिवशात्प्रकरणकल्पना एवं राजसूयस्यापि प्रकरणात्संनिधिः
कल्प्य इति तुल्यत्वमुभयोरित्याशङ्क्याह **प्रकरणिनश्चेति ।** सर्वव्यापकत्वा-
द्राजसूयस्याभिषेचनीयस्यापि तदात्मकत्वात्संनिधिसिद्धिरित्यर्थः । पौरोडाशि-
ककाण्डे आग्नेयादीनां कर्मणां क्रमे मन्त्राः श्रुताः तत्रामावास्यिकसान्नाय्य-
क्रमे शुन्धध्वमिति मन्त्रः समाम्नात इत्यर्थः । यदुक्तं समाख्याश्रुतिः
साक्षात्पुरोडाशपात्रमन्त्रसंबन्धबोधनीति तत्राह **समाख्यानं तावदिति ।**
यौगिकशब्देन हि विशिष्टं द्रव्यमुच्यते न संबन्धस्तद्वाचकत्वे हि संबन्धिनौ
संबन्धश्चेति त्रयो वाच्याः प्रसज्येरन् । अतः संबन्ध आनुमानिक इत्यर्थः ।
आनुमानिको ऽपि संबन्धो न विशेषस्य साक्षात्सिध्यति काण्डमात्रविषय-
त्वादित्याह **ननु साक्षादिति ।** अपि च भवतु समाख्याश्रुतिः सा
श्रुत्या च संबन्धं वक्तु नासौ विशेषरूपो विनियोगः । स चेह विचार्यते
ऽतः संबन्धमात्राभिधाने ऽपि नापेक्षितसिद्धिरित्याह **न चासाविति ।**
ननु यथा शौनःशेफोपाख्यानादिकमभिषेचनीयसंनिधिः बाधेन प्रकरणात्स-
मस्तराजसूयाङ्गं निर्णीतमेवमत्रापि सान्नाय्यक्रमं बाधित्वा समस्तदर्शपूर्णमा-
सार्थत्वमेव मन्त्रस्यास्तु वृथा क्रमसमाख्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यचिन्तनमत
आह **तत्रापि चेति ।** सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणेनापादितमैदमर्थ्यं
यस्य स मन्त्रस्तथोक्तस्य यथा आरादुपकारतया शौनःशेफोपाख्यानादेः
प्रकृतमात्रार्थत्वमेवं प्रकृतमात्रसंबन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वेन
संनिपत्योपकारकत्वमाह **मन्त्रस्येति ।** ननु दृष्टार्थत्वेन स्थानादर्थविशेषसं-
बन्धे प्रकरणं बाधितं स्यादत आह **यं कं चिदिति ।** पदार्थशक्त्यपेक्षत्वा-
त्प्रकरणस्य मन्त्रस्य च क्व चिदेव प्रकाशनशक्तौ तन्मात्रोपकारकत्वेनापि
प्रकरणस्वीकारो भवतीत्यर्थः । तदेवं प्रकरणापेक्षितविशेषसंबन्धः स्थानेन
। २२ वा बोधनीयः समाख्यया वेति संदेहे निर्णयमाह **सान्नाय्यक्रम इति ।**
असंनिहितयोः संबन्धाऽयोगात्* संबन्धसिद्ध्यर्थं संनिधिमुपकल्पयतीत्यर्थः ।

* संबन्धायोगादिति नास्ति २ पु० ।

वैदिकेनेति । पौरोडाशिकसमाख्या हि पाठकैः कृता सान्नाय्यपात्रमन्त्रयोस्तु क्रमो वेदेनैव कृत इत्यर्थः । आकाङ्क्षा कल्प्यते सान्नाय्यपात्रमन्त्रयो*रित्यर्थः । **यावच्च क्लृप्तेनेति ।** पुरोडाशपात्रमन्त्रयोरित्यर्थः । एवमुत्तरत्र योज्यम् ।

अधिकरणपञ्चकार्थं वृद्धोक्त्या संकलयति **एकेति ।** लिङ्गस्यैकया श्रुत्या श्रुत्यर्थे विनियोगं प्रत्यन्तरयोर्व्यवधानं प्रतीयते । वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिभिः तिसृभिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिश्चतसृभिः समाख्यायाः स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिः श्रुत्यर्थं प्रत्यन्तरायः प्रतीयते इत्यर्थः । सौकर्यार्थं बाध्यबाधकभावमपि विभजते **बाधिकैवेति ।** मध्यमानां तु लिङ्गादीनामुत्तरापेक्षया बाधकत्वं पूर्वापेक्षया बाध्यत्वम् । तद्यथा । लिङ्गं वाक्यस्य बाधकं तदेव श्रुतेर्बाध्यमित्यादीति । **निघ्नाः** परवशीकृताः । ६२० । १३

एवं श्रुत्यादिषु बलाबले निरूप्य प्रस्तुते लिङ्गात्संनिधिबाधे उपयुक्तमुदाहरणमाह **तस्मादिति ।** यः सोमं पिबति स इतरान् प्रत्यनुज्ञां याचते ते चानुज्ञां ददति । तत्रानुज्ञापनमनुज्ञा याचनम् अनुज्ञेत्यनुज्ञानदानम् । **उपह्वयस्व** अनुजानीहीत्यर्थः । **उपहूतः** अनुज्ञातो ऽसीत्यर्थः । **देशसामान्यात्**पाठक्रमादित्यर्थः । **लिङ्गेनेति ।** आदौ ह्यनुज्ञापनं पश्चादनुज्ञेति लोकसिद्धम् । तत्रोपहूत इति मन्त्रो यद्यपि प्रथमपठितत्वादनुज्ञापने प्राप्तस्तथापि लिङ्गादनुज्ञायां शेषत्वेन प्रतिपाद्यते । उपह्वयस्वेति च मन्त्रो यद्यपि चरमपठितत्वादनुज्ञायां प्राप्तस्तथाप्यनुज्ञायाचनप्रकाशनसामर्थ्यात्तच्छेषत्वेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । प्रथमतन्त्रोक्तस्मारणस्य प्रयोजनमाशङ्कान्तरनिवृत्तिरित्याह **तथापीत्यादिना ।** विनियुक्तविनियोगो न वस्तुनि विरुध्यते दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहोतीत्येकस्य दध्न उभयार्थत्वदर्शनादथ प्रतीतौ विरोधः अन्यशेषस्यान्यशेषत्वविरोधाद्यद्वदतीयं तद्यद्वदनशेष इतिवत्तद्व्यधिष्ठानलक्षणया सो ऽपि विरोधः शमयिष्यतइति चेद्विद्यायां मन्त्रस्य विनियोगे ऽपि तत्तुल्यमित्याह **सविद्यायामिति†** । न चैवमैन्द्या ६२४ । १० अपीन्द्रे गार्हपत्ये च विनियोगशङ्का एकस्मिन्प्रयोगे मन्त्रावृत्तिप्रसङ्गादिति ।

---

* सांनाय्यपात्रयोरित्यर्थ इति २ पु॰ पा॰ ।   † सविद्येतीति प्रतीकाकारः २ पु॰ ।

बृहस्पतिसवोदाहरणं तु कृत्वा चिन्तयेत्युक्तमेव । अस्य पुनः स्मारणस्याभ्यधिकाशङ्केत्यर्थः । प्रथमतन्त्रे हि श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाध उक्तः अत्र तु लिङ्गात् क्रमस्य बाधो नोच्यते किं तु शीघ्रं लिङ्गेनान्यत्र विनियुक्ते मन्त्रे विलम्बेन क्रमस्य परिच्छेदकत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद्यते । तत्र क्रमस्याऽपरिच्छेदकत्वे ज्ञाते कुतो विनियुक्तविनियोगशङ्केत्याह **नेहेति** । श्लोकं विवृणोति **प्रकरणेति** । यद्यपि प्रथमे ऽपि काण्डे लिङ्गादीनां श्रुत्यादिभिरप्राप्तबाध एव दर्शितः तथापि तत्र दुर्बलप्रमाणात्* प्राप्तिः शङ्कितुं शक्यते गार्हपत्यस्य इन्द्रस्य च स्वस्व†प्रकाशकत्वेन मन्त्राकाङ्क्षत्वात् । इह तु विद्याया निराकाङ्क्षत्वाद् मन्त्रकर्मणां चान्यत्र विनियुक्तत्वेन रक्तपटन्यायाभावाच्च प्राप्तिरेव नास्तीति वैषम्यम् ।

भाष्ये बृहस्पतिसवस्य तुल्यबलप्रमाणद्वयादुभयार्थत्वे स्थिते प्रवर्ग्यस्या‡पि बृहस्पतिसवेन तुल्यत्वाशङ्कायां सन्निधेर्दुर्बलत्वादतुल्यत्वं प्रतिपादनीयम् । तथा च सति अपिचशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्य नाभ्युच्चयार्थः स

६२५ । २ किं त्वेतदुपपत्तिसाहित्यं पूर्वोक्तन्यायस्य वदतीत्याह **तुल्यबलतयेति** । प्रमाणयोस्तुल्यबलतया बृहस्पतिसवेन प्रवर्ग्यस्य या तुल्यताशङ्का तदपाकरणद्वारेणेत्यर्थः । बृहस्पतिसवस्येति षष्ठी चन्द्रस्य तुल्यं मुखमितिवत्तुल्यार्थयोगनिबन्धना ।

> अभिधातुं पदे ऽन्यस्मिन्ननपेक्षो रवः श्रुतिः ।
> सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ॥
> संहत्यार्थं ब्रुवन् वृन्दं पदानां वाक्यमुच्यते ।
> प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम् ॥
> स्थानं समानदेशत्वं समाख्या यौगिको रवः ।
> इति श्रुत्यादिलक्ष्योक्तं मीमांसाबुद्धिपारगैः ॥

अभिचारकर्मदेवतामभिचारकर्त्रा प्रार्थ्यते हे देव मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य दारय हृदयं च दारय धमनीः सिराः प्रवृञ्ज विभज्ज चोटय (शिरश्च अभितो विदारय ।)§ एवं मद्रिपुस्त्रिधा विपृक्तो विश्लिष्टो

---

* दुर्बलात् प्रमाणादित्यर्थ इति २-३ पु. पा. । † एकः स्वशब्दो नास्ति २ पु. ।
‡ तर्हि प्रवर्ग्यस्येति ३ पु. पा. । § ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति २-३ पु. ।

भवत्वित्यर्थः । हरिरिन्द्रनीलस्तद्वन्नीलो ऽशीन्तीन्द्रः संबोध्यते । मित्र आदित्यः । शं सुखङ्करो भूयादिति विद्याध्येताशास्ते । अग्निष्टोमो ब्रह्म स यस्मिन्नहनि क्रियते तदपि ब्रह्मा ऽत एव तदहरहर्निर्वर्त्यं कर्म यउपयन्ति अनुतिष्ठन्ति* ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मापरमुपयन्ति प्राप्नुवन्ति ते चामृतत्वं परं ब्रह्म चाप्नुवन्ति । पुत्रस्य दीर्घायुष्ट्वसिद्धये छान्दोग्ये त्रैलोक्यं कोशत्वेन परिकल्प्योपासनमुक्तम् । तत्रायं पितुः प्रार्थनामन्त्रः । अमुनेति पुत्रस्य त्रिर्नाम गृह्णाति । अमुना डित्थनाम्ना सह भूरितीमं लोकं प्रपद्यइत्यर्थः† ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

६२५ । ५

यथा विद्यासन्निधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुपसंहारः एवं हानसन्निधौ श्रुतस्याप्युपायनस्य तदन्तरेणापि हानसंभवेन हानोपपादनसामर्थ्याभावादनुपसंहार इति प्राप्य प्रतिविधीयते । उपायनमित्यस्य व्याख्यानमुपादानमिति । **सगुणनिर्गुणत्वेनेति** । कौषीतकिशाखागतपर्यङ्कविद्या हि सगुणेति । यद्यपि सगुणविद्यायां हानसन्निधावुपायनं श्रुतं तथापि निर्गुणविद्यास्थं हानं तदाक्षिपति तदन्तरेण तदनुपपत्तेरिति शङ्कते **ननु यथेति** । कर्तृभेदो ना ऽनावश्यकत्वे प्रयोजकः । परकर्तृकहाननियतेन स्वकर्तृकोपायनेनानेकान्तादित्यर्थः । यदुक्तं विद्याभेदादनुपसंहार इति तत्राह **कर्मान्तरइति** । अश्वरोमादिवद्विधूनयोरिति योजना । यदप्युक्तं हाने उपायनं नावश्यकमिति तत्राह **न तावत्प्रायश्चित्तेनेति** । न केवलमश्वरोमदृष्टान्तात् सुकृतादिविलयाभावः किं तु विधूय प्रमुच्येति श्रुतिभ्यामपीत्याह **न च नष्ट इति** । **शब्दसन्निधिकृतो ऽपि विशेष इति** । हानोपायनशब्दयोः कौषीतकिशाखायां सन्निधिरस्ति तत्कृतो विशेष इत्यर्थः । यद्यश्वरोमदृष्टान्ताद्विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परत्रावस्थानसापेक्षत्वादन्यत्र हानसन्निधौ श्रुतमुपायनं केवलहानश्रवणे ऽप्यपेक्षितत्वादायातीति व्याख्यायते कथं तर्हि भाष्यकारः स्तुतिप्रकर्षलाभायेति स्तुतिप्रकर्षमुपायनोपसंहारकल्पकं प्रमाणमाचष्टे अत आह **स्तुतिप्रकर्षस्त्विति** । स्तुतिर्हि

---

* अनुतिष्ठन्तीति नास्ति ३ पु० । † अत्र चतुर्दशं वेधाद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-वेधाद्यर्थभेदात् २५ ॥

विद्यायाः कार्या सा च केवलश्रुतहानेनाप्युपपद्यते । एवं हि प्रकर्षो ऽपेच्येत यद्यप्रकर्षे स्तुतिर्न स्यात्तत्तु नास्ति तस्मात्प्रमाणासिद्धस्योपायनोपसंहारस्य प्रयोजनं भाष्ये उक्तमित्यर्थः । भाष्ये केनापि प्रकारेण पुरुषान्तरे सुकृतदुष्कृतयोरसङ्क्रान्तिरङ्गीकृतेति भाति तन्नायुक्तं फलद्वारेण सङ्क्रान्तिसं-

६२६ । १८ भवादित्याशङ्क्याह **यद्यपीति ।** वैश्वानरीयेष्ट्यधिकरणं द्वितीयसूत्रे ऽनुक्रान्तम् । भाष्ये अतीवशब्दः सुकृतादिस्वरूपपरः । स्तुत्यर्थत्वाच्चेति* भाष्यस्य चान्यच्च विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतफलसञ्चाररूपमोक्षाभिधानेन विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्यर्थः । गुणोपसंहारविवक्षायामुपायनार्थस्यैवानुवृत्तिं ब्रूयादिति भाष्ये ऽप्युपायनार्थशब्देन सुकृतदुष्कृतस्वरूपोपायनं विवक्षितं फलत उपायनस्योक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह **न स्वरूपत इति ।** सञ्चार इत्यभिप्रायमितीतिशब्दो ऽध्याहर्तव्यः । **स्तुतिगुणेति ।** स्तुत्युपयोगी गुणः सुकृतदुष्कृतयोः परत्र सञ्चारः तदुपसंहारो विचारितो यद्यपि स नोपास्य इत्यर्थः । कुशशब्दो हि न स्त्रीलिङ्गः अस्त्री कुशमित्यमरसिंहेनानुशिष्टत्वाद् अतस्तदविरोधेन सूत्रेण पदं छिनत्ति **आच्छन्द इति ।** आङुपसर्गस्यार्थमाह **आच्छादनादिति ।** अनुष्ठातारं पापादाच्छादयतीति आच्छन्द इत्यर्थः । श्रूयते हि छादयन्ति हि वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मण इति । अत्र समिधः कुशा इत्युच्यन्ते । औदुम्बरा इति विशेषणात्समिद्वाची कुशाशब्दो ऽन्य एव स्त्रीलिङ्ग इति लिङ्गा-ऽनभिज्ञानाद्वाचस्पतिः पदं विच्छेदेति के चित् । तदतिमन्दम् । अनेकशब्दत्वस्यान्याय्यत्वात् । कुशसंबन्धात् समित्सु कुशशब्दस्य तु लाक्षणिकत्वोपपत्तेः यज्ञसंबन्धादिव गार्हपत्ये इन्द्रशब्दस्य । यदि तु कस्यां चिच्छ्रुतावौदुम्बर्य इति प्रयोगः स्यात्तर्हि स छान्दसो भवेद्भाष्ये च तस्यानुकारमात्रम् । तस्मात्

पदवाक्यप्रमाणाब्धेः परं पारमुपेयुषः ।
वाचस्पतेरियत्यर्थे ऽप्यबोध इति साहसम् ॥

विकल्पपरिहारार्थं वाक्यस्य पर्युदासार्थत्वमाह **तदेतदिति ।** अष्टदोषा विकल्पस्य तदभावो नाडीष्वित्यत्र† दर्शिताः । पर्युदासाधिकरणविषय-

२७ । २० माह **एवमिति ।** आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं

* स्तुत्यर्थत्वाच्चेति १ पु॰ पा॰ । † व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ ७ ।

यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरो मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन स्तूयते प्रजापतेरपि सप्तदशकलिङ्गशरीरसमष्टिरूपत्वात्। यज्ञे यज्ञे ऽन्वायत्तो ऽनुगत इत्यनारभ्यवादेन* वाक्येन सर्वयज्ञेषु मन्त्रगणो विनियुक्तस्तत्र यदि नानुयाजेष्वित्ययं प्रतिषेधः तर्हि विधिप्रतिषेधसंनिपाताद्विकल्पः स्यात् । अथ पर्युदासः ततो विधेरेव वाक्यशेषः सन्ननुयाजातिरिक्तयागेषु येयजामहविधिपरः स्यात्तदर्थं संशयमाह **तत्रेति** । ननु प्रतिषेधे ६२७ । २१ ऽपि कथं विकल्पप्राप्तिः । प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति प्रबलत्वाद् भुजङ्गायाङ्गुलिर्न देयेतिवदिति शङ्कां निराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह **मा भूदित्यादिना** । अर्थप्राप्तस्य भ्रमगृहीतविषयसौन्दर्यसामर्थ्यात् प्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पो मा भूत् । अत्र कारणमाह **दृष्टं हीति** । तात्कालिकश्रेयःसाधनत्वं प्रत्यक्षबोधितं प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयदुरितहेतुत्वं ज्ञाप्यतइति विषयभेदेन तुल्यार्थोपनिपाताभावान्न विकल्प इत्यर्थः । तर्हि कथं बाध्यबाधकभावस्तत्राह **आयत्यां** भविष्यत्काले **दुःखतो बिभ्यतमिति** । यदिदानीं प्रवृत्तस्य सुखं दृश्यते तत्तुल्यमेव चेद्दुःखं कालान्तरे भवेत्तर्हि व्यर्थो ऽयं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेर्दुःखकरत्ववन्निवृत्तेरपि सुखविगमे हेतुत्वात् ततश्च दृष्टात्सुखादधिकं दुःखमस्तीति प्रतिषेधेन गमिते सत्यास्तिकानां प्रवृत्तेरुपरमात् प्रतिषेधस्य फलतो बाधकत्वमित्यर्थः । ननु कथं षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः अकरणे ऽपि क्रतूपकारसिद्धौ करणवैयर्थ्यादत आह **तत्र हीति** । उपकारभूमार्थिनो ऽनुष्ठानमुपकारमात्रार्थिनो ऽननुष्ठानमिति विकल्प इत्यर्थः । शास्त्रीयविधिनिषेधयोस्तुल्यबलत्वमित्यत्र जैमिनीयं सूत्रमुदाहरति **यथा ऽऽहेति** । **तुल्यहेतुत्वादिति** । प्रतिषेध्यप्राप्तेः प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति **उभयं** प्रवृत्तितत्प्रतिषेधरूपं **शब्दलक्षणं** शब्दप्रमाणं किमित्यर्थः । शास्त्रीयत्वे ऽपि विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेना ऽतुल्यबलत्वमाशङ्क्याह **न च वाच्यमिति** । यजतिषु यागेषु येयजामहकरणं यागसामान्यं यावद्विषयीकरोति तावन्निषेधो ऽनुयाजे यागविशेषएव येयजामहानुष्ठानं निषेधति । निषिद्धे च विधेः सामान्यद्वारा विशेषसंक्रान्तिर्निरुध्यते इति न च वाच्यम् । कुतो ऽत आह **यत इति** । विध्योर्हि सामान्यविशेषविषययोर्विधिर्बलवान् पर- ६२८ । १

---

* अनारभ्याधीतेर्नेति २-३ पु॰ पा॰ ।   † तुल्यत्वादिति प्रतीकाकारः २-३ पु॰ ।

स्परं निरपेक्षत्वाद् निषेधस्तु विधिप्राप्तं निषेधद् विशेषविषयो ऽपि न विधेरधिकबलः प्राप्तिसापेक्षत्वेन विध्युपजीवित्वादित्यर्थः। तर्हि विधिरेव निषेधेनोपजी-
६२८। २१ व्यत्वात्प्रबलः स्यात्तथा च कथं विकल्पावकाशस्तत्राह **न च सापेक्षतयेति**। अनन्यगतिकत्वान्निषेधस्य विधिना तुल्यबलत्वं कल्प्यमित्यर्थः। ननु नानन्यगतित्वमर्थवादत्वेन गतिसंभवादित्याशङ्क्याह **न च न ताविति**। तावाज्यभागौ पशौ न करोति इति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। तथा क्व चित्पशुप्रकरणे ऽपि पशुप्रकरणस्थं तु वाक्यमतिदेशवाक्यं प्रति शेषत्वेन पर्युदासः यत्प्रकृतिवत्पशौ कर्तव्यं तदाज्यभागवर्जमिति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतं तु वाक्यं ज्योतिष्टोमगतद्वादशोपसत्तावाक्यवत् पशुगताज्यभागाभावानुवादद्वारेणार्थवादः। पशावप्याज्यभागौ न क्रियेते तौ पुनर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियेते तस्मात्प्रशस्तौ दर्शपूर्णमासाविति। नैवमिहार्थवादः। हेतुमाह **असमवेतेति**। उदाहरणे तु समवेतार्थत्वेन वैषम्यमाह **पशौ हीति**। उपपद्यते ऽर्थवादतेत्यनुषङ्गः। असमवेतार्थत्वादित्येतद्विवृणोति **न चात्रेति**। अस्तु तर्हि पर्युदासत्वं गतिर्नेत्याह **न च पर्युदास इति**। नानुयाजेष्वित्ययं यदि पर्युदासः स्यात्तदा सुबन्तेन नञो योगात्समासः स्यात्कात्यायनेन समासनियमस्य स्मृतत्वादित्यर्थः। **न हि तत्रान्येति**। विधिनिषेधयोरुभयोरपि विशेषनिष्ठत्वान्न पर्युदाससंभव इत्यर्थः। ननु पर्युदासे ऽपि किमिति न विकल्पः स्यात्। अनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते येयजामहस्यानुयाजविच्छेदप्रतीतेः सामान्यविधिना च संबन्धप्रतीतेरिति शङ्कते **किमत इति**। परिहरति **एतदिति**। अनुयाजव्यतिरिक्तेष्वित्युक्ते के तइति न ज्ञायन्ते ततो ऽपर्यवसितं वाक्यं ये ऽनुयाजादन्ये ते यागा इति पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते न पृथक् पर्यवस्यतीति न विकल्प इत्यर्थः। नन्वनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते वर्जनाभिधानान्निषेधत्वमिति नेत्याह **तथा चेति**। पूर्ववाक्ये येयजामहं प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामननुयाजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्यतइति विधिशेषत्वान्न प्रतिषेधतेत्यर्थः। अमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोश्चाल-
६२९। २२ नाऽनुपपत्तेः पूर्वपक्षाऽसंभवमाशङ्क्य सिद्धान्ते ऽपि साम्यमाह **यथा हीति**। अनूपायनं च यच्च विधूननं च यच्च कौषीतक्यादौ श्रूयते तत्रोपायनसिद्ध्यर्थं स्थानमन्यत्र संचार इति वक्तव्यं तद्वदन्यत्राप्यस्तु तत्राह **यत्र विधूनन-**

मात्रमिति । ननु विधूननशब्दस्य लाक्षणिकत्वाविशेषे किमिति फलारम्भाच्चालनमेव लक्ष्यते न पुनरन्यत्र संचार इति तत्राह कल्पनागौरवेति । अमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोः स्वाश्रयादपसरणमन्यत्र चावस्थानमिति विरुद्धार्थद्वयलक्षणात् स्वाश्रयस्थयोरेव तयोः फलात् प्रधावनं लघुत्वाल्लक्षणीयमित्यर्थः । उपायनसंनिधौ श्रुतौ विधूननशब्दस्तावत्त्यागं लक्षयति ततो ऽन्यत्रापि केवलविधूननशब्दश्रुतौ प्रवृत्तत्वात् सैव लक्षणा बुद्धिस्था भवतीति न स्वफलाच्चालनलक्षणा तस्या निवृत्तत्वादित्याह यत्र तावदिति । ननु क्व चिद्येन शब्देन यो ऽर्थो लक्षितः स एव तस्यान्यत्राप्यर्थ इति न नियतं न ह्यग्निरधीतइत्यत्र माणवको लक्षित इत्यग्निर्ज्वलतीत्यत्रापि तदर्थता ऽत आह एवं हीति । यदि केवलविधूननशब्दश्रवणे चालनमर्थो लभ्येत तर्हि प्रयोगान्तरे प्राप्तो लाक्षणिकार्थो न परिगृह्येत न त्वेतदस्तीति प्राप्तत्याग एव लक्ष्यतइत्यर्थः । नन्वस्मिन्पक्षे कल्पनागौरवमुक्तमत आह न च प्रामाणिकमिति । प्रवृत्तस्य लक्ष्यार्थस्य प्रयोगान्तरे ऽपि बुद्धौ संनिधानं प्रमाणं तत आयातं प्रामाणिकम् । ननु चालने मुख्यो विधूननशब्दस्त्यागे तु गौण इति नेत्याह प्राचुर्येणेति । अवधूत इत्यादौ त्यागे धुनोतेः प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अश्वो यथा जीर्णानि रोमाणि विधुनुते त्यजत्येवं पापं विधूय यथा चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति एवं धूत्वा शरीरं स्वच्छो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि प्राप्नोमीत्यन्वयः । कृतः सिद्धः न पुनरपूर्वपुण्योपचयेन साध्य आत्मा यस्य स कृतात्मा कृतकृत्य इत्यर्थः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः* ॥

६३० । ४

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

६३० । १:

सिद्धं कृत्वा विद्यायाः कर्मक्षयहेतुत्वं हानसंनिधावुपायनोपसंहार उक्तः इदानीं तदेवासिद्धं मार्गमध्ये श्रूयमाणस्य कर्मक्षयस्य विद्याहेतुकत्वाभावादित्याशङ्क्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र पाठादर्थो बलीयानत एव श्रुतिरतिबलीयसी अर्थादपि तस्याः प्रबलत्वादित्यर्थः । ताण्डिनां श्रुतिवि-

---

* अत्र पञ्चदशं हान्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्–१ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् २६ ॥

रोधं परिहरति **अर्द्धपथे ऽपीति** । विधूय पापमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः
६३१ । ६ प्राक्कालतोच्यते सा चार्द्धपथे विधूनने ऽप्युपपद्यतइत्यर्थः । **एवं शाट्यायनिनामिति** । अर्द्धपथएवोपायनसंभवादित्यर्थः । ननु जीवत एव विधूननोपायने । न । एवं श्रुत्यभावादित्याह **न हि तत्रेति** । सर्वनामश्रुतेरन्यथासिद्धिमभिधास्यन्पाठक्रमभञ्जकमर्थक्रमं तावदाह **विद्यासामर्थ्येत्यादिना** । यवागूपाकस्याग्निहोत्रात्पूर्वकालत्वे सामर्थ्यं होमस्य द्रव्यापेक्षत्वेनावगतम् । विद्यायाः पापक्षयहेतुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह **यमनियमादीति** । **श्रवणात्** कौषीतकिशाखायामिति शेषः । यमाद्यङ्गसहिताया विद्याया उत्तरमार्गद्वारेण ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वमस्तु तावता कथं पापक्षयहेतुत्वमत आह **अप्रक्षीणेति** । **तदनुपपत्तेः** ब्रह्मलोकमार्ग*प्राप्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । **तादृशीति** । यमादिसहितेत्यर्थः । कथमेकस्या विद्याया उभयार्थत्वमत आह **क्षपितेति** । ब्रह्मलोकप्रापणार्थमेव पापक्षयं करोतीत्यर्थः । तच्छब्दश्रुतिविरोधमुक्तमनूद्य निराचष्टे **ननु न पाठेत्यादिना** । प्रधानरूपपरामर्शित्वात्सर्वमाम्नो विद्यैव परामृश्यते नानन्तरनिर्दिष्टो ऽपि विरजानद्यतिक्रमः । अभ्युपेत्य तु समानश्रुतिरित्युक्तम् । शङ्क्रग्रन्थोक्तदृष्टान्ताद्वैषम्यमाह **विद्याफलमपीति** । **अजनित्वा** देवभावेनानुत्पद्येत्यर्थः । स्याज्जीवत एवेत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । **असङ्गतिरुक्तेति** । विधूयेति हि स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते इति ग्रन्थे उक्ता या ऽसङ्गतिः सा स्यादित्यर्थः । भास्करमतमनुवदति **ये त्विति** । छन्दः संकल्पः । विदुषि यः शुभं संकल्पयति तस्य तदीयं शुभं भवति अशुभं संकल्पयतस्तदीयं पापमित्यर्थतया छन्दत इत्येतत्पदं तन्मतेन व्याख्यायोभयाविरोधपदं व्याचष्टे **श्रुतिस्मृत्योरिति** । ते नः कृतादकृतादेनसो देवासः पिपृत स्वस्तये इति श्रुतिर्भास्करेणोदाहृता । ते यूयं देवासो देवाः नः अस्मानद्य कृतात्स्वकृतादकृतादन्यकृतादेनसः पापात्पिपृत पालयत स्वस्तये क्षेमायेति श्रुतेरर्थः । अन्यकृतादपि भयश्रुतेरस्त्यन्यकृतस्य कर्मणो ऽन्यत्र प्राप्तिरिति ।

प्रियेषु त्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥ इति मनुस्मृतिः ।

---

* मार्गेति नास्ति २-३ पु. ।

ननु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथममूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोराश्रयान्तरसंचारस्तत्राह **न त्वत्रेति** । एतद्व्याख्यानं दूषयति **तेषामिति** । अयं हि विचारो भवन्नपि हानौ त्वित्यधिकरणे* संगच्छते नात्र ततः शङ्कान्तरत्वेनास्मत्कृतमेव व्याख्यानं भद्रम् । तस्य प्रियाः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतमिति तदधिकरणोदाहृतवाक्यादेव निर्णीते वृथा च वाक्यान्तरोदाहरणम् ।

यस्तु केशवेनास्य विचारस्यैवं तदधिकरणसङ्गम उक्तः । विद्वद्गतिसुकृतदुष्कृताकर्षणहेतुर्ज्जनानां विदुषि शुभाशुभसंकल्पो जीवत्येव च विदुषि युक्तस्ततश्च जीवदवस्थायामेव विदुषः कर्महानं नाध्वपथइति । सो ऽसाधुः । मार्गमध्यगतमपि विद्वांसं प्रति जनानां प्रीत्यप्रीतिसंभवात्तदा ऽपि सुकृतादिसंक्रमोपपत्तेरित्यास्तां तावत्† ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ ६३२ ।

विद्योदयसमनन्तरक्षणएव कर्मदहनमिति प्रसङ्गागतं निरूप्य प्रस्तुतगुणोपसंहारचिन्ताया अपवादकत्वेनाधिकरणं संबन्धयन् पूर्वपक्षयति **यथेत्यादिना** । मोक्षार्थमर्च्चिराद्यपेक्षा विद्योत्पत्त्यर्थं वा विदुषो ऽपि द्वैतदर्शनेन यत्नान्तरापेक्षणाद्वा । नाद्यः । विद्ययैव मोक्षश्रवणादित्याह **विद्वानित्यादिना** । अन्यायमप्याह **भ्रमनिबन्धन इति** । द्वितीयं प्रत्याह **न च विद्योत्पादायेति** । न तृतीय इत्याह **यदि परमिति** । भोगादारब्धकर्मक्षये द्वैतदर्शनोपरमसिद्धेर्न मार्गापेक्षेत्यर्थः । उक्तमर्थं निगमयति **इति श्रुतिदृष्टविरोधादिति** । श्रुतिर्न्निरञ्जनः परमिति । दृष्टं न्यायः । भास्करमतमाह **ये त्विति** । विदुषः पुण्यमपि निवर्त्तते चेद् भोगप्रयोजकाभावाद् गतिर्वृथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा हि विरोध इति सूत्रभागं तन्मतेन योजयति **यदि पुनरिति** । पुण्यक्षये ऽप्युपास्तेर्भोगप्रयोजिकाया विद्यमानत्वादाशङ्कानुत्थानेन दूषयति **तैरिति‡** ॥

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ २६ ।

† अत्र षोडशं सांपरायाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २–**साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये २७ छन्दत उभयाविरोधात् २८** ॥

‡ अत्र सप्तदशं गतेरर्थवत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २–**गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः २९ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ३०** ॥

६३४ । ११ **अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥**

सगुणनिर्गुणविद्यासु गतिभावाऽभावव्यवस्थावत्सगुणास्वपि व्यवस्था-प्राप्तौ तदपवादार्थमारभ्यते । ननु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गत्यपेक्षत्वात्तत्फलासु सकल-सगुणविद्यासु लिङ्गाद्गतिसिद्धेः कथं प्रकरणेन दुर्बलेन गतिव्यवस्था शङ्क्यते तत्राह **प्रकरणं हीति** । लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धसापेक्षत्वात्प्रकृते च तद-भावादविनियोजकत्वे प्रकरणाद्व्यवस्थेत्यर्थः । यदि पञ्चाग्निविद्यासु श्रुतापि गतिर्विद्यान्तरे संचार्येत ततो ऽतिप्रसङ्ग इत्याह **यदि त्विति** । प्रकरण-स्यानियामकत्वे यत्र क्व चिच्छ्रुतं सर्वत्र श्रुतमेवेति दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु ज्योतिष्टोमविकृतिषु द्वादशाहादिषु च प्राकृतधर्माणामतिदेशतः प्राप्तिर्न स्यात्सर्वेषां सर्वत्रैापदेशिकत्वप्रसङ्गादित्याह **न च तेषामिति** । अतिप्रसङ्गान्तरमाह **न च दर्विहोमस्येति** ।

यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । यत्रैकया ऋचा जुहु-याद् होतुमारभेत तत्र दर्विहोमं कुर्यादित्यर्थः । ये होमाः कुतश्चित्प्रकृ-तेर्धर्मं न गृह्णन्ति न च केभ्यश्चित्स्वधर्मं प्रयच्छन्ति तेषां दर्विहोम इति नाम । तेषु नारादुपकारकमङ्गमस्ति । तत्र दर्विहोमा धर्मग्राहिणो न वेति संदेहे उत्पत्तावश्रुतदेवतात्मकाऽव्यक्तत्वेन सोमयागसाम्यात् तद्विकृतित्वात्त-द्धर्मप्राप्तावष्टमे सिद्धान्तितम् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादेरिव दर्विहोमस्य होम-त्वात् सोमस्य च यागत्वाद् वैषम्येण न प्रकृतिविकृतिभावः । अव्यक्तत्वं च सति यागत्वे विशेषसंबन्धनिमित्तं न यागहोमत्वरूपात्यन्तवैलक्षण्ये प्रकृ-तिविकृतिभावमवगमयितुमर्हति । अस्तु तर्हि नारिष्टहोमप्रकृतिकत्वं दर्वि-होमानाम् । तदपि न । न तावदग्निहोत्रस्य नारिष्टप्रकृतिकत्वमुभयत्रापि कतिपयधर्मसद्भावेनागृह्यमाणविशेषत्वात् । न च होमान्तराणां नारिष्टप्रकृति-कत्वं तेषां नारिष्टप्रकृतिकत्वमग्निहोत्रप्रकृतिकत्वं वेत्यविनिगमप्रसङ्गात् । तस्मादपूर्वो दर्विहोम इति ।

तदेवमप्रकृतिविकृतिभूतस्य दर्विहोमस्याधर्मकत्वं सिध्यति प्रकरण-स्याऽनियामकत्वे यत्र क्वापि श्रुतस्य दर्विहोमशेषत्वापत्तेरित्यर्थः । अपि च प्रकरणस्याऽनियामकत्वे सर्वे धर्माः सर्वकर्मणां स्युस्तया चाशक्यानुष्ठानते-

,, । १० त्याह **न च सर्वधर्मेति** । ननु प्रकरणस्यानियामकत्वे ऽपि श्रुत्यादिभिः

शेषशेषिभावावगमः स्यादत आह **न चैवं सतीति** । श्रुत्यादयो हि द्विप्रकाराः केचित्सामान्येन प्रवर्तन्ते यथा व्रीहीन् प्रोक्षतीति केचिद्विशेषतो यथैन्द्र्या गार्हपत्यमिति । आद्येष्वाह **तेषामपीति** । इतरथा ऽऽनर्थक्यादित्यर्थः । द्वितीयेष्वाह **यत्रापीति** । विशेषतस्तु श्रुतिविनियुक्तस्यापि धर्मस्य प्रकरणाऽनपेक्षायामानर्थक्यमेव स्यात् । न ह्यैन्द्र्या गार्हपत्यप्रकाशनमात्रेण किंचित्फलं लभ्यमित्यर्थः । यत्र स्वयमेव प्रकरणं विनियोजकं यथा प्रयाजादिषु तत्र विनियोगाय यत्र श्रुत्यादीनि विनियोजकानि तत्र विनियोगनिर्वाहाय प्रकरणमवश्याभ्युपेयमित्यर्थः । प्रकरणस्य वाक्याद्बाधमाशङ्क्याह **न च ये चेति** । छान्दोग्यस्थपञ्चाग्निविद्यावाक्यगतश्रद्धातपसोर्वाक्यान्तरवशेन विद्यालक्षणार्थत्वं व्याख्याय वाक्येन प्रकरणबाधया सर्वसगुणाहंग्रहविद्यानामर्चिरादिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् इदानीं वाजसनेयकगतपञ्चाग्निविद्यायां साक्षात्सत्यब्रह्मोपासनस्यार्चिरादिप्राप्तिसाधनत्वप्रतीतेरप्येवमेवेत्याह **तथा ऽन्यत्रापीति** । ननु सत्यशब्देन फलाऽव्यभिचारात्पञ्चाग्नय एवोच्यन्ताम् अत आह **पञ्चाग्निविदां चेति** । न केवलं लौकिकसत्यस्यापेक्षिकत्वाद् ब्रह्मणश्च निरङ्कुशसत्यत्वात्सत्यमुपासतइति ब्रह्मोपासनाया ग्रहणमपि तु पञ्चाग्निविद्यासन्निधानादपीत्याह **विद्यासाहचर्याच्चेति** । दक्षिणोत्तरमार्गहीनानामथ यएतौ पन्थानौ न विदुरित्यधोगतिश्रवणाद्विद्यान्तरशीलानां मार्गद्वये ऽन्तर्भावश्चेतर्ह्युपासकानां दक्षिणमार्गप्राप्तिरस्तीति नेत्याह **तत्रापि च योग्यतयेति** । विद्यया तदारोहन्तीति विद्यादेवयानयोः संबन्धं योग्यतयेत्यर्थः । यत्तु प्रकरणस्यानियामकत्वे दूषणजातमुक्तं तदनङ्गीकारपरास्तमित्याह **भवेत्प्रकरणमिति** । वाक्यबाधितविषयादन्यत्र प्रकरणस्य नियामकत्वमिष्यतइत्यर्थः । श्रौतं वाक्यं ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासतइत्यादि स्मार्तं शुक्लकृष्णे गती ह्येते इत्यादि विद्यान्तरेष्वपि देवयानः पन्था अस्तीति शेषः । यत्तूक्तमेकस्य श्रुतस्य मार्गस्य सर्वत्रोपसंहारश्चेतर्ह्युपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चानेकत्र मार्गोक्तिवैयर्थ्यमिति तत्राह **असकृदिति** । उभयत्रानुचिन्तनं भाष्योक्तं प्रयोजनम् । ६३६ ।

यत्र यस्मिन्प्राप्ते कामाः क्षुद्रविषयाः परागता निवृत्ता भवन्ति तद् ब्रह्मलोकाख्यं स्थानं विद्यया ऽऽरोहन्ति तत्र च स्थाने दक्षिणा दक्षिणमा-

गंगा न यन्ति। तपस्विनो ऽप्यविद्वांसो न यन्ति ये एतत्पञ्चाग्निरूपं विदुः ये चारण्ये स्थित्वा इमे वनस्थादयः श्रद्धां कृत्वा सत्यमवितथं परं ब्रह्मोपासते उभये ऽप्यर्चिरादिमार्गं प्राप्नुवन्तीति शेषः। एतौ पन्थानौ दक्षिणोत्तरौ ये न विदुरेतत्प्राप्तिसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः। ते कीटादयो भवन्ति कीटा गोमयादिसंभवाः। पतङ्गाः शलभाः। दन्दशूकः सर्पः* ॥

६३६। ६ **यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥**

निर्गुणविद्यायां गतिं प्रतिषिद्ध्य सगुणविद्यायां गतिप्रयोजकैश्वर्यविशेषदर्शनाद्गतिरर्थवतीत्युक्तम्। सगुणासु च गतेः सार्वत्रिकत्वं वर्णितम्। इदानीं निर्गुणविद्याया अपि मोक्षहेतुत्वाऽनुपपत्तेरैश्वर्यफलत्वं वक्तव्यम् ऐश्वर्यविशेषश्च न गतिमन्तरेणेति सगुणास्विति विशेषणं च व्यर्थमित्यभिहितव्यवस्थाक्षेपेण प्रत्यवस्थीयते। तत्रोपरितनकतिपयाधिकरणानां तात्पर्यमाह **सगुणायामिति। अपुनरावृत्तिर्हीति।** पुनर्देहानुपादानमित्यर्थः। ननु पुनर्देहाऽनुपादानं नापवर्गः किं त्विदानीं प्रवृत्तफलकर्मजन्यभाविदेहसंबन्धाभावः। वसिष्ठादीनां च सो ऽस्तीति कथं नापवर्ग इत्याशङ्क्याह **न च तावदेवेति।** भाविदेहस्य सर्वस्याप्रवृत्तफलकर्मजन्यत्वाद्वसिष्ठादयो यदि देहान्तरं गृह्णीयुस्तर्ह्यप्रवृत्तफलकर्मजन्यदेहत्वान्मुक्ता न स्युरतश्च यदि प्रवृत्तफलं कर्ममात्रं प्रतीक्षेरंस्तर्हि वसिष्ठादिदेहमात्रारम्भकं कर्म प्रतीक्षेरन्निति देहान्तरग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः। यच्च वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्रतीक्षायामस्मदादिविद्वन्निदर्शनं तदप्यसिद्धमित्याह **न च तावदिति।** विद्याकर्मणोः सुष्ठ्वनुष्ठानं विद्याकर्मस्वनुष्ठानम्। प्रतिबन्धाऽपगमे गुरुत्वं न न हेतुरपि तु हेतुरेवेत्यर्थः। सेतुभेदेन हेतुना ऽपि निम्नदेशमापो नाभिसर्पन्तीति नाऽपि तु अभिसर्पन्त्येवेत्यर्थः। **आवर्जितो** वशी-

१। २२ कृतः। **भ्रियते** प्रतिबद्ध्यते। प्रारब्धमधिकारलक्षणं फलं याभ्यां विद्याकर्मभ्यां ते प्रारब्धाधिकारलक्षणफले विद्याकर्मणी इत्येको बहुव्रीहिः तादृशे विद्याकर्मणी यस्य स प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मा पुरुष इत्यपरः।

---

* अत्र अष्टादशम् अनियमाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १—अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ३१ ॥

सौभरिविद्युगपत्क्रमेण वेति प्रवृत्तफलादेव कर्मणो नानादेहप्राप्तिरुक्ता । **मुक्तो** जीवन्मुक्तः । **अनाभोगात्मिकयेति** । अविस्तारात्मिकया **प्रख्यया** प्रतीत्या ६३८ । ३ दृढाभिमानेन रहितयेत्यर्थः । **विहरति** चेष्टते । सकृत्प्रवृत्तमितिभाष्ये किमर्थं प्रवृत्तः कर्मसमूहः इति न ज्ञायते ऽतः पूरयति **अधिकारेति** । ननु प्रवृत्तफलं कर्माशयं भोगेनातिवाहयन्तु अप्रवृत्तफलानां तु कथं निवृत्तिरत आह **प्रारब्धविपाकानि त्विति** । **व्यपगतानि** निवृत्तानि । तच्च हेतुर्ज्ञानेनैवेति । जातिस्मरस्याधिकारिकपुरुषाद्वैषम्यमाह **यो हीति** । **परित्याज्यते** परित्यक्तत्वेन क्रियते । **पूर्वजन्मानुभूतस्येति** कर्मणि षष्ठी । **स जन्मवानिति** । जातो ऽहमित्यबाधिताभिमानवानित्यर्थः । आधिकारिकपुरुषस्य जातिस्मराद्वैषम्यमाह **गृहादिवेति** । बाधितदेहाभिमान इति प्रदर्शनार्थं गृहोदाहरणम् । व्युदेति भाष्यपदमुपादाय व्याचष्टे **विवादं कृत्वेति** । **व्यतिरेकमाहेति** । प्रवृत्तफलमेव कर्म भोगेन क्षपयन्त्याधिकारिका इत्युक्तं तस्य व्यतिरेकमुपन्यस्य दूषयतीत्यर्थः । प्रवृत्तफलाऽनेककर्मजन्यफलभोगस्याधिकारिष्वपीष्टत्वात्कर्मान्तरशब्दं व्याख्याति **अप्रारब्धेति** । त्वं तदसि वर्त्तसइति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्त्ततइत्युक्ते ऽनुभवारूढत्वं ब्रह्मात्मत्वस्य न प्रतीयते ऽर्थसत्तामात्रस्योक्तत्वादित्याशङ्कायाः परिहारमाह **वर्त्तमानापदेशस्येति** । स्वप्रकाशं ब्रह्मात्मत्वमत उपदिष्टे तस्मिन्ननुभवेन भाव्यम् । अज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्यापनीतत्वात् । न चेदनुभूयेत तर्हि तदिदानीं नास्तीति मृतस्त्वं तद् भविष्यसि इत्यध्याहार्यम् । अतो ऽध्याहारभयाद् वर्त्तमानापदेश उत्तमाधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यन्ततामपि गमयतीत्यर्थः ।

अथ आधिकारिकैश्वर्यप्रापककर्मक्षयानन्तरं ततः पदादूर्द्ध्वः विलक्षणः सन्* साक्षादेत्य उद्गम्य नैवोदेता नास्तमेता ऽऽदित्यः किं तर्ह्येकल एव मध्ये स्वात्मनि स्थाता† ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ ६३९ । १५

---

* सन्निति नास्ति २-३ पु० ।

† अत्र ऊनविंशं यावदधिकाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ३२ ॥

पूर्वत्राधिकारिकाणां प्रारब्धकर्मण एव शरीरान्तरारम्भसंभवेन* कर्मान्तरस्य निमित्ततेत्युक्तम् एवमिहापि तत्तत्प्रकरणपठितनिषेधेभ्य एवोपलक्षणतया सर्वप्रपञ्चनिषेधसिद्धेर्न शाखान्तरीयनिषेधानां तत्र ब्रह्मप्रमितिहेतुत्वमित्याशङ्क्यते । अक्षरस्य धियो ऽक्षरधियः । अक्षरे धर्मिणि प्रपञ्चप्रतिषेधधिय इत्यर्थं सूत्रपदं व्याचष्टे **अक्षरविषयाणामिति । प्रतिषेधसामान्यादिति ।** प्रतिषेधानां भ्रमनिवर्त्तकत्वसामान्यादित्यर्थः । **तस्यैवैष ६३९ । २१ प्रपञ्च इति ।** अस्यार्थः ।

भवेद् ब्रह्मस्वरूपत्वादानन्दाद्युपसंहृतिः ।
निषेधानामनात्मत्वान्नोपसंहारसंभवः ॥
आनन्त्याच्च निषेध्यानां तन्निषेधधियामपि ।
असंख्येयतयैकत्र कथं शक्योपसंहृतिः ॥
स्थालीपुलाकवत्किं चिन्निषेधेनान्यलक्षणे ।
यथाश्रुतेन तत्सिद्धेरुपसंहरणं वृथा ॥

इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतदधिकरणम् । निवृत्तिप्रकारस्तु

प्रतिषेधा अनात्मानो ऽप्यात्मलक्षणतां गताः ।
आत्मप्रमितिसिद्ध्यर्थं संयास्यन्त्यश्रुतस्थले ॥

न च निषेधानन्त्यादनुपसंहारः ।

प्रपञ्चो हि निषेध्यो ऽत्र भूतं वा भौतिकानि वा ।
इन्द्रियाणि शरीरं वा ऽविद्या वा विश्वकारणम् ॥
एषां परिमितत्वेन निषेधपरिमेयतः ।
साकाङ्क्षेषु निषेधेषु गच्छेयुः पूर्त्तये परे ॥

तत्राप्यस्थूलवाक्यपरिपूर्णो निषेधः अस्थूलमित्याद्यदीर्घमित्यन्तेन शरीरनिषेधात् । अतम इत्यविद्यानिषेधात् । अवाय्वा नाकाशमिति भूतनिषेधात् । अचक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियनिषेधात् । अन्यत्र त्वस्मादुपसंहार इति सूचयितुं भगवता सूत्रकारेणाक्षरधियामित्युक्तम् । भाष्यकारेणौपसदवदिति सूत्रोक्तदृष्टान्तविवरणाय जामदग्न्याहीनगतमन्त्रा उदाहृताः । तएव गुणा मुख्याधिकरणविषया इति च सूचितम् । प्रधानकर्मत्वाच्चाङ्गाना-

---

* संभवादिति १ पु. पा. ।

मिति तत्रैव सूत्रयोजनात् । शाबरतन्त्रे चान्यदुदाहृतमिति विरोधमाशङ्क्याह **यद्यपीति ।** वारवन्त्यादिपदवन्ति सामानि वारवन्तीयादीनि वारवन्तीयादेर्वेदसंयोग इति वेदसंयोगे सिद्धे तत्रत्येनैव स्वरेण स्वरवत्त्वं च सिध्यतीत्यभिप्राय: । **विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनेति ।** तद्धि फलसंनिकर्षान्मुख्यमिति । ननु सर्वेषां विधीनामुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगात्मकत्वात्कथं विधीनां शेषशेषित्वमित्यत्राह **एतदुक्तमिति ।** विधित्वं हि अपेक्षितोपायत्वरूपम् । तत्रानुष्ठेयभावार्थज्ञानादुत्पत्तिरस्ति । अस्ति च किं चित्प्रति शेषत्वाद्विनियोग: । अस्ति च फलसाधने स्वामित्वं पुरुषस्याधिकार: । अस्ति चानुष्ठेयत्वबोधात् प्रयोग इत्युत्पत्तिविधावपि विद्यते चातूरूप्यमिति । एवंपर्यभेदे हेतुमाह **एकस्यैव हि विधेरिति ।** विधेर्विध्यर्थस्य उत्पत्त्यादिषु मध्ये यद्येकमप्राप्तमितराणि प्राप्तानि तर्हि तदेव रूपं वाक्येनोल्लिख्यते नेतराण्यन्यत: प्राप्ते: । यदि सर्वाण्यन्यतो ऽप्राप्तानि तर्ह्यगत्या सर्वाण्युल्लिख्यन्ते इत्यर्थ: । प्रकृते तु विनियोगादेरन्यत: प्राप्तेरुत्पत्तिमात्रपरत्वमित्याह **तत्रेति । समीहितार्थाप्रतिलम्भादिति ।** समीहितशेष: समीहितार्थ: । भावप्रधानो निर्देश: । हितसाधनत्वं तदप्रतिलम्भादित्यर्थ: । **तदर्थान्येवेति ।** विनियोगवाक्यार्थान्येवेत्यर्थ: । भवतु साम्नो सामवेदे उत्पत्तिर्यजुर्वेदे च विनियोगस्तत: किं जातमत आह **तत्र येन वाक्येनेति ।** येन वाक्येन सामानि विनियुज्यन्ते तस्यैव तद्वाक्यप्रकाशितत्वकृतस्य उपांशुस्वरस्य ग्रहणं युक्तम् । तस्य साधनत्वसंस्पर्शाद्विनियोगदशायां हि साम्नां साधनत्वं ज्ञायते नोत्पत्तिदशायां साधनत्वं च प्रधानम् । उत्पत्तिवाक्यप्रकाशितत्वनिमित्त: स्वर: सामरूपमात्रसंस्पर्शो उत्पत्तिवाक्यस्य रूपमात्रप्रकाशकत्वादित्यर्थ:* ॥

६३९ । २२

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

६४१ । १३

पुनरुक्तिमाशङ्क्याह **गुहामिति ।** पूर्वत्र प्रतिपाद्यब्रह्मप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्ये ऽक्षरधियामुपसंहार उक्त: । इह तु प्रतिपाद्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह **एकत्रेति ।** सिद्धो ऽर्थ: प्रपञ्च्यत इत्युक्तं तमेव प्रपञ्चप्रकारमाह **न च सृष्टी-**

* अत्र विंशम् अक्षरध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-**अक्षरधियां त्ववरोध: सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्** ३३ ॥

ति । यथा सृष्टीरुपदधातीति सृष्टयसृष्टिमन्त्रकेष्टकासमूहलक्षणया सर्वसमूहिपरो भवति एवं पिबच्छब्दो ऽपि पिबदपिबत्पर इत्यर्थः । सृष्ट्यधिकरणं* गुहाप्रविष्टाधिकरणे† ऽनुक्रान्तम् । ननु यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति वाक्यशेषे परमात्मप्रतिपादनात्तस्यैव जीवद्वितीयत्वादभोक्तृत्वाच्च पिबन्तावित्यत्र भोक्तृभोक्तारौ प्रतिपाद्येते । तथा च छत्रिन्यायेन पिबन्तावित्येतल्लाक्षणिकमिति नेत्याह **न च वाक्यशेषानुरोधादिति** । नन्वन्यत्र धर्मादिति प्रकरणादिति प्रकरणात् पिबन्तावित्यत्र जीवद्वितीयः परमात्मा प्रतीयते इति नेत्याह **प्रकरणस्येति** । **उत्पत्तौ** प्रथमप्रतीतौ । वस्तुप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतौ हि न संख्याया वस्त्वैक्यगमकत्वं स्यादिति । न वयं वाक्यशेषाद्वा केवलात्प्रकरणाद्वा पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं ब्रूमः किं तु उभाभ्यां तथा च संदर्भस्यैकवाक्यत्वावगमाज् जीवपरमात्मपरत्वम् । तथा च तन्मध्यपतितं पिबन्तावित्येतदपि लाक्षणिकमित्याह **सा चोपक्रमोपसंहारेति** । उपांशुयाजाधिकरणं समन्वयसूत्रे‡ ऽनुक्रान्तम् । पिबदपिबतोर्यत्समूहि तत्परं केवलं लक्षणीयमित्यर्थः । पिबच्छब्दो ऽपि पिबदपिबतोः समूहं लक्षयति तद्द्वारा च समूहिनाविति । **त्रिष्वपीति** । मुण्डककठवल्लीश्वेताश्वतरेषु§ ॥

६४२ । १७

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके पञ्चमे ऽध्याये अथ हैनं याज्ञवल्क्यमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति उपक्रममेकं ब्राह्मणम् । अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ यदेव साक्षादित्याद्यपरम् । उषस्त इति नामतः । चक्रस्यापत्यं चाक्रः । चाक्रस्यापत्यं चक्रस्य युवा चाक्रायणः । कहोल इत्यपि नामतः । कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकः । तस्यापत्यं कुषीतकस्य युवा कौषीतकेयः । घटादीनां हि वृत्तिकर्मत्वेनापरोक्षत्वं ब्रह्म तु साक्षात्स्वत एवापरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । तदेव ब्रह्म प्रत्यगात्मेत्याह **य आत्मेति** । स च सर्वान्तरः ब्रह्मणि सिद्धस्य सर्वान्तरत्वस्यात्मनि निर्देशादात्मनि

---

* सृष्टाधिकरणमिति २–३पु· पा· । † व्या· सू· अ· १ पा· २ सू· ११ ।
‡ व्या· सू· अ· १ पा· १ सू· ४ ।
§ अत्र एकविंशम् इयदधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १– इयदामननात् ३४ ॥

स्थितस्य चापरोक्षत्वस्य ब्रह्मणि संकीर्तनादुभयोरेकत्वं सुदृढीकृतम् । अभ्या-भ्यासात्सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह **किमस्ति भेद इति ।** पूर्वत्र ६४२ । १९ पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वमुपादाय मन्त्रद्वये ऽपि भोक्तृभोक्तृपरत्वेनार्थैक्या-द्विद्यैक्यमुक्तम् । इह त्वर्थैक्ये ऽपि न विद्यैक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह **भेद एवेति । न चेह तथा ऽस्तीति ।** यदेव साक्षादित्येवकारो यत्साक्षादपरो-क्षादेव न कदा चिदपि परोक्षमित्येवं योज्यत इति मन्यते सिद्धान्ते तु व्यवहिता-न्वयप्रसङ्गान्नेयं साध्वी योजनेति प्रक्रान्तस्यैवानुवृत्त्यर्थ एवकार इत्युक्तं भाष्ये । नन्वपरोक्षत्वादिरूपविद्यैक्यप्रत्यभिज्ञाने कथं विद्याभेदस्तत्राह **तेनेति ।** उषस्तिब्राह्मणे कार्यकारणविरहः प्रतिपाद्यः प्राणेन प्राणितीत्यादिनिर्देशात्क-होलब्राह्मणे ऽशनायादिविरहः । अयं चाभ्याससिद्धोपासनभेदनिर्वाहक उपाधिः समिदादीनामिव देवतादिः । **प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनेति ।** तन्मे व्याचक्ष्वेति हि प्रवृत्तिरुपलभ्यते । प्रतिवचनस्य च न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यविषयवस्तुप्रतिपादनपरत्वं दृश्यते न तूषस्तिपरत्वमिति । ननु सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वे ऽप्यभ्यासवैयर्थ्यस्य का गतिरिति परिचोद्य परिहरति **किमत इत्यादिना ।** समिधो यजति इत्यादौ विधेः प्रवृत्त्युत्पाद-कत्वाज् ज्ञाते च स्वत एव प्रवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यादज्ञातं वस्तु ज्ञाप्यं सिद्धवस्तुज्ञापनं तु प्राप्त्यर्थे श्रोतुरादरार्थं पुनः पुनः कृतमपि प्रमित्यतिशयफलत्वाददुष्ट-मित्यर्थः । **पितृभ्यां** मातापितृभ्याम् । ननु यद्यस्मिन्नधिकरणे ऽभ्यासा-द्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः तर्ह्यन्तराम्नानाविशेषादिति सिद्धान्ते हेतुर्न वक्तव्यः । अर्थैक्यस्याभ्याससाधकत्वेन पूर्वपक्षानुगुण्यादत आह **उभा-भ्यामपीति ।** प्रथमं सूत्रं पूर्वपक्षैकदेशिमतनिरासार्थं साक्षात्पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तून्नीतौ भाष्यटीकाभ्यामवगन्तव्यावित्यर्थः । तथा च पूर्वपक्षभाष्यमभ्या-ससामर्थ्यादित्यादि वस्तुस्वरूपं त्वित्यादिका च सिद्धान्तटीका । तत्र वस्तु-स्वरूपं त्वित्यादिना ऽभ्यासहेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता । न च सर्वथा पौनरु-क्त्यमित्यादिना ऽभ्यास एवासिद्धो ऽर्थभेदादित्युक्तम् । नन्वेकविधे ऽपि तत्त्व-मसीतिवत्पुनः श्रुत्युपपत्तेः द्वितीयसूत्रगतशङ्काभागस्योत्थानमित्याशङ्क्याह **अस्य त्विति ।** भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति वाक्यात् । तत्र विद्यैक्यं ६४३ १९ । नात्र तदिति पूर्वपक्षाभिप्रायो दर्शित इत्यर्थः । यदेव साक्षादित्येवकाराद-

चापि विद्यैक्यमिति भगवता भाष्यकारेण प्रतिपादितं तत् स्फुटमिति न व्याख्यायतइत्याह **सुगमम‍न्यदिति*** ॥

६४३ । २०

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

पूर्वेच विद्यैक्ये ऽप्यभ्यास आदरार्थ इत्युक्ते अयमपि तथेत्यभिसंधाय पूर्वपक्षमाह **उत्कृष्टस्येति** । ननु वचनवशादुभयथोभयचिन्तनाश्रयणे एकत्वदृढीकारः पूर्वपक्षाभिमतस्त्वया ऽपीष्टः स्यादत आह **अन्वाचयशिष्टमिति** । पश्चात्प्रतीतमित्यर्थः । जीवतादात्म्यस्यानेन प्रकरणेनानुचिन्त्यमानत्वादिति भाष्यम् । तस्यार्थः । जीवतादात्म्यस्येश्वरे शास्त्रादारोप्योपास्यत्वान्नेश्वरस्योत्कर्षनिवृत्तिरिति† ॥

६४४ । १४

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

पूर्वेच जीवब्रह्मणोरितरेतरात्मत्वनिर्देशभेदाद् द्विरूपा मतिः कर्तव्येत्युक्तम् एवमिहापि जयतीमान् लोकान् हन्ति पाप्मानमिति च फलनिर्देशभेदाद्विद्याभेद इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । सत्यविद्यानामक्षरोपासनां विधायेत्याद्यर्थतो विषयप्रदर्शकं भाष्यं श्रुत्युदाहरणेन व्याचष्टे **तद्वैतदित्यादिना । पूर्वोक्तस्येति** । वाजसनेयकएवैष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद् ब्रह्मेत्यादिना पूर्ववाक्येनोक्तस्येत्यर्थः । हृदयाख्यं ब्रह्मैकेन तदा तच्छब्देन परामृशति । वैकारस्योपरितनेन च द्वितीयेन तच्छब्देन यत्तस्य ब्रह्मणस्तदेतदक्षरं हृदयमित्यादिना हृदयनामाक्षरोपासनादिः प्रकार उक्तस्तमपि परामृशतीति द्रष्टव्यम् । तदेतद्व्याचष्टे **अग्रइति** । प्रथमजं भौतिकानां मध्ये प्रथमजातम् । यथा प्रजापतिर्लोकानजयद् एवमुपासको ऽपीति इत्थंशब्दार्थः । **तद्यत्पदाभ्यामिति** । एकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देन सह सङ्गतिरुक्ता द्वितीयस्तच्छब्दस्तचशब्दसमानार्थः । तथैवं हृदयात्मत्वे ब्रह्मणः सिद्धइत्यर्थः । अनुबन्ध्याभेदे ऽपि धात्वर्थाभेदे ऽपि स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं यजेतेति शास्त्रयोर्नित्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथा भेदः एवमुपास्यैकत्वे ऽपि

---

* अत्र द्वाविंशम् अन्तरत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ३५ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ३६ ॥

† अत्र त्रयोविंशं व्यतिहाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ३७ ॥

सत्यविद्ययोः फलभेदेन भेद इत्यर्थः । उपास्यैक्याद्विद्यैक्यमौत्सर्गिकं ताव- दाह **एकैवेति** । फलभेदमपवादकमाशङ्क्याह **न च फलभेद इति** । किं ६४६ । ७ जयतीमान् लोकानित्यनेन प्रधानोपासनविध्युद्देशे फलवति संजाते हन्ति पा- प्मानमिति गुणभूताहरहंनामोपनिबद्धस्य फलनिर्देशस्य विद्याभेदकत्वमुच्यते उत प्रधानतदङ्गानामर्थवादात् रात्रिसत्रन्यायेन फलकल्पनामाश्रित्य । प्रथमं प्रत्याह **तस्येति** । अङ्गानां प्रधानान्वयद्वारेण फलसंबन्धसिद्धेरर्थवादगतानि गुणफलानि प्रयाजादिफलवदुपेक्ष्यन्त इत्यर्थः । द्वितीये ऽपि फलभेदस्य न वि- द्याभेदकत्वमित्याह **यदि पुनरिति** । एवंकामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्यै- श्वर्यरूपाधिकाराश्रवणादित्यर्थः । अमुकं फलं प्रधानस्येत्यगृह्यमाणविशेष- त्वाद्वाक्यशेषगतसर्वफलकामस्याधिकारकल्पनेत्यर्थः । **संवलितो** मिलितः । एतदुक्तं भवति । विहितानां फलाकाङ्क्षाविशेषादर्थवादात्फलकल्पनाविशेषाच्च यत्किंचिदर्थवादगतं फलं तत्सर्वमेकीकृत्य गुणविशिष्टगुणिनः फलत्वेन कल्प- नीयमिति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीति जातेष्टौ पुत्रजन्मनिमित्तपुत्रपूतत्वादिसं- वलितो ऽधिकारो दृष्टान्तितः । अधिकरणं त्वत्रत्यं द्वितीयसूत्रे ऽनुक्रान्तम् । **उपास्याभेदादिति** । अक्ष्यादित्यगतत्वमुपास्यपुरुषस्याभेदः । **अनुबन्धा- भेदे ऽपीति** । अक्ष्यादित्यपुरुषविषयोपासनरूपं विध्यवच्छेदकानुबन्धाभेदे ऽपीत्यर्थः । **साध्यभेदादिति** । कर्मसमृद्धिलोकजयादिफलभेदादित्यर्थः । अनेनैकदेशिमते पूर्वपक्ष एव दूषणत्वेन योजित इति* ॥ ११ । २०

कामादीतरत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वत्र तद्यत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणेन रूपाभेदाद्गुणोपसंहार उक्तः । इह तु क्व चिदाकाशस्योपास्यत्वं क्व चित्तदाश्रितस्य ज्ञेयत्वमिति रूपभेदा- द्गुणाऽनुपसंहारः । अधिकरणानारम्भमाशङ्कते **छान्दोग्येति** । आशङ्कां विवृणोति **तथा हीति** । परिहरति **तथापीति** । स्तुतिर्हि दृष्टेन द्वारेण कर्तुं शक्येति सगुणविद्यासु ध्येयत्वेनोक्तानामपि गुणानां निर्गुणविद्यायामु- पपन्नः स्तुत्यर्थत्वेनान्वयश्चेत्तर्हि निर्गुणविद्यागतवशित्वादीनां सगुणविद्यासु कथमन्वयस्तं प्रकारमाह **सगुणायां चेति** । ध्येयत्वं त्वपूर्वविध्येकगम्यं यत्र

* अत्र चतुर्विंशं सत्याद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-सैव हि सत्यादयः ३८ ॥

च वशित्वादयः श्रूयन्ते न तत्रैषां ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वं स्तुत्यर्थत्वं तु स्यात्तदपि न शब्दत एषां तत्र नयनमपेक्षते सत्यकामत्वादिसामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वादिसिद्धेः । अतोऽन्तर्भावमात्रमुपसंहार इत्यर्थः । यस्तु सर्वापि विद्या सगुणेति मन्यमान इह साक्षाद् गुणोपसंहारमाह तस्य न स्यानतोऽपी*त्यधिकरणं व्याचक्षीत । **एकत्रेति** । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते इत्यत्राकाशाधारत्वस्य श्रवणादित्यर्थः । आकाश आधारो यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । **अपरत्रेति** । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र गुणवत आकाशात्मत्वगुणश्रवणादित्यर्थः । छान्दोग्ये आत्मैवाकाशात्मत्वेनोक्तः बृहदारण्यके तु हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनिर्भेतिकदहराकाशाश्रित आत्मा वशित्वादिगुणक उक्त इति न रूपभेद इत्याह **आकाशशब्देनेति** । नन्वात्मोऽच्यतां सगुणनिर्गुणत्वेन तु भेदात्कथं गुणोपसंहार इति तत्राधिकरणारम्भसमर्थनावसरोक्तं परिहारं स्मारयति **सगुणेति** ।

६४७ । १७

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

उपास्तिलोपेऽपि स्तुत्यर्थत्वेन गुणलोपवत् पूर्वोऽतिथिभ्य इत्यादिस्तुत्युपपत्त्यर्थं भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रालोप इत्यवान्तरसङ्गतिः । पादसङ्गतिमाह **अस्तीति** । पूर्वभोजनमिति तद्यद्भक्तं प्रथममिति वाक्यविहितं प्राणाग्निहोत्रमित्यर्थः ।

पदकर्मेति । एकहायन्या क्रीणातीति प्रकृत्य श्रूयते । षट् पदान्यनुनिष्क्रामति सप्तमं पदमञ्जलिना गृह्णाति यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यादिति । सोमक्रयार्थं नीयमानाया एकहायन्याः षट्पदान्यनुगच्छेदध्वर्युः सप्तमपदबिम्बगतपांसूनञ्जलिना गृह्णीयाद् गृहीत्वा स्थापयेत्पुनर्यस्मिन् दिवसे हविर्द्धाने शकटे द्वे प्राङ्मुखे प्रवर्तयेयुस्तदा तेन पांसुनाऽक्षं रथस्याञ्जयेल्लिम्पेदित्यर्थः । तत्र संशयः । यदेतदक्षाभ्यञ्जनं सप्तमपदसाध्यं तदर्थमप्येकहायनीनयनम् । अतश्च तेनापि प्रयुज्यते उत क्रयार्थमेव ततश्च तेनैव प्रयुज्यते इति तत्र द्वयोरप्येकहायनीनयनसाध्यत्वात्कस्य चिदपि वाक्यतो विशेषसंबन्धाऽनवगमात् संनिध्यविशेषाच्चोभयार्थत्वं प्रापय्य चतुर्थे सिद्धान्तितम् । यद्यपि क्रयनयनयोर्न साक्षादस्ति वाक्यकृतः संबन्धः तथा-

* व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. ११ ।

प्येकहायनीद्वारा विद्यते सा हि तृतीयया क्रयार्था ऽवसीयते यदर्था च सा तदर्थमेव तत्संस्काराार्थं नयनमित्यस्ति क्रयनयनयोर्विशेषसंबन्धः नैवमस्ति पदकर्मणा नयनस्य विशेषसंबन्धः । तस्मात्क्रयार्थमेव नयनमिति ।

तदिदमाह **यथेत्यादिना** । सोमक्रयार्था च सा नीयमाना चासावे- ६४८ । १ कहायनी च तस्याः सप्तमपदपांसुग्रहणमित्यर्थः । तावच्छब्देनास्थिरत्वं पूर्वपक्षस्य नोच्यते इत्याह **तावच्छब्दइति** । स्वामिभोजनस्य ह्यतिथिभोजनादुत्तरः कालः तं कालमतीत्य प्राक्काले प्राणाग्निहोत्रस्य श्रवणाद् भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रकर्तव्यता अवगम्यतइत्याह **जाबाला हीति** । नन्वत्राशनमात्रस्य भोजनकालादपकर्षः प्रतीयते न प्राणाग्निहोत्रस्येत्यत आह **अश्नीयादिति चेति** । अग्निहोत्रमुपासतइति वचनादतिथिरूपभूतानि प्रत्युपजीव्यमग्निहोत्रं श्रुतम् । एवं सति अतिथिभोजनरूपाग्निहोत्रात्प्रागुच्यमानमशनमप्यग्निहोत्रमेवाग्निहोत्रेण समभिव्याहारादेकवाक्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः । एवं विधिबलात् प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनकालादपनयनं प्रदर्श्यादरादिति सूत्रसूचितं वाक्यशेषमेतस्यार्थस्य स्तावकं दर्शयति **तदेवं सतीति** ।

ननु भाष्ये भोजनशब्दात् प्राणाग्निहोत्रादरो न प्रतीयते ऽत आह **स्वामिनः प्राणाग्निहोत्रमिति** । अतिथिप्राणाग्निहोत्रात्पूर्वं स्वीयप्राणाग्निहोत्रं कुर्यादितरथा पूर्वमतिथिभ्यो भोजनदाने स्वाग्निहोत्रहोमेन पराग्निहोत्रकरणमिवायुक्तं कृतं स्यादित्यादरः स्वामी यदा भुङ्क्ते तदैव । तथा च कथं भोजनलोपे प्राणाहुत्यापत्तिरिति शङ्कते **नन्वाद्रियतामिति** । कर्तव्ययं प्रयोगः । अतिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितं स्वामिभोजनमित्यध्याहारः । दूषणपरभाष्यस्याभिप्रायमाह **यथा हीति** । कौण्डपायने ऽप्युपसदादिधर्मो ऽस्तीति द्रव्यदेवतारूपेत्युक्तम् । यागस्य रूपं द्रव्यदेवते ते एव धर्मान्तरं रूपधर्मान्तरं प्रकरणान्तराधिकरणं धर्मातिदेशाधिकरणं च प्रथमसूत्रे ऽनुक्रान्तम् । ननु विधीयतां भक्तद्रव्यकता तथापि भक्ताभावे ऽग्निहोत्रं लुप्येतेति नेत्याह **न चैतावतेति** । अत्र **हेतुमाह उक्तमिति** । मा भूद्भोजनमाश्रित्य विधानाद्भोजनप्रयुक्तत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनार्थभक्तैकदेशद्रव्याश्रितत्वाद्भोजनप्रयुक्तत्वं किं न स्यादत आह **न चैकदेशेति** । ६४९ । १३

मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च द्विर्हविषो ऽवद्यति उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति श्रूयते । स्विष्टकृन्नाम देवताविशेषः तन्नाम्ना यागो ऽपि प्रतीयते* । तत्र स्विष्टकृत् किमुत्तरार्द्धपुरोडाशयोः प्रयोजकः किं वा ऽग्न्यादिप्रयुक्तपुरोडाशोपजीवीति संदेहे अग्न्याद्यर्थस्य हविषो देवतान्तरावरुद्धत्वात् स्विष्टकृदर्थमन्यद्धविः कृत्वा ऽवद्येतेति प्राप्ते राद्धान्तः । कस्योत्तरार्द्धादिति सापेक्षत्वात्स्ववाक्ये च संबन्ध्यनिर्द्देशादग्न्यादिप्रयुक्तस्य च हविषः प्रकृतत्वात्तस्योत्तरार्द्धादित्यवगमादप्रयोजकः स्विष्टकृदन्यार्थस्यापि हविषो वचनादन्यार्थत्वमविरुद्धमिति । तद्वदप्रयोजकत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य ततश्च भोजनप्रयुक्तत्वमित्येतन्नास्तीत्यत्र हेतुमाह **एकदेशद्रव्यसाधनस्यापीति** । एकदेशो द्रव्यं साधनं यस्य यागस्य तस्यापि द्रव्यं प्रति प्रयोजकत्वं स्यादित्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह **यथेति** । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति इति । पत्न्यो नाम देवताविशेषाः । जघनप्रदेशादवत्तो† मांसखण्डो जाघनी । तत्रैकदेशद्रव्यत्वात्परप्रयुक्तकृतप्रयोजनाग्नीषोमीयपशुजाघनीप्रतिपत्तिकर्मत्वात्पत्नीसंयाजानां प्रकरणोत्कर्षमाशङ्क्य सिद्धान्तितं शेषलक्षणे । तं प्रकारमाह **स हि नामेति** ।

(६९४ । १४)

उक्तमग्निहोत्रसाधनं भक्तं भोजनाङ्गभक्तज्ञानं विना ऽपि जाघनीवज् ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति **तस्मादिति** । जाघन्येत्येतावन्मात्रं श्रूयते न तु पशोरिति तस्मात्प्राणिमात्रस्य जाघनी पशुज्ञानं विना ऽपि ज्ञातुं शक्येत्यर्थः । अग्नीषोमीययागप्रयुक्तत्वात् परप्रयुक्तः पशुरग्नीषोमीयः तदुपजीवनं चान्तरेण जाघनीज्ञानात् तत्साध्यदार्शपौर्णमासिकपत्नीसंयाजेष्वाज्येन सह जाघनी विकल्प्यते न तूत्कृष्यते इत्यर्थः । हिंसा ऽपि न कार्येत्याह **खण्डश इति । मन्यते पूर्वपक्षीति** । तद्धोमीयमिति तच्छब्दार्थानभिज्ञत्वाद् मन्यतेर्ग्रहणम् । नन्वेवं भक्तस्यैव भोजनबहिर्भूतस्य संभवे कथमद्भिरिति प्रतिनिधिर्भाष्ये उक्तो ऽत आह **अद्भिरिति** । अग्निहोत्रादिनित्यकर्मसु श्रुतव्रीह्याद्यलाभे कर्मोत्सर्गे प्राप्ते नित्यानामनित्यानां च प्रारब्धानामवश्यकर्त्तव्यत्वावगमात् श्रुतद्रव्यैः प्रतिनिहितैश्च क्रियमाणस्य प्रयोगस्याविशिष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् प्रतिनिधायापि कर्त्तव्यमिति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।

(६५० । १)

* यागोऽपि गीयतइति १ पु· पा· । † प्रदेशादेव दत्त इति ३ पु· पा· ।

भाष्योदाहृतमप्यधिकरणं लिख्यते । सन्त्यग्न्याधाने पवमानेष्टयः अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्याद्याः । तासु प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासादग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदिति विहितो हविर्निर्वापोऽतिदेशेन प्राप्नोति । आधानकाले चाग्निहोत्राभावान्नाग्निहोत्रहवणी ततस्तद्विशिष्टत्वेन प्राप्तस्य निर्वापस्य तल्लोपाल्लोपप्राप्तौ दशमे सिद्धान्तितम् । गुणलोपे च मुख्यस्य* । विकृतौ हि कार्यद्वारा पदार्थाः प्राप्नुवन्ति तेन हविःसंस्कारार्थं निर्वापः प्रथमं प्राप्तः तद्द्वारेण च तदङ्गमग्निहोत्रहवणी पश्चात्प्राप्नोति ततो निरपेक्षा प्राप्तिः । प्रधानभूतश्च निर्वापो ऽङ्गलोपे ऽपि कर्तव्य इति गुणलोपे ऽपि मुख्यस्य प्रयोग इति ।

भक्तं वेति । भोजनाऽनङ्गमित्यर्थः । ननु तद्यदुक्तमिति वाक्योक्तस्य तद्धोमीयमित्यत्रत्यतच्छब्देन परामर्शे ऽपि न भोजनाङ्गभक्तपरामर्शसिद्धिः तदुक्तमिति वाक्यस्याऽन्यार्थत्वादित्युक्तमनूद्य निरस्यति **यच्चोक्तमित्यादिना** । **विध्युद्देशगतस्येति** । विध्येकवाक्यतापन्नो ह्यग्निहोत्रशब्दो गौणः सन् कर्तव्यसादृश्यं वक्तुं शक्तः कर्तव्यार्थविशेषणपरत्वादर्थवादगतस्तु सिद्धमर्थं विशिंषन् सिद्धमेव सादृश्यं वक्तीत्यर्थः ।

कृष्णलचराविति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति ६५० । १७ श्रूयते । कृष्णलो नाम परिमाणविशेषवान् सुवर्णमणिः । तत्रातिदेशप्राप्ता अवघातादयो द्वाराभावे ऽपि पाकवत्कर्तव्याः । अचरौ चरुशब्दस्याग्निहोत्रशब्दवद्धर्मातिदेशकत्वादिति प्रापय्य दशमे सिद्धान्तितम् । कृष्णलाञ्छ्रपयेदिति श्रौतः पाको द्वाराभावे ऽपि कर्तव्यः । अत एव चरुशब्दो ऽपि पाकयोगाद्विभक्तत्वाच्च† सिद्धसादृश्यपरः । सत्यां गतौ विधौ गौणत्वाऽयोगात् । तस्मान्नावघातादिप्राप्तिरिति । सो ऽयमतिदेशप्राप्तावघातादिबाधो गत्यभावात् स्वीक्रियते प्रकृते तु भोजनार्थभक्तानुवादादस्ति गतिरित्यर्थः ।

कामिन्यां सिद्धं यत्कुचवदनादि तदसता चक्रवाकादिरूपेण संपाद्यते रूप्यत इत्यर्थः । यदा चैवं भोजनार्थभक्ताश्रितत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छब्दात्सिद्धं तदा पूर्वो ऽतिथिभ्यो ऽश्नीयादित्याद्यादरदर्शनं न भोजनकालादपकृष्य कालान्तरे ऽग्निहोत्रविधिपरं किं तु यदा स्वामी भुङ्क्ते तदा भोज

---

* जै· सू· अ· १० पा· २ सू· ६३ ।

† विविक्तत्वाच्चेति ३ पु· पा· ।

नस्य स्वकालादपकर्षेण तदाश्रितप्राणाऽग्निहोत्रस्यापकर्षकमित्याह **तद्भोजनपक्षइति** । यदा च प्राथम्यात्मको धर्मः सत्येव भोजने विहितस्तदा धर्म्यपि प्राणाग्निहोत्रं सत्येव भोजने स्यात्तथा च या श्रुतिर्द्धर्मलोपं न सहते सा नतरां धर्मिलोपं सहेतेति तन्निरस्तम् अनित्यत्वे ऽपि तदुपपत्तेरित्याह **यस्मिन्पक्षइति** । ननु स्वामिभोजनस्य स्वकालादपकर्षे एव युक्तः शास्त्रान्तरविरोधादतः प्राणाग्निहोत्रस्यैव भोजनकालादपकर्ष इत्याशङ्क्य परिहरति **नन्वित्यादिना*** ॥

६५१ । ९ **तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥**

अनित्यभोजनाश्रितप्राणाग्निहोत्रवद् नित्यकर्माङ्गाश्रितोपास्तीनां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षमाह **यथेत्यादिना** । कर्माङ्गाश्रितस्यापि गोदोहनवदनित्यत्वमाशङ्क्यानारभ्याधीतत्वादुपास्तीनां वाक्यात् क्रतुसंबन्ध एव सिध्यति न फलसंबन्ध इति वक्तुं पर्णमयीतामुदाहरति **यस्येति** । ननु साक्षात्फलवत्त्वसंभवे किमिति क्रतुप्रवेशात्फलकल्पना अत आह **सिद्धवर्त्तमानेति** । रात्रिस ह्यगत्या विपरिणाम इह त्वस्ति कर्माङ्गत्वं गतिरित्यर्थः । **समस्तकामावापकत्वलक्षणेति** । आपयिता ह वै कामानां भवतीत्येतदित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्रयोजनमुपासनानां (कर्माङ्गाश्रितोपास्तीनां)† नित्यत्वमित्याह **एवं चेति** ।

चतुर्थे स्थितम् । **द्रव्यसंस्कारेति** । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति इत्यनारभ्य किं चिद्द्रव्ये फलमधीयते । ज्योतिष्टोमप्रकरणे ऽस्ति संस्कारे फलश्रुतिः । यदङ्क्ते अञ्जनं करोति चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इति कर्मणि च फलं श्रूयते यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते‡ वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै इति । तत्र संशयः । किमिमे फलविधय उत क्रत्वर्थेषु पर्णतादिषु फलार्थवादा इति । तत्र खादिरं वीर्य-

---

* अत्र षड्विंशम् आदराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २–आदरादलोपः ४० उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ४१ ॥ † ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति २–३ पु. ।

‡ वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते इति नास्ति २–३ पु. ।

कामस्य यूपं कुर्यादित्यादिवत्फलविधयः क्रतूपकारद्वारेण व्यवहितफलोपादानाद्वरमव्यवहितश्रुतफलस्य साध्यत्वविपरिणाम इति फलविधित्वे प्राप्ते राद्धान्तः पर्णतोदाहरणमाश्रित्याचार्येण प्रदर्श्यते **युक्तं पर्णतायामित्यादिना** । ६५१ । २०

तत्रैतावत्सर्वोदाहरणशेषत्वेन वक्तव्यम् । रात्रिसत्राणामगत्या विपरिणाम आश्रितः इह तु क्रतूपकारस्य सिद्धत्वान्न विपरिणाम इति पर्णता किं साक्षात्फलसाधनमुत क्रियाद्रव्यमाश्रित्य । नाद्य इत्याह **न हीति** । **उत्पत्तिमत इति** । साक्षादुत्पत्तिमत इति साक्षादुत्पत्तिः क्रियाया इति क्रियात इत्यर्थः । यत्तु पूर्वपक्षे उक्तं खदिरतावत् पर्णतायाः फले विधिरिति तन्निरस्यन् द्वितीयं प्रत्याह **नापीति** । खादिरतायां यथा प्रकृतक्रतुसंबन्धवान् यूप आश्रय एवं तदाश्रयस्तस्याः पर्णतायाः प्रकृते नास्ति तस्या अनारभ्याधीतत्वादित्यर्थः । खादिरतायाः प्रत्यक्षविधिश्रवणात् साक्षात्कर्मपदयुक्तफलश्रवणाच्च युक्तः फले विधिरित्यपि द्रष्टव्यम् । क्रत्वङ्गविशिष्टोपास्तिक्रियाणां फलसाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदाक्षिपति **नन्विति** । **ओँकारस्येत्युक्तमिति** । व्याप्तेश्चासमञ्जस*मित्यत्रेत्यर्थः । **न चानुपयोगमीप्सितमिति** । अन्यार्थे विनियुक्तं द्रव्यं फलवत्त्वादीप्सितम् ईप्सितं च संस्कार्ये न त्वोङ्कारो ऽनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । या तु कर्माङ्गेष्वपि द्वितीया लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्याद्या सा सप्तम्यर्थेत्यादित्यादिमतय† इत्यत्र वक्ष्यते । अत्र भाष्यं न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथा हि गुणवाद आपद्येत । फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिरिति । तदनुपपन्नमिव वर्तमानापदेशत्वेनोपासनफलेषु साध्यत्वविपरिणामात्मकलक्षणाश्रयणादत आह **अर्थवादत्वमात्रत्वइति** । वर्तमानाऽपदेशाद्विपरिणाममन्तरेण फलसिद्धौ विरोधमाह **अत एवेति** । प्रयाजादीनामफलत्वं यत्प्रथमे काण्डे ६५२ । २० पारार्थ्येनोक्तं तदिहापि स्वीकृतं तद्वर्तमानापदेशस्य फलपरत्वे सति न शक्यं निर्वोढुमित्यर्थः । तेनोङ्कारेणोभावपि कर्म कुरुतः यश्चैतदक्षरमेवमाख्यादिगुणकं वेद यश्च न वेद । दृष्टं हि हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसज्ञेतरयोर्विरेचकं फलमिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमाह **नाना त्विति** । कर्माङ्गीकारमात्रत्वा-

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ६ ।   † व्या॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ १ सू॰ ६ ।

नादाप्यादिमदोङ्कारविज्ञानं नानैव भिन्नं ततो ऽङ्गाधिक्यात् फलाधिक्यं युक्तम् । दृष्टो हि मणिविक्रये वणिक्छबरयोर्ज्ञानाऽज्ञानकृतः फलभेदः । तस्माद्यदेव कर्म विद्ययोद्गीथादिविषयया श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या उपनिषदा तत्तद्देवताध्यानेन करोति तदेव कर्म वीर्यवत्तरं भवति* ॥

६५३ । १

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

पूर्वत्र फलभेदात् कर्माङ्गानां तदङ्गोपासनानां च नित्याऽनित्यत्वरूपः प्रयोगभेद उक्तः इह तु वायुप्राणयोस्तत्त्वाऽभेदात्तत्प्राप्तिलक्षणफलैक्या- च्चोपासनप्रयोगैक्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह **तदिति । उत्पन्नेति ।** उत्पन्नया उपासनया गुणानां संयोग इत्यर्थः । संवर्गविद्यायां ह्यन्नवानन्नादो भवति य एवं वेदेति विधेः पृथगुत्पत्तिरस्ति । वाजसनेयके ऽप्यस्ति एकमेव व्रतं चरेदिति । **तथोपक्रमोपसंहारेति ।** अथेममेव नाप्नोद् मृत्युर्यो ऽयं मध्यमः प्राण इत्युपक्रम्य प्राणद्वारा एष सूर्य उदेतीत्युपसंहार इति । यदुक्तमध्यात्मादिविभागस्योत्पन्नशिष्टत्वान्न विद्याभेदकत्वमिति । सत्यं न विद्याभेदं ब्रूमः किं त्वेकस्यामेव विद्यायां ध्येयभेदात् प्रयोगभेदं यथा ऽग्निहोत्राभेदे उत्पन्नशिष्टैर्दध्यादिभिः क्रियमाणाः प्रयोगाः भिद्यन्त एवमिहेत्याह **अग्निहोत्रस्येवेति ।** अग्निहोत्रस्य दधितन्दुलादिवदाध्यानस्य कृते आध्यानार्थमयं पृथगुपदेश इति योजना । इवकारो धर्मिण उपमार्थो† वत्कारो धर्मस्य । वायोर्यद्यपि परिच्छिन्नत्वं तथाप्यग्न्यादीनपेक्ष्यापरिच्छिन्नत्वमस्ति कारणत्वेन ततो ऽपि बहुकालव्यापित्वात् । अतो भाष्योक्तं वाय्वानन्त्यमुपपन्नमित्याह **वायुः खल्विति । संवृणुते** संहरति । देवताकाण्डाधिकरणस्य प्रधानभेदविषयस्य पूर्वपक्षं सिद्धान्तं चाह **मिलितानामित्यादिना ।** त्रिपुरोडाशेष्टौ हि प्रथमपुरोडाशप्रदाने या याज्या सा पुनःप्रयोगे ऽनुवाक्या या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चाद्याज्या भवति । व्यत्यासमन्वाहेत्यनेनाभिहितं तत्प्रयोगभेदे घटते एकस्या ऋच एकस्मिन्प्रयोगे याज्यानुवाक्यात्वविरोधादित्याह **याज्यानुवाक्याव्यत्यासेति ।** अध्वर्युणा यजेति प्रैषे कृते प्रयु-

६५४ । २

* अत्र सप्तविंशं तन्निर्धारणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १—तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ४२ ॥

† उपमानार्थम् इति प पु॰ पाः ।

ज्यमाना ऋग्याज्या ऽनुब्रूहीति प्रैषानन्तरं प्रयुज्यमाना ऽनुवाक्या याज्ञिका हि अस्यामिष्टौ युगपदवदानं कुर्वन्ति तद्विधीयते सर्वेषामभिगमयन्नवद्यतीति । तत्र हेतुः अछम्बट्कारम् इति । अव्यर्थत्वायेत्यर्थः । एकार्थे ह्यवत्ते शेषो यागानर्हः स्याद्युगपत् सर्वार्थमवदाने त्वव्यर्थत्वं स्यादिति । तथाविधस्यैवेति । व्यत्यस्तयाज्यानुवाक्याकस्य प्रयोगभेदमन्तरेणानुपपद्यमानस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । प्राण्यादिति । प्राणने प्राप्ते ऽपान्यादपानने प्राप्ते प्राण्यात्प्राणापानादिनिरोधनं न कुर्यादित्यर्थः । महात्मनो ऽग्न्यादीन्महात्मन इति द्वितीयाबहुवचनम् । चतुरः चतुःसंख्यानग्निसूर्यदिक्चन्द्रान् अन्याँश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोलक्षणार्थान् कः प्रजापतिः प्राणात्मकः । स जगार जीर्णवान् । तेन व्रतेन इत्ययं निपातो ऽप्यर्थः । स च सायुज्यं सलोकतामपीत्युपरि संबध्यते । एतस्यै एतस्या देवताया: सायुज्यं समानदेहतां सालोक्यं समानलोकतां च जयति प्राप्नोतीत्यर्थः । सायुज्यमुत्कृष्टोपास्तेः फलं सालोक्यं मन्दोपासनायाः* ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ ६५४ । ६

पूर्वत्रैकप्रयोगासंभवाद्वायुप्राणौ प्रयोगभेदेन ध्येयावित्युक्तम् इह तु मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वमाशङ्क्यते† । लिङ्गविरोधे दुर्बलेन प्रकरणेन पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्याह तत्र यद्यपीत्यादिना । स्वातन्त्र्येण प्रमाणान्तरानपेक्षया मनश्चिदादीनां न स्वातन्त्र्यप्रापकाणीत्यर्थः । ननु स्वातन्त्र्येणाप्यर्थस्य विनियोजकं लिङ्गं दृष्टं यथा शब्दार्थयोः सामर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रकृतिलिङ्गस्य ततो वैषम्यमित्याह न चेत्यादिना । लिङ्गं हि द्विविधं सामर्थ्यरूपमन्यार्थदर्शनं चेति । सामर्थ्यं च द्विविधं शब्दगतमर्थगतं च । शब्दगतमुदाहरति यथा पूषेति । पूष्णो ऽहं देवयज्ययेत्यादिमन्त्रः । अर्थगतमुदाहरति यथा चेति । तयेत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । विरोद्धरि विरोधकर्तरि । श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणस्य विरोध‡माशङ्क्याह न च ते ऐतइत्यादिना । पूर्वतन्त्रसिद्धमानसग्रहाधिकरणमुदाहरति द्वादशाहे इत्यादिना । त्वां समुद्रमनया रसया पृथिव्या पात्रेण प्रजापतिदेवताकं

---

* अत्राष्टाविंशं प्रदानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १—प्रदानवदेव तदुक्तम् ३ ॥

† आशङ्कते इति २-३ पु॰ पा॰ । ‡ प्रकरणविरोधमिति २-३ पु॰ पा॰ ।

मनोग्रहं ध्यानमयग्रहमापाद्य गृह्णामीत्यर्थः । निर्धूतानि नितरां प्रचालितानि अत एव गतरसानि रसवत्तापादकसहकारिमन्त्वेन द्वादशाहस्य श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्तइति वचनाद् द्वादशाहान्तर्गतानां*मह्नां पत्नीसंयाजत्वम्† । अवयुज्य एकदेशं विभज्य । देवदत्तस्याङ्गिनो दीर्घैः केशैः स्तुतिः । ननु विसर्गशब्दस्य समाप्तिवचनत्वात्कथम् अङ्गत्वबोधकत्वमत आह **अन्तइति । श्रुत्यन्तरबलेनेति ।** प्रदर्शनार्थमेतत् । एतच्छ्रुतिबलेनापि भाष्यमुपपन्नं दशरात्रस्य द्वादशाहविकृतित्वात् । तत्क्रमेणाहर्धर्मेष्वतिदेशप्राप्तेषु दशरात्रगतदशमाहन्यपि द्वादशाहान्तर्वर्तिदशमाहरङ्गस्य मानसस्य प्राप्तेरिति विविधानि वाक्यानि यत्र न सन्ति मानसत्वात्तदविवाक्यमिति नामार्थः । **वचनानि त्विति ।** एतज्ज्योतिश्चरणाभिधानात्‡दित्यत्रानुक्रान्तम् । ननु फलार्थस्यापि क्रत्वङ्गाश्रितत्वादेकप्रयोगत्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह **न चास्येति ।** मनोवृत्तिष्वग्नित्वदृष्टिविधेरित्यर्थः । षट्त्रिंशतं सहस्राण्यात्मनो वृत्तीरग्नीनपश्यद् मन इति श्रुतिरिति । ननु निपातानां चादीनामन्यतः प्राप्तार्थद्योतकत्वं दृश्यते एवमेवकारस्यापि इत्याशङ्क्याह **न चैवमिति ।** क्रियानुप्रवेशमात्रं पूर्वपक्षिणो§ विवक्षितं तच्च दूषितम् स यदि विकल्पं ब्रूयात् तर्हि स दूष्यतइत्याह **तद्तुल्यकार्यत्वेनेति ।** दृष्टश्चेति सोऽचपदसूचितं द्वितीयगतमवेष्ट्यधिकरण||मनुक्रामति **अस्तीत्यादिना ।** बार्हस्पत्यं चरुमाग्नेयैन्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये निधायेत्यर्थः । यदि ब्राह्मणादयस्त्रयो ऽप्यवेष्ट्यामन्यतः प्राप्तास्तर्हि यदि ब्राह्मण इत्यादिप्राप्तार्थत्वान्निमित्तार्थो अप्राप्तौ तु तत्कर्तृकयागविधिरिति । तत्र प्राप्तिप्रकारमाह **अत्र यदीत्यादिना ।** यदि राज्यस्य कर्ता राजा तर्हि त्रयाणां वर्णानां राज्यकर्तृत्वाद्राजसूये च प्राप्तत्वेन तदङ्गावेष्टावपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं यदि ब्राह्मण इत्यादेरित्यर्थः । अप्राप्तिप्रकारमाह **अथ त्विति । पिकनेमेति ।** येषां शब्दानाम् आर्येषु न प्रसिद्धोऽर्थः पिकनेमादीनां तेषां किं निगमादिभ्यो ऽर्थः कल्पनीय उत म्लेच्छप्रसिद्ध एव ग्राह्य इति संदेहे शास्त्रस्य-

६५६ । १६ — ६५८ । ३

---

* द्वादशाहान्तरं गतानामिति २-३ पु० पा० । † संयाजान्तत्वमिति २-३ पु० पा० ।
‡ व्या० सू० अ० १ पा० १ सू० २४ । § पूर्वपक्षिणेति २-३ पु० पा० ।
|| जै० सू० अ० २ पा० ३ सू० ३ ।

त्वान्निगमादिप्रसिद्ध एव ग्राह्यो म्लेच्छप्रसिद्धेरार्याणामर्थप्रतिपत्तौ विप्लवप्रस-ङ्गादिति प्राप्ते समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलवत्त्वात् पिकादीनि पदानि यद्रूपाणि वेदे दृश्यन्ते तद्रूपाणामेव तेषां म्लेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्यमानत्वात् तदर्थे संबन्धे च पदानां बाधाभावाद् विप्लुतिशङ्काऽनुत्थानाद् म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थो ग्राह्यः । पिकः कोकिलः । नेमोर्द्धतामरसं पद्ममिति प्रमाणलक्षणे स्थितम् । एवं यथा म्लेच्छप्रसिद्धिः पिकादिशब्दार्थावधारणकारणम् एवमान्-ध्राणां म्लेच्छादीनाम् एव क्षत्रियत्वजातौ* राजशब्दप्रसिद्धिः राजशब्दार्थावधा-रणकारणमित्यर्थः । एवं संदेहं प्रदर्श्य पूर्वपक्षमाह **नैमित्तकानीत्यादिना ।** राज्यकर्तृमात्रे राजशब्द आर्यैर्म्लेच्छैश्च प्रयुज्यते इत्यविवादम् । राज्यमकुर्वति तु क्षत्रियजातिमात्रे आर्या राजशब्दं न प्रयुञ्जते म्लेच्छास्तु प्रयुञ्जते इति विप्र-तिपत्तिः । तत्राविप्रतिपत्तिस्थले विरोधाभावाद् राज्यस्य कर्त्ता राजेति त्रैवर्णि-कानां राजत्वादवेष्टौ प्राप्तिः । प्राप्तौ च सत्यां निमित्तार्थत्वं यदि ब्राह्मण इत्यादेः स्यादित्याह **राज्यस्य कर्त्तेत्यारभ्य तेनाविप्रतिपत्तेरित्यन्तेन** । या तु ६५८ । १३ क्षत्रियमात्रे राजशब्दप्रयोगे म्लेच्छानामार्यैः सह विप्रतिपत्तिः तत्र शास्त्राऽसं-स्कृतार्य†प्रसिद्ध्या तद्विहीनम्लेच्छप्रसिद्धिबाधान्न जातिमात्रं राजशब्दार्थः किं तु राज्यकर्त्तैवातश्च निमित्तार्थत्वं सुस्थमित्याह **विप्रतिपत्ताविति । यववराहवदिति ।** यवमयश्चरुर्भवति वाराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दयो-र्म्लेच्छैः प्रियङ्गुवायसयोः प्रयोगादार्य्यैश्च दीर्घशूकसूकरयोः प्रयोगादुभयोश्च प्रयोगयोरनादित्वेन तुल्यबलत्वाद् विकल्पेनाभिधानं प्राप्तम् । तदुक्तं प्रमाण-लक्षणे । समा विप्रतिपत्तिः स्यात्‡ इति । अभिधानविप्रतिपत्तिस्तुल्येत्यर्थः । सिद्धान्तस्तु । शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्§ । यवमय इत्यस्य हि वाक्यशेषे यदा ऽन्या ओषधयो म्लायन्त्यथैते मोदमानास्तिष्ठन्तीति श्रूयते ।

यवाश्चान्यौषधिम्लानौ मोदन्ते न प्रियङ्गवः ।

उक्तं हि ।

फाल्गुने ह्यौषधीनां‖ हि जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥

---

* क्षत्रियजाताविति २ पु॰ पा॰ ।
† सहितार्येति २-३ पु॰ पा॰ ।
‡ जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ८ ।
§ जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ९ ।
‖ फाल्गुने ऽन्यौषधीनामिति २-३ पु॰ पा॰ ।

प्रियङ्गव: शरत्पक्वास्तावद्गच्छन्ति हि क्षयम् ।
यदा वर्षासु मोदन्ते सम्यग् जाता: प्रियङ्गव: ॥
तदा नान्यौषधिम्लानि: सर्वासामेव मोदनात् ॥ इति ।

वाराही उपानहौ इत्यस्य च वाक्यशेषे वराहं गावो ऽनुधावन्तीति श्रूयते सूकरं च गावो ऽनुधावन्ति न काकम् । तस्माद्यववराहशब्दयोर्दीर्घशूकसूकरावर्थाविति । ननु म्लेच्छप्रसिद्धिमात्रेण क्षत्रियजातौ राजशब्दार्थ इति न ब्रूम: किं तु गुणवचनब्राह्मणादिभ्य: कर्मणि चेति पाणिनिना गुणवचनेभ्य: शुक्लादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च ष्यञ्प्रत्ययस्मरणाद्राज्ञ: कर्म राज्यमिति सिध्यति ततश्च क्षत्रियो राजेत्यप्राप्तिर्ब्राह्मणादीनां राजसूयइति सिद्धान्तिमतमाशङ्क्याह पूर्ववादी **बलवदार्येति** । प्रयोगमूला हि पाणिनिस्मृतिरार्यप्रयोगविरोधे तन्मूला म्लेच्छप्रयोगमूला स्यात् । अतो ६५८ । १७ मूलबाधेन बाध्येत्यर्थ: । **नखनकुलादिवदिति** । खं न भवति इति नखं कुलं न भवतीति नकुलमित्यत्र रूढावेव शब्दौ यथा व्युत्पाद्येते एवं राजशब्द इत्यर्थ: । पाणिनिर्हि नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्येति नखादिशब्दानां नञ्समासमङ्गीकृत्य नलोपाभावसिद्ध्यर्थं प्रकृतिभावं सस्मार । यदुक्तं यववराहादिशब्देष्विव राजशब्दे ऽपि क्षत्रियमात्रविषयत्वगोचरा म्लेच्छप्रसिद्धिरार्यप्रसिद्ध्या बाध्येति तत्राह **रूपत इति** । अनादिवृद्धव्यवहाररूढत्वादार्यम्लेच्छप्रयोगयो: स्वरूपतस्तावन्न विशेषो ऽस्ति यवादिशब्देषु तु वैदिकवाक्यशेषानुगृहीतार्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वमुक्तं राजशब्दे त्वार्यप्रसिद्धेर्नास्ति वेदानुग्रह इति द्वयो: प्रसिद्ध्योरविशेष इत्यर्थ: । एवमविशेषमुक्त्वा म्लेच्छप्रसिद्धे राजशब्दविषये विशेषमाह **वैदिकवाक्यशेषवदिति** । प्रयोगो हि नानादेशेषु नानापुरुषैर्विरच्यते इति संभवद्विप्लव: । स्मृतिस्तु शिष्टपरिगृहीता व्यवस्थिता ततश्च तदनुगृहीत*म्लेच्छप्रयोग आर्यप्रयोगाद् बलीयानित्यर्थ: । उक्तं हि ।

आचारयोर्विरोधेन संदेहे सति निर्णय: ।
संनिबन्धनया स्मृत्या बलीयस्त्वादवाप्यते ॥ इति ।

* स्मृत्यनुगृहीतेति ३ पु० पा० ।

अनादिरिति मुख्येत्यर्थः । **गोगाव्यादीति** । गावीशब्दो ह्यशक्त्या प्रयुक्तो न गोशब्दस्य गौणत्वमापादयति एवमिदमपीत्यर्थः । तत्किं राज्यकर्तरि राजशब्दप्रयोगः सर्वथा त्याज्यः नेत्याह **तस्मादिति** । तदेवं यथा क्षत्रियकर्तृके राजसूये ब्राह्मणादेरनधिकारादवेष्टेः प्रकरणादुत्कर्ष एवं मनश्चिदादीनामपि क्रियाप्रकरणाल्लिङ्गादिभिरुत्कर्ष इत्याह **क्षत्रियस्यैवाधिकारादिति** ।

ननु ब्राह्मणादिवाक्यानामप्राप्तब्राह्मणादिप्रापकत्वे यदिशब्दविरोध उक्त इति तत्राह **अन्वयानुरोधीति** । अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो हि ६५९ । १० निपातः निपाताश्चोत्सर्गतः प्राप्तिमपेक्षन्ते । अप्राप्ते चार्थे वाक्याद्गम्यमाने यदिशब्दो भजनीय इत्यर्थः । तदाहुः भट्टाचार्याः ।

> यदिशब्दपरित्यागो ह्यध्याहारकल्पना ।
> व्यवधानेन संबन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ् ॥

इति शेषः । यदि रोचयेत फलं मे स्यादिति तर्हि ब्राह्मणो यजेतेति ह्यध्याहारकल्पनान्न विधित्वक्षतिरित्यर्थः । व्यवधानेन संबन्ध इति । यदि बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा ऽभिघारयेदभिघारयितुमिच्छेदिति कामप्रवेदने लिङ् । अर्थात्तु विधिरेकस्मिन् वाक्ये विधिद्वयायोगात्तर्हि ब्राह्मणो यजेतेति विधिरेवेत्यर्थः । हेतुहेतुमतोरिति । यदि ब्राह्मणयजनमाहुत्यभिघारणे हेतुस्तदा ऽऽहुत्यभिघारणमेवं कर्तव्यमित्यर्थः । अत्रैको लिङ् हेतुमत्त्वे अपरो विधौ । तत्राप्येकस्य विधिरर्थादपरस्य श्रौत इति ।

नन्विदमधिकरणमनारम्भणीयं फलाभावात् । अवेष्टिं प्रकृत्यैतया ऽन्नाद्यकामं याजयेदिति पृथगधिकारश्रवणात् त्रयाणां वर्णानामवेष्टावधिकारसिद्धौ यदि ब्राह्मण इत्यादेर्निमित्तार्थताया दुर्वारत्वात् अत आह **इयं चेति** । ननु राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाक्ये राजपदं* कर्तृसमर्पकं स्वाराज्यकामस्योद्देश्यत्वेन तद्व्यावर्तकत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा च प्रकृतयागमात्रे राजविधेरन्नाद्यकामाधिकारे ऽपि राजपदानुवृत्तेर्ब्राह्मणादीनामप्राप्तत्वेन निमित्तार्थत्वासम्भवात्कथं कृत्वाचिन्ताश्रिता । न । तत्र ह्यधिकारवाक्यान्तरगतं राजपदमधिकारवाक्यान्तरे राजानं विधातुं क्षमम् ।

---

* राज्यपदमिति ब-३ पु॰ पा॰ ।

यद्युच्येत राजसूयमध्यस्थायास्तावदवेष्टेः राजकर्तृकत्वं सिद्धम् । एवं सत्येतयेति साङ्गेष्टेः परामर्शेन फले विधानादधिकारान्तरे ऽपि राजकर्तृकेष्टिलाभ इति । तदपि न । उत्पन्नमात्रं हि कर्म फले विधेयं नाङ्गविशिष्टम् । अङ्गविशिष्टस्य फलसंबन्धे ऽङ्गानां फलवदङ्गभावाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सूक्तं कृत्वाचिन्तेति ।

ननु भाष्यकारैरेकादशगतमधिकरणमुदाहृतं टीकाकृता द्वितीयगतं तत्र को ऽभिप्रायस्तं वक्ष्यामस्तदर्थमेकादशाधिकरणमनुक्रम्यते ।

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात्* । राजसूये ऽवेष्टिराम्नायते आग्नेयो ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेति । तत्राग्नेय्यादिहविःष्वङ्गानां तन्त्रेण प्रयोग उतावृत्त्येति संशयः । तत्र बार्हस्पत्यं मध्ये निधायेति लिङ्गदर्शनात् प्रयोगभेदे च मध्ये निधानासंभवादेतया ऽन्नाद्यकाममित्येकवचनाच्चैकतन्त्र्यमेकस्मिन् प्रयोगे ऽङ्गानां तन्त्रेण भावः सकृदनुष्ठानमिति पूर्वपक्षं कृत्वा राद्धान्तितम् । अन्नाद्यकामप्रयोगे ऽवेष्टेरिदं लिङ्गदर्शनादिति न क्रत्वर्थप्रयोगे तस्य तु दक्षिणाभेदाद्भेद इत्यङ्गावृत्तिरेव तत्र क्रत्वर्थायामवेष्टौ इदं लिङ्गदर्शनादिकमित्याशङ्कानिरासार्थं क्रत्वर्थायामिति चेदिति सूत्रम् । काम्यायां यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्णमात्रसंयोगात् तस्यां च मध्यनिधानादिप्रतीतेर्न राजमात्रकर्तृकक्रत्वर्थेष्टौ तत्प्राप्तिरित्यर्थः । तत्र वर्णसंयोगादिहेतोः क्रत्वर्थेष्टावपि गतत्वेन विरुद्धत्वमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं द्वितीयाधिकरणानुक्रमणमिति । एकप्रयोगत्वं लिङ्गस्य क्रत्वर्थेष्टावसंभवं काम्येष्टौ च संभवं वदता तेन सूत्रेण काम्येष्टेः क्रत्वर्थेष्टिवैलक्षण्यसूचनद्वारेणार्थात् प्रकरणोत्कर्षोऽपि गमित इति भाष्यकारस्यैतत्सूत्रोदाहरणं नासङ्गतम् । पुरुषायुषस्याहानि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तैरवच्छिन्ना मनोवृत्तयः प्रत्यहोरात्रमेकैका भूत्वा षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति । ता एतावत्संख्याकेष्टका ममाऽग्नित्वेन सम्पाद्यन्ते षट्त्रिंशत् सहस्राणीत्यादिना मन एवात्मनः संबन्धिभूतानग्नीनर्क्यान्वर्णव्यत्ययेनार्च्यान्पूज्यानपश्यदित्यर्थः । मनसा चीयन्त इति मनश्चितः सुखादिप्रत्ययरूपाः एवं वागादिभ्यो वागादिभिश्चीयमानत्वाद्वागादिचितः । प्राणशब्देन घ्राणमुक्तमिन्द्रिया-

* जै. सू. अ. ११ पा. ४ सू. ८ ।

धिकारात् । कर्मशब्देन वागतिरिक्तकर्मेन्द्रियाणि प्रतीन्द्रियप्रवृत्त्यैकैकमग्नि-चयनं सम्पाद्यम् । अत एव भाष्यं पृथगग्नीनिति । तेषामेवाग्नीनामेव सा कृतिः सङ्कल्पमात्रमित्यर्थः । ग्रहणासादनेत्यादि भाष्यम् । तत्र ग्रहणं सोमस्य पात्रे उपादानम् । आसादनं स्थापनम् । हवनानन्तरं हुतशेषोपादानमाह-रणम् । पश्चादृत्विजां भक्षणार्थमन्योन्यमनुज्ञाकरणमुपह्वानम् । ते अग्नयो मनसैव आधीयन्त आहिताः । अचीयन्त चिताः । एष्वग्निषु ग्रहा अगृह्यन्त गृहीताः । अस्तुवत स्तोत्रं कृतवन्त उद्गातारः । अशंसन् शंसनं कृतवन्तो होतारः । किं बहुना यत्किं चिद्यज्ञे कर्म क्रियते आरादुपकारकं यज्ञ यज्ञीयं यज्ञनिष्पत्त्यर्थत्वेन यज्ञार्हं संनिपत्योपकारकमित्यर्थः । तन्मनसैवाक्रियत कृतमित्यर्थः । यो ऽग्निश्चितः सो ऽयमेव लोक इति चिते ऽग्नौ पृथिवी-दृष्टिर्विधीयते* ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

६५९ । १६

प्रमाणलक्षणोपयोगितयेति । यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गं लोकं यातीति वाक्यस्य देहादतिरिक्तात्माभावादप्रामाण्यप्राप्तौ तत्परिहारेण प्रथमा-ध्यायोपयोगितयेत्यर्थः । अत एवेति भाष्यगतातःशब्दं पूरयति **यत इहेति ।** वक्ष्यतीति भविष्यत्प्रयोगः पूर्वकाण्डापेक्षः । इतः पूर्वकाण्डे नयनमपकर्षस्त-स्योद्धारो निवृत्तिः कृतेत्यर्थः । मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमनुपपन्नं देहव्यति-रिक्तस्य तत्फलभोक्तुरभावादित्याक्षेपलक्षणा पूर्वाधिकरणसङ्गतिः । तामाहे-त्याह **पूर्वाधिकरणेति ।** ननु न भूतानामेकैकस्य चैतन्यमुपलभ्यते घटादेर-दर्शनात् । नापि मिलितानां वह्नितप्ते ऽयसि दृतिवायुसमाध्माते सलिलकणा-भ्युक्षिते भूतचतुष्टयमेलने ऽपि चैतन्याऽनुपलम्भात् । तत्र भूतसंघाते शरीरे कथं चैतन्यसंभावना ऽतः पूर्वपक्षाभाव इत्याशङ्क्याह **यद्यपि समस्तेति ।** देहो न चेतनः भूतत्वाद् घटवदित्यनुमानस्य च प्रत्यक्षबाधं वक्ष्यत्यह-

---

* अत्र ऊनत्रिंशं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ९—लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ४४ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ४५ अतिदेशा-च्च ४६ विद्यैव तु निर्धारणात् ४७ दर्शनाच्च ४८ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ४९ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ५० न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृ-त्युवन्न हि लोकापत्तिः ५१ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ५२ ॥

मिति चानुभव इत्यादिना । अतश्च बाधितविषये पक्षेतरस्याप्युपाधित्वाद्देहत्वमुपाधिरुन्नीयत इत्यर्थः । तथाविधोदाहरणेन प्रतिबन्दीलक्षणेन
६६० । ७ प्रतिकूलतर्कपराहतिं चानुमानस्य दर्शयति **न हीति ।** किण्वं नाम मदिरारम्भकद्रव्यविशेषः । यदि समस्तव्यस्तविकल्पेन देहस्य चैतन्यमपह्नूयेत तर्हि मदिरायां मदकरणत्वमपह्नुतं स्यादित्यर्थः । नन्वहमिति प्रत्यक्षे देहाश्रित आत्मा भासते ऽतः कथं देहो ऽचेतन इत्यनुमानस्य बाधस्तत्राह **न त्विति ।** सन्देहो ऽधिष्ठानमाश्रयो यस्य स तदधिष्ठानं कुण्ड इव दधीति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा कुण्डे दध्याश्रितं तदतिरिक्तं प्रतीयते नैवमात्मा देहाश्रितो ऽहमिति प्रतीयत इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह **अत एवेति ।** यत एव देहातिरिक्त आत्मा ऽहमनुभवेन प्रतीयते अत एवाहमस्य देहधर्मैः स्थौल्यादिभिरहं स्थूलो गच्छामीत्यादिरूपेण सामानाधिकरण्योपपत्तिः । न ह्याश्रितस्य वस्तुन आश्रयधर्मैस्तादात्म्यं संभवति । तस्माद्देहधर्मैस्तादात्म्यानुभवादहंप्रत्ययविषयस्यात्मनो देह एवात्मेत्यर्थः । यत्तु देहव्यतिरिक्तात्मवादिनोच्यते देहाश्रितात्मगता एव ज्ञानादय आश्रयभूततत्तद्देहतादात्म्येन प्रतीयन्ते ऽहं पश्यामीत्यादिव्यवहारसमय इति तदयुक्तमित्याह **न जातु दधीति ।** यथा दधिसमानाधिकरणानि दध्ना तादात्म्यप्रतीतियोग्यानि शैत्यादीनि दध्याश्रितकुण्डैकाधिकरण्यं तादात्म्यं नानुभवन्ति एवमात्माश्रिता* ज्ञानादयो न देहतादात्म्येन प्रतीयेरन् यदि देह आत्मानं प्रत्याश्रयः । प्रतीयन्ते च । तस्मान्न देह आत्माश्रयः किं त्वात्मैवेत्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः । ज्ञानं देहधर्मैस्तादात्म्येनोपलब्धत्वाद्देहरूपवदिति । एवं देहव्यतिरिक्तात्मानुमानस्य बाधमुपाधिं सत्प्रतिपक्षतां चोक्त्वा शङ्कितव्यभिचारत्वमाह
,, । १३ **न चाप्रत्यक्षमित्यादिना ।** अप्रत्यक्षमात्मतत्त्वं प्रत्यक्षा ऽविषय इत्यर्थः । **न खल्वप्रत्यक्षमिति ।** प्रत्यक्षातिरिक्तमित्यर्थः । **देशकालादीति ।** भावानामग्न्यादीनामनुमानेन धूमादिलिङ्गेन प्रसिद्धिरतिदुर्बला† । कुतो देशकालावस्थादिस्वरूपाणां भेदेन वस्तुशक्तिषु भिन्नासु सतीषु व्याप्तिग्रहणदेशादावग्नेर्धूमजननशक्तिरासीदनुमानदेशादौ सा नास्तीति शङ्कया ऽग्नेर्धूमजनक-

---

* आत्माश्रिता आत्मगता इति २ पु. पा. ।

† अतिदुर्लभेति २ पु. पा. ।

त्वाभावस्यापि संभवेन धूमस्याग्निव्यभिचाराशङ्कोत्थानादित्यर्थः । मा भूदनुमानाद्देहातिरिक्तात्मसिद्धिरागमादिभ्यस्तु स्यादिति नेत्याह **यदा चेत्यादिना** । ६६० । १८ उपलब्ध्या साक्षात्काररूपया साध्यः प्रमेयो नान्तरीयकभावः । नान्तरेण व्यापकं लिङ्गं भवतीत्येवंभावो व्याप्यत्वं यस्य लिङ्गस्य तल्लिङ्गं तथोक्तं तस्य यदा इयं गतिर्व्यभिचारशङ्का तदा कैव कथा तद्धीनस्येत्यर्थः । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथादौ शब्दस्य दृष्टव्यभिचारत्वम् अर्थापत्तेः शक्याद्यत्यन्तपरोक्षार्थगोचरत्वेन दृष्टव्याप्तेर्लिङ्गाद्वैधर्म्यमुक्तम् । गोसदृशं गवयं दृष्ट्वा गौरनेन सदृशीत्युपमानं प्रवर्तते । तत्सर्वात्मना सादृश्ये प्रवर्ततैकदेशेन वा । नाद्य इत्याह **सर्वसारूप्यइति** । तत्त्वात्तस्यैव तेन सर्वसारूप्याद्भेदे कस्य चिदपि वैसादृश्यस्य भावान्नोपमानसंभव इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह **एकदेशेति** । सूत्रे प्रतिज्ञैव हेतुगर्भा एके देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यन्त इत्युक्ते आत्मनि सदुपलम्भकप्रमाणाभावादभावप्रमाणस्यैवात्माभावसाधकत्वमित्यर्थादवगतेरिति स्वेन व्याख्यातम् । शरीरे भावादित्यपरो हेतुः स भाष्यकृद्भिर्व्याख्यात इत्याह **सौत्रस्त्विति** । प्राणचेष्टेत्यादि भाष्यं सौत्रहेतुविवरणपरं तत्र चेष्टेति क्रियामात्रं देहस्यात्मत्वबाधकं न भवति घटादावपि तद्भावादित्याशङ्क्य व्याचष्टे **हिताहितेति** । **अन्तःशरीराश्रया इति** । देहाभ्यन्तरप्रदेशस्य परिणामा इत्यर्थः । नन्वन्तःशरीरप्रदेशाश्रितत्वमिच्छादीनामप्रत्यक्षमपि यथा कल्प्यते एवमात्माश्रितत्वमपि कल्प्यतामत आह **शरीरातिरिक्तआत्मनीति** । अत्यन्ताप्रमितात्माश्रितत्वकल्पनाद्वरं प्रमितदेहस्याभ्यन्तरप्रदेशे इच्छादयः सन्तीति कल्पनमित्यर्थः ।

अनुमानादिप्रमाणानामसिद्धिमुक्तां तावत्परिहरति **नाप्रत्यक्षमित्यादिना** । ६६१ । ९ अनुमानादीनामप्रामाण्यं प्रत्यक्षेण वाऽवगम्यते अनुमानादिभिर्वा । नाद्य इत्याह **प्रत्यक्षं हीति** । इदं प्रत्यक्षमियतो लिङ्गस्वरूपतद्व्यभिचारतदप्रामाण्यादिपरिच्छेदान् कर्तुं न समर्थमित्यर्थः । द्वितीये व्याघात इत्याह **तस्मादिति** । प्रमाणान्तराभ्युपगमे तदप्रामाण्योक्तिर्व्याहतेत्यर्थः । व्याघातान्तरमाह **अपि चेति** । **प्रतिपन्नः** संप्रतिपत्तिमान् पुमान्* । तं विहायाऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसंदेहवन्तः पुमांसः प्रेक्षावद्भिः

* पुमानितिनास्ति २ पु ।

प्रतिपाद्यन्ते व्युत्पाद्यन्तइत्यर्थः । इत्यंभावो ऽप्रतिपत्तिमत्त्वादयः । एवं प्रतिज्ञाव्याघातं कथाप्रवृत्तिव्याघातं चोक्त्वा लोकयात्राविरोधमाह **अपि च पशवो ऽपीत्यादिना ।** **शष्पं** बालतृणम् । **आश्यान**मीषत् शुष्कम् । इष्टानिष्टसाधनम् अविद्वान् पशोरपि पशुरित्यर्थः । अनुमानगोचरश्चासौ प्रवृत्तिगोचरश्चेष्टानिष्टसाधनत्वम् । तत्र प्रत्यक्षं न हि प्रभवतीति योजना । अयमोदनः क्षुन्निवर्तकः ओदनत्वात् प्रागभुक्तौदनवदित्याद्यनुमानाद्धि इष्टाऽनिष्टसाधनत्वावगमः ततः प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वानुमानाच्च निवृत्तिरिति ।

एवं विपक्षे व्याघातदण्डमापाद्यानुमानप्रामाण्यं स्वीकारितम् । शब्द-

६६२ । ६ प्रामाण्यमपि तथैव स्वीकारयति **न च परप्रत्यायनायेति ।** मूकत्वं नास्तिकस्य शब्दप्रामाण्यानिष्टेरापन्नम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहो ऽनुमानप्रामाण्यविरहादापन्न इति विभागः । यत्तूक्तमदृष्टव्याप्तिका ऽर्थापत्तिरत्यन्तपरोक्षार्थविषयत्वादप्रमाणमिति तत्राह **अत्यन्तेति ।** यद्यपि न व्याप्तिदर्शनमस्ति अर्थस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तथाप्यन्यथानुपपद्यमानस्फोटादिकार्यरूपार्थजन्या ऽर्थापत्तिः शक्त्यादिविषयोदेष्यतीति भावः । यच्च सर्वसादृश्यकिंचित्सादृश्याभ्यामुपमानदूषणमभाणि तन्निराकरोति **भूयःसामान्येति ।** न सर्वात्मना सादृश्यज्ञानमुपमानसामग्री नापि किंचिन्मात्रसादृश्यज्ञानमपि तु बहुतरसामान्ययोगज्ञानं तच्च गोगवयादेरेवेति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञा सा च जाग्रत्स्वप्नदेहयोर्गोव्याघ्रमनुष्यदेहयोश्च भेदे ऽप्यभिद्यमानमहंप्रत्ययालम्बनं शरीराद्भिनत्तीत्यर्थः । **इत्युक्तं** प्रथमसूत्रे इत्यर्थः । एवमनुमानादिप्रामाण्यं सामान्यतः समर्थ्योभयसंमतप्रत्यक्षेण च देहव्यतिरेकमात्मन उक्त्वा ऽनुमानादपि व्यतिरेकं सूत्रव्याख्यानेन दर्शयति **सूत्रयोजना त्वित्यादिना ।** इह हि सूत्रकारेणेदमुक्तम् । यस्य ज्ञानं धर्मः स तावदात्मा देहस्य च न ज्ञानं धर्मः देहभावे ऽपि मृतावस्थायां ज्ञानाभावादिति । तदयुक्तम् । अयावद्देहभाविनो ऽपि संयोगादेर्देहधर्मत्वेनानेकान्तादत आह **चैतन्यादीति ।** चेतनं हि स्वाश्रयस्याष्टद्रव्येभ्यो व्यावर्तकसामान्यवत्त्वाद्विशेषगुणः । इदं च लक्षणं तर्कपादोक्तयुक्तिनिष्पीडनाऽसहमपि देहात्मप्रत्ययवद्व्यवहाराङ्गत्वादभ्युपेयते ।

११ । १८ अस्तु विशेषगुणश्चैतन्यं ततः किं जातमत आह **तथा चेति ।** यदा नित्यस्यात्मनश्चैतन्यमनित्यं विशेषगुणस्तदा ऽनैकान्तिकत्वमाशङ्क्य

भूतविशेषगुण* इत्युक्तम् । सिद्धान्ते ऽप्यन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य प्रतिबिम्बभूतात्मन्यध्यस्तत्वेन तदाश्रितत्वाद् विशेषगुणत्वव्यवहारे न काचित् क्षतिः । शब्दस्य च स्थायित्वाद्यावदाकाशभावित्वमिष्यत एवेति न तेनापि व्यभिचार इति । तदयं प्रयोगः । ज्ञानं न देहविशेषगुणः अयावद्देहभावित्वाद् घटवदिति । नन्वेवमपि प्राणचेष्टादीनां विशेषगुणत्वाभावेनाऽयावद्देहभाविनामपि देहधर्मत्वसंभवात्कथं देहव्यतिरिक्तात्मगमकत्वमत आह **एवमिति** । प्राणादयो नास्य समवायित्वेनात्मानं कल्पयन्ति किं तु निमित्तत्वेनेत्यर्थः । **तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तेरिति** । ६६३ । २ अदृष्टमपि हि विशेषगुणः तच्चेद्देहस्य तर्हि भूतविशेषगुणत्वाद्यावदाश्रयमनुवर्तेतेति मृतावस्थायामपि भावान्न प्राणाद्यभावो†पपादकं स्यादित्यर्थः । विमताः न देवदत्तदेहविशेषगुणाः गुणत्वे सति देवदत्तेतरप्रत्यक्षत्वरहितत्वाद् घटवदित्यनुमानमाह **स्वपरप्रत्यक्षा हीति** । यद्यपि घटादयः परप्रत्यक्षाः तथापि गुणत्वे सति न परप्रत्यक्षाः । तेषां गुणत्वाभावाद्विशेषणाभावे ऽपि विशिष्टाऽभावादिति न साधनविकलता । देहगतगुरुत्वादौ पराप्रत्यक्षे ऽनैकान्तिकत्वपरिहारार्थं प्रतिज्ञायां विशेषग्रहणम् । यथाश्रुतस्तु ग्रन्थो न घटत एव । इच्छादयो न देहविशेषगुणाः स्वपराप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते इच्छाद्यतिरिक्तस्वपराऽप्रत्यक्षपदार्थस्य परेषामसिद्धत्वेन दृष्टान्ताभावाद् वैधर्म्यमात्रस्य च व्याप्तिरहितस्यासाधकत्वादिति । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा भूतेष्वयावद्भूतभाव्यपि चैतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यान्मदशक्तिवदिति तदपि न सिद्ध्यति । चैतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वेन यावद्देहभावित्वानुमानवद्यावद्भूतभावित्वानुमानाद् मदशक्तेश्च विशेषगुणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यादित्याह **तत्र यद्यपीति** । पराप्रत्यक्षत्वेन हि चैतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वमनन्तरमेव प्रतिषिद्धं तदभ्युपेत्याप्ययं वाद इति सूचनार्थं यद्यपीत्युक्तम् । मदशक्तेः किण्वादिषु अयावदाश्रयभावित्वमभ्युपेत्य दृष्टान्तवैषम्यमुक्तम् । इदानीं मदशक्तिवच्चैतन्यस्य परिणामधर्मत्वमभ्युपेत्याप्याह **अपि च मदशक्तिरिति** । ,, । ८ **मात्रया** एकदेशेन । यथा विहङ्गमा हस्तमात्रमपि देशमनिपतितुमतिक्रमितुं नोत्सहन्ते एवं नानाचेतनाधिष्ठितं शरीरमपि न किं चित्कर्तुमुत्सहे-

* विशेषगुणादिति च पु॰ पा॰ † प्राणाभावेति ग-घपु॰ पा॰ ।

त्यर्थः । किमात्मकमिति भाष्ये प्रश्नो न क्रियते देहधर्मत्वेन चैतन्यस्य तन्मते प्रसिद्धत्वान्नाप्याक्षेपः देहधर्मत्वनिरासेन तस्यापि जातत्वादत आह

६६३ । १८ दूषणान्तरमिति । पूर्वं हि देहभावे ऽप्यभावान्न देहधर्मश्चैतन्यमित्युक्तम् इदानीं देहधर्मस्य रूपादिवद्द्रष्टृत्वा ऽयोगाच्चैतन्यात्मकत्वमेवानुपपन्नमिति दूषणान्तरमभिधातुं प्रथमं तावल्लौकायतिकस्य भूतचतुष्टयातिरिक्तं चैतन्यं नास्तीत्याक्षेपः क्रियतइत्यर्थः । स एवेति । आक्षेप्तेत्यर्थः । देवदत्तचैतन्यं न देवदत्तदेहधर्मस्तद्ग्राहकत्वाद् यज्ञदत्तचैतन्यवदित्यनुमानम् । कालातीतत्वं च देहधर्मग्राहिणो ऽनुमानस्याह उपलब्धिग्राहिण एवेति । उपलब्धेरात्मत्वसिद्ध्यर्थं भेदो निराक्रियते । तत्रोपलब्धेर्भेदः स्वाभाविक औपाधिको वा । नाद्य इत्याह आजानत इति । स्वभावत इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह न चेति । अध्यासभाष्ये ह्युपलब्धिव्यतिरेकेण विषयाणां प्रकाशो न संभवतीत्युक्तम् । ततश्च विषया एव न सन्ति कैरुपाधिभिरुपलब्धिर्भिद्येतेत्यर्थः । विषयाणां परस्परभेदाभावादपि न तदुपाधिक उपलब्धिभेद इत्याह न च विषयभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति । उपलब्धिव्यतिरिक्तविषयस्य सद्भावे प्रमाणा ऽभावाद्विषयस्वरूपं दुर्लभम् । विषयाणामन्योन्यभेदग्राहिप्रमाणाभावाद्भेदः सुदुर्लभ इत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां ब्रह्मसिद्धिटीकायाम् । प्रत्यक्षं वस्तुसत्तामेव बोधयति न भेदं वित्तेः क्रमवद्व्यापारायोगात् । न च मानान्तराद्भेदसिद्धिः प्रतियोगिभेदसिद्ध्योः परस्पराश्रयत्वाद् इत्याद्युक्तम् । ननु विषयाभावे उपलब्धे ऽनुपलब्धृत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य उपलब्धेरप्रसङ्गतामाह तेनेति । भाष्ये ऽहमद्राक्षमित्यहङ्कारावच्छिन्नाया उपलब्धेः प्रत्यभिज्ञयैकत्वं समर्थ्यते न शुद्धाया इत्याह तत्राविद्यादशायामिति । ननु निश्चेष्टे ऽपि देहे तस्मिन्सत्येव स्वप्ने उपलब्धिदर्शनादनुपयोगवर्णनं भाष्ये ऽनुपपन्नमित्याशङ्क्याह यो हीति । तस्मादित्यनन्तरमुक्तार्थोपसंहारो न क्रियते तस्या ऽव्यापकत्वादित्याह प्रकृतमिति* ॥

६६५ । ० **अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥**

उद्गीथादीनां सर्वशाखास्वेकत्वात् कथमुपासनव्यवस्था शङ्क्यते ऽत

---

* अत्र त्रिंशम् ऐकात्म्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-एक आत्मनः शरीरे भावात् ५३ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ५४ ॥

आह **स्वरादीति** । उद्गीथादिश्रुतेर्बलीयस्त्वात्तस्याश्च सामान्यविषयत्वेन प्राकरणिकविशेषाकाङ्क्षत्वाच्च संशयमाह **यस्मिन्निति** । यथा शरीरात्मनोर्भेदादात्मधर्माणां शरीरे न संभव एवमेकशाखागतोद्गीथधर्माणां न भिन्नान्यशाखागतोद्गीथादौ प्राप्तिः । अथ वा विद्याचित एवेत्येवकारश्रुत्या मनश्चिदादीनां क्रियाप्रकरणं भग्नमत्र तूद्गीथादिसामान्यश्रुतेः प्रकरणोपनीतविशेषाकाङ्क्षत्वेन बाधकत्वादुपास्तीनां व्यवस्थेति सङ्गतिद्वयमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह **ओमित्यादिना** । ननु सामान्यश्रुतिबाधेन कथं सन्निधेः स्थानात् स्वशाखा- ६६५ । १३
गतविशेषउपासननियम इत्याशङ्क्याह **न चैवमिति** । उद्गीथमुपासीतेत्यत्रोद्गीथश्रुतेरुद्गीथसामान्यं वाच्यम् उद्गीथव्यक्तिर्लक्ष्या स्वशाखागतोद्गीथव्यक्त्युपादाने च सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति समाप्तेः सामान्यविशेषौ द्वावपि श्रुत्यर्थौ गृहीतौ तच्च कथं श्रुतिबाध इत्यर्थः । **श्रुतिसमर्पितमर्थं बाधेतेति** । सन्निधिरिति शेषः । शाखान्तरीयस्वीकारेऽपि स्वशाखागतयोस्तयोः स्वीकरणादिति योजना । भट्टोक्तिमाह **यथाहुरिति** । पटं शुक्लमानयेतीह प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटत्वजातिलक्षितां च शुक्लपटव्यक्तिं गृहीत्वा कृष्णादिपटव्यक्त्यन्तरं यदि मुञ्चामस्तत्र तदा का श्रुतिरस्माभिः पीड्यते न कापीत्यर्थः । दृष्टान्ते पटमिति सामान्यश्रुतेः संकोचो न संनिधिमात्रादपि तु शुक्लमिति संनिहितविशेषश्रुतिबलेन । दार्ष्टान्तिके तूपासनविधावुद्गीथादिसंनिधिमात्रं न तु स्वरादिभिन्नममुकमुद्गीथमुपासीतेति विशेषविषया श्रुतिर्विद्यते । इतश्च दुर्बलं संनिधिमपबाध्य सामान्यश्रुत्या सर्वशाखासूपासनोपसंहार इति सिद्धान्तमाह **युक्तमित्यादिना** । ननु वाक्याच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वाच्छुक्लश्रुतिबलाद्या काचिच्छुक्लव्यक्तिः प्रतीयतां पटशब्दाच्च पटमात्रं किमिति सामान्यश्रुतेः संकोचस्तत्राह **विशिष्टार्थप्रत्यायनेति** । व्यवहारार्थं हि वाक्यप्रयोगः व्यवहारश्च विशिष्टार्थविषयः न पदार्थमात्रविषयस्तस्य नित्यत्वेन प्रवृत्त्ययोग्यत्वात् । अतो विशिष्टार्थप्रत्ययः पदप्रयोगस्य प्रयोजनम् इत्यर्थः । यद्येवं किमर्थं तर्हि पदैः पदार्थाः स्मार्यन्ते ऽत आह **न च स्वार्थमिति** । द्वारं पदार्थस्मारणं वाक्यार्थबोधनायेत्यर्थः । ६६६ । ७
स्वप्रयोजकं स्वोद्देश्यं वाक्यार्थप्रत्ययमपबाधेत पदार्थस्मरणं तर्हि स्वयमेव

* संबन्ध इति ३-२ पु॰ पा॰ ।

न स्याद् वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याह **मा च बाधीति** । मा बाधि चेत्यन्वयः । बाधितं च प्रसज्येत तच्च मा भूदयुक्तमित्यर्थः । तदेवमानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन वाक्यवशवर्तित्वम् एवंविधस्थले श्रुतीनां तच्च विशिष्टार्थप्रत्ययाय सन्निहितविशेषश्रुतिवशात् सामान्यश्रुतेः संकोच इत्युक्तं भवति । एवं दृष्टान्ते सामान्यश्रुतेः संकोचमुपपाद्य

६६६ । ११ दार्ष्टान्तिके तदभावमाह **इह त्वित्यादिना** । अमुकमुद्गीथमुपासीतेत्यश्रवणादुद्गीथमात्रविशिष्टोपासनकर्तव्यता वाक्यार्थः स चोद्गीथपदेन सामान्यमात्रपर्यवसितेनापि कर्तुं शक्यतइति न श्रुतिसंकोच इत्यर्थः । **अपबाधितुमर्हतीति** । श्रुतिमिति शेषः । यदुक्तं सन्निहितव्यक्त्युपादानेऽपि न सामान्यश्रुतेः पीडेति तत्राह **श्रुतिसामान्येति** । एकशाखाङ्गत्वस्योद्गीथोपासनस्याऽन्यशाखागतोद्गीथसंबन्धे संनिधिविरोधमङ्गीकृत्य श्रुत्या सन्निधिबाध उक्तः । इदानीं विरोध एव नास्त्यन्यत्रापि दर्शनादित्याह **विरुद्धमितीति** । लोकेषु पृथिव्यादिषु लोकशब्दो लोकालोकेषु लाक्षणिकः पृथिव्यादिदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासीतेत्यर्थः । पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमिति । उक्थं कर्माङ्गभूतशस्त्रमिति यत्प्रजा वदन्ति तदिदमेव येयं पृथिवीत्युक्ते पृथिवीदृष्टिविधिः प्रयाजो हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन पञ्चसंख्या ऋतव एव । ततश्चैकसंवत्सरसंबन्ध्यृतुसामान्यात्समा न चैकत्र होतव्याः । छागादेर्होमार्थमनुवाक्यां पठ हे होतरित्यध्वर्युप्रैषः । यो जात एव बाल एव सन् प्रथमो गुणैः श्रेष्ठः मनस्वान् विवेकवान् स इन्द्र इति शेषः । जनास इति हे जना इत्यर्थः* ॥

११ । २० **भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥**

सैव हि सत्यादयः† इत्यत्र तद्यत्तत्सत्यमिति तच्छब्देन प्रकृतपरामर्शाद् विद्यैक्यमुक्तम् । अत्र तद्वद्भेदहेत्वभावादगतार्थत्वम् । पूर्वत्रोद्गीथादिश्रुत्या संनिधिं बाधित्वोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशाखासूपसंहार उक्तः । एवमत्रापि व्यस्तोपासनस्य विधिश्रुतेः फलश्रुतेश्च समस्तोपासनसंनिधानप्राप्तस्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा विधेयत्वमित्याह **तत्र द्विवमेवेति** । उभयथा

---

* अत्रैकत्रिंशम् अङ्गावबद्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २–अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ५५ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ५६ ॥ † व्या० सू० अ० ३ पा० ३ सू० ३८ ।

ऽप्युपासनं कर्तव्यमिति शेषः । व्यस्तोपासनफलश्रवणस्य समस्तोपासनस्तुत्यर्थत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह **न चेत्यादिना** । न चेत्यस्यैवमत्रापि न च भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

यथा वैश्वानरीयेष्टाविति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य यदष्टाकपालो भवति ब्रह्मवर्चसेन पुत्रं पुनातीत्यादिना कपालविशेषेषु फलविशेषानाम्नाय द्वादशकपालो भवति यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वीत्यादि समामनन्ति । तत्र यद्यपि द्वादशत्वे ऽष्टत्वादीनां वस्तुतो ऽन्तर्भावः तथापि न परिच्छेदकत्वं तस्मादप्राप्तत्वाद्वैश्वानरेष्टावष्टाकपालत्वादिगुणविधानमिति प्राप्य राद्धान्तितं प्रमाणलक्षणे । उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरोधान्न प्रकृतकर्मण्यष्टत्वादिगुणविधिः । अपि च पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति यदेवोपक्रान्तं तदेवाष्टत्वादीनामन्ते उपसंह्रियते यद् द्वादशकपालो भवति यस्मिन् जाते एतामिष्टिमिति तेनैकं वाक्यं द्वादशकपालविधिपरम् अष्टत्वादीनि तु वस्तुतः प्राप्तान्यनूद्यन्ते स्तुत्यर्थमिति क्लृप्तविधिस्तावकत्वेन वर्तमानापदेशानामेकवाक्यत्वे च संभवति न वाक्यभेदेन विधिकल्पनं तस्मादप्यष्टत्वादीनां स्तुत्यर्थत्वमित्याह **अत्र हीति** । वैश्वानरेष्टौ हि द्वादशकपाले विधेः प्रत्यक्षत्वाद्यदष्टाकपालो भवतीत्यादीनां वर्तमानापदेशानां च तत्स्तुत्यर्थत्वं युक्तं वैश्वानरोपासने तु समस्ते व्यस्ते च विधेः कल्पनीयत्वादेवं कामशब्दस्य काप्यश्रवणात्फलत्वकल्पनायाश्चाविशेषात्सर्वत्र विधिकल्पनमित्याह **इह त्विति** । तर्हि मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा किमर्था ऽत आह **निन्दायाश्चेति** । येन हि यावज्जीवं समस्तोपासनं संकल्पपूर्वं कर्तुं प्रारब्धं तस्य तत्राविधसमस्तोपासनप्रारम्भे सति व्यस्तोपासननिन्दोपपत्तिरित्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह **श्याम इति** । श्यामः श्वा आहुतिमभ्यवहरति तस्य यो ऽनुदिते जुहोति शबलः श्वा आहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति इति उदितानुदितहोमयोर्निन्दायामपि वाक्यान्तरेण तयोर्विहितत्वादुदितहोमप्रारम्भे ऽनुदितहोमनिन्दा एवमनुदितहोमप्रारम्भे तत्त्यागे च उदितहोमनिन्दा तद्वाक्यवादः । **अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनादिति** । कालभेदे कालान्य-

६६१ । ४

,, । १३

त्वकरणे इत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकविद्याविषयत्वेनैकवाक्यत्वावगमान्न व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति **समस्तोपासनस्यैवेत्यादिना ।** उपक्रममाह **वैश्वानरविद्यानिर्णयायेति ।** व्यस्तोपास्त्यभिज्ञानामेव समस्तविषयजिज्ञासादर्शनादुपक्रमस्य समस्तोपास्तिपरत्वमित्यर्थः । उपसंहारमाह **तत्र कैकेय इति ।** सुतं कण्डितं सोमद्रव्यम् । प्रसुतमासमन्तात्सुतत्वमवस्थाभेदः । सोमयागसंपत्तिस्तव कुले दृश्यतइति यावत् । सुतं सोमरूपं प्रसुतमभ्यस्तम् आसुतं विकृतिषु* ॥

६६८ । ४ **नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥**

नन्विहैव विद्यानां भेदनिरूपणे प्राक् तदसिद्धेर्गुणोपसंहारचिन्तनमसंगतमित्याशङ्क्याह **सिद्धं कृत्वेति ।** अधिकरणानारम्भमाशङ्कमानो रूपभेदाद् विद्याभेद इति सदृष्टान्तमाह **ननु यथेत्यादिना ।** अपूर्वसाधनं पुरुषप्रवृत्तिरपूर्वभावना धात्वर्थेनेति यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थभूतभावनाया धात्वर्थेन यागादिना निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः । कर्मरूपाणां† साध्यरूपाणां ब्रह्मणः सर्वत्र विद्यास्वभेदादित्यन्वयः । तत्र हेतुर्गुणानां गुणिनश्च ब्रह्मणः सिद्धत्वात् । **दुश्च्यवनधर्मा** इन्द्रसमानधर्मा: । यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनानि तर्हि त्वदुक्तमेव दूषणं भवेन्न तु वस्तुनिष्ठानीति शेषः । **तद्विषयां** वस्तुविषयाम् । **उपासनाभावाना** उपासनानुष्ठानम् । उपासकप्रवृत्तेरुपासनाधीननिरूपणत्वे ऽप्यभेदमाशङ्कते **यद्यपि चेति ।** अस्येश्वरादेः कस्यचिदपि षोडशकलादेः कदा चित्तदुपास्तिसमये केन चित्सत्यकामत्वादिसंयद्वामत्वादिना च रूपेणोपासनविषयभाव इत्यर्थः । ननु सत्यकामत्वादिगुणानामुपास्यत्वेन कार्यरूपत्वाच्चक्रोरेवणत्वादिभ्यो वैषम्ये ऽपि न विद्याभेद-

६६९ । ९ कत्वं गुणिन एकत्वाद् गुणानां चोपसर्जनत्वादत आह **न च तत्तद्गुणतयेति ।** तृतीयेयमित्थंभावे । तत्तद्गुणवत्त्वरूपेण यान्युपासनानि विहितानि तानि गुणभेदाद् न भिद्यन्ते इति नाऽपि तु भिद्यन्तएव । छत्रचामरादिगुणभेदेन राजोपास्तीनां भेददर्शनादित्यर्थः । ननु गुणभेदे ऽपि कर्मैक्यवदुपासनैक्यं किं न स्यादत आह **न चाग्निहोत्रमिवेति ।** इवकारो दृष्टान्ते धर्म्यर्थो

---

* अत्र द्वात्रिंशं भूमज्यायस्त्वाधिकरणं पूर्णम् तत्र सूत्रम् १–भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ५७ ॥

† कार्यरूपाणामिति २–३ पु. पा. ।

वत्कारो गुणार्थः । अग्निहोत्रे दध्यादिद्रव्याणामुत्पन्नशिष्टत्वान्न कर्मभेदकत्वमुपास्तीनां तूत्पत्तिशिष्टगुणभेदाद्भेद आमिक्षावाजिनभेदादिवत्कर्मभेद इत्यर्थः । अशक्तेश्च न सर्वोपासनैक्यमित्याह न च समस्तेति । के चित्खलु गुणा इति । सत्यकामत्वादयो दहरविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां च समा इति एवं रूपभेदात्तदनुरक्तोपासनावच्छिन्ना भावनाभिधायिशब्दभेदाद् गुणानां पौनरुक्त्यादशक्तेश्च विद्याभेदो दर्शितः । अन्यदपि पूर्णामसंवर्तिनीं श्रियं लभते सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीत्यादिफलभेदादिकं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं सूत्रे शब्दादिभेदादिति* ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ ६६९ । २०

विद्याभेदादिचिन्तानन्तरम् अहंग्रहप्रतीकाङ्गावबद्धोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारो ऽधिकरणत्रयेण निरूप्यते । अहंग्रहोपास्तीनां यथाकाममनुष्ठानमिति पूर्वपक्षयिष्यन् समुच्चयनियमेन किमिति न पूर्वपक्षः क्रियते भिन्नाधिकाराणामपि दर्शादीनां समुच्चयनियमदर्शनादित्याशङ्कते तावदग्निहोत्रेति । पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो नियमवान् दृष्टः यथा ऽग्निहोत्रदर्शादेरित्यर्थः । परिहरति तेषां नित्यत्वादित्यादिना ।

यस्याद्धा साक्षात्स्यादुपास्यं न च विचिकित्सा संशयो ऽस्ति प्राप्नुयामहं फलं न वेति तस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवेदित्यर्थः । साक्षात्कारेण अहंग्रहोपास्यदेवो भूत्वा देवानप्येति प्राप्नोति† ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ ६७० । ९

प्रतीकोपास्तीनामुपास्तित्वादहंग्रहोपास्तिवद्विकल्पनियममाशङ्क्याहंग्रहासु साक्षात्कारसाधनत्वमुपाधिमाह यास्विति । यो वायुं दिशां वत्सं वेद स नित्यमवियुक्तवत्सोपासनान्न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तरोदनं करोति जीवत्पुत्रो भवतीत्यर्थः‡ ॥

---

* अत्र त्रयस्त्रिंशं शब्दादिभेदाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–नाना शब्दादिभेदात् ५८ ॥

† अत्र चतुस्त्रिंशं विकल्पाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ५९ ॥ ‡ दध्यादीति नास्ति १ पु० । § नित्यत्वमाशङ्कते इति १ पु० पा० ।

|| अत्र पञ्चत्रिंशं काम्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ६० ॥

६७० । १४ **अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥**

ननु तन्निर्द्धारणानियम* इत्यत्राङ्गावबद्धोपासनानां पृथक्फलत्वादनित्यत्वमुक्तं तत्कथमिदानीमाश्रयवन्नित्यतया शङ्क्यते ऽत आह **उपासनास्विव्यादिना** । नन्वङ्गं प्रयुङ्क्ते प्रयोगविधिः काम्यफलसाधनत्वे चोपास्तीनामनङ्गत्वात् कथं तासां प्रयोगवचनपरिग्रहस्तत्राह **यद्यपि काम्य इति । तत्तत्फलोद्देशेनेति** । काम्यमानफलोद्देशेनेत्यर्थः । ननु क्रत्वर्थाश्रिता उपासनाः फले विधीयन्ते एतावता कथं तासां समुच्चयसिद्धिरत आह **एवं चेति** । साङ्गं प्रधानं युगपत्कर्तव्यमित्याश्रयाणां क्रत्वङ्गानां समुच्चयनियमः प्रयोगवचनेन कृतः । तन्नियमेनाश्रितानामप्युपासनानां समुच्चयनियमो युक्तः । कुतः । आश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानामिति योजना । ननु फलकामनायां सत्यामुपासना अनुष्ठीयन्ते कथमासां क्रत्वङ्गैः सह नित्यं समुच्चित्यानुष्ठानं नित्याऽनित्यसंयोगविरोधाद् अत आह **स च प्रयोगवचन इति** । उपास्तीनां क्रत्वङ्गसमुच्चयसिद्ध्यर्थं फलकामना अपि प्रयोगविधिरेवानुष्ठापयतीत्यर्थः । कामनाया अविधेयत्वान्न प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वमिति वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य मन्वानस्येत्युक्तम् । प्रयोगविधिः फलकामनानामवश्यभावमापादयतीत्येतद्दूषयति **यथाविहितेति** । यः पदार्थो यथा विहितः यश्च पदार्थो यथोद्दिष्टः सिद्धवद्गृहीतः तदनुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावं नित्यत्वादिकमन्यथा करोति किं त्वन्यतः प्रमितपदार्थस्वभावमनुसरतीत्यर्थः । ततः किं जातमत आह **तत्रेति** । क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां यथाऽन्यन्नित्यं फलं परामर्शमन्तरेणाम्नायते तद्वदाम्नानादित्यर्थः । ननु विश्वजिदादौ फलाश्रवणे ऽपि फलं कल्प्यते तद्वदिह किं न स्यादत आह **तथाभावस्य चेति** । फलवत्संनिधावाम्नातत्वेन फलकल्पनानुपपत्तेस्तथाभावस्य संभवादेतानुद्गीथादीन्नियमेन समुच्चिनोतु प्रयोगवचन इत्यर्थः । ननु विध्युपाधित्वादुद्देशो ऽपि समुच्चयेन प्रवर्ततां नेत्याह **मानान्तरानुसारीति** । सिद्धवद्ग्रहणं ह्युद्देशस्य लक्षणं मानान्तराप्रमितावुद्देश्यत्वव्याघात इत्यर्थः ।

६७१ । १४ उपसंहरति **तस्मात्कामानामिति** । सत्यप्युपासनाश्रयाणां नित्यत्वे उपासनानां कामावबद्धानामनित्यत्वमिति प्रतिज्ञा । अस्यां हेतुः

---

* ब्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ४२ ।

नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । उद्गीथादीनां हि नित्यः क्रतुसंयोग उपासनानामनित्यः फलसंयोगः । एतौ चेतरेतरविरुद्धौ उद्गीथादीनां च नित्यत्वानित्यत्वे इतरेतरविरुद्धौ धर्मावापादयत इत्यर्थः । नन्वाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितोपासननित्यत्वमुक्तं ततश्च समुच्चयनियमे उपास्तीनां प्रयोगविध्याक्षिप्ते तदर्थं कामानां नित्यत्वमप्याक्षेप्यमिति तत्राह **इदमेव चेति** । यथा धूमस्याग्नितन्त्रत्वेऽपि न यावदग्न्यनुवृत्तिः किं तु सत्येवाग्नौ भवनमेवं सत्येवाश्रये भवनं तत्तन्त्रता इतश्चाऽनित्यानामप्याश्रयतन्त्रत्वोपपत्तेर्न तत्सिद्ध्यर्थं कामानां नित्यत्वं प्रयोगविधिनाऽऽक्षेप्यमित्यर्थः । एवमधिकरणस्यार्थमुक्त्वा ग्रन्थसंयोजनां करोति **अपिर्भिन्नक्रम इत्यादिना** । भिन्नक्रमत्वमभिनयेन दर्शयति **दुरुद्गीतमपीति** । एवं हि योजिते यथा प्रशंसाधिक्यं लभ्यते न तथा होतृषदनादपीति योजितइति वेदान्तरोदितं प्रणवः स्ववेदे चोद्गीथं तयोरेकत्वज्ञानमथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः यः प्रणवः स उद्गीथः इत्युपासनं तत्सामर्थ्यादुद्गाता स्वकर्मण्युद्गातृवत्त्वतं स्वरादिप्रमादरूपं जातं तद्धोतृकृतसम्यक्शस्त्रशंसनं हेतुं कृत्वा समादधाति ऋग्वेदादिव्यापिनः प्रणवस्य स्ववेदगतोद्गीथस्य चैकत्वस्य तेन चिन्तितत्वादित्येतमर्थं होतृषदनाद्धैवापीत्यादिश्रुतेर्दर्शयति **वेदान्तरोदितेत्यादिना** । दुरुद्गीतमेव व्याचष्टे **वेदान्तरोदिते चेति** । ऋग्वेदापेक्षया ६७२ । १ सामवेदो वेदान्तरम् । एवं वाक्यं योजयित्वा तस्मिन् समुच्चयलिङ्गदर्शनत्वघटकं भाष्यमवतारयति **एवं ब्रुवन्निति** । **अन्वयमुखेनेति** । आश्रयसाधारण्ये आश्रितसाधारण्यमन्वयः स आश्रयसाधारण्याभावे आश्रितसाधारण्याभावरूपव्यतिरेकव्याख्यया भाष्ये दृढीकृत इत्यर्थः । चमसं चोन्नीयोद्धृत्य स्तोत्रकरणार्थमुपाकरोति प्रेषति । **एवंविदिति** । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृतिहोमप्रायश्चित्तादिज्ञत्वं ब्रह्मण एवंवित्त्वम्* ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकामलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि ३६	११७
सूत्राणि ६६	४२५

* अत्र षट्त्रिंशं यथाश्रयभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६–अङ्गेषु यथाश्रयभावः ६१ शिष्टेश्च ६२ समाहारात् ६३ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ६४ न वा तत्सहभावाश्रुतेः ६५ दर्शनाच्च ६६ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

६७२ । ९ **पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥**

पूर्वं परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारनिरूपणेन परिमाणमवधारितम् । इह तासां कर्मनिरपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते । तत्र कर्मानपेक्षाणाममूषां का नु नामेतिकर्तव्यता न हि तामन्तरेण करणत्वम् इत्याकाङ्क्षायां यज्ञादयः शमादयः श्रवणादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन्य इतिकर्तव्यताश्च निरूप्यन्ते । ननु फलभेदाऽभेदावन्तरेण न विद्याभेदाऽभेदौ न च तावन्तरेण गुणोपसंहाराऽनुपसंहारौ ततः प्रागेव विद्यानां पुरुषार्थसाधनत्वस्य* सिद्धत्वात् किं पुनरारम्भेणात आह **स्थितं कृत्वेति** । फलभेदेन हि विद्याभेदम् उपपाद्य तदसिद्धिशङ्कायां स उपपादनीय इत्यर्थः । अत एव सङ्गतिश्चापरा दर्शिता । औपनिषदात्मज्ञानस्याक्रत्वर्थत्वे† पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः फले उक्ते ते तूपलक्षणे । उपासनावाक्यानां पूर्वपक्षे कर्मापेक्षितकर्तृस्तावकत्वं सिद्धान्ते तु सगुणैश्वर्यफलोपासनाविधायकत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननूपनिषत्सु कर्तृभोक्तृत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मात्मत्वमात्मन उपदिश्यते तद्विषयज्ञानस्य कथं कर्मोपयोगस्तत्राह **यदा चेत्यादिना** । यावन्मात्रं क्रत्वपेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं चेत्यस्यातो नित्यत्वमपीत्यनेन संबोध्यमानस्य तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितमित्युपरितनेनान्वयः । ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वे देहस्यापि घटेते अतो न नित्यत्वापेक्षा नतरां देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानापेक्षाऽत आह **न चैतदिति** । केषांचित्पूर्वपक्षबीजानाम् इत्युक्तं तान्येवाह **तत्र यद्यपीत्यादिना** । तत्र सिद्धान्ती यद्वदति न प्रकरणादात्मज्ञानं कर्माङ्गमिति तदनुवदति **प्रोक्षणादिवदिति** । यच्च

६७३ । २ वाक्यात्‡दात्मज्ञानं क्रत्वङ्गमिति वदति तदप्यनुवदति **यद्यपि च कर्तृमात्रमिति** । येन कर्तृमात्रेणात्मज्ञानमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण पर्णतावद्वाक्येनैव क्रतु§सम्बन्धमापद्येत तत्कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुस-

---

* साध्यत्वस्येति २ पु॰ पा॰ ।
† ज्ञानस्यापवर्गार्थत्वे इति १ पु॰ पा॰ ।
‡ न वाक्यादिति २ पु॰ पा॰ ।
§ क्रत्विति नास्ति २ पु॰ ।

म्बद्धमिति योजना । एवं सिद्धान्त्यभिप्रायमनूद्य पूर्ववादी दूषयति **तथापीति**। देहातिरिक्तस्यात्मनो वैदिकैः कर्मभिरव्यभिचारसिद्ध्यर्थं लौकिककर्मस्वनुपयोगमाह **न तादृशस्येति** । वैदिकैः कर्मभिस्तस्य हेतुत्वेन सम्बन्धमाह **आमुष्मिकफलानां त्विति** । यथा धूमो ऽग्निमव्यभिचारादनुस्मारयति एवमौपनिषदः पुरुषो ऽपि कर्मभिरव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयन् वर्तत इत्यर्थः । यद्यपि हेतौ सति कार्ये भवत्येवेति न व्याप्तिस्तथापि व्यतिरिक्त आत्मनि ज्ञाते पारलौकिकसाधनेच्छादिरूपा का ऽपि प्रवृत्तिर्भवत्येवेति व्याप्यव्यतिरेकविज्ञानमनुस्मारितेषु च देहातिरिक्तात्मनां कर्मस्वात्मा द्रष्टव्य इति वाक्येनात्मज्ञानं क्रतुशेषत्वं नीयत इत्याह **वाक्येनैवेति** । ननु फलवतो ज्ञानस्य कथं क्रत्वर्थत्वमत आह **अर्थवाद इति** । आत्मज्ञानफलश्रुतिर्न फलपरा परार्थफलश्रुतित्वाद् अञ्जनादिफलश्रुतिवदित्यनुमानम् । अदृष्टद्वारेणात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाह **औपनिषदात्मज्ञानेति** । आचाराद्यन्यार्थदर्शनं प्रापकसापेक्षत्वान्न स्वतन्त्रमित्याह **एतदुपोद्बलनार्थमिति** । तच्छ्रुतेरित्यादीनि सूत्राणि लिङ्गपराणि व्याचष्टे **न केवलमित्यादिना** । विद्यायाः कर्मभिः सह कर्त्रनुगमस्य समप्राधान्ये ऽपि संभवात् प्रकृतकर्मशेषत्वप्रतिज्ञया सहाऽसंगतिमाशङ्क्याह **तच्च यद्यपीति** । **उक्तया युक्त्येति**। आत्मज्ञानस्य दृष्टाऽदृष्टद्वारेण कर्मसूपयोगेनेत्यर्थः । शुद्धबुद्धाद्येव वेदान्तप्रतिपाद्यं न कर्तृत्वादीत्यत्र विनिगमकमाह **अनधिगतार्थेति** । शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेनाऽनधिगतार्थबोधनस्वरसता हि प्रसिद्धेति योजना। परार्थे फलश्रुतित्वादिति पूर्वोक्तहेतोर्विशेषणाऽसिद्धिमाह **तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्येति** । तदव्यभिचारस्तु ततश्च क्रतुशेषतेति यदेतत्पुनः किमङ्गं स्याद् न स्यादेवेत्यर्थः । यदि परमात्मतत्त्वमेवौपनिषदामर्थः तर्हि प्रियादिसंसूचितजीवस्य द्रष्टव्यत्वं किमित्युपदिश्यते ऽत आह **अत एवेति** । भोक्तुर्द्रष्टृत्वव्यपदेशेनाऽसंसारिब्रह्मणा दर्शनार्हेण तस्यात्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते तथा च व्याख्यातमवस्थितेरिति काशकृत्स्न* इत्यत्र । एवं तावद् ब्रह्मज्ञानं न कर्माङ्गं फलवत्त्वाज् ज्योतिष्टोमवदिति प्रतिपाद्यवाक्यकृतकर्मसम्बन्धो वारितः आचारादिलिङ्गदर्शनानां प्रतिलिङ्गमुपन्यस्तं तुल्यं तु दर्शनमिति सु-

६७३ । ७

६७४ । १९

---

* व्या· सू· अ· १ पा· ४ सू· २२ ।

शब्देनाकर्माङ्गत्वलिङ्गदर्शनस्य प्राबल्यं विशेष उक्तस्तद्दर्शयति तत्र कर्माङ्ग-

६१५ । १२ त्वेति । अन्यथासिद्धरुक्तेति । यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तो ऽहमस्मि इत्ये-
तल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयमित्यादिभाष्येणेति शेषः । यदेव विद्यया
करोतीति श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाशङ्कितं पूर्वपक्षे तस्या अप्युद्गीथवि-
द्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता असार्वत्रिकीति सूत्रेण तत्रास्याः श्रुतेः सर्व-
विषयत्वशङ्कां परोक्तां* परिहरति व्याप्तिरपीति । असंसार्यात्मप्रतिपादनस्य
सूत्रद्वये ऽप्यविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह अधिकोपदेशादित्यनेनेति ।

वैदेहो विदेहदेशानां† राजा बहुदक्षिणेन विश्वजिदादिना ईजे
इष्टवान् । हे भगवन्तो यक्ष्यमाणो यागं करिष्यन् अस्मि तं द्रष्टुं वसन्तु
भगवन्त इति वैश्वानरविद्यां ग्रहीतुमागतानुद्दालकादीन् प्रति अश्वपतिरा-
जवचनम् । गुरोः कर्मातिशेषेण गुरुशुश्रूषावशिष्टेन कालेन यथाविधि वेदमधी-
त्याचार्य्यकुलादभिसमावृत्य कुटुम्बे गार्हस्थ्ये तिष्ठन् वेदमधीयानो ब्रह्मलोक-
माप्नोतीति शेषः । शतं समाः यावदायुर्जिजीविषेज् जीवितुमिच्छेत् तत्कुर्व-
न्नेव कर्माणि वर्तेत एवं वर्तमाने त्वयि नरे नराभिमानिनि अन्ये कर्माशुभं न
लिप्यते कर्मणा त्वं न लिप्यस इत्यर्थः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं
नास्ति यतो न कर्मलेपः स्यादित्यर्थः । येषां नायमपरोक्ष आत्मा अयं
लोकः प्रत्यक्षफलं ते वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्निहोत्रं न
जुहवां चक्रु‡रित्यर्थः§ ॥

६१६ । ११ **परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥**

पूर्वाधिकरणावान्तरसूत्रेणाक्षेपलक्षणां सङ्गतिमाह सिद्ध इति ।
अपि चापवदति हीति भाष्यव्याख्यानार्थो निन्दोपन्यासः । पूर्वं तु निन्दति

---

* स्वोक्तामिति १ पु· पा· ।

† विदेहानामिति २ पु· पा· । ‡ हुतवन्त इति २ पु· पा· ।

§ अत्र प्रथमं पुरुषार्थाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १७–पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति
बादरायणः १ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथा ऽन्येष्विति जैमिनिः २ आचारदर्श-
नात् ३ तच्छ्रुतेः ४ समन्वारम्भणात् ५ तद्वतो विधानात् ६ नियमाच्च ७ अधि-
कोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ८ तुल्यन्तु दर्शनम् ९ असार्वत्रिकी १०
विभागः शतवत् ११ अध्ययनमात्रवतः १२ नाविशेषात् १३ स्तुतये ऽनुमतिर्वा १४
कामकारेण चैके १५ उपमर्दं च १६ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि १७ ॥

हि प्रत्यक्षा श्रुतिरित्यादिः सूत्रव्याख्यानार्थ इति भेदः । **भवत्वन्यार्थ इति ।** ओंकार एवेदं सर्वम् इति प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वात् तत्संस्थत्वप्रशंसार्थो भवतु नाम त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिः परामर्श इत्यर्थः । **निवीतमिति ।** एतज्ज्योतिर्दर्शना*दित्यत्रानुक्रान्तम् । एवं तावदनुवाद- ६७८ । ९
त्वमङ्गीकृत्यानुवादसामर्थ्याच्छास्त्रान्तरं परिकल्प्य तस्मादाश्रमान्तरप्रमितिरु पपादिता । इदानीं नानुवादत्वं किं तर्ह्यपूर्वार्थप्रतीतिरत्रैव वाक्ये विकल्प्यते इत्याह भगवान्सूत्रकारः । **विधिरेवेति ।** तत्र वाक्यभेदप्रसङ्गात्तदनुपपत्तिमा- शङ्क्याह **यद्यपीत्यादिना ।** विधेयार्थैक्ये ऽप्यनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेनै- कवाक्यत्वम् अत्र त्वप्राप्तार्थद्वयप्रतिभानाद्विधेयभेदे सति नैकवाक्यत्व- संभव इत्यर्थः ।

अधस्तादित्यादि महापितृयज्ञे दिग्गताग्निहोत्रे च श्रूयते तत्रोपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्येषो ऽनुवादो वर्तमानापदेशत्वात् हिशब्दाच्चाचारा- च्चोपरि समिधः प्राप्तेर्हविषो ह्यभ्यर्हितद्रव्यत्वात् प्रच्छादनं येन केन चित्प्रा- प्नोति तत्र स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यान्तरप्राप्ता समिन्नियम्यते । तस्मादनुवाद इति प्राप्ते न समिद्वृत्तिः प्रच्छादने चमेत्यप्राप्ता स्रुग्दण्ड- इति च हविषः प्राग्देशे धारणं प्राप्तं न हविष उपरि । तस्मादप्राप्तेर्भङ्क्त्वा हिशब्दं पञ्चमलकारस्वीकारेण च विधिरिति शेषलक्षणे सिद्धान्तितम् । एवं तावच्चतुर्णामाश्रमाणामिहानुवादः तस्मात्सामर्थ्यादन्यत्र विधिरिहैव विधिरिति पक्षद्वयमुक्त्वेदानीं वाक्यान्तरप्राप्ताश्रमान्तराणां†मनुवादेन ब्रह्मसं- स्थता स्तूयते स्तुतिसामर्थ्याच्च सैव विधीयत इति पक्षान्तरमाह **संप्रतीति ।** ब्रह्मसंस्थताविधावपि न पारिव्राज्यसिद्धिः त्रयाणामपि गृहस्थादीनां ब्रह्मसं- स्थत्वसंभवादिति प्रकृतासंगतिमाशङ्क्याह **अत्रावान्तरेति ।** समधिकशौ- चञ्चतुर्गुणम् । अष्टानां ग्रासानां समूहो ऽष्टग्रासी । ननु भवतु यौगिकं ब्रह्म- संस्थपदं योगस्तु परिव्राज्येवेत्याशङ्क्याह **न च गृहस्थादेरिति ।** स्यादेतत् ६७९ । ११
त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रमात्सर्वएव इत्यत्र तएव त्रय एतच्छब्देन परामृ- श्यन्ते । तत्र तपःशब्देन परिव्राजकस्यापि ग्रहणे चत्वार आश्रमा मध्ये उक्ता इति चित्वेनोपक्रमस्तत्परामर्शश्च न घटेतात आह **तपसा चेति ।**

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ४० । † आश्रमाणामिति २ पु॰ पा॰ ।

नन्वेते पुण्यलोका इति पुण्यभाजां बहुवचनेन निर्देशाद् ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व-मेतीति अमृतत्वभाज एकवचनेन निर्देशात् त्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभाजश्च-तुर्थ आश्रमी ब्रह्मसंस्थ इति गम्यते तत्कथं चतुर्णां ब्रह्मसंस्थत्वमत आह **एते च त्रय इति** । परिव्राजोऽपि वनस्थेऽन्तर्भावमुक्तमभिप्रेत्य त्रय इति निर्देशः । ननु पुण्यलोकभाजामेवामृतत्वभाक्त्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याह **न चै-षामिति** । ब्रह्मणि संस्था निष्ठाऽस्येतीह समासः सर्वनामार्थे वर्तते सर्वनाम च प्रकृतग्राहीति* प्रकृतः सर्व एव ब्रह्मसंस्थोऽस्मन्पक्षे लभ्यते तव त्वप्रकृतः परिव्राड् ब्रह्मसंस्थस्तथा च समासान्तर्वर्तिसर्वनामश्रुति-विरोध इत्यर्थः ।

६८० । ६ **यथाग्नेय्येति** । ज्योतिष्टोमे प्रथमाग्नेयादयो मन्त्रा अग्न आयाहि वीतये इत्येवमादयो विशेषत आम्नाताः स्तोत्रादिसाधनत्वेन विनियुक्ताश्च पुनराग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति सामान्येनाग्नेयीमात्रमाग्नीध्रोपस्थाने विनियु-ज्यते । तत्र संशयः किमप्रकृतैवाग्नेयी विनियुज्यते उताविशेषेण या काचिद-ग्निलिङ्गवती प्रकृताऽप्रकृता च उत प्रकृतैवेति । तत्राग्नेय्येति श्रुतेरविशेषात् सर्वाग्नेयी विनियुज्यतेऽथ वा विनियुक्तविनियोगानुपपत्तेरप्रकृतैवेति पूर्वपक्ष-माशङ्क्य शेषलक्षणे स्थितं सिद्धान्तमाह **प्रकृतैवेति** । अप्रकृताग्नेयीग्रहणे हि तस्या ज्योतिष्टोमेन सामान्यसंबन्ध आग्नीध्रेण विशेषसंबन्धश्च विधातव्यः । प्रकृतग्रहणे तु तस्या आग्नेय्याः क्रतुना सामान्यसंबन्धसिद्धेर्विशेषसंबन्ध-मात्रविधाने लाघवं स्यादित्यर्थः । आद्यं पूर्वपक्षं निषेधति **न च विनि-युक्तेति** । यद्यपि स्तोत्राद्यर्थमाग्नेयी प्रकृता तथापि तस्याः पारार्थ्यमनेन विनियोगेन न गृह्यते अनपेक्षितत्वात् । आग्नेयीस्वरूपमात्रं त्वपेक्षितत्वाद् गृह्यते । यदि पुनराग्नेय्यनेनैव वाक्येनोद्दिश्य विधीयते तदाऽसौ परार्थ-त्वेनैव प्रतीता तथैवोद्दिश्यमाना अन्यत्र च विनियुज्यमाना विनियुक्तविनि-योगविरोधमावहेन्न त्वेवं विधीयमानत्वादस्या इत्यर्थः । यत्तूक्तं सामान्य-

,, । १२ श्रुतिविरोध इति तत्राह **तावता चेति** । आग्नेयीशब्दस्य यौगिकत्वात् संनिहितव्यक्तिपरत्वमेव । अग्निदेवताकत्वलक्षणो हि योगो व्यक्तावेव घटते न सामान्यमात्रे । तद्धितान्तर्वर्त्यग्निशब्दस्य संनिहितवचनत्वादित्यर्थः ।

---

* प्रकृतावलम्बीति ३ पु॰ पा॰ ।

ननु व्यक्त्यपेक्षत्वे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य न प्रकृतव्यक्तिर्ग्रहीतुं शक्यते ऽन्यार्थप्रयुक्तत्वेन गतरसत्वादत आह **न च यातयामतयेति ।** वाचःस्तोमः ६८० । १३ क्रतुविशेषः । तत्र सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि वाचःस्तोमे परिप्लवं शंसन्तीति विनियोगे ऽपि मन्त्राणां प्राप्तात्मिकार्थेषु विनियोगवद्धिहापि स्यादित्यर्थः । परिप्लुत्य परिप्लुत्य यदृच्छया मन्त्राणां शंसनं परिप्लवः । आग्नेयीन्यायं प्रकृते योजयति **तथेहापीति ।** इह हि वाक्ये उपक्रमे यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति गृहस्थानामसाधारणधर्मो निर्दिष्टस्तप इति वनस्थानाम् आचार्यकुलवास इति ब्रह्मचारिणां तथा सत्युपसंहारे ऽपि ब्रह्मसंस्थत्वेनैव साधारणधर्मेण यतीनां ग्रहणं युक्तं न तपसा तस्य गतिष्वसाधारणत्वाभावादित्याह **यथोपक्रान्तमिति ।** यथोपक्रान्तमित्याद्युचितमित्यन्तं संग्रहवाक्यम् । अपि च तपःशब्देन परिव्राजकग्रहणे त्रय इति चत्वार आश्रमा निर्दिष्टव्याः । चतुष्ट्वावच्छिन्नेषु च तेषु त्रित्वमयुक्तमित्याह **यत्संख्याकाश्चेति ।** इदमप्युचितमित्यन्तं संग्रहवाक्यमेव । आद्यं संग्रहं व्यतिरेकमुखेन विवृणोति **असाधारणेत्यादिना ।** असाधारणेन यज्ञादिना उपक्रमः साधारणेन तपसा चोपसंहारः । तावेतौ न श्लिष्येते न सङ्गच्छेते इत्यर्थः । तपसः संन्यासिवनस्थयोः साधारणत्वमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तमिदानीं साधारण्यमेव नास्ति तस्य वनस्थासाधारणत्वात्तथा च तपसा परिव्राजकस्य ग्रहणं नैव प्राप्नोतीत्याह **न च तपो नामेति ।** ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यावस्थानादि हि तपो नाष्टग्रासनियमादि । तथा सति द्वात्रिं*शद्ग्रासादिनियमेन गृहस्थादेरपि तपस्वित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यत्त्वोक्तं समधिकशौचं तप इति तत्राधिकमप्याह **न च शौचेति ।** एवमाद्यं संग्रहं विभज्य द्वितीयं विभजते **सिद्धसंख्याभेदेष्विति ।** अवस्थाविशेषापेक्षयैकस्यैव पुण्यलोकामृतत्वप्राप्तिव्यपदेशभेदस्य पूर्वपक्षउपपादितत्वाद् भाष्याऽयोगमाशङ्क्याह **त्रय एतइतीत्यादिना ।** त्रय इत्येते ६८१ । ८ इति च पदे तावत्समानाधिकरणे । ततश्च ये त्रय इत्युक्तास्तएवैतइति परामृष्टव्याः । तत्र त्रय इति भिक्षुं विहाय यदि गृहस्थादय उच्यन्ते तदा वक्तव्यं तपःशब्देन भिक्षुर्गृह्यते वा न वेति यदि तु गृह्येत† ततस्तापसेन

---

* द्वात्रिंशदिति १ पु॰ पा॰ । † यदि तत्परामर्शिना गृह्येतेति १ पु॰ पा॰ ।

भिक्षुणा सह सर्वेषामेतइति शब्देन प्रकृतपरामृष्टत्वादेतच्छब्दसमानार्थवृत्तिना त्रय इति शब्देन भिक्षुरुक्तं त्रयो वक्तुमशक्या इत्यर्थः । अथ तपःशब्देन भिक्षुः संगृह्यते त्रय इति शब्देन च भिक्षुसहिता निर्दिश्यन्ते तत्राह

६८१ । ११ **भिक्षुसंग्रहे चेति** । तदा ह्येतच्छब्दपरामृष्टानां त्रयाणां पुण्यलोकभाक्त्वाभिधानाद् भिक्षोरपि पुण्यलोकभाक्त्वं स्यात्तच्चायुक्तं तस्य ब्रह्मसंस्थत्वनियमादित्यर्थः । अथ ब्रह्मसंस्थस्यैव पुण्यलोकभाक्त्वमपि स्यात्तत्राह **तेन तस्यैवेति** । वाक्यवैरूप्यमाह **त्रिषु चेति** । गृहस्थादीनामनित्यत्वाद् ब्रह्मसंस्थायाः सदा ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति योजनीयम् । एवं वाक्यवैरूप्यमित्यर्थः । भाष्यमपि साध्याहारे योजने उक्तदोषं हृदिकृत्य यथाश्रुतार्थोपपादेन फलभेदव्यपदेशं हेतुमाहेति व्याख्यातं भवति । यदिह केशवो वक्ति मा भूत्तपःशब्देन भिक्षोर्ग्रहणं ब्रह्मसंस्थपदस्य तु प्रकृतमात्रप्रवृत्तौ को विरोधः भिक्षोश्च योगार्थाऽविशेषाद् ब्रह्मसंस्थस्य सतो ऽमृतत्वं भविष्यति । न च भिक्षोरपि नित्या ब्रह्मसंस्था संन्यासाद् ब्रह्मणः स्थानमिति फलान्तराम्नानादिति तदत एवापास्तम् । यदा तदेति वाक्यवैरूप्यादेव । न च संन्यासस्योद्दिश्यं फलं ब्रह्मलोकः । काम्यकर्मवत्तः संन्यासित्वव्याघातात् । लोकैषणाव्युत्थितस्य हि संन्यासो विधीयते । तस्मात्संन्यासाद् ब्रह्मण इत्यानुषङ्गिकफलाभिप्रायं प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानित्यादि वदतो भिक्षोर्नित्या ब्रह्मसंस्थेति । **भवत्येव वैरूप्यमिति** । सिद्धान्तिना ऽपि योगस्येष्टत्वाद् रूढिमारोप्य पूर्वपक्षआभासस्तं स्मारयतीत्यर्थः । आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रकृतसर्वगोचरत्वस्योक्तत्वात्कथं त्रयाणां ब्रह्मसंस्थत्वासंभवः अत आह **सत्यमिति** । **दर्शितश्चात्रा ऽसंभव इति** । वैरूप्यादिनेत्यर्थः । एवं प्रकृतपरामर्शित्वं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य व्युदस्य यौगिकार्थस्य भिक्षावेव

,, । २० संभवं भाष्योक्तमुपपादयति **एष हीत्यादिना** । संपूर्वस्तिष्ठतिर्हि समाप्तिवचनः अन्यनिष्ठतायां ब्रह्मणि समाप्तिर्न स्याद् अन्यत्रापि व्यासक्तत्वादित्यर्थः । स्वाभावेन स्वस्य विरोधाद्द्वैतास्तं व्यवच्छिन्दन्तीति योजना । भास्करस्तु न्यास एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके ब्रह्माभिधीयते न्यास इति ब्रह्मेति निर्वचनात् । तथा च संन्यासे प्रमाणत्वेन वचनोदाहरणं भाष्यकारस्य न युक्तमिति वदति तं श्रुतिव्याख्यानेनानुकम्पते **सर्वसङ्गेत्यादिना** ।

अत्र हि श्रुतौ सत्यं परपर*मित्यादिना सत्यादितपांसि प्रक्रम्य तेभ्यः परत्वेन संन्यासः श्रूयते तत्र ब्रह्मा परमात्मा पर उत्कृष्टः† संन्यासो ऽपी-तरसाधनेभ्यः पर इत्यस्मात्साम्याद् ब्रह्मत्वेन स्तूयते इत्यर्थः । **ब्रह्मपर-तयेति** । ब्रह्मणि तात्पर्येणेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्चेति भाष्यं तदनुपपन्नमिव । अनधिकृतविषयत्वे ऽपि संन्यासस्य तान् प्रत्येव विद्या-परिपाकाङ्गत्वसंभवादित्याशङ्क्य व्याचष्टे **शब्दजनितस्येति** । संन्यासस्य ६८२ । १० कर्मा ऽनधिकृतविषयत्वकल्पनं हि स्वप्रयुक्ताधिकार्यलाभे स्याद् ब्रह्मसाक्षा-त्कारकामस्य तदधिकारिणः सत्त्वान्नैवं कल्पनीयमित्यर्थः । ये तु शिखा-यज्ञोपवीतत्यागरूपां पारमहंस्यवृत्तिं न मन्यन्ते ते न पश्यन्ति प्रत्यक्षां घण्टिकास्थानेषु पठ्यमानामाथर्वणीं श्रुतिं सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रन्त्य-जेद्बुध इति । न चात्र सशिखं शिखासहितं यथा भवति तथेति शिखार-क्षणं शङ्क्यम् ।

> अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
> स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
> ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
> ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥

इत्यादिवाक्यशेषे बाह्यशिखां व्यावर्त्य ज्ञानस्यैव शिखात्वादिसंपा-दनात् । न चैतद् द्वित्रिदिनजीवनावशेषविद्वत्पुरुषविषयं न साधकविषय-मिति साम्प्रतम् ।

> आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
> ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥

इति वाक्यशेषे ध्यानविधानात् सिद्धं प्रति तद्वैयर्थ्यात् । महार्णवे च यतिधर्मप्रकरणे यमस्मृतिरुदाहृता सापि तैर्न दृष्टा ।

> एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः ।
> एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ इति ।

न च त्रिदण्डिनामवासस्त्वसंभवः परमहंसस्य तु सर्वत्यागादस्ति संभवः । इदमपि साधकविषयवचनं सिद्धं प्रति विधिवैयर्थ्यादिति ।

---

* परमिति संकेतेत्र १ पु० । † उत्कृष्ट उक्त इति २ पु० पा० ।

यदिह केशवः प्रललाप। बहिःसूत्रमित्यन्तर्यामिणो बाह्यो हिरण्यगर्भो ऽभिधीयते नोपवीतं हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति प्राणप्रक्रमात्। वाक्ये च संन्यासविध्यश्रवणात्। परमात्मना चोपवीतकार्यस्य सव्यापसव्यादेरकरणादुपवीतकार्यस्य तस्मिन्नतिदेशायोगाच्च न तन्निष्ठाबलादुपवीतत्यागसंभवः। कुशकार्यहविर्द्धारणकरणे हि शरमयबर्हिषा तद्बाध इष्यत इति। तन्न। सूत्रसादृश्यरूपगुणलक्षणाद्वारेण हिरण्यगर्भे सूत्रशब्दवृत्तिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। सूत्रविकारोपवीतलक्षणायां च सन्निकर्षात्त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुरिति चोपक्रमगतहृच्छब्दोक्तं ब्रह्म तच्छब्देन परामृश्य त्रिसूत्रतासंपादनात्। तन्निष्ठाबलेन तित्याजयिषितसूत्रस्यापि त्रिसूत्रत्वावधारणात्। धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेदिति च यज्ञोपवीतसाध्योच्छिष्टाशुचित्वनिवृत्तेरान्तरसूत्रेण संपादनेन त्याज्यसूत्रस्य यज्ञोपवीतत्वावधारणात्। एतेनातिदेशानुपपत्तिः पराणुन्ना। तथोपसंहारेपि ज्ञानयज्ञोपवीतिनः इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञस्तं यज्वानं विदुरित्यादिभिर्यज्ञोपवीतमेव घुष्यते। यत्तु प्राणप्रकरणादिति। तन्न। ततो ऽपि प्रागेव सहिरण्यगर्भसमस्तजगदधिष्ठानस्य ब्रह्मणो हृच्छब्देन प्रक्रान्तत्वात्। यच्च संन्यासाश्रवणादिति। तदपि न। वाक्यशेषे बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थित इति योगं सम्यग्ज्ञानं कर्तुं प्रवृत्तस्य साधनत्वेन सूत्रत्यागस्य विहितत्वात्। सर्वश्रुतिस्मृतिषु च संन्यासस्यैव ज्ञाने साधनत्वप्रसिद्धेः। त्यागसंन्यासशब्दयोश्चैकार्थत्वादिति।

अयं च यज्ञोपवीतादित्यागः परमहंसयतिविशेषविषये पर्युदासो ऽपरमहंसो यज्ञोपवीतादि धारयेदिति न निषेधः नित्यविधिभिर्निवृत्तेः प्रत्यवायं कल्पयित्वा यज्ञोपवीतादिधारणप्रवृत्तेर्विहितत्वात्। तत्र कथं निषेधेन निवृत्तिबोधः क्रियेत। न च प्रवृत्तौ प्रत्यवायं परिकल्प्य निषेधो निवर्तयतीति वाच्यम्। तथा सति प्रवृत्तेरप्राप्त्या निषेधस्यैवानुदये सर्वनाशप्रसङ्गात्। तस्मात्पर्युदासः। यदि मन्येत परमहंसानामपि पराशरेण यज्ञोपवीतादि विहितं तत्र परमहंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्रयज्ञोपवीतशिक्यान्तर्वासधारिण इत्यादिना ततश्च न पर्युदास इति। तन्न। अस्य वचनस्य व्यवह्रियमाणपराशरस्मृतावदर्शनात्। कल्पने च सशिखमित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधे बुद्धादिस्मृतिवद् बाधात्। भवन्ति च स्मृतयः।

त्रिदण्डं कुण्डिकां चैव सूत्रं चाथ कपालिकाम् ।
जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुः परित्यजेत् ॥
कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽर्द्धस्य परिग्रहम् ।
कुर्यात् परमहंसस्तु दण्डमेकं तथैव च ॥

इति त्रिष्णुः । काण्वायनाश्च । तत्र परमहंसा नाम त्रिदण्डकमण्डलुशिक्यजलपवित्रपात्रपादुकाशनशिखायज्ञोपवीतकपालानां त्यागिनो न तेषां धर्माधर्मौ न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्चना यथोपपन्नभैक्षाहाराश्चातुर्वर्ण्ये भैक्षचर्यं* चरन्त आत्मानं मोक्षयन्तइति । त्रिष्णुकाण्वायनस्मृत्योश्च शिष्टपरिगृहीतयोरनाप्तप्रणीतत्वं शङ्कमानस्य स्वकीयब्राह्मणत्वे ऽप्यनाश्वासः स्यात् । स्मरति स्म भगवान्व्यासः ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।
उपकुर्वाणकात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥
यावत्कर्माणि कुरुते तावदस्यैव धारणा ।
तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥
अग्निहोत्रविनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
पत्नी योक्त्रं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।
तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति ।

महाभारते ऽपि ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ।
काषायमात्रसारो ऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥

तथा ।

जटाऽजिनधराश्चान्ये पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।
मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥

इति राजधर्मप्रशंसार्थमुत्तमाश्रमपरामर्शः । लिङ्गे ऽपि पुराणे ।

निकृत्य सशिखान् केशानुपवीतं विसृज्य च ।
पञ्चभिर्जुहुयादप्सु भूः स्वाहेति च वा क्रमात् ॥ इति ।

---

* भैक्ष्यचर्यमिति १ पु॰ पा॰ ।

पद्मपुराणे ऽपि ।

ततो व्रतानां परमहंसव्रतमनुत्तमम् ।
तेभ्यो ददौ दिवौकोभ्यः सतामप्यविरोधयत् ॥
पठ्यते यज्ञशाखायां महत्पैतामहं व्रतम् ।
परं ब्रह्मोदितं तद्वदागमाचारचेष्टितम् ॥
ब्रह्माराधनमुख्यानां व्रतिनां तीव्रतेजसाम् ।
भृगुरध्यापयामास वेदोक्तं परमं हितम् ॥
एवंव्रतधराः सर्वे वसन्ति स्माऽमरेश्वराः ।
हंसव्रतधरा भूत्वा ध्यायमानाः परं पदम् ॥
हित्वा शिखां सोपवीतां विधिना परमेण ते ।
कालेन महता ध्यानादेवं ज्ञानात्मतां गताः ॥
हंसव्रतिनो ये चात्र नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एवं भिक्षां तु भुञ्जाना ध्यायमानाः परं पदम् ॥
दण्डहस्तास्तु सञ्जाता भिक्षाव्रतसमन्विताः ।
त्यक्त्वा शिखां सोपवीतां दण्ड एकः करे धृतः ॥
हंसव्रतं परं प्रोक्तं पुरा चीर्णं मया चिरम्* ।
व्रतानां परमं गुह्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥
हंसव्रतं द्विषेन्मोहात्पापेनाच्छादितो नरः ।
न स मुच्येत पापेन कल्पकोटिशतैरपि ॥
तस्माद्धंसव्रतानां तु न हन्यान्न च दूषयेत् ।
भिक्षां परमहंसानां यतीनां यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो† नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ।
शिखां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा चरति यो व्रतम् ॥
हंसव्रती स विज्ञेयो मोक्षकामी भवेच्च सः ।
शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ॥
निन्द्यते देवलोकेषु पूजितो देवदानवैः ।
दृष्ट्वं विशिष्टमथ वा हंसव्रतधरं नरम् ॥

---

* मया चीर्णं पुरो वरमिति २ पु. पा. । † सर्वकामेभ्य इति २ पु. पा. ।

न स्पृशेदङ्गमङ्गेन देवरूप: स वै द्विज: ॥ इति ।

पराक्रान्तं चात्र बहुभिराचार्यैरिति न विस्तीर्यते* ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ ६८२ । १२

पूर्वत्रानुष्ठेयसाम्यश्रुतेराश्रमान्तरं विधेयमित्युक्तम् । इह तु रसतमत्वादीनामङ्गाश्रितत्वेनेयमेव जुहूरित्यादिस्तुतिसामान्यात् स्तुत्यर्थत्वमिति पूर्व: पक्ष: ।

यदा रसतमत्वादि नाऽङ्गनिष्ठमपि स्तुति: ।
तदा किमङ्ग वक्तव्यमनङ्गात्मधिय: फलम् ॥

इति सिद्धान्ते । ननु रसतमत्वादिभि: किमुद्गीथादिविधि: स्तूयते उत उपास्तिविधि: । नाद्य: । उद्गीथादिविधे: कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानात्तेनैकवाक्यत्वाऽनुपपत्ते: । न द्वितीय: । उपास्यविषयसमर्पणेन विध्यन्वयसम्भवे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वाऽयोगादित्याशङ्क्याह **यद्यत्रेत्यादिना । अव्यभिचरितविधिसंबन्धेनेति ।** अव्यभिचरितोद्गीथादिविषयविधिना संबन्धो यस्य तेनोद्गीथादिनोपस्थापित उद्गीथादिविधि: स एष इत्यादिना स्तूयते यथा जुह्वोपस्थापितक्रतुना पर्णमयता संबध्यतइत्यर्थ: । ननु विशेषणविशेष्यभावेन समभिव्याहारात् स्तुतिर्भवति वायुर्वैक्षेपिष्ठादौ नेह व्यवधानादिति तत्राह **न हीति । अनुषङ्गातिदेशेति ।** चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यत्रान्ते श्रुतो ऽच्छिद्रेणेत्येषोऽर्थवाद: प्रतिमन्त्रमनुषज्यते । वैश्वदेवे आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिहवि:षु श्रुता अर्थवादा वरुणप्रघासादिष्वतिदिश्यन्ते । एतद्ब्राह्मणानि पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणीति । एवमत्र व्यवधानेऽपि श्रुतत्वेनैकवाक्यता स्यादित्यर्थ: । सन्निहितविध्यभावाङ्गीकारेणाद्यपक्षमुपपाद्य द्वितीयं कल्पमवलम्ब्यापि पूर्वपक्षं घटयति **यदि त्विति ।** विधिनैव ,, । १९ पुरुषप्रवृत्तिसिद्धे: स्तुतिर्व्यर्थेति शङ्कित्वा परिहरति स्माचार्यशबरस्वामी । सत्यं विनापि तेन सिध्येत्प्रामाण्यम् अस्ति तु तत्स्तुतिपदमिति । तस्य व्याख्या प्रभाकरगुरुणा कृता । अस्ति तु तदित्येतद्भाष्यमतिरेके विधिव्य-

---

* अत्र द्वितीयं परामर्शाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि-३-परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि १८ अनुष्ठेयं बादरायण: साम्यश्रुते: १९ विधिर्वा धारणवत् २० ॥

तिरेकेण स्तुतिपदसद्भावे परिहार इति। एवं वदतैतत्सूचितं केवलविधिश्रवणे नास्ति स्तुत्यपेक्षा यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादौ। स्तुतिपदे तु सत्यस्ति तदपेक्षा यथा लोके पटो भवतीत्येतावति वाक्ये नास्ति पदान्तरापेक्षा। रक्तः पट इत्यत्र तु रक्तपदस्याकाङ्क्षया वाक्यस्याप्याकाङ्क्षोत्थाप्यते तद्वदिति। तदेतदाह **यथाहुरिति**। नन्वर्थवादाश्रवणे ऽप्यनुषङ्गादिभिस्तत्समभिव्याहार उक्तः तत्राह **अत एवेति**। यत एव विधेरेव प्रवर्तकत्वमत एवातिदेशे ऽनुवचनाद्व्यवहितार्थवादसंबन्धो न त्विह तदस्ति। अनुषङ्गे ऽप्यर्थवादस्य साकाङ्क्षत्वात्। अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्युक्ते पुनात्वित्येतस्मिन्नपेक्षादर्शनात्। **क चित्तु पठितव्यः सन्नन्ते पठित इति**। न त्विह रसतमत्वादेः प्रदेशान्तरस्थोद्गीथादिविध्यपेक्षा ऽस्ति उपासनविधिविषयसमर्पकत्वस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादनुषङ्गादिदृष्टान्तेनार्थवादप्राप्त्यभिधानमसमञ्जसं वैषम्यादित्यर्थः। केवलस्य श्रुतस्य विधेरनपेक्षत्वमुपपादयति **न हीति। कर्मविधेरिति**। कर्माङ्गविधेरिति वक्तव्ये ऽङ्गस्तुतिरप्यङ्गिन एवेति कर्मविधेरित्युक्तम्। ननु भाष्योदाहृतन्यायवित्स्मरणे पञ्च विधिलक्षणान्युक्तानीति प्रतिभाति तच्चायुक्तम्। न हि धात्वर्थभेदे कारकभेदे वा विधिलक्षणं भिद्यते इत्याशङ्क्य तदभिप्रायं विवरिष्यन् विधिलक्षणं तावदाह

६८३। १५ **भावनायाः खल्विति**। ननु विधौ स्मृतलिङादेरेव न हन्यादिति निषेधेष्वपि प्रयोगात्कथं प्रत्ययस्य विधिवाचकत्वनियमस्तत्राह **निषेधश्चेति**। निषेधवाक्यगतैरपि लिङादिप्रत्ययैर्विध्यर्थो ऽनूद्य नञा निषिध्यते इति नास्ति व्यभिचार इत्यर्थः। ननु शब्द एव विधिर्नियोगादिर्वा। नेत्याह **एतच्चेति**। एवं विधिलक्षणमुपस्थाप्य वार्तिकार्थमुपपादयति **क्रिया चेत्यादिना**। कृश्च भूश्चास्तिश्च कृभ्वस्तयस्तान् कृभ्वस्तीनुदाहृतवानित्यर्थः। यद्यपि धातवः शतशः सन्ति तथापि डुकृञ् करणे भू सत्तायाम् अस भुवीति त्रय एव धातवो भावनासामान्यवाचिन उदाहृताः सर्वत्र व्याप्त्यर्थम्। एतद्धातुगतप्रत्ययैश्च सकलभावनानुगतश्रेयःसाधनत्वरूपो विधिरभिधीयते न तु प्रतिधातु प्रतिप्रत्ययं च भावनाभेद इत्यर्थः। कर्तव्यमित्यस्य कृदन्तत्वेन द्रव्याभिधायित्वाद् द्रव्यं प्रत्युपसर्जनभूतभावना प्रतीयतइत्यर्थः। यद्यपि भवतिरस्तिश्च प्रयोज्यव्यापारवाचिनौ भावना च

प्रयोजकव्यापारस्तथाप्यवस्थान्तरविशिष्टत्वेन भाव्यत्वादस्ति भावना । तथा च दण्डी भवेदित्यादिना दण्डित्वादिरूपेण भाव्यत्वमनन्तरमेव वक्ष्यति एवं करोतिधातौ कारकभेदे ऽपि भावनैक्यमभिधाय भवत्यस्त्योरपि तदाह **एवमिति ।** अस्तेर्भ्वादेशात् तुल्यवदुदाहरणम् । अत्रापि दण्डी भवेदि- ६८३ । २२ त्यादिप्रकर्तृका भावनोदाहृता **भवितव्यमिति ।** धात्वर्थोपसर्जनभूता भावना भूयेतेत्यादिप्रकर्मिका भावना । **एकधात्वर्थविषया इति ।** एको धात्वर्थो भवत्यर्थो ऽस्त्यर्थो वा विषयो यासां तास्तथा दण्डित्वाद्यवस्था-न्तरस्य यद्भवनं सत्ता च तद्विषयास्तदवच्छिन्ना भावना उदाहर्तव्या इत्यर्थः । **विध्युपहिता इति ।** श्रेयःसाधनत्वविशिष्टा इत्यर्थः । ननु भवतिरस्तिश्च पर्यायौ भू सत्तायामस भुवीति च परस्परं व्याख्यानादत आह **भवतिश्चैष इति ।** कश्चित्प्राप्त्यर्थो ऽपि भवतिरस्ति तदर्थमेष इत्युक्तम् । जन्मवचनो भवतिरस्तिस्तु जनिफलभूत एवार्थसद्भाववचन इत्यर्थः । एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो ऽपामोषधय ओषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग् वाच ऋग् ऋचः साम साम्न उद्गीथो रस इत्युपक्रम्य श्रूयते स एष रसानां पृथिव्या-दीनां रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात् परस्य ब्रह्मणो ऽर्धं स्थानं तदर्ह-तीति परार्ध्यः । परब्रह्मवदुपास्य इत्यर्थः । पृथिव्याद्यपेक्षया ऽष्टमः को ऽसौ य उद्गीथः प्रणव इत्यर्थः* ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ ६८४ । ५

पूर्वत्रोद्गीथादिस्तुत्यर्थत्वादुपास्यविषयसमर्पकत्वं रसतमत्वादेर्न्याय इत्युक्तम् । तद्वदाख्यानानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वात् सकाशात्पारिप्लवप्रयोगशेषत्वं न्याय्यो ऽनुष्ठानपर्यवसानसंभवादिति संगतिः । ननु यस्याश्विने शस्य-माने सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति सर्वासामृचामाश्विनश-स्त्रशंसने सर्वश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विकार्थेषु विनियोगादाख्यानानां पारिप्लवे विद्यायां च विनियोगः किं न स्यादत आह **न च सर्वइति ।** ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति प्रातिस्विकविनियोगानां सर्वा दाशतयीरिति समुदायवि-नियोगस्य च श्रौतत्वेन तुल्यत्वात् प्रातिस्विकविनियोगं सहते सर्वशब्दः क्व

* अत्र तृतीयं स्तुतिमात्राधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् २१ भावशब्दाच्च २२ ॥

चित्समानस्य सकृत्प्रवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनाभावाल्लिङ्गादिभिर्मन्त्रविनियोगाविघातकत्वमित्यर्थः । अश्वमेधे हि प्रथमे ऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह द्वितीये ऽहनि यमो वैवस्वतो राजेत्याह तृतीये ऽहनि वरुण आदित्य इत्याद्याख्यानविशेषो वाक्यशेषे विनियुज्यते तद्बलादुपक्रमस्य संकोचमाह **नैषामिति** । ननूपक्रमगते सर्वे शंसतीत्यभिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति सर्वशब्दानुसारेणोपसंहारगते विशेष उपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यायतामत आह **इतरथेति** । प्रथमं सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्तीत्यभिधाय* पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति विधाय ततो मनुर्वैवस्वत इत्यादि पठ्यते तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषगताख्याननियमार्थमितरथा वैयर्थ्यात्सर्वशब्दो ऽपि वाक्यशेषगताख्यानानामपि मध्यएकद्वाद्यभिधायोपरमं व्यावर्तयितुर्मिति तस्याशेषत्वतो पुनर्विधिश्रुत्या ऽवच्छेदिकया सर्वश्रुतौ भग्नदर्पायां निर्भयः सन्निधिर्विद्यास्वेवौपनिषदाख्यानानि विनियुङ्क्तीतेत्याह **तथा चेति** । अनेन द्वितीयं सूत्रं योजितम् । सो ऽरोदीदित्यादीनां विध्येकवाक्यतां यथा विधिसंनिधिरवगमयेदेवमाख्यानानां विद्यासंनिधिर्विद्यैकवाक्यतां गमयतीति योजना । अवधीयन्तइति कर्मकर्तरि । तन्त्रोपाख्यायिका कथापरो ग्रन्थः† ॥

६८५ । ६ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्माणीतिकर्तव्यतात्वेनापेक्षते । यज्ञेनेति विविदिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यामनन्वयादिच्छाविषयज्ञानसाध्ये मोक्षे ऽन्वय इति पूर्वः पक्षः । अस्मिन्पक्षे यज्ञेनेत्यादिकरणविभक्तिबाधः स्यात् । न हि मोक्षसाधनमिच्छासाधनं भवति तु ज्ञानेच्छाजनकान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन ज्ञानेच्छाहेतुत्वं साधनसाधनस्यापि साधनत्वाऽनपायात् । काष्ठैः पचतीत्यत्र पाकसाधनज्वालाजनककाष्ठानां पाकहेतुत्वदर्शनादिति सिद्धान्तः । अत्र भाष्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात्कर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । तदयुक्तम् । न हि पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधि आग्नेयादिष्वदर्शनादतः पुरुषार्थाधिकरणप्रयो-

---

* अभिधानादिति २ पु० पा० ।

† अत्र चतुर्थं पारिप्लवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २—पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् २३ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् २४ ॥

जननिरूपकत्वमस्याधिकरणस्य न युक्तम् इत्याशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे **विद्याया इति** । विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे स्वार्थः क्रतूपकारः । तदा चोपक्रियमाण-क्रतावसत्युपकारजननाऽयोगात् क्रतुरपेक्षितव्य इत्युक्त्वा मोक्षार्थत्वे ऽनपे-क्षामाह **यदा त्विति** । अविद्यास्तमये मोक्षे नास्ति कर्मापेक्षेति भावः । स्वसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति न अपि त्वपेक्षितव्यानीत्यर्थः । अधिकविवक्ष-येति भाष्यं व्याचष्टे **एतच्चेति*** ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

६८५ । १६

पूर्वत्र ब्रह्मविद्या न स्वफले कर्मापेक्षा प्रमात्वात् संमतवदित्युक्तम् । तर्हि सा स्वोत्पत्तावपि न तदपेक्षा ऽत एव तद्वदेवेति पूर्वपक्षमाह **यथेति** । अथागमविरोधमाशङ्क्याह **न चेति** । अपि चानेन वाक्येनेच्छा विधीयते इष्यमाणज्ञानं वा । नाद्यः । विषयसौन्दर्य्यलभ्यायां तस्यां विध्ययोगात् । न द्वितीय इत्याह **अपि चेत्यादिना** । अत एव न तत्साधनत्वेन यज्ञादि-विधानम् । ननु पङ्क्यपि प्रतिपत्तिरपेक्ष्यतामित्याशङ्क्य फलपर्यवसानान्ने-त्याह **नान्तरीयकं हीति** । यथा ऽतिसुन्दरे ऽपि दुग्धादौ धातुदोषाद-रुचिः एवं ब्रह्मज्ञाने ऽपि पापादरुचिर्भवेत्तच्च धातुसाम्यार्थमौषधिविधिवद् ब्रह्मज्ञानरोचकयज्ञादिविधिरर्थवानिति सिद्धान्तयति **उत्पत्तौ ज्ञानस्येति** । ननु कर्मणां ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे यावज्ज्ञानोत्पत्ति कर्मानुष्ठातव्यं न ज्ञानार्थः संन्यास इति । अत आह **तत्रापीत्यादिना** । चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणतां कर्मफलं दृष्ट्वा कर्मत्याग उपपन्न इत्यर्थः । ग्रन्थास्त्वेते प्रथमसूत्रे व्याख्याताः । ननु ब्रह्मैवोपदिश्यतां तच्च ज्ञानं स्वत एव जायेत किं विविदि-षया नेत्याह **विविदिषुः खल्विति** । अतिसूक्ष्मत्वाद् ब्रह्मात्मत्वस्य मनःसमाधानाद्यनुष्ठेयं तद् रुचौ सत्यामनुष्ठीयते नेतरथेत्यर्थः । एवं ज्ञानो-त्पत्त्युपयोगं कर्मणां प्रदर्श्य फले ऽनुपयोगमाह **न च निर्विचिकित्समिति** । फलं हि शब्दज्ञानस्य भावना तस्याश्च साक्षात्कारस्तस्य चापवर्गः त्रिष्वपि कर्माऽनपेक्षा शब्दज्ञानेन च कर्माधिकारहेतौ ब्राह्मणत्वादेर्बाधितत्वात्तदु-

६८७ । १०

---

* अत्र पञ्चमम् आग्नीन्धनाद्यधिकरणं पूर्णम् तत्र सूत्रम् १–अत एव चाग्नीन्धना-द्यनपेक्षा २५ ॥

त्तरकाले कर्मण एवाभावादित्यर्थः । भास्करोक्तमपवदति **तस्मादिति** । यच्च तेनैवोक्तं ज्ञानात्कर्मणो बाधे भिक्षाटनाद्यपि बाध्येतेति तत्राह **दृष्टार्थेष्विति** । असक्तस्यानासक्तस्य । एते च ग्रन्थाः प्रथमसूत्रे एवोपपादितार्था इति । अधिकारे निवृत्ते ऽप्यश्रद्धायामधःपातः स्यादिति केशवोक्तमसाधु । शास्त्रकृतत्वादश्रद्धाया इति । अपरमपि भास्करोक्तं निरस्यति **अतश्चेति** । ननु शमादेरपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्कर्मवन्न ज्ञानानन्तरमनुवृत्तिरिति ब्रह्मविदः कोपाद्यापत्तिरत आह **शमादीनां त्विति** । **अवस्थास्वाभाव्यादिति** । परमशान्तं ब्रह्मास्मीति पश्यतः स्वभावादेव शमादि स्यान्न यत्नसाध्यमित्यर्थः* ॥

६८८ । ३ **सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥**

यथा पूर्वत्र विविदिषन्तीति वर्तमानापदेशे ऽप्यपूर्वत्वात्पञ्चमलकारेण विधिः कल्पितः एवमत्रापि न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीति वर्तमानापदेशे ऽप्यपूर्वत्वाद्विधिरिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सर्वेन्द्रियाणां प्राणेन सह संवादे यच्छ्रूयते तद्दर्शयति **एष किलेति** । इन्द्रियाणि किल वयमेव श्रेष्ठानि इत्यभ्यमन्यन्त विवादशमनाय च प्रजापतिनोक्तानि युष्माकं मध्ये यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पतेत् स श्रेष्ठ इति । तत इन्द्रियेष्वेकैकश उत्क्रान्तेषु शरीरं नापतत् प्राणोत्क्रान्तौ त्वपतत् ततः प्राणः श्रेष्ठ इत्यवधृते सतीन्द्रियाणि तेनावजितानि तानि प्राण उवाचेत्यर्थः । यदाह तद्दर्शयति **किं मे ऽन्नमिति** । पराजितैर्हि विजयिने करो दीयते एवमिहापि सर्वप्राणिभिरद्यमानमन्नमिन्द्रियाणि प्राणाय प्रददुः । अतः सर्वत्रान्नादः प्राण इत्यर्थः । आख्यायिकया विवक्षितमर्थमाह **तदनेनेति** । प्राणस्य सर्वमन्नमिति निर्देशात्तथैवोपासनाविधिः कल्पनीय इत्यर्थः । **एतद्विद्याङ्गतयेति** । एतस्याः प्राणविद्याया अङ्गतयेत्यर्थः । **तत्र यद्यपीति** । यदवादिष्म पञ्चमलकारकल्पनात्सङ्गतिरिति तदित उत्थितं प्रवृत्तिविशेषकरत्वालाभे प्रयोजने विधिप्रतिपत्तिरित्यर्थः । उपमन्त्रयते स हिङ्कार इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु

---

* अत्र षष्ठं सर्वापेक्षाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् २६ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् २७ ॥

हिङ्कारादिदृष्टिर्विहिता । सा वामदेव्यविद्या । उपमन्त्रणं सङ्केतकरणम् । **अशक्तेरिति** । सर्वान्नस्य पुंसाऽनुमसामर्थ्यादित्यर्थः । अपि च नानन्नं भवति ६८८ २२ इत्यत्र भवतिमात्रं श्रूयते न च भावयतिः कल्पनीयः कल्पयित्वा च तं विधिरपि कल्प्य इत्याह **कल्पनीयत्वादिति** । कल्पना च नोपपद्यते क्लृप्त-सामान्यविषयनिषेधशास्त्रेण बाधात् क्लृप्तो हि विशेषविधिः सामान्यनिषेधं बाधेत न कल्प्य इत्यभिप्रेत्याह **शास्त्रान्तरेति** । कस्तर्हि शास्त्रार्थस्तमाह **प्राणस्येति** । अशक्तिरित्येतद्विवृणोति **न तावदिति** । कौलेयकः श्वा । इभो हस्ती । तद्भक्ष्यं वटकाष्ठम् । करभ उष्ट्रः । तद्भक्ष्या शमीकर्करैः । कण्टकी वृक्षविशेषः यस्य वल्लीप्रायाः शाखा भवन्ति । कल्पनीयत्वादित्ये द्व्याचष्टे **न चात्र लिङ इवेति** । लिङः सकाशाद्यथा विधिप्रतीतिरेवमत्र स्फुटतरा नास्ति पञ्चमलकारद्योतकस्याऽडादेरश्रवणादित्यर्थः । ननु पर्णमयीत्वादाविव विधिः कल्प्यतामत आह **न च कल्पनीय इति** । सर्वमन्नं भवतीत्यस्यादनीयेऽनुवादत्वादनदनीये त्वशक्ये विध्ययोगात् शक्ये कलञ्जादौ निषेधशास्त्रेण वैपरीत्यपरिच्छेदादपूर्वार्थत्वाभावादित्यर्थः । शास्त्रान्तरविरोधत इत्येतद् व्याचष्टे **न च सत्याङ्गताविति** । **प्रवृत्तस्येति** । क्लृप्तत्वात्परिच्छेत्तुमप्रवृत्तस्येत्यर्थः । यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरत्वाद्विधिरिति तत्राह **शक्यत्वे चेति** । ननु सूत्रं प्राणविदः सर्वान्नभक्षणं न वारयति न हि प्राणात्यये सर्वान्नानुमतिमात्रेण अन्यत्र तद्वारणं कर्तुं शक्यमत आह **प्राणात्ययइति चेति** । तद्दर्शनादिति सूत्रभागं व्याचष्टे **तत्रोपाख्यानाच्चेति** । नन्पाख्याने सामान्यशास्त्रबाधको विधिर्न श्रूयतेऽत आह **स्फुटतरेति** । जीवितात्ययमापन्नो मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेदित्याद्या स्फुटतरविधिस्मृतिः । ननु तर्हि स्मृत्या जीवितात्यये किं सुराऽपि भक्षणीया नेत्याह **सुरावर्जमिति** । सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः सुरामिति मरणान्तिकप्रायश्चित्तदर्शनाद् मरणप्रसङ्गेऽपि सा न भक्ष्येत्यर्थः । उष्णामित्यग्निवर्णामित्यर्थः । प्राणात्ययेऽपि किञ्चिद्विषय एव नेत्याह **विद्वांसमिति** । चा- ६८९ । ११ क्रायणोपाख्यानाद्विद्वांसं प्रति विधानाद् विधिस्मृतेश्च साधारण्याद् अविद्वांसं प्रत्यपि विधानात् प्राणात्ययएव विद्वदविदुषोः सर्वान्नत्वमिति योजना । हस्तिपको हस्तिपालः । छान्दोग्यश्रुतिगतमुपाख्यानमर्थतो दर्शयति स

हीति । एवमाख्यानमनुवर्ण्य भाष्यस्थां श्रुतिं व्याचष्टे **मटचीति । मटच्यो** नाम रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षिविशेषाः तैर्हतेषु कुरुदेशसस्येषु अशनायया बुभुक्षया म्लायन् ग्लानिं प्राप्त इत्यर्थः । मद्यं नित्यं ब्राह्मण इति । वर्जयेदिति शेषः * ॥

६९० । १ **विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥**

यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वान्नत्ववचनं स्तुतिरेवं यज्ञादीनां नित्यत्वश्रुतिविरोधाद्विद्यार्थत्ववचनस्तुतिरिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह **नित्यानि हीत्यादिना । तस्मादनध्यवसाय एवेति ।** अध्यवसाये वा विविदिषन्ति इत्यस्य स्तुत्यर्थत्वं भवतीत्याशयः† । ननु वाचनिकविनियोगभेदात्खादिरादेर्वीर्याद्यर्थत्वं क्रत्वर्थत्वं च प्रथमतन्त्रे सिद्धं तद्वदत्र किं न स्यादत आह **एतेनेति ।** वास्तवविरोधेनेत्यर्थः । विधिव्यतिरेकेण स्वभावत एव नित्यमनित्यं वा यद्वस्तु व्यवस्थितं तदन्यथा कर्तुं न शक्यते यत्त्वसिद्धरूपं विधितः कर्तव्यमित्यध्यवसाय यथाविधि निष्पाद्यते तस्य रूपं विधित एव ज्ञातव्यं विधितश्चाग्निहोत्रादेरावश्यकत्वप्रतीतेर्न विरोध इत्याह **सिद्धे हीति ।** निमित्तेन जीवितेन नित्यं सर्वदा संसारिणामीहित इष्ट उपात्तदुरितक्षयः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । अनेन फलवत्त्वे ऽपि नित्यत्वं कर्मण उपपादितम् । **विद्याङ्गतया चेत्यत्र** कर्तव्यमित्यनुषङ्गः । ननु विरक्ताधिकाराया विद्याया नित्यसमीहितफलत्वाभावात्तदङ्गत्वेनानुष्ठीयमानस्य नित्यत्वं न स्यात्ततश्च विविदिषार्थत्वेन कर्म कुर्वतः प्रत्यवायपरिहाराय नित्यप्रयोगो ऽपि पृथक्कर्तव्यः । न चेन्नित्यप्रयोगस्यैवा-

,, । १३ नित्यत्वं स्यादिति । नेत्याह **विद्यायाः कादाचित्कतयेति ।** यथा स्वर्गार्थो ऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोगस्योभयत्राविशेषान्नित्यविधेः प्रयोजकत्वं बाधित्वा निविशते यथा वा यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिषेद् न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं विकृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः‡ ।

* अत्र सप्तमं सर्वान्नानुमत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् २८ अबाधाच्च २९ अपि च स्मर्यते ३० शब्दश्चातो ऽकामकारे ३१ ॥ † भवत्वित्यप्याशय इति २ पु. पा. । ‡ नित्यार्थसिद्धेरिति २ पु. पा. ।

यादृशो नित्यः प्रयोगः करणार्थत्वेन* विहितस्तादृशस्येतरत्र प्रत्यभिज्ञानाच्च न पुनः प्रयोगावृत्तिः नापि नित्यप्रयोगस्यानित्यतापत्तिरेवमत्रापीत्यर्थः । न्यग्रोधस्कन्धादधोविलम्बिन्यो जटास्तिभ्यः । **कार्यस्येति** । ६६० । २०
कर्तव्यस्येत्यर्थः । **सत्सु कर्मस्विति** । विद्याकारणत्वेनानुष्ठितेषु कर्मसु सत्सु उत्पन्ना विद्यैव स्वकार्ये विद्यानिवृत्तिलक्षणे व्याप्रियतइत्यर्थः । भारवाहकत्वं गर्दभ्या एव पुत्राणां तु भारवहनकाले सत्त्वमात्रं न तु वाहकत्वमिति दृष्टान्तवार्तिकार्थः । **ग्राहकेति** । ग्राहकेण प्रयोगविधिना ऽऽत्मीयत्वेन स्वीकारपूर्वकत्वादित्यर्थः । ग्राहकं दर्शयति **विधेश्चेति** । अविहिते च ज्ञाने विध्यभावादेव कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गत्वेन प्रयोगविधिग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु तर्हि विद्या विधीयतां नेत्याह **चतसृणामपीति** । एका हि प्रतिपत्तिः साङ्गाध्ययनप्रभवा ऽन्या तु शास्त्रश्रवणजा ऽपरा ध्यानरूपा चतुर्थी साक्षात्कृतिः । तासां चतसृणामपि ब्रह्मविषयप्रतिपत्तीनां विधानाऽनुपपत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्ययोरेकप्रकरणे श्रवणाद्युक्त एकस्य कर्मणः काम्यत्वेन नित्यत्वेन च विनियोगः यज्ञादिवाक्यस्य तु भिन्नप्रकरणत्वान्न विनियोगान्तरहेतुत्वं किं तु कर्मान्तरविधायकत्वमेवेति नेत्याह **न हि प्रकरणान्तरमिति** । यत्र कर्मैव धातुनोपादायाख्यातेन विधीयते तत्र कर्मविधायकत्वस्वभावमपरित्यजन् विधिः कर्मान्तरं विदध्याद्विविदिषावाक्ये तु न यज्ञादिधात्वर्थो विधिः श्रूयते किं तु विविदिषायां यज्ञादयस्त्वन्यत्रैवोत्पन्ना आख्याताऽपरतन्त्रैर्यज्ञादिशब्दैरनूद्यन्ते । तत्र फलभूतविविदिषायां विध्ययोगादयं विधिर्यज्ञादींस्तस्यां विनियुञ्जानो न यज्ञादीन् भिनत्तीत्यर्थः । यदि प्रदेशान्तरोत्पन्नकर्मानुवादेन विविदिषासंबन्धविधिः स्यात्तर्हि कौण्डपायिनामयने ऽपि नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासविधिरापद्येत तत्राह **न च तत्रापीति** । ननु होमएव साक्षाद्विधिश्रवणे ऽपि यदाहवनीये जुहोति इत्यत्र होमानुवादेनाहवनीयविधिर्दृष्ट एवमत्रापि होमानुवादेन कालविधिः किं न स्यादत आह **कालस्येति** । पुरुषानुष्ठेयविषयो हि विधि- ६६२ । ४
रनुष्ठेयं कालं न विदधाति किं तु तस्मिन्कर्म विदधीत आहवनीयस्य तु

---

* कार्यार्थत्वेनेति २ पु· पा· ।

उपादेयत्वाद् युक्तं प्रदेशान्तरविहितकर्मानुवादेन विधानमित्यर्थः । ननु कालोऽपि विधीयते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादौ तत्राह **काले हीति** । तत्राप्यमावास्यादिकाले कर्मैव विधीयते इत्यर्थः । सायं जुहोतीत्यादौ कालोऽपि विधीयते होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनैव विहितस्यानुवादादत उक्तम् **उत्सर्ग इति** । अन्यतः कर्मप्राप्तिरुत्सर्गस्यापवादिका सा च सायमग्निहोत्रमित्यत्र संदिग्धा विशिष्टविधिसंभवात्तथा चोत्सर्गोऽनपोदित इत्यर्थः । **स्मृतिरुक्तेति** । भाष्ये इति शेषः* ॥

६९२ । ९ **अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥**

आश्रमकर्मसापेक्षैव विद्या फलप्रदेति वदन्प्रष्टव्यः किं फले अपेक्षा उतोत्पत्तौ नाद्य इत्याह **न खलु विद्येति** । द्वितीयमाशङ्क्य परिहरति **ननु यथेत्यादिना** । प्रतिषेधाभावमात्रेणार्थिनमधिकरोतीति भाष्यमयुक्तम् अप्रतिषिद्धानामपि केषांचिद् विद्योदयादर्शनादत आह **प्रतिषेधो विघात इति** । विघातः प्रतिबन्धतः तदभावादनुष्ठितसाधनस्य विद्योत्पद्यतइत्यर्थः । स्मृतौ मैत्र इत्यहिंसको ब्राह्मणः ततश्च जपमात्रात्तस्य पुरुषार्थसिद्धि†रित्यर्थः‡ ॥

६९३ । १३ **तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपभावेभ्यः ॥ ४० ॥**

यदा नाश्रमकर्मापि विद्यासाधनं तदा आरूढपतितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य§ कर्म किमु वक्तव्यमिति सङ्गतिः । पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षयेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे **पूर्वधर्मेष्वित्यादिना** । **आरण्यमिति** । यत्पदमाश्रमस्ततो नैनमियात्पुनस्ततो नेयान्नावर्त्तेतेत्यर्थः‖ ॥

---

* अत्राष्टमम् आश्रमकर्माधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४–विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ३२ सहकारित्वेन च ३३ सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ३४ अनभिभवं च दर्शयति ३५ ॥

† पुमर्थसिद्धिरिति २ पु॰ पा॰ ।

‡ अत्र नवमं विधुराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४–अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ३६ अपि च स्मर्यते ३७ विशेषानुग्रहश्च ३८ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ३९ ॥

§ प्राप्तस्येति २ पु॰ पा॰ ।

‖ अत्र दशमं तद्भूताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपभावेभ्यः ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ ६९४ ।

प्रत्यवरोहो ऽशास्त्रीय इत्युक्तं स यदि क्रियते तर्हि किमस्ति प्रायश्चित्तं न वेति चिन्त्यते । ब्रह्मचारित्वान्नैष्ठिकस्यापि नैर्ऋतालम्भप्राप्तेः पूर्वपक्षाभावमाशङ्क्याह **प्रायश्चित्तमिति** ।

अवकीर्णिपशुश्च तद्वदिति । उपनयनहोमा आहवनीये कार्या यदाहवनीये जुह्वति तेन सो ऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादिति प्राप्य्य षष्ठे सिद्धान्तितम् । आधानं हि जातपुत्र आदधीतेति वचनात् कृतदारस्य विहितम् उपनयनकाले च दाराभावादाधानमप्राप्तकालं तदभावाच्चाहवनीयाभावः । तस्माल्लौकिके ऽग्नाविति । एवमवकीर्णिपशुरपीत्यर्थः । श्रुतिस्तावदुपदिशति साक्षादित्यन्वयः । ननु प्रायश्चित्तसद्भावश्रुतिः सामान्यविषया तदभावविषया स्मृतिस्तु नैष्ठिकविशेषविषया प्रबलेति नेत्याह **प्रायश्चित्तमिति** । श्रुते नैष्ठिके प्रायश्चित्तं बोधयितुं सामान्यमेकमेव व्यवधानं स्मृतेस्तु तस्मिंस्तदभावं बोधयितुं निषेधकल्पना तत्स्तन्मूलश्रुतिकल्पनेति व्यवधानद्वयम् अतो दुर्बला स्मृतिः श्रुत्यनुसारेण नेतव्या इत्यर्थः । यत्नगौरवार्थं प्रायश्चित्तनिषेधश्चेत्तत्किं यत्नगौरवं तदाह **कृतनिर्णेजनैरिति** । **संव्यानं** संप्रतिपत्तिः संव्यवहारः अन्यैर्व्यवहर्तृभिरवकीर्णिनि व्यवहाराभावे* यत्नगौरवं कर्त्तव्यमिति स्मृत्यर्थ इति भावः । समा विप्रतिपत्तिः स्या†दिति व्यवहाराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् । यववराहशब्दार्थावधारणे आर्याणां म्लेच्छानां च विप्रतिपत्तिः समेत्यर्थः । एष दृष्टान्तः । प्रकृते दार्ष्टान्तिके योजयति **आचार्याणामिति** । शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वा‡दिति सिद्धान्तसूत्रं तद्योजयति **शास्त्रस्था येति** । यववराहाधिकरणं लिङ्गभूयस्त्वा§दित्यत्रानुक्रान्तम् । ननु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरपि स्मृतिमूलैवेति नेत्याह **उपपादितं चेति** । विप्रकृष्टार्थाया: स्मृतेः सकाशात् सन्निकृष्टार्थश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेस्तन्मूलत्वमुपपादितम् इत्यर्थः ॥|। ६९५

* व्यवहारे इति २ पु· पा· ।

† जै· सू· अ· १ पा· ३ सू· ८ ।

‡ जै· सू· अ· १ पा· ३ सू· १६ ।

§ व्या· सू· अ· ३ पा· ३ सू· ४४ ।

|| अत्र एकादशम् आधिकारिकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ४१ उपपूर्वमपि त्वेकेभावमशनवत्तदुक्तम् ४२ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

उत नेतीति । चिन्त्यते इति शेषः । सङ्गतिगर्भं पूर्वपक्षमाह **तत्रेति ।** कृतप्रायश्चित्तानामवकीर्णिनां संव्यवहार्यत्वे तैः सह कृतं श्रवणादिकं विद्यासाधनं न वेति चिन्ताप्रयोजनं सर्वपातकमिह परत्र वा ऽशुद्धिं जनयति तत्र नैष्ठिकादीनामाश्रमच्युतेर्बहुनिन्दादर्शनात् तज्जन्यपापापूर्वे प्रायश्चित्तेन निवृत्ते ऽपि तज्जन्या ऽस्मिन् लोके शिष्टैरसंव्यवहार्य्यत्वरूपा ऽशुद्धिरनुवर्त्तते । न च वाच्यं निवृत्ते पापे कथं तज्जन्या ऽशुद्धिरनुवर्त्ततेति निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृत्तेर्बहुलमुपलम्भादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह **निषिद्धेत्यादिना ।** निषिद्धकर्मचितयात्तदनुष्ठानजन्यमेनः पापापूर्वं लोकद्वये ऽप्यशुद्धिं तावदापादयति तच्च द्वैधं द्विप्रकारम् । तदेव दर्शयति **कस्य चिदित्यादिना ।** यत्याद्याश्रमच्युतेरैहलौकिकाशुद्ध्यापादकत्वे दृष्टान्तमाह **यथा स्त्रीबालादीति ।**

> बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
> शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संपिबेत् ॥

इति मनुवचनम् । न संपिबेदन्योन्यं गृहे भोजनादिसंव्यवहारं न कुर्यादित्यर्थः । मनुवचनव्याख्यानरूपं याज्ञवल्कीयवचनम् ।

> प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
> कामतो ऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ इति ।

तत्राव्यवहार्य इत्यकारप्रश्लेषं कृत्वा व्याख्यायोदाहरति **तथा चेति ।** अज्ञानकृतं यदेनो भवेद्यच्च कामतः कृतं तदुभयं प्रायश्चित्तैरपैतीत्येवमर्थतया व्याचष्टे **कामतः कृतमपीति ।** कामतःकृतब्रह्मवधादिग्रहणं बालवधाद्युपलक्षणार्थं मत्वा श्लोकशेषं व्याचष्टे **बालघ्नादिस्त्विति ।** वचनादित्युक्तं किं तदित्यत आह **वचनमिति** * ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

पूर्वत्र कृतप्रायश्चित्तः संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयवचनेन बाधः कृत एवमिहाप्याश्रयाङ्गानुष्ठातुरेवाश्रितोपास्तिकर्तृत्वमित्युत्सर्गो ब-

---

* अत्र द्वादशं बहिरधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ४३ ॥

र्षति ह्यस्मै य उपास्तइत्यादिवचनात् फलभाज एव यजमानस्य साधने कर्तृत्वप्रतिपादकाद् बाध्यतइति सङ्गतिः ।

पतितैर्व्यवहारे हि कदा चित्स्युस्तऋत्विजः ।
आर्त्विज्यत्वादुपास्तीनां तत्संपर्क्कं ततस्त्यजेत् ॥

इति प्रकृतोपयोगः । शास्त्रपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह **प्रथमे काण्डे इति।** ६९५ । २१ ज्योतिष्टोमादिप्रकरणेषु श्रुतानि यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुयात् । सदः सभामण्डलम् । तद् नीचैर्निर्मिमीतेत्यर्थः । इत्यादीन्यङ्गफलान्यृत्विग्गामीनि । याजुर्वैदिकत्वेनाध्वर्यवसमाख्यानादृत्विजि संनिहिते यदि कामयेतेति वाक्येन तस्यैव फलसंबन्धबोधनादिति प्राप्ते राद्धान्तः । यथा त्र्यहं नाश्नीयादित्यादि तपः सत्यप्याध्वर्यवसमाख्याने याजमानं तपसः प्रधानफलसिद्ध्यर्थत्वात् प्रधानफलस्य च याजमानत्वात्तथाकामो ऽङ्गफलमपि यजमानगामि । कुतो ऽर्थसंयोगात् । यजेतेत्यात्मनेपदेन प्रधान*फलस्य यजमानसंबन्धबोधनादिति । अथाङ्गफलस्य याजमानत्वनिर्द्देशो ऽङ्गस्य तदाश्रितोपास्तेश्चार्थादृत्विक्कर्तृकत्वमवगमयतीति पुनरुक्तिशङ्का सा न कार्या ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः । **एवंजातीयकानीति ।** सदःकरणादिकत्वङ्गजातीयानीत्यर्थः । चकार उपासनानि इत्यस्योपरि नेतव्यः । **आसनानि चेति ।** तथाकाम† इत्यधिकरणे ऽङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वं न चिन्तितं किं तु तदाश्रितोपास्तीनामित्यर्थः । यदपि शास्त्रफलं प्रयोक्तरी‡-त्यधिकरणे ऽन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नाना§दित्यङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वमभिहितं न तेनापि पुनरुक्तिरुपास्तीनामनङ्गत्वादिति । न चैवं गोदोहनादेरपि याजमानत्वशङ्का ऽप्रणयनादेरङ्गस्यावश्यमृत्विङ्निर्वर्त्यत्वात्तदाश्रितद्रव्यस्याव्यापाररूपस्य पृथक्प्रयोगाऽयोगाद्‖ उपास्तीनां तु क्रियात्वाद्भवति पृथक्प्रयोगः शक्यते ह्युद्गीथाद्यङ्गेषु ऋत्विग्भिरनुष्ठीयमानेषु यजमानेन तेष्वादित्यादिदृष्टिरध्यसितुमिति । ननु वर्षति ह्यस्मै पर्जन्यः वर्षयति चान्यार्थमयं य एवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते इत्यादौ कथं याजमानत्वशङ्का न हीह यजमानपदमस्ति अत आह **तत्रोपासकानामित्यादिना ।** कर्मणीश्वरो ६९६ । ३

* साङ्गप्रधानेति २ पु॰ पा॰ ।

† जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ८ सू॰ १३ ।

‡ जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ७ सू॰ १८ ।

§ जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ७ सू॰ २० ।

‖ प्रयोगाऽभावादिति २ पु॰ पा॰ ।

ऽधिकारी तस्यैव फलम् इह चोपासनकर्तुः फलश्रवणादधिकारी यजमान एवोपासनकर्तेति गम्यते इत्यर्थः । ननु कर्तुः फलश्रवणं तस्य याजमानत्वं न गमयितुमर्हति आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति

६९६ । ५ आगानेन संपादयतीत्यादावृत्विजो ऽपि फलश्रवणादत आह **वचनाच्चेति ।** औत्सर्गिकन्यायस्य वचनमपवादकमसत्यपवादे फलं यजमानस्यैवेत्यर्थः । (यजमानस्योपासकस्य सतः फलश्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः **फलवदिति ।**)* ननु तमुद्गीथं बको नामतो दाल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदां चकार उपासितवान् स ह नैमिषीयाणां सत्रिणामुद्गाता बभूवेत्यृत्विजो ऽप्युपासनकर्तृत्वं श्रूयते। तच्च लिङ्गं सर्वोत्विज्यमुपास्तीनां गमयति तत्राह **तं हेति ।** अन्यार्थदर्शनं हीदमन्यतः सिद्धं विषयीकुर्याद् इह त्वन्यतः सिद्धिर्नास्ति तत उपासनफलभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति न्यायं न बाधेत इत्यर्थः । ननु तस्मै हि परिक्रीयते इति सिद्धान्तहेतुरसिद्धः अङ्गाश्रितोपास्तीनां याजमानत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तदर्थमृत्विक्परिक्रयस्यासिद्धेर्न चाङ्गकर्तृणामृत्विजां तदाश्रितोपास्तिपर्यन्तं परिक्रयः सन्निधानादिति वाच्यम् । यत्र हि तेषां कर्तृत्वं प्रमितं तदर्थं ते परिक्रेतव्याः न तु संनिहितार्थम् अन्यथा ऽङ्गसंनिहितपश्वादिद्रव्यसिद्ध्यर्थमपि तत्परिक्रयप्रसङ्गात्तस्मान्न हेतुवचनार्थं पश्यामो ऽत आह **उपाख्यानं तावदिति ।** तं ह बक इत्याद्युपाख्यानं तच्च वाक्यशेषगतत्वान्निर्णायकं न प्रापकमपेक्षते यस्त्वन्यत्र न्यायबाध उक्तस्तत्परिहारपरत्वेन तस्मै हि परिक्रीयतइति सूत्रावयवं व्याचष्टे **न चेत्यादिना ।** तेन यजमानेन स ऋत्विक् परिक्रीतः संस्तद्गामिने फलाय घटते संपादयितुं युज्यते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यजमानगामिता फलस्य साक्षात्कर्तृकत्वे परिक्रीतर्त्विक्कर्तृकत्वे चोपास्तीनां संभवति ततः सा कांस्यभोजिन्यायेन लिङ्गदर्शनमनुग्रहीतुं परिक्रयद्वारकं कर्तृत्वमाश्रयतीति । एवं च लिङ्गदर्शनादृत्विक्कर्तृकत्वे ऽङ्गोपास्तीनां सिद्धे तदर्थमपि ऋत्विक् परिक्रीयतइति सूत्रावयवो व्याख्यातः । एतच्च सर्वं तथा चेत्यादिभाष्यादुत्थितमिति परार्थत्वादिति भाष्येणर्त्विग्द्वारा कर्तृत्वाद्यजमानस्य फलमित्युक्त्वा ऽन्यत्रेत्य-

„ । १५ नेन सति वचने ऋत्विजो ऽपीत्युक्तम् । **व्यसनितामात्रेणेति ।** फलिन

* एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति ५ पु. ।

यत्र कर्तृत्वमिति न्यायस्योभयथा संभवे यजमानमात्रकर्तृकत्वविषय: पुरुषस्याग्रहो व्यसनिता। यस्मादाधिदैविकमादित्यपुरुषमाध्यात्मिकं चाक्षुषपुरुषमुपासीत उद्गाता तदुभयात्मको भूत्वा सर्वान् लोकान् आप्नोति तस्मादेवंविदुद्गाता यजमानं ब्रूयात् ते कं कामं फलमागायान्यागानेन संपादयानि । समर्थो हि स फलसंपादने इत्यर्थ:* ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वैषणाभ्यो व्युत्थाय भिक्षाचर्यमाचरन्ति तस्मा†दधुनातनो ऽपि ब्राह्मण: । पण्डा ऽध्ययनजा ब्रह्मधीस्तद्वान् पण्डित: तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य बाल्येन ज्ञानबलभावेन युक्तितो ऽसंभावनानिरासरूपमननेन वा शुद्धहृदयत्वेन वा तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्येत्यादिरनुवाद उक्तदार्ढ्यार्थ: । मुनिर्मननशीलो निदिध्यासक: स्याद् मौनादन्यद् बाल्यं पाण्डित्यममौनं मौनं च निदिध्यासनं निर्विद्याथ ब्राह्मण: ब्रह्माहमित्यवगच्छतीति ब्राह्मण: साक्षात्कृतब्रह्मा भवतीत्यर्थ: । पूर्वत्र तं ह बक इति वाक्यशेषादङ्गोपासनमृत्विक्कर्तृकमित्युक्तम् । एवमिहाप्यथ ब्राह्मण इति विधिविधुरवाक्यशेषादथ मुनिरित्येषो ऽपि न विधिरिति सङ्गति: । ननु बाल्येनेत्युपक्रमे विधिश्रुतेर्मौनेपि विधिरस्तु नेत्याह यत्र हीति । यद्यत्रापि विधेयत्वं ६९६ । १९ स्यात्तर्हि विधि: श्रूयेत बाल्यवदत: श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद् विध्यभावो गम्यतइत्यर्थ: । **प्रशंसार्थमिति ।** यदा पाण्डित्यशब्देन मौनस्य प्राप्तिस्तदेत्थं विधीयमानस्य बाल्यस्य प्रशंसा । न हि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं भवत्यपि तु बाल्ये ऽनुष्ठिते ऽनन्तरं मौनापरपर्यायं पाण्डित्यं कृतं भवेत्तस्माद्बाल्यं प्रशस्तं भवेदिति । यदा तु मौनस्योत्तमाश्रमस्य विध्यन्तरप्राप्तस्यानुवाद: तदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रमित्वेन स्तूयते इति व्यक्ता स्तुति: । सिद्धान्तमाह **भवेदित्यादिना ।** अनुवादित्वं मौनशब्दस्य परिहृत्य विध्यश्रवणादविधेयत्वम् उक्तं परिहरति **एवं चेति ।** तत्र तावदथ मुनिरिति

---

* अत्र त्रयोदशं स्वाम्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३—स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ४४ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ४५ श्रुतेश्च ४६ ॥

† चरंस्तस्मादिति २ पु॰ पा॰ ।

साकाङ्क्षत्वान्निर्दिष्टस्य तिष्ठासेद् इति विधिरनुषज्यते मौनं निर्विद्येति संपाद्यत्वं च विधेयत्वं गमयतीत्यर्थः । साक्षात्कारवतो विद्यातिशयस्य सिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमाशङ्क्याह **विद्यातिशय इति** । विद्यावत इत्यत्र विद्याशब्देन विद्यातिशयो विवक्षित इत्यर्थः । उत्पन्नो विद्यातिशयो यस्य* स तथोक्तः । विधिर्हि प्रधानमुपक्रम्याङ्गपर्यन्तः ततः प्रधानविधिर्विध्यादिर्न पुनर्विधिव्यतिरिक्तः कश्चिदादिशब्दार्थ इत्यर्थः ।

६९७ । २१ समिदादेर्विध्यन्तत्वे हेतुः **प्रधानविधेरिति** । अतोऽङ्गस्य विध्यन्तत्वप्रसिद्धिः प्रधानविधेर्विध्यादित्वं गमयतीत्यर्थः । अपूर्वत्वाद्विधिरास्थेय इति समन्वयसूत्रे निदिध्यासनादेर्वस्त्ववगमवैशद्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादविधेयत्वमुक्तम्† । इह त्वन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेऽपि शाब्दज्ञानात् कृतकृत्यतां मन्वानो यदि कश्चिन् ज्ञानातिशयरूपे निदिध्यासने न प्रवर्तेत तं प्रत्यप्राप्तं तद्विधीयते इत्युच्यते । अत एव श्रुतिस्तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति । अथ वा पाण्डित्यादिशब्दान्तरादप्राप्तिरपूर्वत्वं विधित्वं चार्थवादस्यैव सतो वाक्यस्य प्रशंसाद्वारेण प्रवृत्त्यतिशयकरत्वम् । अत एव समन्वयसूत्रे भाष्यं विधिच्छायानिर्वचनानीति । अपि च ।

नात्रापूर्वविधिः प्राप्तेरनन्योपायतो न च ।
नियमः परिसंख्या वा श्रवणादिषु संभवेत् ॥

अवघातो हि दलनाद्युपायान्तरसंभवे च सति पाक्षिक्यामप्राप्तौ तत्परिपूरणेन नियम्यते । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति मन्त्रश्चागृभ्णान्नित्यादानलिङ्गाद् रशनाशब्दाच्चाश्वगर्दभरशनयोरुभयत्र प्राप्तो अश्वाभिधानीमादत्तइति गर्दभरशनातो व्यावर्त्यते न तु श्रवणादिसाध्ये ब्रह्मसाक्षात्कारेऽस्त्युपायान्तरसंभवो यतः श्रवणादेर्नियमः परिसंख्या वा स्यात् । न च ब्रह्मसाक्षात्कारव्यक्तावुपायान्तराऽसंभवादपूर्वविधित्वमाशङ्कनीयं यतः सामान्योपाधावन्वयव्यतिरेकौ निविशेते न व्यक्तौ इतरथा ऽवघातव्यक्तिसाध्यतण्डुलव्यक्तावुपायान्तराऽसंभवपरिज्ञाना‡दपूर्वविधित्वप्रसङ्गात् । यत्तु वार्तिककृद्भिरुक्तम् ।

* विद्यातिशयः साक्षात्कारो यस्येति २ पु० पा० ।
† उक्तमिति नास्ति २ पु० । ‡ उपायान्तराऽपरिज्ञानादिति २ पु० पा० ।

सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात् ।
श्रोतव्य इत्यतः प्राह वेदान्ताऽवरुद्धत्वया ॥ इति ।

प्रमाणफलं साक्षात्कारं प्रति सर्वमानप्राप्तौ वेदान्ता नियम्यन्ते इत्यत्रापि प्रमाणनियम उक्तो न श्रवणनियमः । न च स एव विधेर्विषयः संनिधानादेव वेदान्तलाभात् । एतेन पुराणादिप्राप्तौ वेदान्तनियमं व्याचक्षीत । तस्मान्न वाचस्पतेः पूर्वापरव्याहतभाषिता नापि सूत्रभाष्यानभिज्ञतेति* ।

कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनेति । तेनोपसंहारे हि न ततः पर आश्रम इति द्योतितं भवति । तच्चानुपपन्नं† बाल्यप्रधानआश्रमान्तरे सतीत्यर्थः । **वृत्तिर्वानप्रस्थानामिति‡ ।** वैखानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति वानप्रस्थवृत्तिभेदाः । गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारिवृत्तयः § ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

६९८ । १२

ननु भावशुद्धिरपि बालचरितं भवति तन्मात्रमेव गृह्यतामत आह **यावद्बालचरितश्रुतेरिति ।** यावदस्ति बालचरितं तावतः सर्वस्य बाल्येनेति श्रुतेर्न सङ्कोचः कार्य इत्यर्थः । अपि च यथा पूर्वत्र मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये प्रसिद्धिमाश्रित्याप्राप्तमौनविधिराश्रित एवमत्रापि बाल्यशब्दस्य कामचारादौ प्रसिद्धेस्तदेव बाल्यं न हि शुद्धभावे ऽपि तपस्विनि बालशब्दं वृद्धाः प्रयुञ्जतइत्यभिप्रेत्याह **कामचारेति । भावशुद्धिरूपं तदेवेति ।** यद्यपि केवलायां भावशुद्धौ बाल्यशब्दो न प्रसिद्धस्तथापि कामचारादिमति बाले भावशुद्धिरस्ति तावन्मात्रपरतया बाल्यशब्दः सङ्कोच्यतइत्यर्थः । सङ्कोचे च कारणं शेषिविध्यनुग्रह एकमुक्तम् । अपरं चाह **एवं चेति ।** शास्त्रान्तरबाधनं यदन्याय्यं तदेवं सति न भविष्यतीति योजना‖ ॥

---

* सूत्रानभिज्ञतेति २ पु॰ पा॰ ।   † अनुपपन्ने भवतीति २ पु॰ पा॰ ।
‡ वनस्थानामिति २ पु॰ पा॰ ।

§ अत्र चतुर्दशं सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३–**सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ४७ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ४८ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ४९ ॥**

‖ अत्र पञ्चदशम् अनाविष्काराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–**अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ५० ॥**

६९९ । १ **ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥**

संशयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षाभावमाशङ्कते **यद्यपीति । विघ्नोपशमेनेति ।** श्रवणादौ पुरुषप्रवृत्तौ पापरूपो यो विघ्नस्तदुपशमेनेत्यर्थः । यज्ञादीनां श्रवणादिघटकत्वाद् घटितेषु श्रवणादिषु विद्यया ऽवश्यं भवितव्यमित्यै-हिकत्वं नियम इति भावः । **तदात्वे** तत्काले साधनानुष्ठानानन्तरक्षणे भवं तादात्विकम् । श्रवणादिस्वरूपनिष्पत्तये यथा सत्वशुद्धिविघ्ननिरासौ कर्तव्यौ एवं श्रवणादिभिर्विद्योत्पत्तये च तैस्तौ कर्तव्यौ तत्र यज्ञादिभिः सत्वशुद्ध्याद्युत्पत्तावपि विरोधिकर्मान्तरैः प्रारब्धफलैः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धौ सम्भाव्येते श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न विद्युरिति श्रुतेः । न चैवं प्रतिबन्धकनिवर्तकस्यापि प्रतिबन्धकान्तराभ्यु-पगमे तत्तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्मान्तरमनुष्ठेयमित्यनवस्था यज्ञादिप्रतिबन्धकपा-प्मनो भोगद्वारेण प्रतिबन्धकत्वाद्भोगनिवृत्तौ तत्क्षये यज्ञादिभिः सत्वशु-द्ध्याद्यारम्भसम्भवादतश्चानियतफलयज्ञादिसापेक्षत्वाच्छ्रवणादेरविधेयस्या-प्यनियतफलत्वमिति सिद्धान्तयति **एत एवेति ।** एवं विधिसामर्थ्यमाश्रित्य ब्रुवन्नामुष्मिकं फलं श्रवणादेः कथंकारं वाचस्पतिर्न चेद्य इति केश्चित्कृत उपालम्भ एतद्ग्रन्थार्थालोचने ऽनवकाशः परावृत्य तत्रैव धावति न च दृष्टफलस्यामुष्मिकफलत्वमदृष्टापेक्षत्वं चानुपपन्नमिति सांप्रतम् । प्राग्भवीय-गान्धर्वादिशास्त्राभ्यासस्येह षड्जादिवैशद्यहेतुभावस्य देवताप्रणिधानाद्य-पेक्षितायाश्चोपलम्भादिति । शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न विद्युरित्यत्र हेतु-रित्युच्यते । **आश्चर्य इति ।** यथावदस्यात्मनो वक्ता ऽऽश्चर्यः अद्भुतवत्क-श्चिदेव भवति सम्यगाचार्यस्य सम्पत्तावपि तस्माच्छ्रुत्वा लब्धा साक्षात्कर्ता ऽऽश्चर्यः । आस्तां साक्षात्कारः कुशलेनाचार्येणानुशिष्टे ऽपि शास्त्रतः परो-क्षवृत्त्या ज्ञाता ऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः:* ॥

७०० । १० **एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥**

ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनीति । परिपाकेन लब्धं जन्म यस्याः सा विद्या ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मा तस्यामित्यर्थः । ननु

---

* अत्र षोडशम् ऐहिकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ५१ ॥

विद्यावतो ऽपि शरीरस्य धारणात्कथं मुक्तिस्तत्राह **सत्यप्यारब्धेति ।** रूपतः **स्वरूपतो निकर्षोत्कर्षौ स्यातामिति ।** तथा च सातिशयत्वात्कर्मसाध्यत्वमिति पुरुषार्थो ऽत इत्यस्याक्षेप इत्यर्थः । मोक्षः सातिशयः विलम्बिताऽविलम्बितसाधनसाध्यत्वात् कर्मफलवदित्यनुमानम् । अनुमानान्तरमाह **अपि चेति ।** तत्र तत्र साधकेष्वैकरूप्यं स्यान्न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयानित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उपपत्तेश्चेत्युक्तं तामेवाह* **साध्यं हीति ।** मा भूत्स्वरूपावस्थानलक्षणायां मुक्तौ† सातिशयत्वमनर्थनिवृत्तिलक्षणायां तु स्याद् नेत्याह **न च सवासनेति ।** विरोधिकार्योदय एव पूर्वप्रध्वंस इति मतमाश्रित्य । क्लेशादिक्षयो विद्याजन्मेति सामानाधिकरण्यं विद्याजन्मरूपो ऽविद्याध्वंस एकरूपः निवर्त्यविशेषोपाधिकस्तु तस्यापि विशेष इत्यर्थः । तर्हि स एवास्तु तत्राह **न च सावशेष इति ।** यदुक्तं साधनविशेषान्मोक्षे विशेष इति तत्राह **न च चिराचिरोत्पादेति ।** साधनविद्याचिराचिरत्वाभ्यां मोक्षे न विशेषा‡नुमानम् । एतज्जन्मान्तराऽनुष्ठितयागसाध्यस्वर्गवदविशेषसंभवात् स्वाभाविकस्तु विद्यायामपि नास्ति विशेषः । अतो ऽस्मिन्पक्षे हेतोरसिद्धिः वेद्यब्रह्मण एकरूपत्वश्रुत्या विद्याया अप्येकरूपत्वेन श्रुतेरित्यर्थः । द्वितीये ऽनुमाने सगुणविषयत्वमुपाधिमाह **सगुणविद्यायास्त्विति । तत्कार्यस्येति ।** विद्याकार्यस्येत्यर्थः । कालातीतत्वं चाह **न चात्रेति ।** मोक्षे ऽप्युपेयविशेषणं भेदाऽभेदविकल्पासहत्वं युक्तिः§ ॥　　१०१ । ५

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायं साधनाख्यस्तृतीयो ऽध्यायः ॥

अत्र पादे		आदितः
अधिकरणानि	१७	१३४
सूत्राणि	५२	४११

* तामेवोपपत्तिमाहेति २ पु॰ पा॰ ।　　† मुक्तेरिति २ पु॰ पा॰ ।

‡ मोक्षेण विशेषेति २ पु॰ पा॰ ।

§ अत्र सप्तदशं मुक्तिफलाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-**एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः** ५२ ॥

वेदान्तकल्पतरौ

चतुर्थो ऽध्यायः ।

१०२ । १ **आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥**

तृतीये चिन्तितं सर्वं साक्षाच्छ्रुत्युक्तसाधनम् ।
फलार्थापत्तिसंसिद्धमावृत्त्याद्यत्र चिन्त्यते ॥

आत्मेति तु विरोधपरिहारफलं तस्य चात्र प्रस्तावे कारणं वक्ष्यते न प्रतीके*इत्यादि त्वधिकरणद्वयमत्र प्रासङ्गिकं तस्माद्भवत्येवायमभिप्रायश्चतुर्थे तृतीयशेषानुवर्त्तनस्येति । फलाध्यायं व्याख्यास्यन् फलावसरे श्रोतॄणामुत्साहजननाय स्वकृतेरकलङ्कतां ब्रुवन् दुर्जनान् शिक्षयति सत्पुरुषांश्चाभिनन्दति **नाभ्यर्थ्या इति** । इह ग्रन्थे श्रवणार्थममत्सरिणः सज्जना नाभ्यर्थनीयाः । अत्र हेतुमाह **स्वयमिति** । ते हि ग्रन्थगुणान्दृष्ट्वा स्वयमेव प्रवृत्ता भवन्ति इतरे तु मत्सरिणः श्रवणाय प्रवर्त्तयितुं न शक्याः । अशक्यत्वे हेतुमाह **मत्सरेति** । मत्सर एव पित्तं हृदयतापकत्वात् तन्निमित्तमचिकित्स्यं चिकित्साऽनर्हमरोचकं सत्कविभणितिष्वरुच्यापादकं धातुवैषम्यं येषां ते न शक्या इत्यर्थः । केषांचिद्विरलपापानां मात्सर्यं विवेकोपदेशेन शक्यं चिकित्सितुम् इदं तु न तथेत्युक्तम् **अचिकित्स्यमिति** । आचार्यस्य शिष्यः सनातननामा तत्कृतां स्तुतिं तत्प्रीत्यर्थं प्रबन्धमधिरोपयति **शङ्के इति** । संप्रति सान्द्रतपःस्थितेषु निरन्तरतपोनिष्ठेषु निमित्तेष्वधुना स्वाराज्यसौख्यं वहन्निन्द्रो मम राज्यं तपसा† हरिष्यतीति य उद्वेगस्तं निर्विशङ्कं निर्विशङ्को यथा भवति तथा कथमपि नाप्स्यतीति शङ्के मन्ये । उद्वेगाऽप्राप्तौ हेतुमाह **यदिति** । यस्माद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितं संक्षिप्तं बह्वर्थं यद्व्याख्यानं तन्माचेण स्फुटप्रकटीभवन् यो वेदान्तार्थस्तद्विषयविवेकेन साक्षात्कारेण वञ्चितो ऽपहृतो भवः स्वर्गादिसंसारो येषां ते तथोक्ताः । ते ऽमी तपस्विनः

,, । २ स्वर्गे ऽपि निःस्पृहा इति यद्यस्मात्तस्माच्छङ्क इत्यन्वयः । **विषयक्रमेणेति** ।

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ १ सू॰ ४ । † तपसेति नास्ति ग पु॰ ।

अध्यायविषययोः साधनफलयोः क्रमेणेत्यर्थः । ननु ज्ञानार्थत्वाद् दृष्टफलेषु गान्धर्वशास्त्रश्रवणादिवदविधेयेषु श्रवणादिषु यावत्फलमावृत्तिसिद्धौ कथं सकृत्प्रयोगशङ्का ऽत आह **मुक्तिलक्षणस्येति** । पूर्ववादी मुक्त्यर्थत्वात् श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वं विधेयत्वं च मन्यते विधिषु चावृत्त्यश्रवणात्सकृत्प्रयोगशङ्केत्यर्थः । श्रवणादयो ऽहंग्रहोपास्तयश्च निर्विशेषसविशेषब्रह्मसाक्षात्कारफला इहोदाहरणम् । तत्र श्रवणादिषु सकृत्प्रयोगमुक्त्वा ऽहंग्रहोपास्तिष्वप्याह **यत्र पुनरिति** । अत्र किं विद्याया मुक्तिसाधनत्वमदृष्टमित्युच्यते श्रवणादेर्वा विद्यासाधनत्वम् । नाद्य इत्याह **यद्यपीति** । जीवन्मुक्तेर्दृष्टत्वाद्यद्यपिकारः । अहिविभ्रमस्य रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्येवाऽविद्याया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वादिति योजना । तत्र हेतु **विद्योत्पादविरोधितयेति** । अविद्या विद्यानिवर्त्या अनिर्वाच्यत्वादहिविभ्रमवदित्यनुमानम् । न द्वितीय इत्याह **अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेति** । इवकारो लोकसिद्धत्वादित्यत उपरि नेतव्यः । गान्धर्वशास्त्रादौ श्रवणाद्यभ्यासस्य साक्षात्कारजनकत्वेनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकसिद्धत्वात्तद्वदुक्तविशेषणचैतन्यात्मको ऽहमित्यपरोक्षानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानुमानादित्यर्थः । ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रवणाद्यभ्याससाध्यः शास्त्रार्थसाक्षात्कारत्वात् षड्जादिसाक्षात्कारवदित्यनुमानम् । ननु विधिप्रत्ययदर्शनाद् अदृष्टार्थत्वमस्तु तत्राह **न चेति** । प्राप्तार्थत्वाद्विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादाविवानुवादकत्वमित्यर्थः । ननु दृष्टफलान्यपि श्रवणादीनि अवसंनिकर्षादिवदनावृत्तान्येव साक्षात्कारं जनयन्तु तत्राह **न चैतानीति** । सकृच्छ्रवणादिफलादर्शनादित्यर्थः । ननु साक्षात्कार एव किमर्थं धर्मादाविव परोक्षज्ञानमेवास्तु तत्राह **न च साक्षात्कारेति** । एवं दृष्टफलभूतब्रह्मसाक्षात्कारोपदेशेन श्रवणाद्यनेकोपायोपदेशलिङ्गात् फलसिद्ध्यर्थं प्रत्येकमपि श्रवणादि अभ्यसनीयमिति प्रतिपादितम् । अथ यदुक्तमुपासीतेत्यादिषु सकृदुपदेशादनावृत्तिरिति तत्राह **ध्यानोपासनयोश्चेति** । अहंग्रहोपास्तिषु यस्य स्यादद्धेति वचनादुपासनसाध्य उपास्यसाक्षात्कारः प्रतीयते ऽतस्तत्रावृत्तिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे इत्याह **साध्ये हीति** । भाष्ये आत्मभूतमिति प्रत्ययस्यात्मभूतमित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वाद् ब्रह्मणो ब्रह्मविषय इति तु ब्रह्मविषयव्यवहारजनक

१०२ । ३

१०३ । ४

वृत्त्यर्थौ न तु तत्कर्मक इति । तथा सत्यात्मभूतत्वविरोधात् । न च जीव-
स्यात्मभूतमिति व्याख्यानमुचितम् । अध्याहारप्रसङ्गात् । प्रत्ययस्यात्मभूत-
मिति व्याख्यायां त्वनुषङ्ग एव स्यात्स चाध्याहाराद्वर इति ब्रह्मसाक्षात्कारो
ब्रह्मस्वरूपमित्यङ्गीकृत्यावृत्तौ दूषितायां सिद्धान्ती वृत्तिरूपसाक्षात्कारमादाय
७०३ । ८ शङ्कत इत्याह **आक्षेप्तारमिति ।** ननु स्वरूपप्रकाशेन ब्रह्मप्रथनसिद्धौ
किमावृत्त्या ऽत आह **न च ब्रह्मात्मभूत इति । नाविद्योदीयेतेति**
भ्रान्त्यभिप्रायम् । **पूर्वोक्ताक्षेपेणेति ।** वृत्तिरूपसाक्षात्कारं प्रमामुपेत्य
तस्यामप्यावृत्त्याक्षेपेणेत्यर्थः । तमेवाह **न खल्विति । तादृश इति**
तादृक्शब्दात् षष्ठी । यदि वाक्यं सकृच्छ्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पा-
दयेदिति भाष्ये ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिः साक्षात्कारः परोक्षप्रतीत्युत्पत्तेरेव तदभा-
वाभिधानाऽनुपपत्तेरित्याह **साक्षात्कारमिति ।** केवलवाक्यमावर्त्यमान-
मपि न साक्षात्कारं जनयतीत्युक्ते युक्तिसहकृतं जनयिष्यति संस्कार इवा-
वसहितः प्रत्यभिज्ञाम् । अतो वाक्येनैकवारं प्रत्यये कृते युक्त्याऽपि
तत्करणादावृत्तिसिद्धिरिति शङ्कत इत्याह **न केवलमिति ।** एवमपि वाक्य-
युक्त्योः प्रत्येकमावृत्तिः सिद्धान्तिसंमता न सिध्यतीति दूषयतीत्याह
आक्षेप्तेति । इदानीं मा भूद्वाक्यमावृत्तिसहकृतं साक्षात्कारस्य कारणं मा
च युक्तिसहकृतं वाक्यं युक्तिवाक्ये त्वावृत्तिसहिते साक्षात्कारकारणे इति
शङ्कतइत्याह **पुनः शङ्कतइति । दृढभूमिरिति** आश्रयः फलं साधयितुमि-
त्यर्थः । यद्यप्यभ्यासमिति शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारं कुरुत इति शङ्कितं तथा-
प्यन्यतरोपकृतावन्यतरत्करणमिति वक्तव्यं करणप्रयुक्तं च प्रतीतेरापरोक्ष्यं यथा
प्रत्यभिज्ञायाम् । तत्र किं शास्त्रयुक्त्योः करणत्वं भावनाया वेति विकल्प्य
दूषयति **स खल्वयमित्यादिना ।** भावनाप्रकर्षस्य पर्यन्तो ऽवधिः
काष्ठा तज्जमित्यर्थः । पूर्ववादिना शास्त्रयुक्त्योः परोक्षज्ञानजनकत्वादावृत्त-
योरनावृत्तयोर्वा न साक्षात्कारहेतुतेति उक्तं सांप्रतमुपेत्यापि तयोरपरोक्षप्रमाक-
७०४ । १२ रणभावमभ्यासवैफल्यमभिधीयतइत्याहाक्षेप्ता **आक्षेपान्तरमिति । आत-
श्चेति ।** अवश्यं चेत्यर्थः । अपरोक्षप्रमोत्पत्त्यर्थं आवृत्त्याक्षेपः किमावृत्त्युपका-
र्यभूतप्रमाणाभावादुत साक्षात्कारयोग्यप्रमेयाभावात् । न प्रथमो मनस एव सो-
पाधिकात्मन्यहंप्रत्ययरूपसाक्षात्कारकरणतया क्लृप्तशक्तेः शास्त्रयुक्त्यभ्यासवा-

षितस्य जीवयाथात्म्यब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वसम्भवादित्याह **सत्यमित्यादिना** । भावनाभवसाक्षात्कारस्यान्यथैव भ्रमत्वमाशङ्क्य प्रमेयस्यापरोक्ष्याद् विसंवादाभावेन वैषम्यं वदन्परिहरति **सा चेत्यादिना** । एतेन द्वितीयो विकल्पः परास्तः । **तदानीमिति** । अनुमितिभावनाकाले इत्यर्थः । ननु जीवस्वरूपस्य सदातनम् आपरोक्ष्यं भवतु तद्याथात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्य नित्यशुद्धत्वादेः परोक्षत्वात्तद्भावनाभिः साक्षात्कृतिर्भ्रमः स्यादत आह **न हीति** । तर्ह्युपाधिविरहो जीवादन्य इति परोक्षः स्यादतो निरुपाधिब्रह्मापरोक्षप्रतीतिर्भ्रमः स्यान्नेत्याह **न चेति** । परमार्थप्रतियोगिको ह्यभावः परमार्थः सन् अधिकरणाद्भिद्यते कुम्भाभाव इव भूतलादत एव प्रतियोगिप्रमाणमेवाभावे ऽपि प्रमाणमिति केचिद् मन्वते । इह चोपाधीनां मिथ्यात्वात्तत्प्रतियोगिको ऽभावो ऽपि नास्ति वास्तवः । न चैवमभावा ऽनवस्था । यथा हि भवतां घटो न भवति घटान्योन्याभाव इत्यत्र नान्योन्याभावान्तरमस्ति न च भावाभावयोरैक्यम् एवमस्माकमुपाध्यभावो ब्रह्मणि निषिध्यते न च भावान्तरप्रसङ्ग इति ।

एवं हृदि निधायार्थमिष्टसिद्धिकृतो जगुः ।
आत्मैवाज्ञानहानिर्वा तदा ऽप्यात्मैव शिष्यते ॥ इति ।

नन्वेवमपि यथा संसारदशायां जीवरूपं चकास्ति तथैव यदि मोक्षे ऽपि तर्हि शास्त्रीयज्ञानवैयर्थ्यं स्यादिति नेत्याह **तस्मादिति** । १०५ । ५ षड्जादयो हि गान्धर्वशास्त्रश्रवणात्प्रागप्यविकलानधिकाः श्रोत्रेणापरोक्षमीक्ष्यन्ते ते त्वितरेतरविवेकेनानवधारिता ऐक्येन च समारोप्यमाणा न तथा हर्षविशेषमुपजनयन्त्यविवेकिनां यथा शास्त्रीयलक्षणैर्विविक्तानाम् । तस्माद्यथा तत्र प्रकाशमानेष्विव षड्जादिषु समारोपितमविवेकं निषेधतः शास्त्रस्योपयोगः एवमत्रापि समारोपितोपाधिकृतस्वप्रकाशानुभवगतमभिभवं व्युदस्यतां वेदान्तानामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अविकला ऽनधिके ऽवभासमाने ऽपि वस्तुनि येन क्रमेणारोपः प्रवृत्तस्तद्विपरीताकारप्रमाणवृत्त्युदयव्यतिरेकेण न भ्रमो निवर्तते यथा देवदत्ते तदैक्ये चाभिज्ञासिद्धे ऽप्यन्योयमन्यः स इत्यारोपः सो ऽयमित्याकारप्रत्यभिज्ञया विना न निवर्त्तत इति ।

षड्जमध्यमगान्धारनिषादर्षभधैवताः ।
पञ्चमश्चेति सप्तैते तन्त्रीकण्ठोद्भवाः स्वराः ॥

ग्रामः स्वराणां समूहः । मूर्छना तु तेषामारोहाऽवरोहौ । भाष्ये सर्वथैवानर्थक्यं कं चित्प्रति नोच्यते । सम्यग्ज्ञानोपायस्य नियतत्वात् किं
१०५ । ९ त्विह जन्मन्यावृत्त्यनुष्ठानवैयर्थ्यमित्याह **प्राग्भवीयेति** । पूर्वपक्षावसरे हि वाक्यमावर्त्यमानमपि नापरोक्षज्ञानं जनयतीत्युक्तं नावृत्तावपि तदनुपपत्तेरित्यादिभाष्येण तदेवानूद्य न हि दृष्टइत्यादिभाष्येण परोक्षार्थवाक्यदृष्टान्तेन परिह्रियते । तदसङ्गतमिव प्रतिभाति । तत्र वाक्यात्साक्षात्कारोत्पत्तिप्रकारस्य स्वेनैवोपपादितत्वादेतावानाक्षेपः परिशिष्यते यः प्रथमश्रवणे प्रमित्यतिशयो न भवति स आवृत्तावपि न स्यादिति । तस्य कैमुतिकन्यायेन परिहारभाष्यार्थमाह **यत्र परोक्षेत्यादिना** । वाक्याभ्यासाभ्यामेकजातीयपरोक्षज्ञाने जन्यमाने ऽप्यावृत्तेरतिशयकरत्वे दृष्टे सत्यपरोक्षज्ञानातिशया ऽऽवृत्तिरिति नानुपपन्नमपि तु सुतरामुपपन्नमिति भाष्यार्थः । **वाक्यमात्रस्येति** । परोक्षार्थस्येत्यर्थः । वाक्यार्थसाक्षात्कारार्थमावृत्त्युपयोगमुक्त्वा तत्त्वंपदार्थविवेकद्वारेण वाक्यमात्रात् परोक्षज्ञानोत्पादने ऽप्यावृत्त्युपयोग उच्यतइत्याह **अत्यन्तदुर्ग्रहेति** । क्रमवती प्रतीतिर्यस्य स वाक्यार्थस्तथोक्तः । संसृष्टत्वं नानात्वं च ययोर्न स्तस्तौ पदार्थावसंसृष्टनानात्वौ तौ च यस्य तद्ब्रह्माऽसंसृष्टनानात्वपदार्थकमिति । **तत्किमिति** । येयं पदार्थविवेकपूर्वकं वाक्यजन्यताप्रतीतिरियमेव स्यात् किमात्मनि नान्या तथा सतीयं साक्षात्प्रतीतिरात्मनि न स्यात् । कुतः । अस्याः साक्षात्प्रतीतेरिन्द्रियजत्वेनाऽनागमफलत्वादित्यर्थः । ननु शाब्दप्रतीतेरप्यात्मप्रतिपत्ति-
,, । १३ त्वात्किं तस्या एव तत्पूर्वत्वं नेत्याह **साक्षात्कारेति** । शाब्दधियो ऽनिन्द्रियजन्यत्वाद् ध्यानादिसहकृतचेतोर्पणद्वारा साक्षात्कारहेतुत्वमित्याह **एतदुक्तमिति** । **विशेषणत्रयवतीति** । दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारवती-
१०६ । २० त्यर्थः । **अत्यन्तभिन्नानामिति** । अभिन्नानामित्यपि द्रष्टव्यम् । कल्पितत्वं हि सिद्धान्तः । नन्वश्वस्य गां प्रत्यधर्मत्वं नान्यत्वात् किं तु गव्यसमवेतत्वाद् दुःखादयस्तु भिन्ना अप्यात्मसमवेतत्वाद्धर्मा इत्याशङ्क्य तर्हि संबन्ध एव नास्ति वास्तव इत्याह **संबन्धस्यापीति** । ननु दुःखादय आत्मनो नात्यन्तभिन्नाः किं तु* भिन्नाऽभिन्ना इति नेत्याह **भेदाभेदयो-**

---

* अपि त्विति २ पु. पा. ।

श्चेति । चैतन्याद्बहिरिति । वास्तवं हि चैतन्यं तस्माद्बहिष्ठ*मवास्तव-मिति† । **इतश्चेति ।** कल्पितत्वेन हि दुःखित्वादीनामात्मतादात्म्यं धर्म- ७०१ । ४ धर्मित्वोपयोगि निरस्तमिदानीं सुषुप्तावात्मनि दुःखित्वाद्यभावाच्च नात्म-तादात्म्यमित्युच्यते तादात्म्यं ह्यैक्यं नान्यन्निरूपयितुं शक्यं न चानुवृत्त-व्यावृत्तयोरैक्यमित्यर्थः । **अन्यविषयैवेति ।** संपदादिप्रत्ययविषयेत्यर्थः । **आत्मविषयं दर्शनं विधीयतइति ।** आत्मस्तुतिद्वारेण दर्शनं पुरुषप्र-वृत्त्यतिशयविषयत्वमापद्यतइत्यर्थः । सिद्धरूपब्रह्मप्रत्ययविपरीतप्रत्ययो-त्पत्तेः कार्यवादिभिरिष्यमाणत्वात्तदापत्ताविष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह **अभ्युच्चयमा-त्रमिति ।** समन्वयसूत्रोक्तन्यायेन वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वे सिद्धे तादृश-ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिरिति सिध्यति तथा ऽभ्युपगमे मुक्तिविरोध उक्त इत्यर्थः ।

यास्तत्तो विज्ञायापरोक्षप्रज्ञां कुर्वीत यत्स रैक्को वेद तत्प्राणतत्त्वं सर्वधर्मफलमभिसंगच्छतइत्यर्थः । एवं रैक्कादन्यो ऽपि यस्तद्रैक्क वेद्यं वेद तस्यापि सर्वसाधुफलप्राप्तिर्भवति स एवंभूतो रैक्को मया एतदिति क्रियाविशे-षणमित्यमुक्तः । रैक्कमिव जानश्रुतिमल्पकं कर्मात्येति हंसान्तरं प्रति हंसो वक्ति । हे रैक्क यां देवतामुपास्से एतां माम् अनुशाधि शिक्षय ज्ञापय इति जान-श्रुतिवाक्यम् । हे पुत्र त्वं रश्मीनादित्यं च भेदेन पर्यावर्तयात् तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । पर्यावर्तयतादिति मध्यमैकवचनमेतत् । त्वं योगात् पर्यावर्तय उपास्स्वेत्यर्थः । एवं सति बहवस्ते पुत्रा भविष्यन्ति न केवलादित्योपास्त्या-विवेकपुत्रतेत्यर्थः । एषां नो ऽस्माकमपरोक्ष आत्मैवायं लोकः पृथिवी-लोकः प्रजया हि पृथिवीलोकः साध्यः स आत्मैवास्माकम् आत्मनः सर्वा-त्मत्वादतः प्रजया किं करिष्याम इत्यर्थः । **यस्त्वात्मरतिरिति ।** रतिरासक्तिपूर्विका निष्ठा । तत आत्मसुखानुभवस्तृप्तिः तस्याः काष्ठा संतुष्टिः‡ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ ७०८ । ३

* वरिष्ठत्वमिति २ पु॰ पा॰ । † अवास्तवत्वमितीति १ पु॰ ।

‡ अत्र प्रथमम् आवृत्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २–आवृत्तिरसकृदुपदेशात् १ लिङ्गाच्च २ ॥

ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काराय श्रवणाद्यावर्तनीयमित्युक्तं तत्र ब्रह्मात्मत्वमेव नास्ति कस्य साक्षात्काराय श्रवणाद्यावृत्तिरिति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । ननु प्रथमे एवाध्याये शब्दादेव प्रमित* इत्याद्यधिकरणेषु जीवब्रह्मैक्यस्य श्रुतिभिर्निर्णयाद् गतार्थत्वमित्याशङ्क्य तासामेव श्रुतीनां विरुद्धार्थत्वादुपचरितश्रुतिविषयत्वमाशङ्क्य नेत्याह यद्यपीत्यादिना । यद्यप्यविरोधलक्षणे इयं चिन्तोचिता तथापि महावाक्यार्थविरोधसमाधानस्य समाधावन्तरङ्गत्वादिहानीता । जीवपरविभागस्याध्यस्तत्वादविरोधमाशङ्क्य स्वप्रकाशस्य भ्रमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरध्यासाऽयोगमाह न च यथेत्यादिना । कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यत्र तु शास्त्रोपक्रमे श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमसत्य एव न्याय आचार्यैराकृष्टः । द्राघीयसि दीर्घतरे । नन्वभ्यासे पौनरुक्त्यमेव कथमर्थमुख्यत्वलाभस्तत्राह अभ्यासे हीति । अर्थस्य भूयस्त्वमुपादेयत्वातिशयोऽभ्यासे भवति लोकवदित्यर्थः । दवीयो दूरतरम् । न च मानान्तरविरोधादस्याऽप्रामाण्यमिति । पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति न्यायेन श्रुतेरेव प्रामाण्यमिति शास्त्रोपक्रमे उक्तमित्यर्थः । न च प्रमाणान्तरविरोध इति । प्रमाणान्तराणामविद्योपस्थापितव्यावहारिकविषयत्वमध्यासभाष्ये वर्णितमित्यर्थः । आदिशब्देन तत्त्वमस्यादेः संपदादिपरत्वनिरासग्रहणम् । निरंशस्यापीति । यथा ह्याकाशस्य तत्तदुपाध्यवच्छेदाद् ग्रहणाग्रहणे एवमित्यर्थः । यद्यद्वैतइति । हे शिष्याद्वैतध्वंसरूपे ऽद्वैतस्य सत्त्वाप्रसङ्गाद्यदि न तेऽद्वैतोऽस्ति तर्हि वस्तुनोऽद्वैतं नाभूदस्ति भविष्यति अतोऽप्रसक्तद्वैतस्त्वं मुक्त एवासि सर्वदेत्यर्थः†: ॥

१०८ । ५

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

१०९ । १४

पूर्वोक्तं जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिभाक्षु मनआदिष्वहमिति ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्येति पूर्वपक्षमाह यथा हीति । ब्रह्मरूपेणेति इत्थम्भावे तृतीया । ननु ब्रह्मात्मकजीवदृष्टेर्मनआदिष्वध्यासे तदात्मकाकाशादिदृष्टिरपि किं न स्यादत आह जीवात्मानश्चेति । आकाशादिः

* व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. २४ ।

† अत्र द्वितीयम् आत्मत्वोपासनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ३ ॥

स्वरूपेण कल्पितः जीवानां तु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मैवेत्यर्थः । **अविद्यादर्पणाः** अविद्योपाधिकाः । यथा ब्रह्म जीवेनात्मत्वेनोपदिश्यते* तथा ऽहं मन इत्यादि द्रष्टव्यमिति योजना । अत्र हेतु**र्ब्रह्मणो मुख्यमिति** । इतिर्यस्मादर्थे । ब्रह्मण आत्मत्वस्य मुख्यत्वाद् नामादिषु ब्रह्माध्यासे जीवदृष्टिरप्यध्यवसितव्येत्यर्थः । अविद्यादर्पणा इत्यत्र उपरितनो यथाकारः पूर्वोक्तानुवादः । एवं तावज्जीवस्य ब्रह्माभेदप्रयुक्त्या नामादिष्वहंग्रह उक्तः इदानीं पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यात्मत्वमतिः कार्येत्युक्तत्वाद्ब्रह्माभिन्ननामादावप्यहंमतिः कार्येत्याह **उपपन्नं चेति** । द्वावेतौ पक्षौ भगवता भाष्यकारेणोपन्यस्तौ । ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वादिति प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वादिति च प्रतीकेषु ब्रह्मात्मतामापादितेषु न केवलमहंमतिक्षेपः प्रयोजनमपि तर्हि प्रतीकोपलक्षितसमस्तप्रपञ्चप्रविलापनेन† तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थावगतिसिद्धिश्चेत्याह **कस्य चिदिति** । ननु प्रविलये मनआद्येव नास्ति कुत्राहंग्रहः । सत्यम् । अत एव यथा जीवस्यावच्छिन्नरूपबाधेनानवच्छिन्नब्रह्मरूपतया ऽवस्थानमेवं प्रतीकानामपि ब्रह्मात्मना ऽवस्थानं लयो न तु स्वरूपाभाव इति पूर्वपक्षाभिप्रायमुद्भाव्य स्वयमेव निराकरिष्यति । अथ मनआदावात्मत्वदृष्टिः श्रुतिबलाद्वा शङ्क्यते अर्थाद्वा । न प्रथम इति वदन् पूर्वाधिकरणाद्वैषम्यमाह **न तावदिति** । मनःप्रभृतीनामहङ्कारास्पदत्वं न तावदुपदिश्यत इत्यन्वयः । द्वितीये ऽपि किं मनआदिषु ब्रह्माध्यासाद् ब्रह्माऽभिन्नजीवविषया ऽहंदृष्टिराशङ्क्यते किं वा प्रतीकानां ब्रह्मविकारत्वेन तदभेदाद्ब्रह्मणि चात्मत्वप्रतीतेः प्रतीकेष्वप्यहंदृष्टिरापाद्यते । प्रथममाशङ्कते **अहंकारास्पदस्येति** । यदि श्रुतेः प्रतीकेष्वहंमतिरभिमता तर्हि ब्रह्मणीव तां वेदः श्रावयेद् न चैवमित्याह **नेति** । यत्त्वर्थादिति तत्रातिप्रसङ्गमाह **ब्रह्मात्मतया त्विति** । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्तद्दृष्टिरिति विशेषशङ्कायां तद्दृष्टिकरणा‡देव जीवदृष्टिरपि कृतेत्युत्तरम् । अहंदृष्टिस्तु न स्वरूपदृष्टिरहङ्कारविशिष्टस्यानात्मत्वादिति भावः । आर्थिकी हि प्रतीतिस्तत्र क्रियते यत्र तामृते श्रुतिर्न निर्वहति । न चात्रैवं प्रत्युतातिप्रसङ्ग एव । तस्माद्यथाश्रुत्यैवार्थो

१०९ । १८

११० । ०

---

* आस्यते इति २ पु॰ पा॰ । † प्रविलयेनेति २ पु॰ पा॰ ।

‡ ब्रह्मदृष्टिकरणादिति २ पु॰ पा॰ ।

ग्राह्य इत्याह **तस्माद्यस्येति** । ब्रह्मविकारत्वान्मनआदिष्वहंमतिक्षेप इति द्वितीये ऽपि पक्षे ऽतिप्रसङ्गस्तुल्य एव । घटादिष्वहंमतिप्रसङ्गात् । तुल्यं च

११० । ११ श्रुत्यनपेक्षितार्थकल्पनम् । यत्त्वत्र प्रयोजनमुक्तं तद्दूषयति **न च सर्वस्येति** । सर्वं खल्वित्यादौ हि क्व चिदेव प्रविलयार्थत्वं न सर्वत्रेत्यर्थः । यदि च मनो ब्रह्मेत्यत्र मनउपलक्षितविश्वप्रपञ्चः प्रविलापितस्तर्ह्यादित्यादेरप्यनेनैव प्रविलापितत्वादादित्यो ब्रह्मेत्यादेरानर्थक्यमित्यर्थः । उपासकस्य प्रतीकानां च भेदे ऽपि प्रतीकेषु ब्रह्माऽभिन्नजीवदृष्टेः श्रुतिवशादुपपत्तेर्भाष्याऽयोगमाशङ्क्याह **अनुभवाद्वेति** । श्रुतिवशादात्मत्वकल्पनस्यातिप्रसङ्गेन निरस्तत्वान्नाभयमप्यस्तीत्युक्तम् । स्वयमेवोद्भाव्य दूषयिष्यतीत्यवादिष्म तदिदानीं निराकरोति **ननु यथेत्यादिना** । जीवलयादन्नादिलयस्य वैषम्यमुपपादयति **इह हीत्यादिना** । अप्रधानस्य जीवस्य वैशिष्ट्यात्यागेन ब्रह्मात्मना भवत्यभावः प्रधानं तु प्रतीकं यथानिर्दिष्टं रक्षणीयं न तु रूपान्तरमापादयितव्यं प्रधानस्यैव व्याघातप्रसङ्गादित्यर्थः* । न च ब्रह्मण इति भाष्यगतचशब्दार्थमाह **अपि चेति** । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गेन समुच्चय इत्यर्थः । कर्तृत्वाद्यनिराकरणादिति भाष्यगतो हेतुरसिद्धः प्रतीकवाक्यैरेव तन्निराकरणस्य पूर्वपक्षउक्तत्वादत आह **न ह्युपासनविधानानीति** । यथेदं सर्वं यदयमात्मेत्यादीनि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यैकवाक्यतामापद्य तदपेक्षितप्रपञ्चबाधं वितन्वते नैवं प्रतीकवाक्यानि तत्रासंबद्धपदव्यवायेनाभिन्नप्रकरणत्वादित्यर्थः । **तदेकवाक्यतयेति** । कर्तृत्वादिबाधेन जीवस्य ब्रह्मतामापाद्येति शेषः† ॥

१११ । १५

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

पूर्वत्र ब्रह्माऽभिन्नजीवदृष्टेर्नामादिषु करणे घटादिदृष्टेरपि प्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्गान्न प्रतीकेष्वहंमतिक्षेप इत्युक्तम् एवमिहापि यदि आदित्यादिषूपास्यमानेषु ब्रह्म फलप्रदमभिमतं तर्हि चैत्रे उपास्यमाने मैत्रात्फलसिद्धिप्रसङ्गाद् ब्रह्मैव फलप्रदत्वादुपास्यमिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह **ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतयेति**। प्रयोजनवत्त्वेन ब्रह्मणः संस्कारापेक्षत्वात्तत एव च

---

* इत्यर्थ इति नास्ति २ पु. ।

† अत्र तृतीयं प्रतीकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-न प्रतीके न हि सः ४ ॥

प्रधानत्वात्तद्वाचिब्रह्मशब्दस्य प्रतीतिलक्षकत्वायोगाद् ब्रह्मैवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कार्यमित्यर्थः । फलवत्त्वप्रधानत्वाभ्यां शास्त्रीयन्यायाभ्यां दुर्बलत्वाच्छास्त्रार्थानवधारकत्वसिद्ध्यर्थं विशेषणं **लौकिक** इति । यथा राजपुरुष आगत ७११ । २० इत्युक्ते वस्तुतः प्रधानस्यापि राज्ञ आगमनं न प्रतीयते किं तु पुरुषस्यैव तथाऽत्रापि आदित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगत उपास्तिकर्मेति वक्तुं श्रौतं दृष्टान्तमाह **सत्यमित्यादिना** । ऐहिकफलं कर्मोदाहरति **चित्रयेति** । प्रकृतत्वादादित्यादेर्द्रव्यस्य प्राधान्यसिद्ध्यर्थं दृष्टान्तान्तरमाह **क चिद् द्रव्यस्येति** । अत्राप्यङ्गानुष्ठानाराधितः परमेश्वर एव प्रधानसिद्धिहेतुरिति तस्यैवार्थतः प्राधान्यमिति । यैस्तु शब्दैर्व्रीहीनित्यादिभिर्द्रव्यं संचिकीर्ष्यतइति प्रतीयते तत्र क्रिया प्रोक्षणादिका गुणत्वेन प्रतीयेतेत्यर्थः । तदिहेत्यादिना विमृशति तत्र **फलाय कल्पतइत्यभिवदती**त्यन्तं सिद्धान्तवचनव्यक्तिप्रदर्शनपरं **किं वेत्यादिफलाये**त्यन्तं पूर्वपक्षानुवादः । अत्राप्यभिवदति किं शास्त्रमित्यनुषङ्गः । तदनेन ब्रह्मगतफलदातृत्वप्रधानत्वयोः कर्मस्विवाऽऽदित्याद्युपासनेष्वपि संभवात्कांस्यभोजिन्यायेन लौकिकन्यायानुग्रहीतृत्वमुक्तम् । न चातिप्रसङ्गो ऽतिथ्याद्युपासनइव ब्रह्मण एव फलदातृत्वसंभवादित्युक्तं भाष्ये । यदि स्वार्थो ऽस्य विवक्षितः स्यात्तर्हि ब्रह्मशब्दो ऽपि स्वार्थं वर्त्स्यति वृत्तो भविष्यति न त्वस्य स्वार्थो विवक्षित इत्यर्थः । यदि विवक्षितः स्यात्तत्र दूषणमाह **तथा चेति** । **इतिनेति** । इतिशब्देनेत्यर्थः । **स्वरूपपरमिति** । ब्रह्मपदमेव स्वरूपं तत्परं ब्रह्मेति शब्द इति वा द्वावर्थावितिशब्दशिरस्कब्रह्मशब्दात् प्रतीयेते इत्यर्थः । शब्दपरत्वं दूषयत्युपास्तिविधिसिद्ध्यर्थं **न च ब्रह्मपदमिति** । य आदित्यः स ब्रह्मेत्ययं शब्द इति सामानाधिकरण्यं विरुद्धमित्यर्थः । ननु प्रतीतिपरत्वमपि न युज्यते । या ब्रह्मेति प्रतीतिः सा आदित्य इत्यस्याप्यर्थस्य विरुद्धत्वादत आह **गौरितीति** । भ्रान्तो हि गवयादिकं गौरिति प्रतिपद्य ७१२ । २१ बाधोत्तरकालं वक्ति गौरिति मे ऽभवद् गवय इति गवात्मत्वेन प्रतीत इत्यर्थः । यद्यपि प्रतीतिविषयत्वापेक्षया गौणमिदमपि सामानाधिकरण्यं तथापि प्रचुरप्रयोगान्निरूढमतः शब्दसामानाधिकरण्याद्विशेषः* ॥

* अत्र चतुर्थं ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ५ ॥

७१३ । १

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

पूर्ववदुत्कर्षरूपविशेषाऽनवधारणादनियमः । अथ वा गीत्यात्मकेन* क्रियात्मकानामुद्गीथादीनां फलसंनिकर्षेणोत्कर्षादादित्यादिषु† तद्दृष्टिः कर्तव्या प्रथमनिर्दिष्टनामादिषु ब्रह्मदृष्टिवच्च प्रथमनिर्दिष्टादित्यादिषु उद्गीथादिदृष्टिः कार्येति तिस्रः संगतयो भाष्यएव विशदाः । भाष्यमुपादत्ते **अथ वेति** । भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यसाधकं सिद्धरूपादित्यादिदृष्ट्यध्यासे ऽप्युद्गीथादिगतक्रियास्वभावस्यानपायात् तत्फलसिद्ध्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह **तथा चादित्यादिमतिभिरिति** । शुक्त्यादौ रजतबुद्ध्युत्पत्तौ तत्प्रयुक्तव्यवहारप्रतिबन्धवत् सिद्धरूपादित्यादिदृष्टावुद्गीथादिगतक्रियात्वमभिभूयेतेत्यर्थः । आदित्यादिषूद्गीथादिदृष्टौ तद्गतसिद्धरूपत्वमभिभूयते क्रियात्वं चाविर्भवति ततश्च फलसिद्धिरित्यर्थपरत्वेनोद्गीथादिमतिभिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे **आदित्यादिषु पुनरिति** । **कल्पिष्यन्ते** समर्था भविष्यन्ति । इयमेवर्गग्निः सामेत्युक्त्वा श्रुत्या तत्र हेतुरुच्यते तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति ऋक्सामशब्दाभ्यामिह पृथिव्यग्नी निर्दिश्येते अस्यां पृथिव्यामृचि सामाग्निरारूढ आश्रितस्ततः प्रसिद्धयोरपि पृथिव्यग्न्योराश्रयाश्रयित्वात्तत्साम्येन पूर्ववाक्ये सामाधारभूता ऋक् पृथिव्युक्ता ऋगाश्रितं च सामाग्निरित्युक्तमित्यर्थः । अत्र हेतुवाक्ये पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्ये ऽभिहितेति ज्ञापयति । आरोप्यवाचकशब्दस्यैव वह्न्यादेर्माणवकादावुपचारदर्शनादित्याह **अत एवेति** । भूतभाव्युपयोगं हि वस्तु संस्कार्यमिष्यते । उद्गीथादीनां च क्रियात्वात् प्रकृतिज्योतिष्टोमाद्युपकारस्य तैः करिष्यमाणत्वाच्च

,, । १७ तान्येवादित्यादिमतिभिरतिशयाय संस्क्रियेरन्नित्याह **यद्युद्गीथादिमतय इत्यादिना** । आदित्यादिमत्या विद्ययेति समानाधिकरणे तृतीये । ननु लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्यादावपि सामकर्मैव क्रतुं साधयद् वीर्यवत्तरत्वाय लोकदृष्ट्या संस्क्रियतां न च कल्पन्ते हास्मै लोका इत्यादिफलश्रवणात्स्वातन्त्र्यम् अङ्गावबद्धत्वादासामुपास्तीनां कर्मसमृद्धिफले ऽवगते सति परार्थे फलश्रवणस्यार्थवादत्वसंभवादतो भाष्योक्तस्वतन्त्रफलत्वानुप-

---

* गीत्यात्मकत्वेनेति २ पु॰ पा॰ ।   † आदित्ये इति २ पु॰ पा॰ ।

पत्तिरित्याशङ्क्याह **यत्र हीति** । यत्र ह्युद्गीथादिकर्मणः सकाशात्फलं तत्रैवं भवत्वित्यर्थः । प्रस्तुते वैषम्यमाह **यत्र त्विति** । इह तावत्समस्तस्य खलु ७१४ । २ साम्न उपासनं साध्विति पाञ्चभक्तिकसाप्तभक्तिकसकलसामोपासनस्य वाक्यान्तरेणाऽविहितत्वात्पञ्चविधत्वमात्रं गुण उपासनायोपाधीयते एवं सति* यत्र गुणात्फलं लोकादि भवति तत्र गुणस्य क्रियात्वेन लोकादिभिः समत्वात् तं पुरुषः करोतीत्येव नास्ति कुत इमं लोकं† विद्यया संस्कृत्य वीर्यवत्तरं कुर्याद् अतो लोकादिष्वपि सामाध्यासस्संभव इत्यर्थः । गुणात् फलसिद्धिः केवलाद्वा यत्किञ्चित्क्रियासंबन्धाद्वा प्रकृतकर्मसंबन्धाद्वा । आद्यद्वितीयावतिप्रसक्तौ तृतीये तु प्रकृतक्रियावैशिष्ट्यादस्ति गुणस्यापि कार्यत्वमित्याह **न तावदित्यादिना** । भवन्तूत्कृष्टा आदित्यादयः तेभ्यस्त्वक्रियारूपेभ्यः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्दृष्टिः फलं भवेदित्याह **स्वयमेवेति** । यथा माणवके ऽग्निदृष्टिः केन चित्तीव्रत्वादिगुणयोगेन गौणी । तत्र हेतुः **अनभिभूतमाणवकत्वादिति** । नाभिभूतो माणवको यया सा गौणी दृष्टिरनभिभूतमाणवका तस्या भावो ऽनभिभूतमाणवकत्वं तत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह **तथेहापीति** । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति **न हीति** । दार्ष्टान्तिकं विशदयति **तथेयमपीति** । **अन्यथापीति** । सत्यां लक्षणायां न गौणी वृत्तिर्दौर्बल्यात् । तथा च ऋक्सामसंबन्धमात्रं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगे कारणं संबन्धश्च ऋक्सामाध्यस्तत्वमपि संभवतीत्यर्थः । एवम् अन्यथा ऽप्युपपत्तिमुक्त्वा ऽन्यथैवोपपत्तिमाह **अक्षरन्यासेति** । इयमेवर्गिति चेत्यादेरक्षरन्यासः । स्यादित्यन्तस्य भाष्यस्य तात्पर्यमुक्त्वा सिद्धान्ते ऽपराङ्गस्यमपरमपि दर्शयँस्तथा च लोकेषु पञ्चविधमित्यादिभाष्यस्य तात्पर्यमाह **लोकेष्वित्यादिना** । सामधीर्यदि लोकेष्वध्यस्येत तदा सामानि नोपास्येरन् । ततः किं जातमत आह **तथा चेति** । परिकल्पनामेवाभिनयेन दर्शयति **साम्नेतीति** । सामसु लोकानामुपास्यत्वे श्रुत्यन्तरभङ्गश्च स्यादित्याह **लोकेष्वितीति** । सप्तमीभङ्गे लोकसिद्धमुदाहरणमाह **अगारइति** । अगारे ७१५ । ४ गृहे गावो वास्यन्तामिति प्रयोगे अगारं गवां सञ्चरणेन पविचीक्रियतामिति सप्तमीं भङ्क्त्वा कर्मत्वं लक्ष्यते‡ एवं प्रावारे प्रावरणवस्त्रे कुसुमानि वास्यन्ता-

* एवं चेति २ पु॰ पा॰ । † लोकमिति नास्ति २ पु॰ । ‡ लभ्यते इति २ पु॰ पा॰ ।

मित्यत्रापि प्रावरणस्य कुसुमैर्वास्यत्वं कर्मत्वं लक्ष्यते इति । **उक्तन्यायानुरोधेनेति** । सामोपासीतेति द्वितीयाभङ्गप्रसङ्गानुरोधेन वरं सप्तमी तृतीयार्थे व्याख्यातेत्युपर्यन्वयः । **लोकेष्विति** सप्तमी पूर्वपक्षे द्वितीयार्थे सिद्धान्ते तृतीयार्थेत्युभयथा भञ्जनीया । पूर्वपक्षे तु सामगतद्वितीयाभङ्गोऽधिक इत्यर्थः । यत्र द्वितीयासप्तम्यौ भवतः तत्र भवतु श्रुतिद्वयभङ्गगौरवपरिहारार्थमङ्गेष्वनङ्गदृष्टिर्यत्र तूभयत्र द्वितीया निर्दिश्यते तत्रान्यतरश्रुतिमात्रभङ्गस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरविशेषात् कथं नियम इत्याशङ्क्याह

१९५ । ९ **ननु यत्रेत्यादिना** । सप्तविधसामान्येव दर्शयति **हिङ्कारेति** । ओङ्कारोऽपि साम्न्यादिसंज्ञको* भक्तिविशेषः । भाष्यं व्याचष्टे **सप्तविधस्येत्यादिना** । श्रुतिगतसमस्तपदस्य स्वेन व्याख्या कृता **सप्तविधस्येति** । छान्दोग्ये हि समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साध्वित्युपक्रम्य लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यादिना पञ्चविधस्य साम्न उपासनमुक्त्वेति तु पञ्चविधस्येत्युपसंहृत्याथ तु सप्तविधस्येत्युपक्रम्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुं इति स हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिर्यदुदेति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनमित्यादिना सप्तविधस्याप्युपासनमुक्तम् । एवं च सति समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनं साध्विति साम्न उपास्यत्वश्रुतेरिति तु पञ्चविधस्य साम्न उपासनं साध्विति च पञ्चविधस्यापि साम्न उपास्यत्वश्रुतेः साम्न्येवादित्याध्यास इति ग्रन्थयोजना । श्रुत्योक्तं साम्नः साधुत्वं व्याचष्टे **साधुत्वं चेति** । निर्देशविरोधमाशङ्क्य परिहरति **हिङ्कारानुवादेनेति** । हिङ्कारादिसामोद्देशेन साम्नि पृथिव्यादिदृष्टिविधौ हिङ्कारादेः प्रथमनिर्देशः स्याद् यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् इति भट्टाचार्यैरुक्तत्वात्स एव चेह साम्न उपास्यत्वश्रुतेः प्रमाणात्प्राप्तस्तस्मिन्प्राप्ते यो विपरीतनिर्देशः स भञ्जनीय इत्यर्थः† ॥

---

* सामआदिसंज्ञक इति २-५ पु० पा० ।

† अत्र पञ्चमम् आदित्यादिमत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

११५ । १८

अङ्गावबद्धोपासनचिन्तनसमनन्तरं तत्पर्युदासं सिद्धमादायेतरेषूपासनेष्वासननियमचिन्तनात्सङ्गतिरित्यभिप्रेत्य विषयं परिशिनष्टि **कर्माङ्गसंबन्धिष्विति । नापि सम्यग्दर्शनइति ।** श्रवणमननध्यानाभ्यासवासितमनसा साक्षात्कारोत्पत्तावित्यर्थः । ननु वस्त्वधीने ऽपि ज्ञाने चक्षुरादिवदासनमप्यपेक्ष्यतामत आह **प्रमाणतन्त्रत्वाच्चेति** । ननु प्रमाणमपि शुक्त्यादौ निकटोपसर्पणादिवदासनमपेक्षतां तत्राह **प्रमाणं चेति** । ध्यानादिसंस्कृतमप्रतिबद्धं चित्तं प्रदीपवत्स्वयमेव प्रमां करोतीत्यर्थः । **यथा वा सम्यग्दर्शनमपीति** । तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितज्ञानाभ्यासात्मकमित्यर्थः । ध्यायतिश्चेत्यादिभाष्यमाक्षिपति **नन्विति** । भाष्यगतोपचारशब्दो न युक्तः बकादिष्वपि ध्यानसद्भावादत आह **प्रयुज्यतइति** । असाववस्था किं तिष्ठतो न भवति अपि तु भवत्येव तिष्ठतो ऽप्यैकाग्र्यसम्भवादित्यर्थः । तिष्ठतो हि देहपतनप्रतिबन्धे फलातिशयो भवति नासीनस्येति परिहाराभिप्रायः । भाष्यगताऽनायासपदव्याख्यानम् **अविद्यमानायास इति** । अनेन बहुव्रीहित्वं द्योतितम् इति* ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ ११ ॥

११६ । ०

अङ्गानाश्रितोपासनेष्वासननियमवत्तेतद्वद्दिगादिनियमशङ्कोत्थानात्सङ्गतिः । ननु समे शुचाविति देशनियमस्य श्रुतत्वात् कथं विचारावसरस्तत्राह **समइति** । श्रुतौ शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनो मशकः । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशनिम्ने† देशे । वैश्वदेवेन यागविशेषेण । ऐकाग्र्यं हि ध्यानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनं तस्मिन्मध्याह्नादौ सम्भवत्यपि यदि प्रदोषकालः प्राच्यादिदिक्तीर्थादिदेशाः प्रतीच्येरँस्तर्हि शेषिध्यानबाधः स्यात्तस्मादनियम इति सिद्धान्तमाह **यत्रैकाग्रता मनस इति** । यदुक्तमङ्गोपास्त्यतिरिक्तोपास्तिर्दिगादिनियममपेक्षते वैदिकानुष्ठानत्वाद्वैश्वदेववदिति तत्र श्रुतदेशादिमत्त्वमुपाधिरिति वदन् अविशेषादिति सौत्रं हेतुं

---

* अत्र षष्ठम् आसीनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-आसीनः सम्भवात् ७ ध्यानाच्च ८ अचलत्वं चापेक्ष्य ९ स्मरन्ति च १० ॥

† प्राचीननिम्ने इति २ पु० पा० ।

व्याचष्टे न ह्यत्रेति। श्रुतविशेषणेन च वृथाचेष्टाया विपक्षस्य व्यावर्तनान्न पक्षेतरता। तस्मात्तवैव भावनामुपासनां प्रयोजयेदित्यन्वयः* ॥

७१६। १४ **आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥**

पूर्वत्र दिगाद्यविधेः तदनपेक्षावदहंग्रहोपास्तिष्वा देहपातादावृत्तेरविधानात्तदनपेक्षेति सङ्गतिः। भाष्यं व्याचष्टे **अविद्यमानेति। तस्या इति।** शास्त्राऽविषयत्वादिति शेषः। ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेर्नियोज्यरहितत्वं विध्यविषयत्वं च दृष्टफलत्वेनोपपादयति **शास्त्रं हीत्यादिना। नियोगसंबन्धमवबोधयतीति।** अन्यच्च ज्योतिष्टोमादाविति शेषः। अहंग्रहोपास्तीनामदृष्टार्थत्वेन सम्यग्ज्ञानाद्वैषम्यमतश्च ज्योतिष्टोमादिवत्करणमित्याह **नन्वेवमित्यादिना।** ननु सकृत्करणे कथमुपासनसिद्धिरसकृत्करणे च सकृदनुष्ठानव्याहतिस्तत्राह **उपासनेति।** उपास्तिः सकृत्कार्येति शास्त्रार्थे जाते उपासनशब्दस्यावृत्त्यर्थत्वादेकवारमावृत्तिर्लभ्यत इति भावः। **कृतशास्त्रार्थत्वादिति।** कृतशास्त्रार्थत्वात्पुंस इत्यर्थः। ननु तर्हि† कर्मवदेवोपासनान्येव विहितत्वसामर्थ्यात्स्वफलं यथा कालान्तरआक्षिपन्ति एवमन्त्यकालिकं स्वफलसाक्षात्कारमप्याक्षिपन्तु किं प्रायणपर्यन्तावृत्त्येति तत्राह **तानि खल्विति।** दृष्टद्वारेण च प्रत्ययावृत्त्योपास्यसाक्षात्कारजन्मन्यन्तकाले तदवश्यम्भावाद्विरोधिकर्मान्तराऽनुद्भवाच्च साधकदेहपातानन्तरमुपास्तिफलप्राप्तिनियमः प्रयोजनमिति। किमच फलवदित्युपासनं फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेणोपास्यसाक्षात्काराक्षेपेण किं कार्यं दृष्टद्वारैव तत्सिद्धेरित्यर्थः‡। सविज्ञानं विज्ञानसहितं फलम्। यस्मिन्विषये चित्तमस्य स यच्चित्तः। तेन विषयेण हृद्यभिव्यक्तेन सह तेजसा उदानेन उदानस्य तेजोदेवताकत्वात्। आत्मना भोक्ता स उपासको ऽक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति मन्त्रत्रयं जपेत्।

अन्तकाले न कर्तव्यमुपास्ताविव किं चन।
ब्रह्मबुद्धावशेषाघनाशादिति जगौ मुनिः§ ॥

---

* अत्र सप्तमम् एकाग्रताधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १–यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ११ ॥ † तर्हीति नास्ति २ पु॰। ‡ इत्यर्थ इति नास्ति २ पु॰।

§ अत्राष्टमम् आप्रायणाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १–आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ ७१७ । १४

विपरीतफलत्वमेव दर्शयति **बन्धनफलमिति ।** शास्त्रेणाश्वमेधादिफलाय सुखाय विहितं ब्रह्महत्यादि चानर्थकात्मकनरकपातपरिहाराय शास्त्रेण प्रतिषिद्धं प्रतिषेधे कृते हि न प्रवर्तेरन्निति मत्वेत्यर्थः । अश्वमेधादि दृष्टान्तार्थमिहोदाहृतं इतरस्यापीत्यनन्तरार्थं च । अत्र लोके कर्मण्युपरतेऽपि तदपूर्वे तस्य कर्मणोऽपूर्वं सुखदुःखोपभोगात् प्रागविरन्तुमतिर्वर्तितुं नार्हत्यपि तु निवर्तितुमेवार्हतीति यत्सिद्धान्तिनोच्यते तत्किं न किमपीति योजना । अत्र हेतुमाह **स हीति ।** ननु स्वर्गकामस्य यागविधिसामर्थ्याद्यथा यागस्य स्वर्गसाधनत्वमेवमनर्थफलप्रापवतः प्रायश्चित्तविधिवशात् प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्त्यर्थता किं न स्यादत आह **तद्विधानस्य चेति ।** एनस्वी पापी नरस्तस्मिन्नधिकारिणि प्राप्ते तद्विधीयते यथा गृहदाहवति प्राप्ते क्षामवतीष्टिः अधिकारिव्यावृत्तिपरं विशेषणं न फलपरमित्यर्थः । युक्तं गृहे दाहादेर्निष्पन्नत्वेन निष्पादयितुमशक्यत्वादधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वं पापनिवृत्तेस्तु कर्तुं शक्यत्वादिष्टसाधनत्वबोधी प्रायश्चित्तविधिस्तन्निवृत्तिफल इत्याशङ्क्य तदभ्युपगमेन प्रकृते वैषम्यमाह **यदि पुनरित्यादिना । मोक्षवदिति** वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा मोक्षसंयोगेन श्रवणात् तद्धेतुत्वं ब्रह्मज्ञानस्य नैवं दुरितक्षयहेतुत्वं तत्संयोगेनाश्रवणादित्यर्थः । ननु दुरितक्षयाभावे कथं मोक्षसिद्धिरत आह **तस्यापीति ।** अथ देशाद्यपेक्षत्वे मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात्तर्हि प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह **शास्त्रेति ।** एकेन शरीरेण बहुकालव्यापिना क्रमेणोपभोगेन सर्वकर्मक्षये ज्ञानान्मोक्ष इत्यर्थः । अथैकेन शरीरेणाविषमकर्मफलभोगो नाऽनुपपन्नस्तर्हि कल्पान्तरमाह **योगर्द्धेंव चेति । ऋद्धेन** समृद्धेन । यद्यपि ब्रह्मविद्या पापक्षयोद्देशेन न विहिता तथापि विद्यापापक्षययोरेकपुरुषसंबन्धनिर्देशान्यथानुपपत्त्या साध्यसाधनत्वमवगम्यताम् इत्याशङ्क्यार्थवादलिङ्गस्य निषेधसामर्थ्यावगतेन पापगताऽनिष्टफलपर्यन्तत्वेन प्रबलेन बाधमाह **स्थिते चैतस्मिन्निति ।** यथा न्यायबलात्स्थितइति संबन्धः । न प्रबलमित्येव दुर्बलं बाधते किं तु सति विरोधे न चेह स इति सिद्धान्तयति **व्याख्यायेतेतीति ।** ननु सगुणविद्यानामैश्वर्यफलानां कथं पापनिवर्तकत्वमत आह **उभयेति ।** वाक्यद्वयेन तद्यथेषीकातूलं ७१८ । २१

सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीत्यादिभिर्वाक्यैर्विद्याया उभयसंयोगस्याऽविशेषादुभयार्थत्वमित्यर्थः। प्रबलदुर्बलप्रमाणाभ्यामेकस्योभयार्थत्वावगमेनैकेन* नैकस्य बाधः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमुक्तमविशेषादिति। पापं ज्ञाननिवर्त्यमध्यस्तत्वाद्रज्जुसर्पवदित्याह तत्स्वभावा† लोचनादिति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमाह अमुमेवेति। उक्तविद्यासामर्थ्यवक्ष्यमाणमोक्षशास्त्रान्यथानुपपत्तिभ्यामुपबृंहिताऽज्ञानदुरितनिवृत्त्योरेकपुरुषसंबन्धनिर्देशान्यथानुपपत्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथानुपपत्तेः बलीयसीति भावः। नैकविधेति। अनेकविधेत्यर्थः। आहुरिति भाष्यकारा इति। असक्तोऽनासक्तः। अत एव कर्मान्तराण्यसंचिन्वानः सङ्गे हि पापाद्युदेति नान्यथेत्यर्थः। तिष्ठन्तु कल्पशतानि क्रमभोग्यफलानि सप्तजन्मादिभोग्यफलानां कथं मुमुक्षुदेहेन शतायुषा भोग इत्याह दीर्घकालेति‡।

१२० । १८ **इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥**

अस्यातिदेशस्याभ्यधिकाशङ्कामाह अधर्मस्येति। स्वाभाविकत्वेनेति। शास्त्रोपदेशाऽनपेक्षत्वेनेत्यर्थः। धर्मस्य ज्ञानान्निवृत्तिः स्वभावविरोधाद्वा शास्त्रान्निवृत्त्यवगमाद्वेति प्रथमं निरस्य द्वितीयं निरस्यति पाप्मनश्चेत्यादिना। सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तइति वचनसामर्थ्यात्पाप्मन एव निवृत्तिरित्यवगन्तुं न शक्यते शास्त्रान्तरैः साक्षात्पुण्यस्यापि ज्ञाना§न्निवृत्त्यवगमात् तेषा||मन्यथासिद्धिमाह उभे ह्येवैष इत्यादिना। उभे पुण्यपापे एष विद्वान्। अत्र वाक्ये ज्ञानेन दुष्कृतं तरत्यतिक्रामति भोगेन सुकृतं तरति इति योज्यमित्यर्थः। क्षीयन्ते कर्माणीति सामान्यवचनं पाप्मान इति विशेषवचनं दृष्ट्वा पापे विशेषे सङ्कोच्यमित्यर्थः। ज्ञानसुकृतयोः स्वभावविरोधे इति पक्षमादाय सिद्धान्तयति नो खल्वित्यादिना। यद्यदत्तफलमपि सुकृतं विद्या निवर्तयति तर्हि तद्विधेर्वैयर्थ्यं स्यादत आह न च सुकृतशास्त्रमिति। उपपादिते विद्यापुण्ययोर्विरोधे उदाहृतशास्त्राणि यथाश्रुतार्थानीत्याह एवमवस्थितइति¶॥

---

* अवगमे एकेनेति २ पु. पा.। † ततः स्वभावेति २ पु. पा.।

‡ अत्र नवमं तदधिगमाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १–तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् १३॥

§ ज्ञानेनेति २ पु. पा.। || इत्याशङ्क्य तेषामिति २ पु. पा.।

¶ अत्र दशमम् इतरासंश्लेषाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् १–इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु १४॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

उत्सृष्टस्तत्वबोधेन विलयः सर्वकर्मसु ।
कर्मस्वारब्धकार्येषु स इदानीमपोद्यते ॥

इमामापवादिकीं सङ्गतिमभिसंधाय पूर्वपक्षयति **यदीत्यादिना** । ननु निवृत्ते ऽपि सर्वकर्मणि कर्मसंस्कारात्कर्मानुवर्तताम् अथ वा निवृत्तमायासंस्काराद् मायान्तरोत्पत्तौ तेनाभिनवकर्माणि विरच्यन्तामत आह **न च संस्कारशेषादिति** । संस्कार एव शिष्यतइति शेषः । यथा कुलालकराभिघातनिमित्तनिवृत्त्या निवृत्ते ऽपि चक्रभ्रमणे भ्रमणसंस्काराद्* भ्रमणानुवृत्तिरेवमत्राऽनिवृत्तायामपि मायायामुक्तमार्गेण कर्मानुवृत्तिरित्येतन्न । तत्र हेतुमाह **वस्तुन इति** । **तत्संस्कारस्तयोः** पुण्याऽपुण्ययोः संस्कारः । पुण्याऽपुण्यसंस्काराणां चित्वात्सन्तीति बहुवचनम् । वस्त्वेव संस्कारद्वारेणाऽनुवर्ततइति व्याप्तेर्व्यभिचारमाशङ्क्याह **न चेति** । रज्जुसर्पविषयज्ञानस्यास्माकं सत्यत्वात्तज्जन्मभयादीनां संस्कारवशादनुवृत्तिर्युक्ता । प्रस्तुते वैषम्यमाह **न त्विति** । न मायेति भ्रमनिषेधः । अर्थात्तदुपादानं माया निषिद्धा भवति । अनेन मायाजन्यमायान्तरात्कर्मान्तरोत्पत्तिरिति पक्षः परिस्फुरति । **न तद्गोचर इति** । मायात्मकभ्रमगोचरो ज्ञानादूर्ध्वं निषिध्यते किमनुवर्तते इत्युक्ता न किमपीत्याह **नेति** । न संस्कारशेषो ऽतं एव न कर्मेत्यर्थः । आरब्धकार्याणां कर्मणां देहपातप्रतीक्षा तत्पर्यन्तमवस्थितिर्न युक्तेत्यर्थः । **स्नात इति** षष्ठ्येकवचनं स्नानादि कुर्वतो यच्चिरं विलम्बनं तावदेव न ततो ऽधिकमित्यर्थः । **क्षेपीयस्ता** क्षिप्रतरत्वम् । यथा खलु स्वयम्प्रकाशप्रत्यगात्मभूतब्रह्मसाक्षात्कारे नित्यमेव भवितुं युक्तो ऽपि नास्ति ब्रह्म न प्रकाशते चेति भ्रमान्यथानुपपत्त्याच्छादिका विद्या कल्प्यते एवमत्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां तत्त्वसाक्षात्कारवतामपि श्रुतिस्मृतिप्रतीतदेहधारणान्यथानुपपत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धफलकर्मप्रतिबन्धात्तत्स्वरूपतत्कार्यभोगसम्पादकाऽविद्यालेशं प्रत्यनिवर्तकत्वं भोगसमाप्तौ कर्मक्षये च प्रतिबन्धनिवृत्तौ सततमनुवर्तमानसाक्षात्कारेण तस्याप्यविद्यालेशस्य निवृत्तिरिति कल्प्यते । न चैकदेशेन निवृत्ताया अविद्याया अनुवृत्त्यसंभवः । शाब्दबोधेन निवृत्ता-

* भ्रमसंस्कारादिति २ पु॰ पा॰ ।

यामप्यविद्यायां साक्षात्कारनिरस्यस्यैकदेशान्तरस्य दर्शनात्तदिदमभिप्रेत्य
९२२ । १९ सिद्धान्तयति **यद्यपीत्यादिना** । **द्रागित्येवेति** । तत्राप्रतिबन्धादि-
त्यर्थः । न त्वारब्धविपाकं शीघ्रं निवर्तयति प्रतिबन्धक्षये तु निवर्तय-
तीत्यर्थः । आरब्धविपाकत्वस्य व्याख्यानं **संपादितेति** । संपादिता जातिः
जन्मायुर्जीवनं संपादितम् । विततो विस्तीर्णः पूर्वापरीभूतो वर्तमानः
सुखदुःखोपभोगश्च संपादितो येन तत्कर्मजातं तथोक्तं तद् द्रागित्येव
न निवर्तयतीत्यर्थः । समुदाचरन्ती उद्भूता वृत्तिः फलारम्भाय यस्य तत्तथा ।
परितः समन्तात्प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वं बुद्धिगतसत्त्वगुणो ब्रह्मज्ञानाकारेण
परिणतो येषां ते तथोक्ताः । **ज्योग्जीविता** उज्ज्वलजीविता । **कल्पो** ऽवा-
न्तरकल्पः । यदुक्तमुभयविधाने वाक्यं भिद्येतेति तत्राह **तावदेव चिर-
मितीति** । **श्रुत्यन्तरेति** । उद्दालकादीनां देहधारणविषयं श्रुत्यन्तरम् ।
उपजीव्याया अपि अविद्याया ज्ञानेन बाधात्प्रारब्धकर्माण्याश्रित्य ज्ञानोद-
यस्तदनिवर्तकत्वे स्वतन्त्रयुक्तिर्न भवति किं त्वन्यतः सिद्धे ऽर्थे ऽभ्युपया-
र्थेत्याह **तदेतदभिसंधायेति** । अभ्युपेत्यान्यत्र वस्तुतत्त्वसाक्षात्काराऽवि-
द्ययोः सहानवस्थानमिहाऽविद्यैकदेशब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारयोरविरोध उ-
क्तः । इदानीमन्यत्रापि न विरोधनियम इत्याह **न चेदमिति** । **सम-
वाये** सन्निधाने । यथा प्रतिबिम्बद्विचन्द्रभ्रमस्यौपाधिकत्वाच्चन्द्रैकत्वसाक्षा-
त्कारेण सहानुवृत्तिरुपाधिनिवृत्तौ निवृत्तिः प्रमाणसिद्धा एवं निरुपाधिकभ्र-
मस्यापि सान्तःकरणस्य तत्कर्तृत्वादेस्तदुपादानाविद्यालेशस्य च ब्रह्मसा-
क्षात्कारेण सहानुवृत्तिः प्रारब्धकर्मोपरमे च निवृत्तिरुद्दालकादिदेहधारण-
विषयश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धा स्वीकर्तव्येत्यर्थः । ननु द्विचन्द्रादिभ्रमा अल्प-
कालं तत्त्वज्ञानेन सहानुवर्तन्ते कर्तृत्वादेस्तु कथं बहुकालं विरोधिना
सहानुवृत्तिरित्यत आह **यदा लोके ऽपीति** । नियोगस्तथास्त्विति विधि-
रनुयोगः कथमेतदिति चोद्यम् । भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्मुक्ति-
साधक उक्तः । तत्र स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति मण्डनमिश्रै-
९२३ । १८ रुक्तं दूषणम् उद्धरति **स्थितप्रज्ञश्चेति** । भाष्ये संस्कारवशादिति
संस्कारशब्दः परिशिष्टाऽविद्यालेशवाची संस्कारात्कर्मानुवृत्तिं दूषयता पूर्ववा-
दिना यदुक्तं नावस्तु संस्कारद्वारा ऽनुवर्तते भयकम्पादेरपि सत्यज्ञानजन्य-

त्वेन सत्यत्वादिति तत्राह **न च ज्ञानेति** । मिथ्यात्वेनाविशेषितज्ञानमात्रजन्या न भवन्तीत्यर्थः । यदि भवेयुस्तत्राह **ज्ञानमात्रादिति** । उत्पादे* वा रज्जुज्ञानादपि तदापत्तेरित्यर्थः । हेतुद्वारा भयादेः सत्यत्वं निषिध्य स्वरूपेणापि निषेधति **न च कार्यमपीति** । आरम्भणाधिकरणे† कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वसमर्थनादित्यर्थः । ननु रज्जुसर्पज्ञानस्य भयादेश्च मिथ्यात्वे कथं कार्यकारणभावस्तत्राह **अनिर्वाच्याच्चेति** । कार्यकारणभावो ऽपि न वास्तवः स्वप्ने हस्तितद्धावनवदित्यर्थः । एवं च कम्पादेर्यथा संस्कारद्वारा ऽनुवृत्तिरेवं कर्मणामपीति संस्कारपक्षो ऽपि समर्थितः । न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते । संपत्स्ये संपत्स्यते । तकारलोपश्छान्दसः‡ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ १२४ । ३

उत्पन्नविद्याजन्यकर्मक्षयस्य प्रारब्धफलकर्मस्वपवाद उक्तः । इदानीमप्रारब्धफलेष्वपि केषु चित्तस्यापवादो ऽभिधीयतइति संगतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह **यदेत्यादिना** । ननु विद्यार्थमेवाग्निहोत्रादि योगमारुरुक्षुणा ऽनुष्ठीयतां विद्योदयाच्च तन्निवर्ततां फलविनाश्यत्वात्कर्मणः तत्र कथमननुष्ठेयत्वमिति तदुच्यते यदि विद्या पुण्यस्य कस्य चिन्निवर्तिका तर्हि पुण्यान्तरादपि नोदेतुमर्हति न हि तमोनिवर्तकः प्रदीपस्तमोन्तरादुदेति विरोधस्य जात्युपाधिकत्वादिति तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया नाशादिति विनंष्टुं योग्यत्वादित्यर्थः । ननु विरुध्यन्तामन्यानि कर्माणि विद्यया यज्ञादीनि तु न विरुद्धानि यज्ञेनेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात्तेषां विद्यया सह मोक्षलक्षणैककार्यकरत्वावगमादिति । तत्राह **न च विविदिषन्तीति** । **पूर्वोत्तरे इति** । विद्याजन्मन इति शेषः । पूर्वस्य क्षयादुत्तरस्याऽश्लेषादित्यर्थः । प्रमाणस्यान्यथासिद्धिमाह **तस्मादिति** । **यज्ञादिति** । यज्ञादेर्मोक्षसाधनत्वगन्धो ऽपि वाक्ये न श्रूयते किं तु ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादिविशिष्टसाधनसाध्यत्वा§त्स्तुतिः यज्ञादीनां च ज्ञानलक्षणविशिष्टसाध्यं प्रति साधनत्वनिर्देशमात्राच्च स्तुतिः न तु साध्यसाधनत्वमस्ति विरोधस्योक्तत्वादित्यर्थः । अर्थवादत्वस्फुटीकरणाय

---

* तत उत्पादे इति २ पु० पा० ।

† व्या० सू० अ० २ पा० १ सू० १४ ।

‡ अत्रैकादशम् अनारब्धकार्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्—अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः १५ ॥

§ साध्यत्वनिर्देशादिति २ पु० पा० ।

योग्याऽनुपलब्धिसूचनार्थं वर्तमानापदेशग्रहणम्। **न मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति।** न विज्ञानसाधनविधिरिति हृदयम्। पूर्वपक्षनिदानमुच्छिनत्ति **न च कर्मणामिति।** स्वकरणविरोधिनां वेणुज्वलनादीनां बहुलमुपलम्भादित्यर्थः। अनेन तद्दर्शनादिति सूत्रावयवो भाष्यनैरपेक्ष्येण व्याख्यातः। अत्र च विरोधिनोऽग्निहोत्रादेर्ज्ञानोपयोगे प्रकृते कार्यस्य कारणनिवर्तकत्वमर्थात्प्रकृते तच्छब्देन परामृष्टम् इदानीं तत्कार्यायेत्यपरमवयवं व्याचष्टे **विद्यालक्षणेति।** तदेव ज्ञानं कार्यमिति कर्मधारय इत्यर्थः। तस्या इत्येतावति वक्तव्ये कार्यग्रहणं विरुद्धमपि विरुद्धेन कर्तुं योग्यमिति न्यायसूचनार्थम्। प्रमाणदूषणमुद्धरति **एवं चेति। अनेनाभिसन्धिनेति।** तस्य कार्यमित्यपि भाष्यीयव्याख्यायां पारम्पर्याश्रयणाच्चार्थभेद इत्यर्थः। एवं निर्गुणविद्यापरत्वेनाधिकरणं व्यावर्ण्य सगुणपरत्वेनापि वर्णयति **यत एवेति।** अत्र च वर्णके तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुतइत्यविशेषश्रवणादग्निहोत्रादिलय इति पूर्वः पक्षः। सगुणविद्याफलस्य कर्मसाध्यत्वयोग्यदर्शनादिति च सौत्रहेत्वर्थः* ॥

१२५। ११ **यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥**

पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिष्वेवाङ्गावबद्धोपास्तिसाहित्यानियम इह चिन्त्यते। ननु तन्निर्धारणाऽनियम इत्यनेनैतदुक्तं स्वर्गादाविव विद्याफलसिद्धप्रतिबन्धस्य पृथक्संभवादत आह **यथा ब्राह्मणायेति।** विद्यायुक्तकर्मप्रशंसया विद्याविहीननिषेधः कल्प्यते। न च विधिविरोधः। केवलं कर्म कुर्यादित्यश्रवणात्कर्मस्वरूपविधेश्च पारशाखिकाङ्गनियमे इवोपास्तिनियमे ऽप्युपपत्तेरतश्च विद्यानां पुनरङ्गत्वोन्मज्जने तन्निवृत्त्यर्थं आरम्भ इत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः।

विद्यार्थत्वं यदा यायुरनाश्रमिकृताः क्रियाः।
तदोपास्तिविहीनेषु का कथा ऽऽश्रमकर्मसु ॥
ततः प्रक्षिप्तमेतत् स्यात्स्नातकेन तु केन चित्। इति ॥

नैवं नेतव्यम्। यतः।

नाश्रमोक्तक्रियास्वस्ति विधुरादेरधिक्रिया।
तस्मात्तदीयजप्यादि विद्यासाधनमीरितम् ॥

---

* अत्र द्वादशम् अग्निहोत्राद्यधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्रम् २-अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् १६ अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः १७ ॥

विद्योपेतेषु शक्तस्य तत्यागादन्यकारिणः ।

न विद्या सेत्स्यतीत्येषा शङ्का केन निवार्यते ॥

एवं हि भट्टपादाः प्रतिपादयन्ति ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्तते ।

स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् । इति ॥

यदि विद्यायुक्तं कर्म वीर्यवदित्येतावदुच्येत तत इतरस्यार्थादवीर्यत्वेन निन्दा गम्येत न चैवमस्ति । अत्र हि तरप्प्रयोगेण विद्यासंयुक्तस्य वीर्यवत्त्वातिशयबोधनादर्थात्केवलकर्मणो ऽपि वीर्यवत्त्वमात्रं विधिबललब्धमभ्यनुज्ञायेता।ऽतो न निन्दावकाश इति सिद्धान्तयति **यदेव विद्ययेत्यादिना** । पयसि सर्वं प्रतिष्ठितमिति विद्वान्यदहरेवाग्निहोत्रं जुहोति* ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥ १२६ । १

व्यवहितेन संबन्धमाह **अनारब्धेति** । न तत्राप्यारब्धफलं कर्म लयाद् व्यावर्तितं तस्य च प्रयोजनं भोगेन क्षय इति तदिदानीं दर्शयतीत्यर्थः । ननु विद्ययैवारब्धकर्मणो ऽपि लयः किं न स्यादत आह **अस्य त्विति । पुरस्तादिति** । अनारब्धकार्ये इत्यत्रैवेत्यर्थः । अगतार्थत्वममृतानन्दपादैरुक्तम् प्रारब्धकर्मफलभोगानन्तरं मोक्षे ऽपि तत्कर्मजन्यानेकदेहसंभवात्तत्र च विद्याप्रमोषसंभवात्तत्कृतकर्मणामश्लेषाभावेन मुक्त्यभावः शङ्क्यते तत्रेतरमाधिकारिकाणां देहान्तरे ज्ञानाऽप्रमोष आगमसिद्धो ऽस्मदादीनामथ संपत्स्यइति श्रुतिबलेन प्रारब्धभोगानन्तरं मुक्तिरिति† ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्दविरचिते‡ वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अत्र पादे		आदितः
अधिकरणानि	१४	१६८
सूत्राणि	१९	४८६

* अत्र त्रयोदशं विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यदेव विद्ययेति हि १८ ॥

† अत्र चतुर्दशम् इतरक्षपणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते १९ ॥ ‡ अमलानन्दस्य व्यासाश्रमनामधेयस्य कर्तावित्ति २ पु० पा० ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

७२६ । ८ **वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥**

सगुणविद्याफलस्य ब्राह्मलौकिकस्यार्चिरादिगतिप्राप्यस्यानुक्रम्य प्राप्तिसंभवात् तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूपणं व्यापिब्रह्मात्मभावे निर्गुणविद्याफले निषेधार्थं चेत्यभिप्रेत्य पादस्याध्यायसंगतिमाह **अपरविद्याफलेति** । विद्याधिकारो विद्यया संबन्धः । भाष्यगततत्त्वशब्दार्थमाह **धर्मिण इति** । धर्मिणो हि स्वरूपमेव तत्त्वं धर्माणामारोपितत्वादिति । सर्वेति पदं व्याचष्टे **परत्रेह चेति** । **नन्वत्रापीति** । किं विशिष्यादित्यनुषङ्गः । तथा सिद्धोत्क्रान्तिक्रमानुवादितावदिदं वाक्यं तच्च पूर्वं व्यवहरमाण* आसीन्नेदानीमिति व्यापारलोपः सिद्धः न तु वाग्लोपो ऽतो वच्छब्दो वृत्तिलक्षक इति सिद्धान्ताभिप्रायमाह **सत्यामेवेति** । मनोवृत्तिसत्त्वकथनं वाग्वृत्तिलये हेतुत्वोपपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि तत्प्रलीनवृत्तिकं न हेतुः स्यादिति । ननु षोडश कलाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्यत्र वागादिस्वरूपलयो ऽप्युक्त एवमत्र किं न स्यादत आह **आगमो हीति** । वाङ्मनसीत्युदाहृतवाक्ये वाच एव श्रवणान्नेन्द्रियान्तराणां मनसि वृत्तिलय इति भ्रममपनेतुमवान्तरसूत्रम् **अत एवेति** । तद्व्याचष्टे **यत एवेति** । वृत्तेरनुगतिर्लय एषा च सौत्रानुशब्दव्याख्या । उपशान्ततेजा उपशान्तोष्मा । पुनर्भवं पुनर्जन्मोद्दिश्य मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः प्राणमायातीति शेषः† ॥

७२७ । १७ **तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥**

अतिदेशो ऽयमस्याधिकाशङ्कामाह **स्वप्रकृतादित्यादिना** । प्राणमनसोरबन्नात्मत्वे हेतुमाह **प्रकृतिविकारयोरिति** । ननु भवत्वन्नात्मकं मनो ऽबात्मकश्च प्राणः कथमेतावता प्राणे मनसो लयस्तत्राह **तथा चेति** ।

---

* व्याहरमाण इति २ पु० पा० ।

† अत्र प्रथमं वागधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च १ अत एव च सर्वाण्यनु २ ॥

अपामन्नप्रकृतित्वादन्नात्मकं मनः प्रत्यबात्मकः प्राणः प्रकृतिरिति तस्मिन्मनसः स्वरूपेण लय इत्यर्थः । प्राणमनसोः किं साक्षात्प्रकृतिविकारभाव उत स्वप्रकृतिभूताऽबन्नद्वारेण । आद्यं निरस्य द्वितीये ऽतिप्रसङ्गमाह स्वयोनीति । एवं हि घटस्यापि शरावे लयापत्तिरित्यर्थः । तद्विकारे तासामपां विकारे प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसो लय इति योजना* ॥

सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ ७२८ । १०

मनः प्राणे इति वाक्यं विचार्य तदनन्तरस्य प्राणस्तेजसीत्यस्य विचारात्संगतिः । तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वा†दित्यादिहेतूनां तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिलय इति प्रतिज्ञया संगतिः । उपगमनादिश्रुतीः स्वयमेव वक्ष्यति । तेजोद्वारेणेत्येतदुपपादयति तेजसि समापन्नेति । प्राणवृत्तिलयात् प्राणस्य जीवे वृत्तिलय उपचर्यतइत्यर्थः । समापन्नेति । आपत्तिर्लयः । यथा राजानं यात्रायाम् उद्यन्तं परिवारभूताः प्राणिनः समुपयन्ति एवमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमागच्छन्ति । को ऽसावन्तकालः स उच्यते । यत्र कालएतद्भवति । तदेव दर्श्यते ऊर्ध्वोच्छ्वासीति । ऊर्ध्वोच्छ्वासित्वमित्युपगमनश्रुतेरर्थः । संमुखमागमनमुपगमनम् । आगम्य च गच्छन्तं जीवम् अनु पश्चाद्गमनमनुगमनम् । इन्द्रियग्राम इति । आ प्रायणादित्यत्र सविज्ञानशब्दः प्राप्तव्यकर्मफलप्रकाशनवचन इत्युक्तमिह तु तमपरित्यज्य तत्सहितेन्द्रियसमुदायवचन इत्युक्तम् इति न विरोधः । कथं प्राणो ऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियतइति भाष्यं तदनुपपन्नमिव । तेजःशब्देन तेजोऽध्यक्षजीवलक्षणासंभवादधिकशब्दप्रक्षेपाप्राप्तेरत आह अधिकावापो ऽशब्दार्थेति । श्रौतो ऽर्थो हि शब्दे माति अतो ऽश्रौतार्थप्रक्षेपो ऽधिकावाप इत्यर्थः । लक्षणास्वीकारे हेतुमाह श्रुत्यन्तरेति । प्राणानां जीवानुगमादिविषयं वर्णितमेव श्रुत्यन्तरम् । ननु तस्य तेजोद्वारेणान्यथासिद्धिरुक्तेति तत्राह न च तेजसस्तत्रेति । अनिलाकाशक्रमेणेति । व्यवधानादेव साक्षात्तेजसः स्वरूपलयाऽयोगाद् न तद्द्वारे- ७२९ । ३

---

* अत्र द्वितीयं मनोधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तन्मनः प्राणउत्तरात् ३ ॥

† भूतविशेषहेतुत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

णात्मनि प्रलय उपचरितुं शक्यो व्यवधानाश्रयणे च घटादावपि प्रलयोपचारप्रसङ्ग इत्यर्थः । वृत्तिलयस्तु न कुतश्चित्प्रमाणादात्मन्यवगत इति न तद्द्वारा ऽपि प्राणवृत्तिलयोपचार इति द्रष्टव्यम् । तेजःसहचरितश्चासौ देहबीजभूतश्च पञ्चभूतसूक्ष्मरूपश्च* परिवारश्च तस्याध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिलय इत्यर्थः । यद्यपि भाष्ये प्राणसंयुक्तो ऽध्यक्षस्तेजःसहितेषु भूतसूक्ष्मेष्ववतिष्ठतइत्युक्तं तथापि तद्भूतसहिते ऽध्यक्षे† प्राणस्तिष्ठतीत्येवंपरं व्याख्येयं सो ऽध्यक्षइत्युपक्रमादिति भावः । चोद्यभाष्ये ऽपि यद्यपि प्राणसहितस्याध्यक्षस्य भूतेष्ववस्थितिराक्षिप्यतइति प्रतिभाति तथापि भूतसहिताध्यक्षे प्राणस्थितिराक्षिप्यतइत्येवंपरत्वेन योज्यमित्याह **तेजःसहचरितानीति।** प्राणेनाधारत्वेन संपृक्तस्याध्यक्षस्य भूतैर्मिलित्वा स्थितिं श्रुतिर्न दर्शयतीति भाष्ययोजना हि इयता सूचितेति । परिहारभाष्ये ऽध्यध्यक्षं प्राप्य पूर्वव्यापारान्तरात्तेजआदिभूतप्राप्तिः प्राणस्य नाभिधीयते उपहितप्राप्तेरुपाधिप्राप्तिनान्तरीयकत्वादित्यभिप्रेत्याह **अध्यक्षसंपर्कवशादिति।** दृष्टान्ते ऽपि व्यवधानेन प्राप्यंशो न विवक्षितो ऽपि तु यथा स्रुघ्नान्नगराद्गच्छतो मथुरापाटलिपुत्रयोरुभयोः प्राप्यत्वे ऽपि पाटलिपुत्रं प्राप्यत्वेन निर्दिश्यते एवमिहापि प्राणेन तेजसो ऽध्यक्षस्य चोभयोः प्राप्यत्वे ऽपि तेजसीति भूतमात्रस्य प्राप्यत्वं निर्दिश्यतइत्ययमर्थो विवक्षित इत्याह **अत्रैवेति।** प्राण एकस्मिन्नेव तेजःसूक्ष्मे नावतिष्ठतइति कार्यस्यानेकस्यानेकात्मकत्वादिति च हेतुप्रतिज्ञयोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्याह **स्थूलशरीरानुरूपमिति।** कार्यानेकात्मकत्वेनानुमितं कारणानेकत्वमेकत्र प्राणस्थित्यभावे हेतुरित्यर्थः‡॥

१३० । ४ **समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥**

निरूपिताया उत्क्रान्तेरपरविद्यास्वन्वय इह प्रदर्श्यते । ननु दहरादिविद्याविदामुत्क्रान्तिर्नास्तीति इह पूर्वपक्षः स न साधुः तद्विद्यासु देशान्तरीयफलास्वावश्यकत्वादुत्क्रान्तेरत आह **अत्रेति।** अत्राधिकरणे विषयभूतदहरविद्यायाममृतत्वमेतीत्यमृतत्वप्राप्तिश्रुतेरमृतत्वस्य च परवि-

---

* सूक्ष्मश्चेति २ पु. पा. । † भूताध्यक्षे इति २ पु. पा. ।

‡ अत्र तृतीयम् अध्यक्षाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ४ भूतेषु तच्छ्रुतेः ५ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ६ ॥

द्याफलत्वात् परविद्यावन्तं प्रत्येतदमृतत्वं परविद्यायां चोत्क्रान्तिर्निषिध्य-तइति यो मन्यते तस्य मतेनायं पूर्वपक्षः । वस्तुतस्तु नास्ति पूर्वपक्षः । तयोर्ध्वमायन्नित्युत्क्रान्तिमुपन्यस्यामृतत्वस्य आवितत्वादिति द्योतितं मन्वानग्रहणेन । अथ वा सगुणस्यापि व्यापित्वाद् ब्रह्मणो न तत्प्राप्तुमुत्क्रा-न्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षो ऽत्र वास्तवः । तस्या मुक्तेः सधर्मा अवस्थाः सुषु-प्त्याद्याः विधर्मा जाग्रदाद्याः । नन्वेता अपि प्रतिपाद्यन्तां किं मुक्त्यर्थतया तदनुवादेनात आह न त्विति । येन हेतुना विद्याप्रकरणे व्याघात-स्तेन विदुषः सकाशादविद्वांस उत्क्रान्त्यादिविशेषवन्तो न प्रतिपाद्यन्ते नापि विद्वान् अमृतत्वश्रुतिविरोधादेवे*त्यर्थः । अनेन न तु विदुष इति भाष्यं व्याख्यातम् । भाष्यकृद्भिरासृत्युपक्रमादित्येतत् प्रतिज्ञाविशेषणत्वेन व्याख्यातम् । अविशेषश्रवणादिति च हेतुरध्याहृतः । स्वयं त्वासृत्युपक्र-मादेतदेव हेतुत्वेन योजयति कुत इति । आसृति सृतिपर्यन्तम् उप-क्रमादित्यर्थः । ब्रह्मलोकप्राप्तितद्गतविशिष्टभोगफलपर्यन्तत्वाद्विद्यानुष्ठानप्रार-म्भस्य ब्रह्मलोकस्य चोत्क्रम्य गत्वैव प्राप्यत्वादस्ति सगुणविद उत्क्रान्ति-रित्यर्थः । एतेन वास्तवो ऽपि पूर्वः पक्षो व्युदस्तः सगुणब्रह्मप्राप्तिमा-त्रस्यापुमर्थत्वादिति । उपक्रमेति प्रकृत्यर्थमुक्त्वा पञ्चम्यर्थमाह तस्मादिति । प्रेप्सते प्राप्तुमिच्छते† । उत्क्रान्तिभेद उत्क्रान्तिविशेषः । मूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रमणम् । वस निवासे इत्यस्माद्धातोरिदं न भवति तथा सत्यनुपो-ष्येत्यस्य मुक्त्वेत्येवमर्थत्वापातात् । अतो व्याचष्टे उष दाहे इतीति‡ ॥ ७३० । १२

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ ७३१ । ३

नन्वु वर्णितोत्क्रान्तिसामर्थ्यादेव सविशेषस्तेजआदिलयः सिध्यति किं विचारेण अत आह सिद्धां कृत्वेति । सत्यमुत्क्रान्तिः सावशेषलयेन विना न घटते स एवाद्यापि न सिद्ध इति समर्थ्यतइत्यर्थः । अत एव सङ्गतिः । यदि पूर्वः पक्ष इति । अनेन प्राचामप्यधिकरणानां वृत्तिलयनिरूप-काणां प्रयोजनम् उक्तम् । यस्तु सिद्धे ऽपि वृत्तिलये प्राणस्याध्यक्षे वृत्ति-

---

* एवशब्दो नास्ति २ पु० । † दृश्यते इति २ पु० पा० ।

‡ अत्र चतुर्थम् आसृत्युपक्रमाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-समाना चासृत्युपक्रमा-दमृतत्वं चानुपोष्य ७ ॥

७३१ । २३ लय उक्तः स सगुणविद्यायामनुचिन्तनार्थम् । **महत्त्वाद्वेति** । रूपवदिति हेतुगर्भविशेषणम् । अनेकशब्दो बहुत्ववाची । अनेकं बहु द्रव्यम् आरम्भकं यस्य तदनेकद्रव्यं तत्त्वादित्यर्थः । ततश्च लिङ्गशरीरं चक्षुःस्पर्शनाभ्याम् उपलब्धव्यं मूर्तान्तरैश्च प्रतिहन्येत महत्त्वे सति रूपवत्त्वाद् बहुद्रव्यारब्धत्वे सति रूपवत्त्वाद्वा कुम्भवदिति । महत्त्वबहुद्रव्यारब्धत्वाभ्यां द्व्यणुकव्यावृत्तिः रूपवत्त्वेन वायुव्यावृत्तिः । चकारस्य प्रथमसूत्रार्थेनाप्यन्वयमाह **तस्यैतत्सूत्राकाङ्क्षार्थं भिन्नक्रम इति** । चक्षुष्यनैकान्तिकत्वमुक्त्वा हेत्वोराह **स्वरूपमिति** । अस्य लिङ्गशरीरस्य स्वरूपमेव तादृशम् अनुद्भूतरूपस्पर्शम् । यथा चाक्षुषस्य चक्षुराकारपरिणतस्य तेजस इत्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति **अदृष्टवशादिति** । स्वरूपतः सौक्ष्म्यमुपपाद्य परिमाणतः सौक्ष्म्यमाह **परिमाणत इति** । परिमाणतः सौक्ष्म्यमस्ति लिङ्गशरीरस्येति शेषः । यथा त्रसरेणवो जालकप्रविष्टसूर्यरश्मिभ्यो ऽन्यत्र नोपलभ्यन्ते परिमाणतः सौक्ष्म्यादेवं लिङ्गशरीरस्याप्यस्ति सौक्ष्म्यमिति योजना । **एतदपि हीति** । स्वच्छत्वमपि सूक्ष्मत्वेन संगृहीतमुपलक्षितमित्यर्थः । पूर्वोक्तहेतुभ्यां लिङ्गशरीरस्य चाक्षुषत्वानुमाने उद्भूतरूपत्वमुपाधिमनैकान्तिकत्वं चाभिधायेदानीं प्रतीघातानुमाने ऽप्यस्वच्छत्वमुपाधिमनैकान्तिकतां चाह **यथा हि काचेति** । काचद्रव्यमभ्रसमूहश्च यथा स्वच्छस्वभावस्य नेत्रतेजसो न प्रतिघातकं तदन्तरितवस्तुनो ऽपि नेत्रेणोपलम्भादेवं सर्वमेव मूर्तं वस्तुजातमस्य लिङ्गशरीरस्येत्यर्थः । असक्तत्वापरनाम्नो नोपमृद्यतइति शेषः । प्राप्तिर्लाभः । दृष्टं त्वगिन्द्रियेण ज्ञानम् । श्रुतं कर्णौ पिधाय श्रवणम् । ताभ्यां प्रमाणाभ्यामूष्मणो ऽन्वयव्यतिरेकौ भावाभावौ तद्बलादस्ति स्थूलदेहातिरिक्तं किं चिदित्यर्थः* ॥

७३२ । २१

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

व्यवहितसंगतिर्भाष्यएवोक्ता । सूक्ष्मं शरीरं यस्य स जीवात्मा तथोक्तः । ननु विद्वानपि चेदुत्क्रामेत्कथं तस्य मोक्षसिद्धिरत आह

---

* अत्र पञ्चमं संसारव्यपदेशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ८ सूक्ष्मं प्रमाणं च तथोपलब्धेः ९ नोपमर्देनातः १० अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ११ ॥

स पुनरिति। एकस्मिन्पक्षइति। विद्वान्ते इत्यर्थः। यदुक्तं हिरण्यगर्भपर्यन्तम् उत्क्रान्तस्य जीवस्य लिङ्गशरीरात् प्रलय इति तत्राह **संसारिण** ७३३ । १६
एवेति। यथायं पुरुषो म्रियतइति निर्द्देशात्संसारमण्डले वर्तमानस्येत्यर्थः। मध्ये कश्चिच्छङ्कते **नन्विति** *। बृहदारण्यके हि पञ्चमाध्याये आर्तभागप्रश्नगतः शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधो ऽस्त्वविदुषो यथायं पुरुष इति पुरुषमात्रोपादानात् षष्ठाध्यायगतस्तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति जीवापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भवतु विदुषस्तथा च ब्रह्मविद उत्क्रान्तिसिद्धेः त्वत्पक्षासिद्धिरित्यर्थः। आर्तभागप्रश्ने ऽपि यदिदं किं च मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमिति मृत्युमृत्योः परदेवतायाः प्रस्तुतत्वात् तदभिज्ञस्य विदुष एवोत्क्रान्तिनिषेध इति साम्यं वाक्यद्वयस्येत्याह **तत्सामान्यादिति**। **अभेदोपचारेणेति**। उत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादिभिर्निर्द्देशस्यान्यथा नेतुमशक्यत्वात्तद्वशेनात्रोपचार इत्यर्थः। पञ्चमीपाठे उपचाराश्रयणे न्यायद्वयमाह **अपि चाद्वैतेति**। भाष्योदाहृतस्मृतिं व्याचष्टे **अपदस्य हीति**। पद्यतइति पदं गन्तव्यम् अन्यदस्य नास्ति स ब्रह्मविद् अपदः। ब्रह्मविदो मार्गे ब्रह्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने ये पदैषिणः निष्ठेच्छवः† ते ऽपि देवा उत्कृष्टाः किमु तन्निष्ठाः किं तु परं मुह्यन्त्यत्र मन्दभाग्या इत्यर्थे स्मृतिं योजयति **पदैषिणो ऽपीति**‡॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥ ७३४ । १३

इत्याद्यधिकरणपञ्चकस्य संगतयो भाष्यएव विशदाः। परस्मिन् पुरुषे करणलयवचने सति संशयानुपपत्तिमाशङ्क्याह **प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योरिति**। प्रतिष्ठयोरवान्तरप्रकृतिमहाप्रकृत्योः लिङ्गशरीरविलयनश्रुतिगताः कला एवमेवास्य परिद्रष्टुरिति श्रुती तयो॒§र्विप्रतिपत्तेर्विमर्शः संशय इत्यर्थः। **परस्मिन्नात्मनीति**। लीयन्तइति शेषः। ननु बाह्येन्द्रियाणि दश भूतानि पञ्च मन एकमिति षोडश कलाः सन्ति कथं श्रुतौ पञ्चदशत्वनिर्द्देशस्तत्राह

---

* नन्वितीति नास्ति २ पु०। † निष्ठेप्सव इति २ पु० पा०।

‡ अत्र षष्ठं प्रतिषेधाधिकरणं पूर्णम्। तत्र सूत्राणि ३-प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् १२ स्पष्टो ह्येकेषाम् १३ स्मर्यते च १४ ॥

§ श्रुत्योरिति २ पु० पा०।

घ्राणेति । घ्राणस्य हि पृथिव्युपादानं मनसश्च सैवान्नमयत्वश्रुतेरत एक-प्रकृतिकत्वमित्यर्थः । सांव्यवहारिकप्रमाणेनानुमानेन करणानां भौतिकत्वा-वगमाद् भूतेषु लयो ऽवगतः भूतसूक्ष्माणां चासाधारणानां साधारणेषु भूतेषु प्राणानां वायौ तात्त्विकप्रमाणैस्तु वेदान्तैर्विश्वस्य ब्रह्मविवर्त्तत्वावगमाद् ब्रह्मणि बाध इत्यर्थः । यथा नद्यः समुद्रे लीयन्ते एवमेव पुरुषे कलाः आसां कलानां नामरूपे शक्त्यात्मके अपि भिद्येते स एष विद्वानकलः कला-रहितः सन्नमृतो भवति* ॥

७३५ । २ **अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥**

अतिमन्दामपनेतुमिति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः† ॥

,, । ७ **तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेष-गतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतिः शताधिकया ॥ १७ ॥**

प्रज्वलनं कर्मवशाद् भविष्यत्फलप्रकाशः तस्यानुस्मरन्निति कर्मणि षष्ठी । ननु मूर्धन्यनाड्या देहमात्रव्यापित्वात्कथं तया ब्रह्मलोकप्राप्तिस्त-त्राह **हृदयान्निर्गता हीति** । ता आसु नाडीषु सृप्ता इति श्रुतिसिद्धत्वा-दित्यर्थः । विष्वङ् नानागतयः‡ ॥

७३६ । ,, **रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥**

सूत्रं योजयति **रात्रावहनि वेति** । सिद्धान्तहेतुस्तूत्तरसूत्रगतोत्तरा-वयव इति । **प्रमाणान्तरादिति** । निश्चयप्योगग्यग्राहकादित्यर्थः । अनेन सोत्रश्चशब्दो व्याख्यातः । व्याख्यानपूर्वकं वाक्यमुदाहरति **अमुष्मादिति** । चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुपपत्त्या ऽस्ति रात्रौ सूर्यरश्मिरित्याह **आदिग्रह-णेनेति** । ननु चन्द्रमस एव प्रकाशो ऽस्तु तत्राह **अम्मयेनेति** । रात्रावु-त्क्रान्तस्याहःप्रतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह **यावत्तावदिति** । स यावत्क्षि-प्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति श्रुतौ यावच्छब्दोपबन्धेन शैघ्र्यपरेणानपेक्षा

---

* अत्र सप्तमं वागादिलयाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १—तानि परे तथा ह्याह १५ ॥

† अत्र अष्टमम् अविभागाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १—अविभागो वचनात् १६ ॥

‡ अत्र नवमं तदोकोऽधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १—तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशित-द्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतिः शताधिकया १७ ॥

गतिः* श्रुता एवं चापेक्षा न शक्यावगमा यावत्तावच्छब्दयोरुपबन्ध्येनैव निरो-धादित्यर्थः । अथ विशेषविज्ञानोपशमानन्तरम् । एतदिति क्रियाविशेषणम् ॥ एतत्करोतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति अस्मादिति । यद्वाचो ताप उपलभ्यते इति एतदहरेव रात्रौ दधाति सविता† ॥

अतश्चायने ऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥　　१३१ ॥ ११

प्राशस्त्यप्रसिद्धेरविद्वद्विषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह **अतःपदपरामृष्टेति ।** प्रतीक्षणमित्यत उपर्यविदुष इति द्वितीयाबहुवचनम् । **अग्निर्ज्योतिरादीति ।** अग्निरर्चिरादिदेवता ज्योतिरादित्यदेवता । **विषयव्यवस्थयेति ।** स्मार्तकालविधेर्निर्गुणपुरुषमात्रविवेकचित्तवृत्तिनिरोधात्मकसांख्ययोगविषय-त्वेन श्रौतातिवाहिकदेवताविधेः सगुणविद्याविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः । **अथ तु प्रत्यभिज्ञानमिति ।** स्मृतावग्न्यादिशब्दैः श्रौतार्चिरादिदेवतानां प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ‡ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमला-नन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः ।
अधिकरणानि ११	१७९
सूत्राणि २१	५१७

---

* चरेणागतिरिति २ पु॰ पा॰ ।

† अत्र दशमं रश्म्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-रश्म्यनुसारी १८ निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च १९ ॥

‡ अत्र एकादशं दक्षिणायनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अतश्चायने ऽपि हि दक्षिणे २० योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते २१ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१३८ । ११ **अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥**

भिन्नेति । मार्गा अर्चिरादयो मिथः परस्परमनपेक्षा न त्वनेक-विशेषणविशिष्ट एको मार्गः । कुतः* भिन्नप्रकरणत्वादिभिः यत्र विद्यैक्ये ऽपि गतिविशेषेणाभेदो यथा पञ्चाग्निविद्यायां देवलोकादेस्तत्र भिन्नप्रकरण-स्थत्वाद्विद्याभेदे तु भिन्नोपासनशेषत्वादिभिः । **त्वरात इति** । स यावत्क्षि-प्येन्मन इति वेगावगतेरित्यर्थः । एतद्व्याचष्टे **गन्तव्यमिति** । अवधृतेरि-त्येतद्विवृणोति **अथैतैरिति** । एकस्मिन् गन्तव्ये ऽनेकमार्गवैयर्थ्यमाशङ्क्याह **विकल्पेरन्निति** । **एकत्वे ऽपीति** । पथो मार्गस्य नैव नानात्वं कुतस्त-स्यैकत्वे ऽप्यनेकैर्गुणभूतैः पर्वभिरवच्छेदैर्वाय्वादिभिः संगमसंभवेन गुणानां प्रधानेन समुच्चयोपपत्तेः मार्गभेदकल्पनायां च गौरवाद् आदित्यादिबहुवि-शेषणानां च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन मार्गैक्यावगमादित्यर्थः । भिन्नप्रकरण-स्थत्वं ब्रह्मवदेकत्वे ऽप्यविरुद्धम् । भिन्नोपासनशेषत्वं च भिन्नोपासनकर्तृ-त्वेषवदविरुद्धम् । एकमार्गस्यानेकपर्वसंभवं लोके दर्शयति **सपर्वा हीति** । **भागिभेदकल्पना** अवयविभेदकल्पना । यदुक्तमवधृतेरिति तत्राह **न चैकं वाक्यमिति** । **अनपेक्षतामिति** । अर्चिराद्यनपेक्षतामित्यर्थः । **विधिसामर्थ्येति** । न खल्विति (रश्मिभिरिति)† रश्मिसत्ताबोधसामर्थ्य-सिद्धं रश्मीनामसंबन्धव्यवच्छेदं मार्गो ऽनुवदति निशायां रश्म्यभावशङ्कामप-नेतुमित्यर्थः । यच्चोक्तं त्वरात इति तत्परिहारार्थं भाष्यं त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि क्षैप्र्यार्थत्वाद् नोपरुध्यतइति तदनुपपन्नं पूर्वपक्षे क्षैप्र्य-स्यैवानपेक्षत्वसाधकत्वे‡नोपपादितत्वादतो व्याचष्टे **न खल्विति** । **पथि-**

१३९ । १४ **भेदं** पथो मार्गस्य भेदम् । **अन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादिति** । स्वर्गादेरित्यर्थः । तत्र हि धूमादिमार्गेण गमनं कदा चित्प्रबलकर्मभिः प्रतिबन्धाद्विलम्ब्येतापि न त्वत्र आ प्रायणादुपासीनस्यान्त्यप्रत्ययावश्यम्भावात् । ततश्च गन्तव्यान्त-

---

* कुत इति नास्ति २ पु० । † ( ) एतदन्तर्गतं नास्ति १-२ पु० ।
‡ अनपेक्षसाधकत्वेनेति २ पु० पा० ।

रापेक्षया वैय्यर्थ्यत्वादिति भाष्यं व्याख्यातम् । भूयांसीति भाष्ये मार्गैक्यं किमि-त्यर्चिरादिनेत्युक्तं न पुना रश्म्यादिनेति शङ्कोत्तरमिव भाति तथा सति चातो ऽपीत्युपरितनो ऽपिशब्दो न सङ्गच्छेतेति मत्वा व्याचष्टे **अयमर्थ इति** । तदुपासकाः परा दीर्घाः समा यस्य स परावान् ब्रह्मा तस्य पराः समा-वसन्ति तस्मिन्वसन्तीत्यन्या श्रुतिः सायेत्यन्या श्रुतिः । जितिर्जयः । व्यष्टि-र्व्याप्तिः । तद्यईति चापरा ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्त्युपासते तेषामेव ब्रह्मलोकः प्राप्यतइति शेषः:* ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ १३९ । २०

अत्र तेनेत्यस्यादित्यमागच्छतीत्येतत्पर्यन्तं संबन्धाऽसंबन्धाभ्यां सं-शयः । पाठक्रमार्थक्रमाभ्यां संशय इति कैश्चिदुक्तमयुक्तम् । प्रबलदुर्बलाभ्यां सन्देहाऽनवतारात् । पूर्वत्रार्चिरादिमार्गपर्वप्रत्यभिज्ञानात्सर्वत्र गत्यैक्यमुक्तम् । इहापि स एतं देवयानं पन्थानम् आपद्याऽग्निलोकमागच्छति स वायुलोक-मित्यत्रार्थे ऽर्चिरात्मकाग्न्यानन्तर्यप्रत्यभिज्ञानादर्चिषो ऽनन्तरं वायुर्निवेशनीय इति सङ्गतिः । नन्वत्र पाठादग्न्यानन्तर्ये वायोर्वक्तुमशक्यं पाठस्य दुर्बलत्वाद् इत्याशङ्क्याह **श्रुत्याद्यभावइति** । ननु स वायुमागच्छति स वायुस्तस्मै तत्र विजिहीते स्वावयवान्विगमय्य छिद्रं करोतीति यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं तेनोर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति वायोरादित्यात्पूर्वत्वरूपः क्रमस्ते-नेति श्रुत्या प्रतीतः तद्बलात्स एतमित्यत्रत्यः पाठक्रमो बाध्यतामत† आह **ऊर्ध्वाक्रमणेति** । द्वितीयार्धं व्याचष्टे **तस्या इति** । तेनेति श्रुतिर्वायुकृता-वकाशस्योर्ध्वदेशमात्रप्राप्तौ हेतुत्वमाह नादित्यगमने इत्यर्थः । ननु कथमादि-त्यगमनमात्रप्रतीतिस्तेनेत्यस्यादित्यमागच्छतीत्यनेनाप्यनुषङ्गः किं न स्यादत आह **न चेति** । आकाङ्क्षायां‡ ह्यनुषङ्ग इह तु तेनेत्यस्य संनिहितोर्ध्वाक्र-मणेन नैराकाङ्क्ष्यान्न व्यवहितादित्यागमनेन संबन्ध इत्यर्थः । नन्वादित्य-प्राप्तेर्वायुदत्तावकाशेन वाय्वतिक्रमाद्विना ऽनुपपत्तेस्तेनेत्येतदादित्येनाप्यनुषज्य-ताम् अत आह **न चादित्यागमनस्येति** । छिद्रेणोर्ध्वदेशप्राप्तेर्जातत्वा-त्पुनरादित्यागमनस्य तेनेत्यस्मिन्नपेक्षा नास्तीत्यर्थः । **क चिदिति** । वरुण- १४० । ९

---

* अत्र प्रथमम् अर्चिराद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–अर्चिरादिना तत्प्रथितेः १.॥

† बाध्यते ऽत इति २ पु. पा. । ‡ आकाङ्क्षयेति २ पु. पा. ।

लोकादावित्यर्थः । अथोर्ध्वादित्यलोकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावादेकार्थत्वं तथा च तेनेति श्रुत्या वायुदनस्यादित्यगमनं प्रति हेतुत्वस्य नियतप्राक्सत्त्वात्मकत्वेन क्रमरूपस्य प्रतीतेः श्रुत्या पाठक्रमबाध इति

१४० । १२ सिद्धान्तयति ऊर्ध्वशब्द इति । उभयपाठइति । उभयोः संवत्सरदेवलोकयोरश्रुतस्थले ऽपि पाठे कर्तव्ये सतीत्यर्थः । **माससंबन्धादिति** । माससंवत्सरयोः कालत्वसाम्यादित्यर्थः । कार्यकारणभावमप्याह **मासारभ्यत्वाच्चेति** । देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवतु वायुः क्व निवेशनीयस्तत्राह **तत्रेति** । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति वायोरादित्यानन्तर्याय निरन्तरत्वाय संवत्सरादित्यस्य स्थाने एतस्योपरि देवलोकं* देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यमित्यर्थः । ननु सूत्रं वायुमब्दादित्येतावन्मात्रं कथमधिकावापस्तत्राह **वायुमब्दादिति त्विति** । वाचकमेव बोधकमेवेत्यर्थः । सूत्रे वायुशब्दो देवलोकोपलक्षणार्थ इति भावः । ननु यदि संवत्सराद्देवलोकाद्वायुं वायोरादित्यमभिसम्भवन्तीति क्रमः सूत्रोक्तः कथं तर्हि भाष्ये† वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यादर्वाक्त्वं चोक्तमत आह **तथापीति** । छान्दोग्यपाठमात्रापेक्षया हि संवत्सरादादित्यमित्येतावन्मात्रश्रवणान्मध्ये वायुनिवेशे वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यादर्वाक्त्वं च सिध्यति संवत्सरादुपरि वाजसनेयकगतदेवलोकानयने तु देवलोकसहितवायोरब्दादित्यान्तरालवर्तित्वमित्यर्थः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं संवादयति **तदिदमिति** । **प्रजापतिलोकमिति** । प्रजापतिर्विराट् आपूर्यमाणपक्षाच्छुक्लपक्षात्सकाशान्मासानाप्नोति यान् षण्मासान् येषु षण्मासेष्वादित्य‡ उदङ् उत्तरां दिशमेति§ ॥

१४१ । ८

तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

स वायुलोकं स वरुणलोकमित्यत्रोक्ता वरुणादयो न तावत्पाठक्रमाद्वायोरुपरि निविशेरन् तेनादित्यमिति श्रुतिविरोधादेव न च वायोरिव स्थानविशेषसंबन्धग्राहकमस्त्येषां श्रुत्यादिकमतो नामीषां मार्गे निवेश इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य सिद्धान्तमाह **तडिदन्तइति** । अर्चिरादौ ऽध्वनि मार्गे तडिद्विद्युदन्ते श्रूयते चन्द्रमसो विद्युतमिति । अप्पतिरपां पतिश्च वरु-

* देवलोकमिति नास्ति २ पु. । † भाष्ये इति नास्ति २ पु. । ‡ आदित्य इति नास्ति २ पु. ।
§ अत्र द्वितीयं वाय्वधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् २ ॥

णस्तडितः परः कुतस्तत्संबन्धादप्पतित्वमेव तत्संबन्धे हेतुः । तडित उपरि सजलजलदा* दृश्यन्ते जलाधिपतिश्च वरुण इति । तथा सती-न्द्रादिरप्पतेः पर इष्यते । कस्मादत आह **आगन्तूनामिति** । आगन्तूनां स्थानविशेषसंबन्धरहितानामन्ते निवेशः प्रथमकाण्डे हि प्रसाधितः तथा चेन्द्रादिरप्यागन्तुकत्वादन्ते वरुणस्योपरि निविशेतेत्यर्थः । न केवलमाग-न्तुकत्वादन्ते निवेशोऽपि तु पाठाच्चेत्याह **पठ्यते चेति** ।

अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नक्षत्रेष्टिर्दर्शपौ-र्णमासिकी विकृतिराम्नाता । तत्रोपहोमाः श्रूयन्ते सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्यादयः । सन्ति च प्रकृतेरतिदेशतः प्राप्ता नारि-ष्टहोमाः तत्र किमुपहोमाः पूर्वमनुष्ठेया उत नारिष्टा इति संशये प्रधानभूत-नक्षत्रेष्ट्यनन्तरं प्रत्यक्षपठिता उपहोमा अव्यवधानेन पूर्वमनुष्ठेया आतिदेशि-कास्त्वप्रत्यक्षत्वात् तद्व्यवधानेन पश्चात्कर्तव्या इति प्रापय्य पञ्चमे† राद्धा-न्तितम् अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वा‡दिति । अन्ते वैकृतानां प्रयोगः । प्रकृतौ हि§ क्लृप्तोपकारमङ्गमुपकाराकाङ्क्षिणी विकृतिः प्रथमं गृह्णाति ततः प्राकृतनारिष्टहोमानां प्रधानशब्दगृहीतात्प्राथम्यमितरेषां तु संनिधिव-शादाकाङ्क्षां परिकल्प्य पश्चात्प्रधानसंबन्धभाजामन्ते प्रयोग इति‖ ॥

आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥ ७४१ । १३

अर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपमिह चिन्त्यते । संबन्धात्तडित उपरि वरुण इत्युक्तमिहापि सादृश्यसंबन्धादर्चिरादीनां मार्गपर्वत्व¶मिति पूर्वपक्षमाह **मार्गेति । न चैषां त्वावधिकानामिति** । अवधिषु देश-सीमासु स्थित्वा मार्गवाहका आवधिकाः । श्लोकगतभर्तृशब्दार्थमाह **जीवात्मन इति** । नन्वर्चिष इत्यादिपञ्चमीभिरर्चिरादीनां भोक्तृगमन*हे-तुत्वप्रतीतेश्चेतनत्वमिति तत्राह **अपि चेत्यादिना** श्लोकेन । हेतौ-वित्यधिकारे विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति विहिता हेतुपञ्चमी नाऽगुणाद्दृश्यते

---

* उपरि हि जलदा इति ३ पु. पा. । † पञ्चमे इति नास्ति २ पु. ।
‡ जै. सू. अ. ५ पा. २ सू. १९ । § प्रकृतौ हीति नास्ति २ पु. ।
‖ अत्र तृतीयं तडिदधिकरणं वरुणाधिकरणं वा पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तडितोऽधिव-रुणः सम्बन्धात् ३ ॥ ¶ मार्गत्वमिति २ पु. पा. । * भर्तृगमनेति २ पु. पा. ।

९४१ । २० किं तु गुणादेव तत्रोदाहरणमाह जाड्यादिति । यद्यर्चिरादयो वोढारः प्रापकास्तर्हि विद्युदादयोऽपि प्रापकाः स्युस्तत्र विद्युत्स्थानादारभ्यामानवो वोढा न श्रूयतेऽन्यत एव वहनसिद्धेरित्याह अपि चेति । चेतनस्य स्वप्रयत्नहीनस्योर्ध्वदेशगमनं चेतनान्तराधीनमिति सिद्धान्तयति संपिण्डकरणानामिति । संकुचितकरणानामित्यर्थः । तत्र हेतुः सूक्ष्मदेहवतामिति । भूतसूक्ष्मात्मकसूक्ष्मदेहमात्रवतां स्थूलदेहरहितानामित्यर्थः । न चाग्न्याद्या इत्यादिश्लोकभागं व्याचष्टे तद्यदीति । कारस्करो वृक्षविशेषः । मेरुमभितो भूमिरिलावृतम् । सति श्रुतानां चैतन्यसंभवइति धर्ममात्रकल्पनालाघवमुक्तम् । न्यायसिद्धेऽर्थे द्योतकं लिङ्गमाह इममेवेति । ननु वैशेषिकैर्मूर्तिवृत्तिवृत्त्यपरजात्याधारे गुणत्वं परिभाष्यते न चार्चिरादयस्तथेति कथं तच्छब्देषु हेतुपञ्चमी तत्राह न च वैशेषिकेति । गन्तॄन् प्रधानान् प्रत्यर्चिरादेः सहायत्वादस्ति गुणभूतत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः । सामान्यवचनइत्यादिश्लोकं व्याचष्टे यथेत्यादिना । ननु यदि विद्युत्स्थानादारभ्यामानवो नेता तर्हि वरुणादीनामनेतृत्वं वैषम्यं वाच्यम् उभयनेतृत्वे वैयर्थ्यादत आह वरुणादयस्त्विति । अमानवः प्रधानो नेता वरुणादयस्तु नयनेऽपि सहकारिण इत्येवं वैषम्यं न वोढृत्वे वैषम्यमित्यर्थः* ॥

९४५ । ६ **कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥**

गतिनिरूपणानन्तरं गन्तव्यमिह निरूप्यते । पूर्वपक्षयति मुख्यत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्येति शेषः । ननु ब्रह्मशब्देन ब्रह्मा कमलासनोऽप्यभिधीयतेऽत आह नपुंसकमिति । गुणकल्पनयेति । कारणवाचिशब्दस्य कोर्थ उपचारकल्पनयेत्यर्थः । अमृतत्वप्राप्तेरित्येतद्व्याचष्टे अपि चेति । परप्रकरणादपीत्येतद्व्याकरोति किं चेति । शाखामृगो वानरः । न्यग्रोधेपि न प्राप्तप्राप्तिरवयवानामप्राप्तानां पुनः प्राप्तिरित्याशङ्क्याह न चैते इति । शाखामृगो

---

* अत्र चतुर्थम् आतिवाहिकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ४ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ५ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ६ ॥ एतदग्रेऽधस्तनाधिकरणान्तर्गतं परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् १२ इति सूत्रं लिखितं ५ पु. । भामत्यामर्थक्रममादृत्य तत्सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं तदनुसारेणेदमिति ज्ञायते । अन्येषु कल्पतरुपुस्तकेषु शैल्यनुसारादधिकरणादिमसूत्रप्रतीकमुपन्यस्य तदन्तर्गतसूत्रस्य परमित्यादेर्व्याख्या दृश्यते तथैवा प्युपन्यस्तमिति बोध्यम् ।

ऽवयवी न न्यग्रोधावयविना युज्येत कुतस्तदवयवस्य शाखामृगावयवस्य न्यग्रोधावयवेन योगादित्यर्थः । ब्रह्मलोकमित्यत्र लोकशब्दविवरणं **स्वयंप्रकाशमिति** । सिद्धान्तं संगृह्णाति **कार्यमिति** । अर्चिरादिगतिनिरूपासकान् कार्यब्रह्म प्रापयेत्तस्याप्राप्तपूर्वत्वेन गन्तुं योग्यत्वाद् न तु परं ब्रह्म तस्य जगदात्मकत्वेन प्राप्तत्वादित्यर्थः । ननु प्राप्तमपि परं ब्रह्म प्राप्यतां न्यग्रोध इव शाखामृगेणेत्युक्तमित्याशङ्क्य विद्यया ऽविद्यादाहे भेदबाधादिह न तादृश्यपि गतिरित्याह **तत्त्वमसीत्यादिना** । प्राप्तप्राप्तिं दृष्टान्ते ऽङ्गीकृत्य प्रकृते वैषम्यमुक्तमिदानीमनङ्गीकुर्वन्नाह **न चेति** । अप्राप्तस्य न्यग्रोधावयविन एवावयवान्तरोपहितस्य संबन्धितया उत्तरस्याः प्राप्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । ननु तर्ह्यवयवपरंपरा परमाणुपर्यन्तं धावेदिति संयोगस्याप्रत्यक्षत्वमापादितम् अत आह **एतदपि चेति** । काल्पनिकविभागमपेक्ष्य न्यग्रोधप्राप्त्यप्राप्ती ते च वास्तवे ब्रह्मणि प्रतिबुद्धे न युक्ते इत्यर्थः । ननु ज्ञानोत्तरकालं देहधारणावदर्चिरादिगतिर्देशविशेषप्राप्तये किं न स्यादिति शङ्कते **विदुषो ऽपीति** । ७४५ । २०

> अमृतत्वादिलिङ्गानां न्यायैः सार्कं विरोधिनाम् ।
> दृढन्यायवतीर्वक्ति बाधिका विशदाः श्रुतीः ॥

ब्रह्मैव सन्नित्यादीनां नोपायान्तरापेक्षेत्यभिसंधिः श्रुतेर्लक्ष्यत इति योजना । श्रुत्यनुग्राहकं न्यायमेव दर्शयति **उपपन्नं चेति** ।

> लिङ्गाभासमणुः पन्था इत्याद्युद्घुष्य भास्करः ।
> मोहयन्नपरान्मन्दाननेनैवानुकम्प्यते ॥

यदुक्तं विदुषो ऽपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिवद् गत्युपपत्तिरिति तत्राह **न च छायामात्रेणेत्यादिना** । यदा अश्वमेधादीनि कर्माण्यदृष्टार्थानि न फलन्ति तदानीमदृष्टार्थानामर्चिरादिमार्गचिन्तनादीनां का कथेत्यर्थः । मा भूज् ज्ञानोत्तरकालमर्चिरादिमार्गचिन्तनमविदुषस्तु ब्रह्मप्राप्त्यर्थं तद्विधीयतामित्याशङ्क्याह **न चार्चिरादीत्यादिना** । अविदुष इति द्वितीयाबहुवचनम् । **तमेव विदित्वेति** । अनेनाहत्य ज्ञानातिरिक्तमार्गनिषेधादणुः पन्था इत्यादिषु ब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् पथ्यादिशब्दनिर्दिष्टमित्युक्तं भवति । यदुक्तं नपुंसकब्रह्मशब्दः परब्रह्मण्येव रूढ इति तत्राह **तस्मादिति** । **सामीप्यादिति** । कार्यस्य कारणप्रत्यासत्तेरित्यर्थः । ननु ब्रह्म

वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिसामर्थ्यैः कथं स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मश्रुतिर्लक्षणया नीयेतेत्याशङ्क्य लोकादिश्रुतिवशादित्याह **तथा च लोकेष्विति** । ननु ब्रह्मलोकस्याप्येकत्वात् कथं बहुवचनोपपत्तिरत आह **परस्य त्विति** । अवयवद्वारेण संनिकृष्ट उपचारः स्यात् परस्मिँस्तु विप्रकृष्टावयवानामपि कल्प्यत्वादित्यर्थः ।

१४१ । ६

अत्र भास्करः प्रललाप । यदि निर्गुणायां विद्यायां गतिरनुपपन्ना तर्हि सा सगुणास्वप्यनुपपन्नैव सगुणस्यापि ब्रह्मणः तद्गुणानां च ज्ञानादीनाम् आकाशशब्दयोरिव व्यापित्वाद् उपासकानामपीहैव तद्भावमापन्नानां तत्प्राप्तौ गत्यनपेक्षत्वात् । तत्र श्रुतिवशाद्यदि गतिः तर्हि निर्गुणविद्यायां किं न स्यात् परप्रकरणे ऽपि मुण्डकादौ सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीत्यादिभिर्गत्याम्नानात् । अङ्गीकृत्य च निर्गुणविद्यामिदमुक्तं न तु निर्गुणं वस्त्वस्ति यद्विद्या निर्गुणा स्याज् ज्ञानादिभिर्गुणैर्ब्रह्मापि भिन्नाभिन्नं सगुणमेवेत्यादि तत्राह **अप्रामाणिकानां बहुप्रलापा इति** । अयमभिसंधिः । सगुणब्रह्मणः सविशेषत्वाद् ब्रह्मलोक एवोपासकान् प्रति गुणाभिव्यक्तिर्नेहेति संभवति दृश्यते च पृथिवीत्वाऽविशेषे ऽपि मलयशैलादेश्चन्दनगन्धाद्यभिव्यञ्जकत्वं शब्दस्य चाकाशगुणस्य वंशाकाशादिदेशएवाभिव्यक्तिर्न सर्वत्र परस्य तु ब्रह्मणो न गुणाः सन्ति येषां देशविशेषे ऽभिव्यक्तिः । न निर्गुणं वस्त्वस्तीति च दुर्लभम् । सत्तादेर्निर्गुणत्वान्न निर्गुणं द्रव्यमस्ति ब्रह्मापि द्रव्यत्वात्सगुणमिति चेत्किं द्रव्यत्वं गुणवत्त्वम् उपादानकारणत्वं वा । न प्रथमो ऽसिद्धेः । द्वितीये उपादानत्वं किं परिणामित्वं विवर्ताधिष्ठानत्वं वा । नाद्यो ऽसिद्धेरेव । न चरमः । सत्तादेरप्यन्यापोहत्वमात्रसंबन्धत्वाद्यारोपाधिष्ठानत्वेनानैकान्त्यात् । उपासकानां त्विहोपास्याविर्भावः प्रतिभासमात्रम् अन्त्यकालइव भाविकर्मफलस्य । यदि तु साक्षादाविर्भावः स्यात्तर्हि गतिवैयर्थ्यं स्यात् । तस्माद् ब्रह्मैश्वर्याविर्भावो ब्रह्मलोकएव नान्यः पन्था इत्यादि बहुश्रुतिभिश्च निर्गुणप्रकरणाद्गतेरुत्कर्ष इति दिक् ।

,, । १६

प्रत्यगित्यात्मेति च शब्दयोरपुनरुक्तमर्थमाह **प्रतिप्रतीति** । प्रतिभावमधिष्ठानत्वेन गतस्य ब्रह्मणो गन्तॄणामात्मत्वादिति भाष्यार्थः । ननु लोकश्रुतिर्लोकनं प्रकाशः स एव लोक इति ब्रह्मणि यौगिकी कथं गौण-

त्वमत आह **यौगिक्यपीति** । योगरूपो गुणः प्रकाशः ब्रह्मैकरसता तदपेक्षयेत्यर्थः । **अविशुद्धा अपीति** । गुणत्रयमया अपीत्यर्थः । भाष्ये १४७ । २०
विकल्पितौ विकारावयवपक्षावन्यानन्यत्वाश्रयौ भेदाभेदाश्रयावित्यर्थः । अन्यो वा ततः स्यादिति भाष्येण चात्यन्तमन्यत्वं विकल्पितमित्याह **अन्यो वेति** । विकारपक्षे ऽप्येतत्तुल्यमिति भाष्यं व्याचष्टे **मृदात्मतयेति** । मृदात्मत्वे हेतुमाह **तद्भाव इति** । ननु विकारिणो ऽवयविनश्च स्थिरत्वे ऽपि ताभ्यां भिन्नाभिन्नौ विकारावयवौ तत्र भिन्नत्वांशेनास्थिरत्वात्तयोर्गमनमित्याशङ्क्याह **अन्यानन्यत्वे अपीति** । अथान्य एव जीवो ब्रह्मण इत्येतदन्तमाशङ्क्याभाष्यं सो ऽणुरित्यादि तु विकल्पपरमिति ज्ञापनार्थमाह **तथा चेति** । भेदाभेदे ऽप्येकत्वं न मुख्यमेत्र किं तु भेदसत्त्वमात्रमतो भाष्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह **भेदाभेदयोरिति** । बुद्धिव्यपदेशभेदादिति भेदप्रमाणोपन्यासः । प्रमिते च भेदे विरोधादभेदानुपपत्तौ विकारस्यावयवस्य वा जीवस्य तत्त्वमसीति ब्रह्मसामानाधिकरण्यं गौणं स्यादित्याह **अयुतसिद्धतयेति** । **परिणामेति** । विकारः परिणामः । **छेत्तुं** नाशयितुम् । नित्यनैमित्तिकानां नित्येहिता दुरितनिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं युज्यते फलान्तरवत्त्वे काम्यत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह **अभ्युच्चयमात्रमिहेति** । क्रियाभोगशक्त्योः सत्योरपि तत्प्रतिबन्धात्कार्यानुदयः संभवति तैलकलुषितशालिबीजादङ्कुरानुदयनियमवदतो यथाश्रुतं भाष्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य व्याचष्टे **कर्तृत्वभोक्तृत्वे इति** । ताभ्यां शक्तिनिर्देशः समाचिप्रक्रियाभोगे इति कार्यकथनं ततश्च कार्यशक्त्योरेकप्रहारेणैव दूषणमुच्यते सशक्तिके कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वभावावस्वभावौ वा ऽऽत्मनः । न चरमः । तथा सति हि तयोरात्मनि समवायो वाच्यः स च द्वितीये दूषितः । न प्रथम इत्याह **ततो न शक्यावविति** । **अवरोपयितुम्** उत्तारयितुं निवर्तयितुमित्यर्थः । स्वरूपाभावे आत्मन एव नाशप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियाभोगयोरात्मस्वरूपत्वे दूषणमुक्त्वा ऽन्यत्वमभ्युपेत्यापि दोषमाह **न च भोगो ऽपीति** । क्रियाया अप्युपलक्षणम् । क्रि- १५० । २२
याभोगयोः सत्त्वं स्वभावश्चेदसत्त्वं न स्यात् कालभेदेन सदसत्त्वव्यवस्था चारम्भणाधिकरणे बभञ्जे । धर्मश्चेत्संबन्धो दुर्निरूपः । **यथोक्तमेवेति** । विकल्पमकृत्वेत्यर्थः । भविष्यति कदा चिदेषां समुदाचार आविर्भावः नित्य-

त्वादात्मनः तद्गतशक्तेः कदा चिदुद्भवः संभवति तैललिप्तस्य तु शालिबीजस्याल्पकालस्थायित्वाच्छक्तावनुद्भूतायामेव नाश इत्यङ्कुराद्यनुदय इत्यर्थः । **निरस्तमपीति** । प्राचीनेषु बहुष्वधिकरणेष्वित्यर्थः ।

एष ब्रह्मलोकः । हे सम्राडिति याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति संबोधनम् । न तत्र च ब्रह्मैव लोक इति परं ब्रह्म विवक्षितम् । न च कार्ये इति सूत्रं सम्राडिति निर्देशात्कार्यविषया प्राप्तिरिति शङ्काया उत्तरम् । भाष्यगतोऽपिचनिर्देशः समुच्चयार्थः । एतच्छङ्कानिराकरणोपपत्तिसाहित्यं प्राचीनोपपत्तीनामाह यशःप्रकाश आत्मा ब्राह्मणानामात्मा भवामीत्युपासकस्य स्वानुभवोक्तिः । ब्राह्मणमुपलक्षणं सर्वेषामात्मा भवामीत्यर्थः । तस्य ब्रह्मणः प्रतिमा सदृशं वस्त्वन्तरं नास्ति यस्य यश इति महन्नामाभिधानम् । तत्तच ब्रह्मलोके परैरपराजिता पूः पुरमस्ति प्रभुणा हिरण्यगर्भेण विमितं निर्मितं वेश्म विद्यते । एतं ब्रह्मविदमन्तकाले न तपत्येव पुण्यं पापं च केन प्रकारेण तमाह अहमेतावन्तं कालं किं साधु नाकरवं किमिति च पापमकरवमित्येवंप्रकारेण न तपति न तापयतीत्यर्थः । शुङ्गं कार्यम् । १५२१ । ११ अयनाय मोक्षगमनाय* ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

गन्तव्यविशेषनिरूपणानन्तरं गन्तृविशेषनिरूपणात्सङ्गतिः । ननु ब्रह्मक्रतूनां ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकगमनमुचितं तं यथा यथोपासतइति न्यायात् तत्र कथं प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनमाशङ्क्येतेत्यत आह **ब्रह्मक्रतव इति** । स एतान्ब्रह्म गमयतीति प्रकृतपञ्चाग्निविदां परामर्शादब्रह्मक्रतवोपि यथा पञ्चाग्निविद्यया ब्रह्मलोकं यान्ति तथा प्रतीकोपासका अपि ये चामी रण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति सामान्यवचनाद् ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्तीत्यर्थः । अब्रह्मोपासकत्वं चासिद्धमित्याह **न चैते इति** । ननु

---

* अत्रपञ्चमं कार्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ८—कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ७ विशेषितत्वाच्च ८ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ९ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् १० स्मृतेश्च ११ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् १२ दर्शनाच्च १३ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः १४ ॥

यावन्नाम्नो गतं व्याप्तिस्तत्रास्य यथाकामचारो भवति वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतमित्यादिप्रतीकोपास्तीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षवत्फलं श्रूयते तद् ब्रह्मलोके कथमत आह **फलविशेषस्येति** । प्रतीकोपासकानमानवो ब्रह्म-लोकं न नयेत्कुतः तत्राह **उत्तरोत्तरभूयस्त्वादिति** । प्रतीकोपास्तिफल-स्येति शेषः । किमिव हीति विशेषवचनं सामान्यवचनबाधनं किमिव हि न कुर्यात् किं तु सर्वत्र कुर्यादेवेत्यर्थः । इह तदभावादिति विशेषवचनाभा-वात् । ये चामी इत्यस्य सामान्यविषयत्वादित्यर्थः । तदिदमुक्तम् **असति विशेष*वचनइति** । **किं तु नामादिब्रह्मरूपतयेति** । ब्रह्मशब्दस्येति-शब्दशिरस्कत्वेन न ब्रह्मणो प्रधानत्वावगमादित्यर्थः । ननु भवत्वर्थान्तर-विषयस्य विषयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः कथमेतावता नामादिषु ब्रह्मधीक्षेपसि-द्धिरत आह **ब्रह्माश्रयश्चेति** । अत्राप्युक्त एव हेतुः **येनेति** । यदुक्तं ब्रह्म-लोकस्य सावयवत्वात् फलविशेषोपपत्तिरिति तत्राह **न च ब्रह्मक्रतुरिति** । ७५२ । १४ ब्रह्मलोकावयविनस्तत्तद्ब्रह्मणश्च सर्वैरुपास्यत्वाद् न फलविशेषोपपत्तिरि-त्यर्थः । उभयथा दोषादिति सूत्रावयवं योजयति **न ह्येवमिति** । काश्चित्प्रती-कालम्बनान्नयति काश्चित्तु विकारब्रह्मालम्बनान्नयतीति यो ऽयमुभयथाभाव उभयथात्वं तस्याभ्युपगमे सत्यनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्य सामान्यव-चनाश्रयस्य न हि कश्चिद्दोषः तस्य ब्रह्मक्रतुष्वप्युपपत्तेरिति योजना† ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलान-न्दविरचिते‡ वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि ६	१८५
सूत्राणि १६	५३३

---

* अत्र विशेषेति २ पु॰ पा॰ ।

† अत्र षष्ठम् अप्रतीकालम्बनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अप्रतीकालम्बनान्नय-तीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च १५ विशेषं च दर्शयति १६ ॥

‡ भगवदमलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृताविति ५ पु॰ पा॰ ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आद्ये पादे निर्गुणविद्याफलैकदेशो बन्धनिवृत्तिर्निरूपिता द्वितीये सगुणनिर्गुणफलप्राप्तिशेषत्वेन तद्विदोरुत्क्रान्त्यनुत्क्रान्ती चिन्तिते । तृतीये च सगुणफलसिद्ध्यर्थं योगिनो गतिगन्तव्यगन्तृविशेषा विचारिताः इह चतुर्थे पादे निर्गुणविद्याफलैकदेशानन्तरं ब्रह्मभावाविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्वेश्वरतुल्यभोगभाक्त्वमवधारयिष्यते* ॥

७५३ । १ **संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥**

प्रागिति । अभिनिष्पद्यतइति शब्दात् प्रागसतः पदार्थस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं प्रतीयते तत्सतो नोपपद्यते इति यतस्ततो हेतोर्मुक्तेः फलत्वेन प्रसिद्धेश्चात्मातिरिक्तरूपान्तरोद्भवो मोक्षे स्यादित्यर्थः । प्रागभूतस्येत्येतद्व्याचष्टे **अभूतस्येति ।** अत्यन्तसतो ऽनुत्पत्तौ गगनमुदाहरणम् । अत्यन्ताऽसतो ऽनुत्पत्तौ गगनकुसुममुदाहरणम्† । अतः प्रागसत एवोत्पत्तिरित्यर्थः । एवं लोके व्याप्तिमुक्त्वा प्रकृते योजयति **स्वरूपावस्थानं चेदिति । तस्येति ।** स्वरूपावस्थानस्येत्यर्थः । ननु स्वरूपं मा ऽभिनिष्पादि बन्धाभावस्तु निष्पत्स्यते ऽत आह **न चास्येति ।** यद्युत्पद्येत बन्धाभावस्तर्हि स कार्यत्वात्कुम्भवत्तुच्छः स्यादित्यर्थः । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्यागन्तुना केन चिदुत्पत्ताविन्यन्वयः । अनयोर्हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति **अकार्यस्येति ।** ननु रूपान्तरनिष्पत्तौ कथं स्वेनेति शब्दोपपत्तिस्तामाह **केन चिदिति ।** यद्रूपान्तरं निष्पद्यते तस्यात्मीयत्वं सिद्धं तत्स्वीयवाचिना स्वशब्देनानूद्यतइत्यर्थः । स्वशब्दस्यानुवादकत्वं निषेधन्नात्मवचनत्वमाह **संभवतीति ।** आत्मन्यभिनिष्पत्तिशब्दं घटयति **बन्धस्येति ।** निवृत्तबन्धमात्मस्वरूपम् अभिनिष्पद्यतइति उच्यते बन्धनिवृत्तेर्जन्यत्वाद् इत्यर्थः । यदुक्तं कार्यत्वे बन्धध्वंसस्यातुच्छत्वं स्यादिति स इष्टप्रसङ्गः ।
,, । १३ ध्वंसस्यापि तुच्छत्वाऽनिष्टेरित्याह **न चास्येति ।** निवृत्तबन्धादात्मस्वरूपा-

---

* व्याचष्टे इति २ पु॰ पा॰ । † उदाहरणमिति नास्ति २ पु॰ ।

स्याकनरूपस्य विशेषप्रदर्शकं भाष्यं पूर्वचान्धो भवतीत्याद्यवस्थात्रयकलुषितेनात्मनेत्यन्तं तद्व्याचष्टे **स्वभावस्थादर्शितेत्यादिना** । बद्धो भवतीति पाठान्तरे रोदितीवेत्यादिना बन्धनप्रदर्शनम्* । ननु कथं विनाशमेवेत्युच्यते सुषुप्तौ स्वरूपचैतन्याऽविनाशादत आह **एवकारश्चेति** । अनवधारणे अवधारणव्यतिरिक्ते इवार्थे इत्यर्थः । आत्मेति सूत्रारम्भमाक्षिपति **नन्विति** । आरम्भमुपपादयन्पूर्वपक्षमाह **भवेदिति** । ननूपसंपद्येति क्त्वाप्रत्ययसामर्थ्यात् परित्यज्येत्येतद्युतमप्यध्याह्रियतां तथा चात्मप्राप्तिसिद्धेर्व्यर्थः सूत्रारम्भोऽत आह **तदध्याहारेऽपीति** । यदि हि परित्याज्यं ज्योतिस्तर्हि तत्प्राप्त्यभिधानवैयर्थ्यमर्चिरादिमार्गस्यात्मविदि वारितत्वादित्यर्थः । श्लोकगतं वाक्यादिति हेतुं व्याचष्टे **परं ज्योतिरिति हीति** । आनर्थक्यप्रतिहताया ज्योतिःश्रुतेर्वाक्यमेव प्रबलमित्यर्थः । आनर्थक्यप्रतिहतिश्च ज्योतिर्दर्शना†दित्यत्र वर्णिता । अत एव तस्यैव न्यायस्येदमनुस्मारणं प्रकरणं च य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि भाष्यएवोक्तमित्यर्थः । ननु यदि ज्योतिरेव स्वेन रूपेणेति निर्दिश्यते कथं तर्ह्युपसंपद्येति क्त्वाप्रयोग इत्याशङ्कते **यदीति** । परिहरति **तदिति** । एककालयोरपि मुखविदारणस्वापयोः कृत्वाप्रत्ययवदयमप्यविवक्षितपूर्वकालभावो न‡ तद्बलात् ज्योतिःस्वरूपशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं तथा च यत्परं ज्योतिरुपसंपद्यते तत्स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति वाक्यार्थ इत्यर्थः§ ॥

७५३ । २०

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

७५४ । १९

स्वरूपावस्थितस्यापि जीवस्य ब्रह्मणोऽन्यता ।
आशङ्क्यते ऽत्र योगानामिव तेनास्ति संगतिः ॥

पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरन्पूर्वपक्षमाह **यद्यपीति** । तत्त्वमस्यादिवाक्यात्साधनभूतज्ञानपरात् स युक्तः तत्र ब्रह्माणि पर्येति परिगच्छतीत्यादिभिरित्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य परं ज्योतिरुपसंपद्येति च संपत्तुः संपत्तव्यभेदस्य

---

* बन्धदर्शनमिति ५ पु॰ पा॰ । † व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ४० ।

‡ भावो तो नेति २ पु॰ पा॰ ।

§ अत्र प्रथमम् संपद्याविर्भावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् १ मुक्तिः प्रतिज्ञानात् २ आत्मा प्रकरणात् ३ ॥

साध्यप्रधानभूतफलविषयतया प्राबल्यान्मुक्तो परं ज्योतिर्ब्रह्म प्राप्यापि तस्माद्भेदेन स्वेन रूपेण मुक्तो ऽवतिष्ठतइत्यर्थः । तत्राभिनिष्पन्नस्वरूपस्य स उत्तमः पुरुष इति तच्छब्दोत्तमपुरुषश्रुतिभ्यां परमात्मभावः फलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानुगुणमवगम्यते स तत्र पर्येतीत्यादिफलस्य तु निर्गुणप्रकरणगतस्यापि मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते यएते ब्रह्मलोके इति ब्रह्मलोकसंबन्धादिलिङ्गात्सगुणविद्यासूत्कर्ष इति सिद्धान्तयति सूत्रकार इत्याह **समाधानार्थमिति** * ॥

१५४ । २० **ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥**

ब्रह्मात्मतां प्राप्तस्यापि जीवस्य सप्रपञ्चत्वशङ्कनात्सङ्गतिः । सौत्रहेतुं व्याचष्टे **उद्देश इत्यादिना । ज्ञानस्येति ।** ब्रह्मैश्वर्यस्ये† त्यर्थः । य आत्मेति हि वाक्ये यच्छब्दोपबन्धादन्यतो नेतिनेत्यादिवाक्यैः सृष्टिवाक्यैश्च प्रतीतस्य पाप्माद्यभावस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चोद्देशः प्रतीयते स उपन्यास इत्यर्थः । उद्देशापेक्षितश्च विधिरिह सो ऽन्वेष्टव्य इत्यादिरिति बोद्धव्यम् । आदिशब्दार्थमाह **अज्ञातज्ञापनमिति ।** विधिमेव दर्शयति **यथेति ।** यच्छब्दोपबन्धाभावात् फलत्वेन च प्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । **विधेयान्तराभावादिति ।** यद्यपि यः सर्वज्ञ इत्युपक्रम्य तस्मादेतन्नामरूपादि जायतइत्यस्ति विधेयान्तरं यद्यपि चैष सर्वेश्वर इति प्रस्तुत्यैषां लोकानामसंभेदायेति विधीयते तथापि जीवोपयोगि किं चिदुपासनं फलं वा न विधेयान्तरमस्तीत्यर्थः । कथं तर्ह्येवंविधाद्व्यपदेशाज् जीवः सर्वेश्वरत्वादिरूपो मुक्ताविति गम्यतेतात आह **तन्निर्वचनसामर्थ्यादिति ।** तेषां सर्वेश्वरत्वादीनां निर्वचनं निष्कृष्य तात्पर्यतः कथनं तस्मादनन्तरवक्ष्यमाणश्लोकप्रतिपाद्यो ऽयमर्थः प्रतीयते इतरथा पराग्भूतेश्वरकथनस्य प्रयोजनाभावादित्यर्थः । एवं सौत्रं हेतुं व्याख्याय सौत्रीं प्रतिज्ञां व्याचष्टे **भावात्मकै**रित्यारभ्य **जैमिनि**रित्यन्तेन श्लोकेन । यो मुक्तः स भाविकैः परमार्थभूतैर्धर्मैः स्वैः स्वस्येश्वराऽभेदात्स्वकीयैः सह परमेश्वरः संपद्यतइत्यर्थः । **अभावात्मन इति ।** अवस्तुत्वादभावात्मकानामद्वैतव्याघातकत्वम् ।

---

* अत्र द्वितीयम् अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-**अविभागेन दृष्टत्वात् ४ ॥**

† ब्राह्मैश्वर्येति २ पु. पा. ।

अनेकाकारतेति । एकस्यात्मनो ऽनेकाकारता सर्वेश्वरत्वाद्यने- ७५५ । १४
काकारात्मकता न भवति अत्र हेतुः **एकत्वादिति** । विपक्षे दण्डमाह
नैकतेति । एकस्यानेकाकारत्वं वदन्प्रष्टव्यः किमेकस्यानेकाकारतावन्मात्रम्
उतानेकाकाराणामेकवस्तुतावन्मात्रत्वम् । आद्ये एकस्यैकता न भवेत् । एव
मनेकेषामेकतावन्मात्रत्वेनेकतापि न भवेदिति द्रष्टव्यम् । अथात्मन आकारै-
राकाराणां चात्मना सह भेदाभेदौ तत्राह **परस्परेति** । **भेदे वेति** । धर्म्य-
भिन्नानामपि इतरेतरभेदे तैरभिन्नधर्मिणो ऽपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् आत्मरूपं
वा भिद्येतेति ग्रन्थेनेत्यर्थः । यदोक्त भेदाभेदौ विरोधान्न भवतस्तर्हि मा
भूतां भेद एवास्तु धर्माणाम् । न चाद्वैतव्याघातः । अभावरूपधर्माणामवस्तु-
त्वेन सदद्वैताविघातकत्वमित्युक्तत्वादत आह **अभावरूपाणामिति** ।
एतेनेति भेदाऽभेदनिषेधाद् भेदे च भावरूपत्वे सत्यकामत्वादीनां भव-
त्येवाद्वैतविघातकत्वं तस्मात्सत्यकामत्वादयो ऽप्यौपाधिका विकल्परूपा
इत्यर्थः । **अतिशौण्डीर्य**मतिप्रागल्भ्यं **दुर्वैदग्ध्यं** धर्माणां तुच्छत्वाभ्युपग-
मप्रयुक्तं **न मृष्यते** न सहते । किमौडुलोमीयं मतं कलया ऽपि न स्वीच-
कार बादरायणः । नेत्याह **मृष्यन्नभिहितं मतमिति** । धर्माणामवस्तु-
त्वमित्यौडुलोमिना ऽभिहितं मतं मृष्यन् सहमान एवेति । मृष्यन्नपि हि
तन्मतमिति पाठे तस्यौडुलोमेर्मतमित्यर्थः:* ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ ७५६ । २१

इत उपरि सगुणविद्याफलप्रपञ्चः । पूर्वत्र सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वयोर्व्याव-
हारिकतात्त्विकत्वाभ्यां व्यवस्थोक्ता इह तु संकल्पातिरिक्तसाधनभावाऽभाव-
योरेकोपाधावापाततो विरोधाल्लोकसिद्धपदपदार्थापेक्षायाः श्रुतेर्लौकिकादनुमा-
नाद्बाध इति पूर्वपक्षयति **यत्न इति** । विमताः प्रयत्नादिसापेक्षसंकल्पजन्याः
भोगसाधनत्वात्संमतवदित्यर्थः । वस्तुशब्देन भोगसाधनत्वं विवक्षितम् ।
ननु मुक्तसंकल्पस्य लौकिकसंकल्पवत्सापेक्षत्वानुमानं संकल्पादेवेत्यवधारण-
बाधितमत आह **सौत्रेति** । अत्र सगुणविदि पित्रादिविषयप्रयत्नस्य लाघ-

---

* अत्र तृतीयं ब्राह्माधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासा-
दिभ्यः ५ चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ६ एवमप्युपन्यासात् पूर्व-
भावादविरोधं बादरायणः ७ ॥

वाद् लघौ तस्मिन् असत्त्वमिव कृत्वा संकल्पो ऽवधारितः न तु प्रयत्नाभाव इत्यर्थः । **समीहते** चेष्टते । उक्तानुमानस्य मनसि संकल्पमात्राभिव्यक्तकामिन्यां व्यभिचारमाशङ्क्याह **स्यादेतदित्यादिना** । सनाप्रयुक्तभोगसाधनत्वादिति हेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः । **दन्तक्षतमणिमालादीनीति** । मणिमाला कण्ठे कृतः क्षतविशेषः । ननु श्रुत्यनुमानयोर्विरोधे किमिति श्रुत्यैवानुमानस्य बाधनं न पुनर्विपरीतमत आह **प्रमाणान्तरेणेत्यादिना** । पदपदार्थावगममात्रे श्रुतेरपेक्षा न वाक्यार्थबोधने इत्यर्थः । विद्यासृष्टत्व*-मुपाधिमप्यनुमानस्य दर्शयति **तस्मादिति** । अगस्त्यो हि समुद्रं संकल्पमात्रेण पपौ कस्य चिद्दूषेः शापात्प्राणिनिवासानर्हमपि दण्डकारण्यं निवासयामास यस्त्वन्यो योगप्रभावादृते समुद्रमगस्त्यवत् पिबति स दण्डकारण्यमपि सृजति वासयति न तूभयं शक्यति कर्तुमेव इत्यर्थः । तदयं प्रयोगः । विमतः प्रयत्नाद्यनपेक्षसंकल्पजन्यः योगसामर्थ्यसृष्टत्वाद् अगस्त्यकृतसमुद्रपानवदिति† ॥

१५८ । ८ **अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥**

पूर्वत्र संकल्पादेवेत्यवधारणात्साधनान्तरानपेक्षपित्रादिसमुत्थानमित्युक्तम् एवमिहापि मनसेति विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनावधारणार्थत्वाद्विदुषो देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति **अन्ययोगेति** । ननु स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्याद्यनेकधाभावाम्नानाच्छरीरादिकं किं न स्यादत आह **अनेकधाभावश्चेति** । ऋद्धिप्रभावभुवः योगप्रभावजातान् । मनोभेदादनेकधाभावोपपत्तेर्नानेकशरीरप्राप्तिरित्यर्थः । ननु मनोभेदाभ्युपगमे मनसेत्येकवचनबाधः स्यात् तथा च लब्धप्रसरे बाधे मनःशब्दो ऽप्युपलक्षणार्थत्वेन नीयतामत आह **स्तुतिमात्रं वा कथं चिदिति** । अत्र हेतुमाह **भूमविद्यायामिति** । निर्गुणायां भूमविद्यायाम् अयमनेकधाभावः पठ्यते न तु सगुणविद्यायां तत्र च न संभवतीत्यर्थः । असता तर्हि तेन कथं भूमविद्या स्तूयेत तत्राह **असतापीति** । वपोत्खननादिना ऽपि स्तुतिदर्शनादि-

---

* विद्यारहितसृष्टत्वमिति २ पु॰ पा॰ ।

† अत्र चतुर्थं संकल्पाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ८ अत एव चानन्याधिपतिः ९ ॥

त्यर्थः । मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निषेधति **शरीरेन्द्रियेति** । परैः १५९ । ७
संवादेन भोगार्थो ह्यनेकधाभावः न च मनः परैर्दृश्यतइति न पुष्कलभोग इत्यर्थः । यदुक्तमविद्यमानेनानेकधाभावेन भूमविद्यास्तुतिरिति तत्राह **न चेति** । भूमविद्योपक्रमे प्राणो वा आशाया भूयानिति सूत्रात्मविद्या विद्यते तत्फलमनेकधाभावो भूमविद्यायामपि प्रशंसार्थमुच्यतइत्यर्थसंभवेऽनर्थकं स्तुतिमात्रं न युक्तमित्यर्थः । चैत्रो धनुर्धर इत्युक्ते खड्गाद्यन्ययोगो न वार्यते एवमत्रापि यस्य हि प्राप्तिः पाक्षिकी विशेष्ये तद्विशेषणसम्बन्धव्यवच्छेदकः स्वस्य विशेष्यान्वयमात्रं गमयेद्यथा धनुर्धरत्वं न हि चैत्रो धनुर्दधान एव वर्तते प्रकृते तु मनसैतान् कामान् पश्यन् रमतइत्यत्र कामभोगेषु नित्यप्राप्तत्वान्मनसस्तदनुवादेन परिसंख्याविधिष्विवान्ययोगनिवृत्त्यर्थमाह **न चायोगेति** । दृष्टान्तं विभजते **द्वादशाहस्येति** श्लोकेन । आसनोपायिभ्यां चोदने सति द्वादशाहस्य सत्रत्वं गम्यते आसनोपायिचोदनयोरन्यतरत्वं सत्रलक्षणं तस्यैव द्वादशाहस्य यजेतेति चोदने सति अहीनत्वं च गम्यतइत्यर्थः । उपायिचोदनेति सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्निति द्वादशाहप्रकरणपठितमासिचोदनं च द्रष्टव्यम् । **बहुकर्तृकस्येति** । सत्रलक्षणान्तराभिधानं नियतकर्तृपरिमाणत्वेनेत्यनेककर्तृकत्वमहीनलक्षणमुक्तम् । इदं चाहीनलक्षणद्वयम् अहर्गणत्वे सतीति विशेषणीयम् । इतरथा एकाहे ज्योतिष्टोमादावेककर्तृके यजतिचोदनाचोदिते चातिव्याप्तिः स्यादिति । सशरीरत्वमशरीरत्वञ्चोभयविधत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य कालभेदेन व्यवस्थापनार्थं सूत्रद्वयं भावइत्यादि तद्व्याचष्टे **संप्रतीति** । इदानीं शरीराभावकालइत्यर्थः । का सा उपपत्तिस्तां श्रुतिमाह **मनसैताननितीति** । शरीरादौ सति यादृशो भोगस्तादृशश्चेन्मनोमात्रे स्यात्तर्हि शरीराद्युपादानवैयर्थ्यम् एवं चेत्तर्हि शरीरे सति कीदृशो भोगस्तत्राह **सशरीरस्य त्विति** । पुष्कलो जाग्रद्वत् स्थूल इत्यर्थः । **इहापीति** । १६० । ३
देहाद्युपादानार्थवत्त्वमुपपत्तिः* ॥

---

* अत्र पञ्चमम् अभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ५-अभावं बादरिराह ह्येवम् १० भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ११ द्वादशाहवदुभयं बादरायणोऽतः १२ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः १३ भावे जाग्रद्वत् १४ ॥

१६० । ८ **प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥**

सर्गः सङ्कल्पमात्रेण तनूनां निष्प्रयोजनः ।
पुंसां निरात्मिकास्वासु भोगस्यानवक्लृप्तनात् ॥

इत्याक्षेपिका सङ्गतिः । ननु ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु सन्निधानात् कथं साङ्कल्पिकशरीराणां निरात्मकत्वेन पूर्वपक्षोदयस्तत्राह **वस्तुत इति** । ननु यथा स्वभावतो योगप्रभावान्नानादेशवर्तीनि शरीराणि योगी सृजति तथान्यान्यधितिष्ठतु तत्राह **स्वभावनिर्मितान्यपीति** । परिच्छिन्नान्तःकरणोपहितजीवादृष्टसामर्थ्याद्देहानामुत्पत्तिर्भवति परिच्छिन्नस्य तु देशान्तरव्यञ्जकान्तःकरणाभावादभिव्यक्त्यनुपपत्तेरधिष्ठातृत्वमयुक्तमित्यर्थः । ननु शरीरान्तरेष्वसंनिहितो ऽपि जीवस्तत्र तत्रात्मान्तरं सृजतु शरीरवदत आह **न वा आत्मान्तरमपीति** । स्रष्टुमर्हतीत्यनुषङ्गः । सृज्यमानमात्मान्तरं स्रष्टुरन्यत्तत्स्वरूपं वा नाद्य इत्याह **सृज्यमानस्येति** । नापि द्वितीय इत्याह **आत्मत्वे वेति** । **कर्तृकर्मभावाभावात्** स्रष्टृस्रष्टव्यत्वाभावादित्यर्थः । अस्य कर्मकर्तृभावस्य भेदाश्रयत्वाद् भेदस्याश्रय एवाश्रयो यस्येति भेदाश्रयः तत्त्वादिति लुप्तमध्यमपदो ऽयं बहुव्रीहिः । नन्वात्मसृष्टावुक्तदोषपरिहारायान्तःकरणानि स्रष्टव्यानि* तेषु चायमेत्र जीवो ऽभिव्यक्तः सन्नधिष्ठाता भवतु तत्राह **न चान्तःकरणान्तरमिति** । **औत्पत्तिकेन** अनादिसंबन्धवतेत्यर्थः । **अवरुद्धो** ऽवच्छेदितः । ननु व्यवहितदेशान्यपि दारुयन्त्राणि यथा मायाव्यधितिष्ठति एवं जीवो ऽपि देहान्तराणि इत्याशङ्क्य तथा सति तेषु भोगाऽसिद्धेर्भावे जाग्रद्वदित्युक्तिविरोध इत्यभिप्रेत्याह **तस्माद्यथेति** । दारुयन्त्रसमत्वं योगिसृष्टशरीरेषु व्यावर्तयति **शरीरत्वमिति** । यदवच्छिन्नआत्मनि भोगः तदिन्द्रियग्राह्यमन्त्यावयवि भोगायतनमेवंविधस्य भोगा- ११ । २१ धिष्ठानतां विना शरीरत्वं न स्यात्तथाविधे एव शरीरत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । तर्हि शरीरत्वमेव योगिनिर्मितेषु कुतस्तत्राह **स त्रिधेति** । स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिकमात्मनो बहु†भवनं शरीरभेदोपाधिकमन्यादृशस्य तस्यासंभवादित्यर्थः । नन्वेकान्तःकरणमात्रावच्छिन्नस्यात्मनो नाना-

---

* अन्तःकरणान्तराणि सृज्यन्तामिति २ पु॰ पा॰ । † बहुशब्दो नास्ति २ पु॰ ।

देशवत्सु देहेषु अधिष्ठातृत्वानुपपत्तिरुक्ता तत्राह **युक्तं चेति** । सगुणचिदात्मनः विद्यासामर्थ्याद्व्याप्तिरपि संभवतीत्यर्थः । स त्रिधेति शरीरत्वमित्येतद्व्याचष्टे **स त्रिधा भवतीति** । अदेहरूपे भूतभेदे श्रुतिर्नावकल्पतइत्यन्वयः । शरीरत्वं न जात्वित्येतद्व्याचष्टे **भोगाधिष्ठानत्वं चेति** । १६१ । ३

शरीरत्वेन यत्प्रमितं भोगाधिष्ठानत्वं तदभोगाधिष्ठानत्वाभ्युपगमे यन्त्रेष्विव न युज्यतइत्यर्थः । ननु शरीरत्वान्न भोगाधिष्ठानत्वं विध्यति अधिष्ठितत्वमात्रेण शरीरत्वोपपत्तेरित्यत आह **न वा चेतनाधिष्ठितानीति** । अनेनात्मनाधिष्ठितानि अधिष्ठितमात्राणि न देहपक्षे वर्तन्ते दारुयन्त्रेष्वदर्शनादित्यर्थः । अनधिष्ठितानीति पाठः सुगमः । युक्तं च तद्विभाविति श्लोकभागं व्याकरोति **न च सर्वगतस्येति** । नैजादन्तःकरणाद् बहिरपि योगप्रभावाद्व्याप्तिसंभवादन्तःकरणान्तरेषु सृष्टेष्वस्यात्मनोऽभिव्यक्तिः संभवेत्तद्वशाच्च शरीरान्तरेष्वपि भोगसंभव इत्यर्थः । **एकपदे** एकपदनिक्षेपकाले युगपदित्यर्थः । एकस्मात्प्रदीपादुत्पन्नानामपि प्रदीपानां प्रतिपत्तिभेदाद् विदुषश्च सर्वशरीरेष्वैक्यान्निदर्शनानुपपत्तिमाशङ्क्याह **प्रदीपवदिति त्विति** । यस्माद्दीपात्प्रवर्तिता इतराः प्रदीपव्यक्तयः तस्यैक्यं सादृश्यादुपचर्यते न वर्तिवर्तिनीनां प्रदीपव्यक्तीनामैक्यम् इत्यनुषङ्गः । तत्र हेतुः **भेदादिति** । भेदप्रतीतेरित्यर्थः । एकमनोऽनुवर्तित्वं शरीरान्तराणामयुक्तं स्वकीयमनोनुवर्तित्वादतो व्याचष्टे **एकाभिप्रायेति** । यो मुक्तः स ब्रह्मसंपन्न इत्याद्युच्यते तस्य न शरीरित्वसंभवः श्रुतिविरोधादित्येवंप्रकारेणोक्तमर्थमाक्षिपतीत्यर्थः । सलिलशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुँल्लिङ्गत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे **सलिलमिवेत्यादिना** । उपमानवाचिनः शब्दाद् आचारेऽर्थे गम्यमाने सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति वक्तव्येन क्विपि कृते नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति सूत्रेणाच्प्रत्यये च कृते सलिल इति रूपम् । सलिलमिवाचरति तत्तुल्यो वर्ततइत्यर्थः । सगुणविद्याफलावस्थायां मुक्तित्वाभिधानं मुक्त्यवस्थाप्रत्यासत्तिकृतमित्यर्थः* ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ १६२ । ७

* अत्र षष्ठं प्रदीपाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति १५ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि १६ ॥

मनःशरीरसर्गादावैश्वर्यं यदुपासितुः* ।
जगत्सर्गे तदुत्सृष्टमिह मानादपोद्यते ॥

१६२ । ९ इति संगतिमभिसंदधानः पूर्वपक्षमाह **स्वाराज्येति** । नन्वीश्वरदत्तसिद्धेरुपासकस्य कथं स्वकार्ये निरङ्कुशत्वमाशङ्क्यते ऽत आह **ईश्वराधीनेति** । सिद्ध्युत्पत्तिरस्येश्वराधीना सिद्धिकार्ये त्वनपेक्षेत्यर्थः । **अत्र** जगज्जन्मादावित्यर्थः **असौ** उपासकाय । **बलिं** पूजाम् । **स्वभाव इति** । स्वकार्यजनकत्वं स्वभावः । **मृत्पिण्डेत्यादि** भाट्टं वार्तिकम् । ननूदकाहरणादि घटादेः कारणानपेक्षं भवतु ऐश्वर्यं तूपजीव्यादुपजीवकस्य न्यूनमिति विशेषव्याप्तिमाशङ्क्य व्यभिचारयति **न च विदुषामित्यादिना** । ननु विद्या उपजीव्यसमा उपजीवकस्य भवतु न तु नियन्तृकत्वाद्यैश्वर्यमित्याशङ्क्याह **दुष्टसामन्ताश्चेति** । समप्राधान्यं हि विशेषानिर्णये भवति अस्ति त्वत्रेश्वरस्य साधकेभ्यो विशेषनिर्णयहेतुरित्याह **नित्यत्वादिति** । विदुषां स्वकार्ये परमेश्वराधीनता कुतः परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वाद्यैश्वर्यस्य नित्यत्वादत एवानपेक्षत्वात्सापेक्षाणां तु जीवानां जगत्स्रष्टृत्वादेरीश्वरप्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वात् कल्प्याच्च क्लृप्तस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ईश्वरस्यैव चात्मन आकाशः संभूत इत्यादौ जगत्स्रष्टृत्वश्रुतेस्तत्तेजो ऽसृजतेत्यादौ च जगत्सर्गे सदेव सोम्येदमग्रइत्यादिना तस्यैव प्रक्रमादीश्वराधीनत्वाभ्युपगमे एवैकमत्यलाभाच्चेत्यर्थः । नित्यत्वादित्येतद् व्याचष्टे **जगत्सर्गलक्षणं हीति** । अनपेक्षत्वादित्येतद्व्याकरोति **तस्यैवेति** । श्रुतेरित्येतद्विभजते **न च जगत्स्रष्टृत्वमिति** । तत्प्रक्रमादित्यस्य विवरणं **तमेव प्रकृत्येति** । ऐकमत्याच्चेत्यस्य व्याख्या **अपि चेत्यादि** । सिसृक्षासंजिहीर्षयोः सत्योरपि यदि सृष्टिसमये संहारो न स्यात् तर्हि न वा सृष्टिसंहारौ द्वावपि स्यातामुभयोः स्रष्टृसंहर्त्रोरीश्वरत्वाद्विघातादित्यर्थः ।

१६३ । २० स्वपक्षे जगत्सर्गोपपत्तिमाह **एकस्य त्वित्यादिना** । **गृह्यमाणविशेषतयासमत्वादिति** । असमत्वादिति च्छेदः । **उक्तान्न्यायादिति** । नित्यत्वादित्यादेरित्यर्थः । एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुष इत्यादिरस्य महिमा विभूतिर्न तु स्वरूपमित्यर्थः ।

---

* उपासितुमिति २ पु० पा० ।

विकारावर्तीति दर्शयतश्चेति सूत्रद्वयस्याभिप्रायमाह **एतदुक्तमिति**। ७६४ । १५ सगुणे ब्रह्मणि स्थितानामपि गुणानां सत्यकामत्वादीनां निरवग्रहत्वं सर्वगोचरत्वमुपासकैर्न प्राप्यतइत्यर्थे दृष्टान्त उक्तः । यथा सगुणे ब्रह्मणि स्थितमपि विकारावर्तित्वाद् न प्राप्यतइति तत् *प्रपञ्चयति **तत्त्वोपासनास्विति** । पुरुषशब्देन पूर्णं निर्गुणं तत्त्वमुच्यते तत्त्वोपासनासु हि तत्त्वमसीत्यादिषूपासकस्य पुरुषक्रतुत्वं निर्गुणचिन्तकत्वमित्यर्थः । ननु सगुणोपास्तिषु तर्हि किमित्युपासकस्य गुणगतं निरङ्कुशत्वमुपास्यं न भवति तत्राह **उपासकस्य तदक्रतुत्वं चेति** । न हि निरवग्रहसत्यकामत्वादिगुणकमीश्वरमुपासीतेति श्रुतिरस्ति सा हि सत्यकामत्वादिगुणकमुपासीतेत्येवंरूपेत्यर्थः । यदि तु विध्यभिप्रायमुपेत्याप्युपासीत† तत्राह **स्वातन्त्र्येति** । **द्विधा** कार्यकारणरूपा ।

तं ब्रह्मलोकगतमुपासकं हिरण्यगर्भ आह आपो वै खल्वमृतमय्यो मया मीयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्तइत्यर्थः । तत्राप्यसौ अमृतरूपोदकलक्षणो लोको भोग्य इत्यर्थः ‡ ॥

श्रोतॄणामुत्साहजननाय परमपुरुषार्थप्राप्त्युपायतां गलितकलङ्कतां च स्वकृतेरादर्शयन् सकलशास्त्रार्थं संकलयति **भङ्क्त्वेति** । येन ग्रन्थसंदर्भेण ७६६ । ३ वादासुरेन्द्रसमूहं युक्तिनिशितखड्गधाराभिर्भङ्क्त्वा **नयमथा** श्रुतिलिङ्गादिन्यायरूपमन्थाः तेन विलोलितादाम्नायदुग्धपयोनिधेरुद्धृतमखिलाऽविद्योपधानातिगं ब्रह्मामृतं श्रोतृभिः प्राप्यते सो ऽयं परिभाव्यतामित्यन्वयः । अपि च व्याख्यानग्रन्थकर्तुः व्याख्येयग्रन्थकारस्य च गौरवादपि तात्पर्येण प्रवर्तितव्यमित्याह **सोयमिति** । शाङ्करम्भाष्यं व्याख्येयं जातो विषयो यस्य सो ऽयं वाचस्पतेर्मम ग्रन्थसन्दर्भो हे **सुमतयो** युष्माभिः श्रवणव्याख्यानादिभिः **सादरं परिभाव्यताम्** । मा चैवं मन्यध्वं एतावप्यस्मदादितुल्यौ विद्वांसौ

---

* तं प्रपञ्चयतीति २ पु॰ पा॰ । † उपास्यैतेति २ पु॰ पा॰ ।

‡ अत्र सप्तमं जगद्व्यापाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च १७ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः १८ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह १९ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने २० भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च २१ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् २२ ॥

किमेतत्कृतिभ्यां करिष्याम इति यतः **स्वार्थेषु को मत्सरः** विशुद्धसंप्रदायविमलधियौ न तादृश्यौ युष्माकं यादृश्यावावयोरित्यर्थः । अत्र च भङ्क्त्वेत्यादिरविरोधाध्यायस्य संक्षेप आम्नायपयोनिधेर्नयमथेति समन्वयाध्यायस्य अविद्योपधानातिगमित्यविद्यावृत्तिवर्णनेन तद्धेतुविद्यास्तवनात्* तृतीयाध्यायस्य अविद्यानिवृत्त्या चतुर्थस्य ब्रह्मामृतमिति चतुर्थाध्यायस्यैवार्थसंक्षेप इति ॥ १ ॥

न केवलं ग्रन्थव्याख्यामात्रमत्र कृतम् अपि तु तत्र तत्र बौद्धादिविरुद्धराद्धान्तभङ्गं स्वातन्त्र्येण* नयमरीचिभिः कुर्वता जगतामबोधो ऽपनिन्ये ब्रह्मबोधश्च स्थिरीचक्रे इत्याह **अज्ञानेति** । नीतिरेव नौस्तस्याः कर्णधारो नेता । अपूरि पूरितः ॥ २ ॥

यावन्तस्ते कृता ग्रन्थास्तन्निर्माणजं पुण्यं फलमीश्वरे समर्पयन् स्वस्य साक्षात्कृतब्रह्मतया फले ऽप्यसङ्गं गमयति **यन्न्यायेति** । **न्यायकणिका** विधिविवेकटीका । **तत्त्वसमीक्षा** ब्रह्मसिद्धिव्याख्या । **तत्त्वबिन्दुर्भाट्टम**ताश्रयं स्वकृतं प्रकरणम् । **न्यायस्य निबन्धो** न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका । **तत्त्वकौमुदी** सांख्यनिबन्धः । **योगनिबन्धनं** पातञ्जलभाष्यटीका तत्त्वशारदी । **वेदान्तानां** सर्वोपनिषदां **निबन्धनमियमेव भामती** । एतैर्निबन्धनैः यन्महापुण्यमहं समचैषं संचितवानस्मि तस्य फलं **पुष्कलं** यत्तत्परमेश्वरे **मया समर्पितम्** । अथ समर्पणसमनन्तरमनेनोपहारेण **परमेश्वरः प्रीयतामि**त्यर्थः ॥ ३ । ४ ॥

कार्तस्वरं सुवर्णं तस्यासारो ऽनवरतवर्षणं तेन सुपूरितो ऽर्थः काङ्क्षितो यस्य सार्थस्य जनसमूहस्य स तथेत्येको बहुव्रीहिः । तथाविधः सार्थो यस्य प्रकृतत्वेन वर्त्तते स नृगस्तथेत्यपरः । **नृग** इति राज्ञ आख्या ॥ ५ । ६ ॥

स्वज्योतिःसुखसदभेदमात्मभूतं
यन्मायाविरचितविश्वदृश्यनीडम् ।
तद् ब्रह्म प्रणतभवान्धकारभानुं
वन्देहं हरिहरविग्रहं दधानम् ॥ १ ॥

---

* कृपणार्दीति २ पु॰ पा॰ ।

अमृतममृतैरप्यायासादतीव सुदुर्लभं
प्रवरगुणवच्छिष्यैर्यत्र स्थितं सुखमाप्यत ।
अजनि कमला यस्माद्विद्यावपुर्निखिलार्तिहा
गुरुमनुभवानन्दं तं नौम्यपारकृपाम्बुधिम् ॥ २ ॥

आकल्पं कल्पवृक्षादमुत उदितसन्न्यायपुष्पैः प्रफुल्लैः
सत्पक्षा*रूढविद्वद्भ्रमरमुखरितैर्बोधसद्भूरिगन्धैः ।
श्रोतृश्रेणीविदोषश्रवणपुटगतैर्हृत्सरोजाधिवासः
श्रीकान्तो ऽभ्यर्च्यतां स प्रकटयतु तनुं सच्चिदानन्दरूपाम् ॥ ३ ॥

क्व मामकं क्लेशवशानुगामि चेतः क्व वाचस्पतिसूक्तयो ऽमूः ।
क्व शङ्कराचार्यवचः क्व चेदं वैयासिकं सूत्रमगाधभावम् ॥ ४ ॥

गुरुक्षमाभर्तृविनिर्गतानां सरस्वतीनां श्रुतिसिन्धुसङ्गे ।
विगाह्य सञ्चेतुमनन्तपुण्यं परं मया ऽकारि निबन्ध एषः ॥ ५ ॥

शास्त्राम्बुधेः पारगता द्विजेन्द्रा यद्वृत्तचामीकरवारिराशेः ।
ज्ञातुं न पारं प्रभवन्ति तस्मिन् कृष्णक्षितीशे भुवनैकवीरे ॥ ६ ॥

भ्राता महादेवनृपेण साकं पाति क्षितिं प्रागिव धर्मसूनौ ।
कृतो मया ऽयं प्रवरः प्रबन्धः प्रगल्भवाचस्पतिभावभेदी ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशि-
ष्यभगवदमलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृतौ
वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अत्र पादे		आदितः
अधिकरणानि	७	१९२
सूत्राणि	२२	५५५

समाप्तश्चायं फलाख्यश्चतुर्थो ऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम् ।

---

* प्रफुल्लसत्पक्षेति १ पु॰ पा॰ ।

अक्षरक्रमेण वेदान्ताधिकरणसूची ।

अधि॰ संख्या ।	नाम ।	अ॰	पा॰	पृ॰	पं॰
	अं॰				
१७	अंशाधिकरणम् ।	२	३	३२६	७
	अ॰				
२०	अक्षरध्यधिकरणम् ।	३	३	४४५	२४
३	अक्षराधिकरणम् ।	१	३	१५३	२२
१२	अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।	४	१	५२७	१०
५	अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।	३	४	४६२	१६
३१	अङ्गावबद्धाधिकरणम् ।	३	३	४७०	२५
२	अत्त्रधिकरणम् ।	१	२	१३६	१
६	अदृश्यत्वाद्यधिकरणम्	१	२	१४२	८
३	अध्यक्षाधिकरणम् ।	४	२	५३१	६
११	अनारब्धकार्याधिकरणम् ।	४	१	५५५	१
१५	अनाविष्काराधिकरणम् ।	३	४	५०५	१२
१८	अनियमाधिकरणम् ।	३	३	४४१	२४
३	अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।	३	१	३५२	१
७	अनुकृत्यधिकरणम् ।	१	३	१६३	१०
२२	अन्तरत्वाधिकरणम् ।	३	३	४४८	१७
७	अन्तरधिकरणम् ।	१	१	११४	१०
४	अन्तराधिकरणम् ।	१	२	१३९	७
६	अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।	२	३	३१७	२०
५	अन्तर्याम्यधिकरणम् ।	१	२	१४१	१
३	अन्यथात्वाधिकरणम् ।	३	३	४०२	३
५	अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।	३	१	३५६	१४
१०	अपशूद्राधिकरणम् ।	१	३	१८३	१४
६	अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ।	४	३	५४६	१६
५	अबधिकरणम् ।	२	३	३१५	१
५	अभावाधिकरणम् १ । (उपलब्ध्यधिकरणं वा)	२	२	२८४	१७
५	अभावाधिकरणम् २ ।	४	४	५५२	१४
१	अर्चिराद्यधिकरणम् ।	४	३	५३८	१
३	अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ।	१	३	१९३	३
१८	अविभागाधिकरणम् ।	४	२	५३६	८
२	अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।	४	४	५४८	१२
३	असंभवाधिकरणम् ।	२	३	३१२	६
	आ॰				
८	आकाशाधिकरणम् ।	१	१	११६	१३
४	आतिवाहिकाधिकरणम् ।	४	३	५४१	१७
८	आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।	३	३	४१०	३
२	आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।	४	१	५१३	२५
११	आत्माधिकरणम् ।	२	३	३१६	१५
२६	आदराधिकरणम् ।	३	३	४५२	१३
५	आदित्यादिमत्यधिकरणम् ।	४	१	५१८	१
११	आधिकारिकाधिकरणम् ।	३	४	४६८	२२
७	आध्यानाधिकरणम् ।	३	३	४०६	१३
६	आनन्दमयाधिकरणम् ।	१	१	११०	४
६	आनन्दाद्यधिकरणम् ।	३	३	४०८	२१
७	आनुमानिकाधिकरणम् । (सांख्याधिकरणं १ वा)	१	४	१९६	१
८	आप्रायणाधिकरणम् ।	४	१	५२२	३
६	आरम्भणाधिकरणम् ।	२	१	२३६	७
१	आवृत्त्यधिकरणम् ।	४	१	५०८	१
८	आश्रमकर्माधिकरणम् ।	३	४	४६६	४
६	आसीनाधिकरणम् ।	४	१	५२१	१
४	आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ।	४	२	५३२	२१
	इ॰				
१४	इतरक्षपणाधिकरणम् ।	४	१	५२६	११
७	इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।	२	१	२४३	१
१०	इतरासंश्लेषाधिकरणम् ।	४	१	५२४	११
११	इन्द्रप्राणाधिकरणम् । (प्रातर्दनाधिकरणं वा)	१	१	१२७	३
८	इन्द्रियाधिकरणम् ।	२	४	३३६	२५
२१	इयदधिकरणम्	३	३	४४७	२

अधि॰ संख्या ।	नाम ।	अ॰	पा॰	पृ॰	प॰
	ई॰				
५	ईक्षत्यधिकरणम् ।	१	१	१०१	३
४	ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।	१	३	१५५	११
	उ॰				
१३	उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् ।	२	३	३२०	६
६	उत्तराधिकरणम् ।	१	३	१६०	२०
८	उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ।	२	२	३०६	५
८	उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।	२	१	२४३	१२
२	उपसंहाराधिकरणम् ।	३	३	४००	६
५	उभयलिङ्गाधिकरणम् । (अहिकुण्डलाधिकरणं वा)	३	२	३७२	२१
	ए॰				
६	एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ।	२	२	२६८	६
७	एकाग्रताधिकरणम् ।	४	१	५२१	१६
	ऐ॰				
३०	ऐकात्म्याधिकरणम् ।	३	३	४६५	१२
१६	ऐहिकाधिकरणम् ।	३	४	५०६	१
	क॰				
११	कम्पनाधिकरणम् ।	१	३	१८७	१४
१४	कर्त्रधिकरणम् ।	२	३	३२३	४
३	कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।	३	२	३७०	१२
२५	कामाद्यधिकरणम् ।	३	३	४५१	२०
३५	काम्याधिकरणम्	३	३	४७५	१६
४	कारणत्वाधिकरणम् ।	१	४	२०६	४
६	कार्याख्यानाधिकरणम् ।	३	३	४१३	१०
५	कार्याधिकरणम् ।	४	३	५४२	१७
२	कृतात्ययाधिकरणम् ।	३	१	३४८	१४
६	कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ।	२	१	२४४	१६
	ग॰				
१७	गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ।	३	३	४४१	११
३	गुहाप्रविष्टाधिकरणम् ।	१	२	१३७	१३
	च॰				
२	चमसाधिकरणम् । (सांख्याधिकरणं २ वा)	१	४	२०२	४
१०	चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ।	२	३	३१८	१४

अधि॰ संख्या ।	नाम ।	अ॰	पा॰	पृ॰	प॰
	ज॰				
५	जगद्वाचित्वाधिकरणम् । (बालाक्यधिकरणं वा)	१	४	२१२	१३
७	जगद्व्यापाराधिकरणम् ।	४	४	५५५	२६
२	जन्माद्यधिकरणम् ।	१	१	४८	१०
१	जिज्ञासाधिकरणम् ।	१	१	२५	८
१७	ज्ञाधिकरणम् ।	२	३	३१६	१५
१२	ज्योतिरधिकरणम् ।	१	३	१८८	२३
७	ज्योतिराद्यधिकरणम् ।	२	४	३३५	२१
१०	ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।	१	१	१२२	१
	त॰				
१५	तत्त्वाधिकरणम् ।	२	३	३२४	११
३	तडिदधिकरणम् ।	४	३	५४०	२१
६	तदधिगमाधिकरणम् ।	४	१	५२३	१
१	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।	३	१	३४१	८
२	तदभावाधिकरणम् ।	३	२	३६५	१७
७	तदभिध्यानाधिकरणम् ।	२	३	३१५	१६
६	तदोकोधिकरणम् ।	४	२	५३६	१०
१०	तद्भूताधिकरणम् ।	३	४	४८८	१६
२१	तन्निर्धारणाधिकरणम् ।	३	३	४५६	८
४	तेजोधिकरणम् ।	२	३	३१३	११
	द॰				
११	दक्षिणायनाधिकरणम् ।	४	२	५३७	५
५	दहराधिकरणम् ।	१	३	१५६	१६
६	देवताधिकरणम् ।	१	३	६७	३
१	द्युभ्वाद्यधिकरणम्	१	३	१४६	१
	न॰				
४	नातिचिराधिकरणम् ।	३	१	३५५	१४
	प॰				
७	पत्यधिकरणम् । (पाशुपताधिकरणं वा)	२	२	३०१	२४
३	परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।	२	२	२६४	१
७	पराधिकरणम् ।	३	२	३८३	१
२	परामर्शाधिकरणम् ।	३	४	४८०	१६
१६	परायत्ताधिकरणम् ।	२	३	२२५	२३
४	पारिप्लवाधिकरणम् ।	३	३	४६१	१८
१३	पुरुषविद्याधिकरणम् ।	३	३	१६	१२
१	पुरुषार्थाधिकरणम् ।	३	४	४७८	१
६	पृथिव्यधिकाराधिकरणम्	२	३	३१५	७

अधि॰ संख्या ।	नाम ।	अ॰	पा॰	पृ॰	प॰
७	प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ।	३	२	३०७	३
७	प्रकृत्यधिकरणम् ।	१	४	२२५	१
३	प्रतीकाधिकरणम् ।	४	१	५१४	२१
२८	प्रदानाधिकरणम् ।	३	३	४५८	४
६	प्रदीपाधिकरणम् ।	४	४	५५४	१
८	प्रमिताधिकरणम् ।	१	३	१६५	१४
११	प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।	२	१	२४५	१८
६	प्राणलयाधिकरणम् ।	४	२	५३४	२२
४	प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् ।	२	४	३३३	८
३	प्राणाणुत्वाधिकरणम् ।	२	४	३३२	२५
९	प्राणाधिकरणम् ।	१	१	११६	२२
१	प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।	२	४	३२६	१
	फ॰				
८	फलाधिकरणम् ।	३	२	३८५	८
	ब॰				
१२	बहिरधिकरणम् ।	३	४	५००	१
४	ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ।	४	१	५१६	२१
३	ब्राह्माधिकरणम् ।	४	४	५५०	७
	भ॰				
३२	भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ।	३	३	४७२	२१
२	भूमाधिकरणम् ।	१	३	१५१	६
५	भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ।	२	१	२३५	२१
	म॰				
२	मनोऽधिकरणम् ।	४	२	५३०	१८
२	महद्दीर्घाधिकरणम् ।	२	२	२५८	१७
२	मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणम् ।	२	३	३११	१६
१७	मुक्तिफलाधिकरणम् ।	३	४	५०३	२४
४	मुग्धाधिकरणम् ।	३	२	३७२	१२
	य॰				
३६	यथाश्रयभावाधिकरणम् ।	३	३	४७५	२४
१६	यावदधिकाराधिकरणम् ।	३	३	४४४	[illegible]
२	योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ।	२	१	२३१	१२
	र॰				
१	रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । (अनुमानाधिकरणं वा)	२	२	२५०	७
१०	रश्म्यधिकरणम् ।	४	२	५३६	१६
	ल॰				
२६	लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।	३	३	४५६	१४
	व॰				
६	वाक्यान्वयाधिकरणम् ।	१	४	२१७	३
१	वागधिकरणम् ।	४	२	५३०	१
७	वागादिलयाधिकरणम् ।	४	२	५३५	१८
५	वायुक्रियाधिकरणम् ।	२	४	३३३	१२
२	वाय्वधिकरणम् ।	४	३	५३६	८
२४	विकल्पाधिकरणम् ।	३	३	४७५	६
१३	विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ।	४	१	५२८	१४
६	विधुराधिकरणम् ।	३	४	४६८	८
८	विपर्ययाधिकरणम् ।	२	३	३१६	२०
१	वियदधिकरणम् ।	२	३	३०८	१
३	विलक्षणत्वाधिकरणम् ।	२	१	२३२	१२
१४	वेधाद्यधिकरणम् ।	३	३	४२०	२६
७	वैश्वानराधिकरणम् ।	१	२	१४५	७
१२	वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ।	२	१	२४७	७
२३	व्यतिहाराधिकरणम् ।	३	३	४५०	३
४	व्याप्त्यधिकरणम् ।	३	३	४०५	२३
	श॰				
३३	शब्दादिभेदाधिकरणम् ।	३	३	४७४	८
३	शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।	१	१	५६	१५
४	शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।	२	१	२३४	१३
६	श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ।	२	४	३३५	१
	सं॰				
४	संकल्पाधिकरणम् ।	४	४	५५१	१८
३	संख्योपसंग्रहाधिकरणम् । (सांख्याधिकरणं ३ वा)	१	४	२०३	१२
६	संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ।	२	४	३३६	१
१२	संभृत्यधिकरणम् ।	३	३	४११	१७
५	संसारव्यपदेशाधिकरणम् ।	४	२	५३३	२०

स॰

अधि॰ संख्या ।	नाम ।	अ॰	पा॰	पृ॰	पं॰
२४	सत्याद्यधिकरणम् ।	३	३	४५०	१०
१	सन्ध्याधिकरणम् ।	३	२	३६०	११
२	सप्तगत्यधिकरणम् ।	२	४	३३१	१२
४	समन्वयाधिकरणम् ।	१	१	५६	२५
१०	समानाधिकरणम् ।	३	३	४१४	२४
४	समुदायाधिकरणम् ।	२	२	२७२	५
१	सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ।	४	४	५४८	२
११	सम्बन्धाधिकरणम् ।	३	३	४१६	११
१	सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ।	१	२	१३२	१
१३	सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ।	२	१	२४८	१३
१	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।	३	३	३६७	१
८	सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।	१	४	२२७	२५
७	सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ।	३	४	४६४	१०
६	सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	३	४	४६३	७
५	सर्वाभेदाधिकरणम् ।	३	३	४०७	१६
१०	सर्वोपेताधिकरणम् ।	२	१	२४५	७
१४	सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।	३	४	५०३	६
३	साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ।	३	१	३५४	५
१६	साम्परायाधिकरणम् ।	३	३	४३६	२१
१४	सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ।	१	३	१६३	२२
३	स्तुतिमात्राधिकरणम् ।	३	४	४८६	३
१	स्मृत्यधिकरणम् ।	२	१	२२६	१
१३	स्वाम्यधिकरणम् ।	३	४	५००	२४

ह॰

अधि॰ संख्या ।	नाम ।	अ॰	पा॰	पृ॰	पं॰
१५	हान्यधिकरणम् ।	३	३	४३५	८

वेदान्तसूत्रपाठोऽक्षरक्रमानुसारी ।

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अं.				
अंशतत्त्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः	३	१	६	१
* अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ...	२	३	४३	१७
अ.				
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ...	२	४	११	५
* अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ...	३	३	३३	२०
* अक्षरमम्बरान्तधृतेः ...	१	३	१०	३
* अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्	४	१	१६	१२
अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्	३	१	४	१
* अङ्गावबद्धास्तु[१] न शाखासु हि प्रतिवेदम्	३	३	५५	३१
अङ्गित्वाऽनुपपत्तेश्च ...	२	२	८	१
* अङ्गेषु यथाश्रयभावः ...	३	३	६१	३६
अचलत्वं चापेक्ष्यम् ...	४	१	९	६
* अणवश्च	२	४	७	३
* अणुश्च	२	४	१३	६
अत एव च नित्यत्वम् ...	१	३	२९	९
अत एव च सर्वाण्यनु ...	४	२	२	१
* अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ...	३	४	२५	५
अत एव चानन्याधिपतिः ...	४	४	९	४

* अत्र सपुष्पचिन्हानि स्थूलतरैर्मुद्रितानि तत्तदधिकरणप्रधानसूत्राणि तच्चिन्हाऽनङ्कितानि च गुणसूत्राणीति बोध्यम् ।

१ अङ्गावबद्धास्त्विति एशियाटिक्-सोसाइटी-कलकत्ता-मुद्रितभामतीपुस्तकपाठः । उपरितनस्तु तन्मुद्रितभाष्यपुस्तकस्थः ।

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ...	३	२	१८	५
अत एव न देवता भूतं च ...	१	२	२७	७
* अत एव प्राणः	१	१	२३	९
* अतश्चायने ऽपि[1] दक्षिणे	४	२	२०	११
अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ...	३	४	३९	९
अतिदेशाच्च	३	३	४६	२९
अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ...	३	२	२६	६
अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ...	४	१	१७	१२
अतः प्रबोधो ऽस्मात्	३	२	८	२
* अत्ता चराऽचरग्रहणात् ...	१	२	९	२
* अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ...	१	१	१	१
* अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	१	२	२१	६
अदृष्टानियमात्	२	३	५१	१७
अधिकं तु भेदनिर्देशात् ...	२	१	२२	७
अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	३	४	८	१
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ...	२	२	३९	७
अध्ययनमात्रवतः	३	४	१२	१
अनभिभवं च दर्शयति ...	३	४	३५	८
अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ...	१	२	१७	३
* अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः	४	१	१५	११
* अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ...	३	४	५०	१५
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४	४	२२	७
* अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ...	३	३	३१	२८
* अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्	३	१	१२	३
* अनुकृतेस्तस्य च ...	१	३	२२	७
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ...	१	२	३	१

[1] अपि हीति मु॰ भा॰ पु॰ पाठः।

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् … …	३	३	५०	२६
अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः	३	४	१९	२
अनुस्मृतेर्बादरिः … …	१	२	३०	७
अनुस्मृतेश्च … …	२	२	२५	४
अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्	२	३	४८	१७
अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः	३	२	३७	७
* अन्तर उपपत्तेः … …	१	२	१४	४
* अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः	३	४	३६	९
* अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः …	३	३	३५	२२
* अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् …	२	३	१५	६
* अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्	१	२	१८	५
अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा …	२	२	४१	७
* अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् …	१	१	२०	७
अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः	२	२	३६	६
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् …	२	२	५	१
* अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	३	३	६	३
अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् …	२	२	९	१
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्	३	३	३६	२२
अन्यभावव्यावृत्तेश्च … …	१	३	१२	३
* अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्	३	१	२४	६
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके … …	१	४	१८	५
अन्यार्थश्च परामर्शः …	१	३	२०	६
अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् …	३	३	१७	८
अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा …	२	२	१७	३
अपि च सप्त … …	३	१	१५	३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अपि च स्मर्यते ...	१	३	२३	७
अपि च स्मर्यते	२	३	४५	१७
अपि च स्मर्यते ...	३	४	३०	७
अपि च स्मर्यते	३	४	३७	९
अपि चैवमेके ...	३	२	१३	५
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ...	३	२	२४	६
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२	१	८	३
* अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा ऽदोषात्तत्क्रतुश्च ...	४	३	१५	६
अबाधाच्च	३	४	२९	७
* अभावं बादरिराह ह्येवम् ...	४	४	१०	५
अभिध्योपदेशाच्च ...	१	४	२४	७
अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्	२	१	५	३
अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ...	१	२	२९	७
अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ...	२	३	५२	१७
अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ...	२	२	६	१
अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ...	३	२	१९	५
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ...	३	२	१४	५
* अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ...	४	३	१	१
अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ...	१	२	७	१
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ...	१	३	२१	६
अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि	२	३	२४	१३
अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ...	१	४	२२	६
* अविभागेन दृष्टत्वात् ...	४	४	४	२
* अविभागो वचनात् ...	४	२	१६	८
अविरोधश्चन्दनवत्	२	३	२३	१३
अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ...	३	१	२५	६
अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ...	२	१	२३	७

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः	३	१	६	१
असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा	२	२	२१	४
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ...	२	१	७	३
असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-शेषात्	२	१	१७	६
असन्ततेश्चाव्यतिकरः ...	२	३	४६	१७
* असम्भवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः	२	३	९	३
असार्वत्रिकी	३	४	१०	१
अस्ति तु	२	३	२	१
अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ...	४	२	११	१५

आ.

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* आकाशस्तल्लिङ्गात् ...	१	१	२२	८
आकाशे चाविशेषात्	२	२	२४	४
* आकाशो ऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्	१	३	४१	१३
आचारदर्शनात्	३	४	३	१
* आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ...	४	३	४	४
आत्मकृतेः परिणामात् ...	१	४	२६	७
* आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३	३	१६	८
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ...	२	१	२८	९
आत्मशब्दाच्च	३	३	१५	७
* आत्मा प्रकरणात् ...	४	४	३	१
* आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३	२
* आदरादलोपः	३	३	४०	२६
* आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेश्च	४	१	६	५
* आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ...	३	३	१४	७
* आनन्दमयो ऽभ्यासात् ...	१	१	१२	६
* आनन्दादयः प्रधानस्य ...	३	३	११	६

	अ	पा.	सू.	अधि.
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	२
* आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च	१	४	१	१
* आपः	२	३	११	५
* आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ...	४	१	१२	८
आभास एव च	२	३	५०	१७
आमनन्ति चैनमस्मिन् ...	१	२	३२	७
आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते	३	४	४५	१३
* आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ...	४	१	१	१
* आसीनः संभवात्	४	१	७	६
आह च तन्मात्रम् ...	३	२	१६	५
इ.				
इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ...	१	३	१८	५
* इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः	२	१	२१	७
* इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	१०
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्	२	२	१९	४
इतरे त्वर्थसामान्यात् ...	३	३	१३	६
इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२	१
* इयदामननात् ...	३	३	३४	२१
ई.				
* ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ...	१	३	१३	५
* ईक्षतेर्नाशब्दम् ...	१	१	५	५
उ.				
उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ...	१	४	२१	६
* उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ...	२	३	१९	१३

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ...	१	३	१९	६
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	४
* उत्पत्त्यसंभवात् ...	२	२	४२	८
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२	२	२७	४
उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नविरोधात्	१	१	२७	१०
उपपत्तेश्च	३	२	३५	७
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ...	२	१	३६	१२
उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ...	३	३	३०	१७
उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम्	३	४	४२	११
उपमर्दं च	३	४	१६	१
उपलब्धिवदनियमः ...	२	३	३७	१४
* उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि	२	१	२४	८
* उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च	३	३	५	२
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ...	३	३	४१	२६
उपादानात् ...	२	३	३५	१४
उभयथा च दोषात्	२	२	१६	३
उभयथा च दोषात् ...	२	२	२३	४
* उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ...	२	२	१२	३
उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्	३	२	२७	६
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ...	४	३	५	४

ऊ.

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ...	३	४	१७	१

ए.

* एकआत्मनः शरीरे भावात् ...	३	३	५३	३०
* एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	२	३	८	२
* एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	२	१	३	२
* एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	४

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	८
एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ...	२	२	३४	६
* एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ...	३	४	५२	१७
एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः	४	४	७	३
ऐ.				
* ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	१६
क.				
* कम्पनात्	१	३	३९	११
करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ...	२	२	४०	७
* कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ...	२	३	३३	१४
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१	२	४	१
कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः	१	४	१०	२
कामकारेण चैके	३	४	१५	१
कामाच्च नानुमानापेक्षा ...	१	१	१८	६
* कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ...	३	३	३९	२५
* काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ...	३	३	६१	३५
* कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः	१	४	१४	४
* कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ...	४	३	७	५
* कार्याख्यानादपूर्वम् ...	३	३	१८	९
कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्	४	३	१०	५
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः	२	३	४२	१६

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च …	३	१	८	२
* कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा	२	१	२६	९
कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः …	३	४	४८	१४
क्षणिकत्वाच्च …	२	२	३१	५
क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्	१	३	३५	१०
ग.				
गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च …	१	३	१५	५
गतिसामान्यात् …	१	१	१०	५
* गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः	३	३	२९	१७
गुणसाधारण्यश्रुतेश्च … …	३	३	६४	३६
गुणाद्वा लोकवत् …	२	३	२५	१३
* गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्	१	२	११	३
गौणश्चेन्नात्मशब्दात् … …	१	१	६	५
गौण्यसंभवात् …	२	३	३	१
गौण्यसंभवात् … …	२	४	२	१
च.				
चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः …	२	४	१०	५
* चमसवदविशेषात् …	१	४	८	२
चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः	३	१	९	२
* चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् …	२	३	१६	१०
चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः	४	४	६	३
छ.				
छन्दत उभयाविरोधात् …	३	३	२८	१६
छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् …	१	१	२५	१०

ज.	अ.	पा.	सू.	अधि.
जगद्वाचित्वात् ...	१	४	१६	५
* जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च	४	४	१७	७
* जन्माद्यस्य यतः	१	१	२	२
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद् व्याख्यातम्	१	४	१७	५
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपसनात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्	१	१	३१	११
ज्ञेयत्वावचनाच्च	१	४	४	१
* ज्ञो ऽत एव ...	२	३	१८	१२
* ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	७
ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयतएके ...	१	४	९	२
* ज्योतिर्दर्शनात् ...	१	३	४०	१२
* ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	१	१	२४	१०
ज्योतिषि भावाच्च ...	१	३	३२	९
ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ...	१	४	१३	३

त.	अ.	पा.	सू.	अधि.
* तइन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्	२	४	१७	८
तच्छ्रुतेः	३	४	४	१
* तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ...	४	३	३	३
* तत्तु समन्वयात् ...	१	१	४	४
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः	२	४	४	१
तत्प्राक्श्रुतेः ...	२	४	३	१
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ...	३	१	१६	३
तथा च दर्शयति ...	२	३	२७	१३
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ...	३	४	२४	४
तथा ऽन्यप्रतिषेधात् ...	३	२	३६	७
* तथा प्राणाः	२	४	१	१

सूत्र	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् … …	४	१	१३	९
तदधीनत्वादर्थवत् …	१	४	३	१
* तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः …	२	१	१४	६
* तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् …	३	१	१	१
तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः …	१	३	३७	१०
* तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च	३	२	७	२
* तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः …	२	३	१३	७
तदव्यक्तमाह हि … …	३	२	२३	६
* तदापीतेः संसारव्यपदेशात् …	४	२	८	५
* तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्	१	३	२६	८
* तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया	४	२	१७	९
तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्	२	३	२९	१३
तद्धेतुव्यपदेशाच्च … …	१	१	१४	६
* तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः …	३	४	४०	१०
तद्वतो विधानात् …	३	४	६	१
* तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् … …	३	३	४२	२७
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् …	१	१	७	५
* तन्मनः प्राण उत्तरात् …	४	२	३	२
तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः …	४	४	१३	५
तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः …	२	१	११	३

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
तस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ...	१	१	१९	६
तस्य च नित्यत्वात्	२	४	१६	७
तानि परे तथा ह्याह ...	४	२	१५	७
तुल्यं तु दर्शनम्	३	४	९	१
तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य	३	१	२१	३
* तेजोऽतस्तथा ह्याह ...	२	३	१०	४
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	१	४	६	१
त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ...	३	१	२	१

द.

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
दर्शनाच्च	३	१	२०	३
दर्शनाच्च	३	२	२१	५
दर्शनाच्च	३	३	६६	३६
दर्शनाच्च	४	३	१३	६
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ...	४	४	२०	७
दर्शयति च	३	३	४	१
दर्शयति च	३	३	२२	११
दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ...	३	२	१७	५
* दहर उत्तरेभ्यः	१	३	१४	५
दृश्यते तु ...	२	१	६	३
देहयोगाद्वा सोऽपि	३	२	६	१
देवादिवदपि लोके ...	२	१	२५	८
* द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ...	१	३	१	१
द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः	४	४	१२	५

ध.

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
धर्मं जैमिनिरत एव	३	२	४०	८
धर्मोपपत्तेश्च	१	३	९	२
धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ...	१	३	१६	५
ध्यानाच्च	४	१	८	६

नं.	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ...	२	१	३५	१२
न च कर्तुः करणम् ...	२	२	४३	८
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ...	४	३	१४	५
न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५	६
न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ...	१	२	१९	५
* न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्योगात्	३	४	४१	११
न तु दृष्टान्तभावात् ...	२	१	९	३
न तृतीये तथोपलब्धेः ...	३	१	१८	३
* न प्रतीकेन हि सः ...	४	१	४	३
* न प्रयोजनवत्त्वात् ...	२	१	३२	११
न भावोऽनुपलब्धेः ...	२	२	३०	५
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	५
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्	१	१	२९	११
न वा तत्सहभावाश्रुतेः ...	३	३	६५	३६
न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्	३	३	७	३
* न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ...	२	४	९	५
न वा विशेषात् ...	३	३	२१	११
* न वियदश्रुतेः	२	३	१	१
* न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	३
* न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च	१	४	११	३
न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः	३	३	५१	२९
* न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि	३	२	११	५
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ...	२	३	२१	१३

		अ.	पा.	सू.	अधि.
* नातिचिरेण विशेषात् ...		१	३	२३	५
* नात्मा ऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ...		२	३	१७	११
* नानाशब्दादिभेदात् ...		३	३	५८	३३
नानुमानमतच्छब्दात्	...	१	३	३	१
* नाभाव उपलब्धेः	...	२	२	२८	५
नाविशेषात् ...	...	३	४	१३	?
नासतो ऽदृष्टत्वात् ...	...	२	२	२६	४
नित्यमेव च भावात्	...	२	२	१४	३
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वा ऽन्यथा ...	...	२	३	३२	१३
नियमाच्च ...	...	३	४	७	१
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च	...	३	२	२	१
निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वा-द्दर्शयति च ...	...	४	२	१९	१०
नेतरो ऽनुपपत्तेः	...	१	१	१५	६
नैकस्मिन्दर्शयतो हि ...	...	४	२	६	३
* नैकस्मिन्नसंभवात्	...	२	२	३३	६
नोपमर्देनातः ...	...	४	२	१०	५

प.

		अ.	पा.	सू.	अधि.
पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते	...	२	४	१२	५
पटवच्च ...	...	२	१	१९	६
पत्यादिशब्देभ्यः ...	...	१	३	४३	१४
* पत्युरसामञ्जस्यात्	...	२	२	३७	७
पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ...	...	२	२	३	१
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्	...	४	३	१२	५
* परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः		३	२	३१	७
* परात्तु तच्छ्रुतेः ...	...	२	३	४१	१६

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ … …	३	२	५	२६
* परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३	४	१८	२
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः	३	३	५२	२६
* पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्	३	४	२३	४
पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगात्	२	३	३१	१३
* पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्	३	३	२४	१३
* पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः	३	४	१	१
पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि …	२	२	७	१
पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्	३	२	४१	८
पूर्ववद्वा … …	३	२	२९	६
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत्	३	३	४५	२६
प्रकरणाच्च … …	१	२	१०	२
प्रकरणात् … …	१	३	६	१
प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् …	३	२	१५	५
प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्	३	२	२५	६
प्रकाशादिवन्नैवं परः …	२	३	४६	१७
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् …	३	२	२८	६
* प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्	१	४	२३	७
* प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः … …	३	२	२२	६
प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः …	१	४	२०	६
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरकाच्छब्देभ्यः …	२	३	६	१
प्रतिषेधाच्च … …	३	२	३०	६
* प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् …	४	२	१२	६
प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् … …	२	२	२२	४

	अ.	पा.	सू.	अधि.
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः	४	४	१८	७
प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः	३	१	५	१
* प्रदानवदेव तदुक्तम् ...	३	३	४३	२८
* प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१५	६
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ...	२	३	५३	१७
प्रवृत्तेश्च	२	२	२	१
प्रसिद्धेश्च	१	३	१७	५
प्राणगतेश्च	३	१	३	१
प्राणभृच्च	१	३	४	१
प्राणवता शब्दात् ...	२	४	१५	७
* प्राणस्तथानुगमात् ...	१	१	२८	११
प्राणादयो वाक्यशेषात् ...	१	४	१२	३
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे	३	३	१२	६
पृथगुपदेशात्	२	३	२८	१३
* पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः	२	३	१२	६

फ.

* फलमत उपपत्तेः ...	३	२	३८	८

ब.

* बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ...	३	४	४३	१२
बुद्ध्यर्थः पादवत् ...	३	२	३३	७
* ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ...	४	१	५	४
* ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	४	४	५	३

भ.

भाक्तं वा ऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति	३	१	७	१
भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ...	४	४	११	५
भावं तु बादरायणोऽस्तिवति ...	२	३	३३	९
भावशब्दाच्च	३	४	२२	३

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
भावे चोपलब्धेः	२	१	१५	६
भावे जाग्रद्वत् ...	४	४	१४	५
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ...	१	१	२६	१०
भूतेषु तच्छ्रुतेः[1] ...	४	२	५	३
* **भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्** ...	१	३	८	२
* **भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति**	३	३	५७	३२
भेदव्यपदेशाच्च	१	२	२७	६
भेदव्यपदेशाच्चान्यः ...	१	१	२१	७
भेदव्यपदेशात्	१	३	५	१
भेदश्रुतेः	२	४	१८	८
भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ...	३	३	२	१
* **भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्**	२	१	१३	५
भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ...	४	४	२१	७
* **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते**	४	१	१९	१४
म.				
मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः	१	३	३१	९
मन्त्रवर्णाच्च	२	३	४४	१७
मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः ...	३	३	५६	३१
* **महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्**	२	२	११	२
महद्वच्च	१	४	७	१
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च	२	४	२१	९
मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ...	१	१	१६	६
मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्	३	२	३	१
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ...	१	३	२	१
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४	४	२	१
* **मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्**	३	२	१०	४
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ...	३	४	४९	१४

१ भूतेष्वतः श्रुतेरिति पाठान्तरम् ।

य.	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ...	४	१	११	७
* यथा च तक्षोभयथा ...	२	३	४०	१५
यथा च प्राणादि	२	१	२०	६
* यदेव विद्ययेति हि ...	४	१	१८	१३
* यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्	३	३	३२	१९
यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्	२	३	३०	१३
यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ...	२	३	७	१
युक्तेः शब्दान्तराच्च ...	२	१	१८	६
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ...	४	२	२१	११
योनिश्च हि गीयते ...	१	४	२७	७
योनेः शरीरम्	३	१	२७	६
र.				
* रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ...	२	२	१	१
* रश्म्यनुसारी ...	४	२	१८	१०
रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ...	२	२	१५	३
रूपोपन्यासाच्च ...	१	२	२३	६
रेतःसिग्योगो ऽथ	३	१	२६	६
ल.				
* लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि	३	३	४४	२९
लिङ्गाच्च	४	१	२	१
लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ...	२	१	३३	११
व.				
वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ...	१	४	५	१
* वाक्यान्वयात् ...	१	४	१९	६
* वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ...	४	२	१	१

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् …	४	३	२	२
विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् …	२	१	३१	१०
* विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् …	३	३	५९	३४
विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्	१	१	१३	६
विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह …	४	४	१९	७
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः	२	२	४४	८
विद्याकर्मणी इति तु प्रकृतत्वात् …	३	१	१७	३
विद्यैव तु निर्धारणात् …	३	३	४७	२९
विधिर्वा धारणवत् … …	३	४	२०	२
* विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२	३	१४	८
विप्रतिषेधाच्च … …	२	२	४५	८
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् …	२	२	१०	१
विभागः शतवत् … …	३	४	११	१
विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्	१	३	२७	९
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च … …	१	२	२	१
विशेषं च दर्शयति …	४	३	१६	६
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ …	१	२	२२	६
विशेषणाच्च …	१	२	१२	३
विशेषानुग्रहश्च … …	३	४	३८	९
विशेषितत्वाच्च …	४	३	८	५
विहारोपदेशात् … …	२	३	३४	१४
* विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि …	३	४	३२	८
वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् … …	३	२	२०	५
* वेधाद्यर्थभेदात् … …	३	३	२५	१४
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः …	४	३	६	४
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् …	२	२	२९	५
वैलक्षण्याच्च …	२	४	१९	८
वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः …	२	४	२२	९

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् …	१	२	२४	७
* वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति … …	२	१	३४	१२
व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत्	३	३	५४	३०
व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्	२	२	४	१
व्यतिरेको गन्धवत् … …	२	३	२६	१३
* व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्	३	३	३७	२३
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः	२	३	३६	१४
* व्याप्तेश्च समञ्जसम् …	३	३	९	४

श.

	अ.	पा.	सू.	अधि.
शक्तिविपर्ययात् … …	२	३	३८	१४
शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् … …	१	३	२८	९
शब्दविशेषात् … …	१	२	५	१
शब्दश्चातोऽकामकारे …	३	४	३१	७
शब्दाच्च … …	२	३	४	१
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते	१	२	२६	७
* शब्दादेव प्रमितः …	१	३	२४	८
शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् …	३	४	२७	६
शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते	१	२	२०	५
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् …	१	१	३०	११
* शास्त्रयोनित्वात् …	१	१	३	३
शिष्टेश्च … …	३	३	६२	३६
* शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि … …	१	३	३४	१०

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः	३	४	२	१
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च	१	३	३८	१०
श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ...	३	३	४९	२६
श्रुतत्वाच्च	१	१	११	५
श्रुतत्वाच्च	३	२	३९	८
श्रुतेश्च	३	४	४६	१३
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ...	२	१	२७	६
श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ...	१	२	१६	४
* श्रेष्ठश्च	२	४	८	४

सं.

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* संकल्पादेव तु[1] तच्छ्रुतेः ...	४	४	८	४
संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तदपि ...	३	३	८	३
* संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्	२	४	२०	६
* संध्ये सृष्टिराह हि ...	३	२	१	१
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति	१	२	३१	७
* संपद्या[2]विर्भावः स्वेनशब्दात् ...	४	४	१	१
* संबन्धादेवमन्यत्रापि ...	३	३	२०	११
संबन्धानुपपत्तेश्च	२	२	३८	७
* संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ...	३	३	२३	१२
संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ...	१	२	८	१
संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्	३	१	१३	३
संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च	१	३	३६	१०

स.

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः	३	२	९	३

१ एव चेति भामती पु॰ पा॰ ।
२ संपाद्येति भाष्य पु॰ पा॰ ।

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१६	६
* सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ...	२	४	५	२
समन्वारम्भणात्	३	४	५	१
समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः	२	२	१३	३
समाकर्षात्	१	४	१५	४
समाध्यभावाच्च ...	२	३	३९	१४
* समान एवं चाभेदात् ...	३	३	१९	१०
समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च	१	३	३०	९
* समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य	४	२	७	४
समाहारात् ...	३	३	६३	३६
* समुदायउभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः	२	२	१८	४
* सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ...	१	२	१	१
सर्वथानुपपत्तेश्च ...	२	२	३२	५
सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात्	३	४	३४	८
* सर्वधर्मोपपत्तेश्च ...	२	१	३७	१३
* सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्	३	३	१	१
* सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्	३	४	२८	७
* सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्	३	४	२६	६
* सर्वाभेदादन्यत्रेमे ...	३	३	१०	५
* सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ...	२	१	३०	१०
सहकारित्वेन च	३	४	३३	८
* सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्	३	४	४७	१४
साक्षाच्चोभयाम्नानात् ...	१	४	२५	७
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ...	१	२	२८	७

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
सा च प्रशासनात् …	१	३	११	३
* साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः[1] …	३	१	२२	४
सामान्यात्तु …	३	२	३२	७
सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः …	४	३	९	५
* साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये	३	३	२७	१६
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः …	३	१	११	२
सुखविशिष्टाभिधानादेव च …	१	२	१५	४
* सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन …	१	३	४२	१४
सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् …	१	४	२	१
सूक्ष्मम्प्रमाणञ्च तथोपलब्धेः …	४	२	९	५
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	१
* सैव हि सत्यादयः …	३	३	३८	१४
* सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः …	४	२	४	३
स्तुतये ऽनुमतिर्वा … …	३	४	१४	१
* स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३	४	२१	३
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् …	३	२	३४	७
स्थानादिव्यपदेशाच्च …	१	२	१४	४
स्थित्यदनाभ्याञ्च … …	१	३	७	१
स्पष्टो ह्येकेषाम् …	४	२	१३	६
स्मरन्ति च … …	२	३	४७	१७
स्मरन्ति च … …	३	१	१४	३
स्मरन्ति च … …	४	१	१०	६
स्मर्यते च … …	४	२	१४	६
स्मर्यते ऽपि च लोके … …	३	१	१९	३
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति …	१	२	२५	७
स्मृतेश्च … …	१	२	६	१
स्मृतेश्च … …	४	३	११	५

१ स्वाभाव्यापत्तिरिति पाठान्तरम् ।

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
* स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ...	२	१	१	१
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ...	२	३	५	१
स्वपक्षदोषाच्च	२	१	१०	३
स्वपक्षदोषाच्च ...	२	१	२९	९
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ...	२	३	२२	१३
स्वात्मना चोत्तरयोः ...	२	३	२०	१३
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ...	३	३	३	१
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि	४	४	१६	६
स्वाप्ययात्	१	१	९	५
* स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३	४	४४	१३

ह.

	अ॰	पा॰	सू॰	अधि॰
हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ...	२	४	६	२
* हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ...	३	३	२६	१५
हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ...	१	३	२५	८
हेयत्वावचनाच्च ...	१	१	८	५

इति वर्णक्रमानुसारी वेदान्तसूत्रपाठः ।

वेदान्तसूत्रपाठे

तत्तदध्यायपादसूत्रसंख्या ।

अध्याये ।	१ पादे ।	२ पादे ।	३ पादे ।	४ पादे ।	अध्याये संकलितानि ।
प्रथमे	३१	३२	४३	२८	१३४
द्वितीये	३७	४५	५३	२२	१५७
तृतीये	२७	४१	६६	५२	१८६
चतुर्थे	१९	२१	१६	२२	७८
अध्यायचतुष्के संकलितानि सूत्राणि	…	…	…	…	५५५

तत्तदध्यायपादाधिकरणसंख्या ।

अध्याये ।	१ पादे ।	२ पादे ।	३ पादे ।	४ पादे ।	अध्याये संकलितानि
प्रथमे	११	७	१४	८	४०
द्वितीये	१३	८	१७	९	४७
तृतीये	६	८	३६	१७	६७
चतुर्थे	१४	११	६	७	३८
अध्यायचतुष्के संकलितानि अधिकरणानि	…	…	…	…	१९२

अध्यायचतुष्के	अधिकरण	प्रधानसूत्राणि	… … … … …	१९२
,,	,,	गौणसूत्राणि	… … … … …	३६३

वेदान्तसूत्रेषु निर्दिष्टा ऋषयः तन्नामघटित-सूत्राणि तत्सङ्ख्या च ।

आत्रेयः (१)

		अ॰	पा॰	सू॰
१	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ...	३	४	४४

आश्मरथ्यः (१)

		अ॰	पा॰	सू॰
१	प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमित्याश्मरथ्यः ...	१	४	२०

औडुलोमिः (३)

		अ॰	पा॰	सू॰
१	आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ...	३	४	४५
२	उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ...	१	४	२१
३	चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ...	४	४	६

कार्ष्णाजिनिः (१)

		अ॰	पा॰	सू॰
१	चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ...	३	१	९

काशकृत्स्नः (१)

		अ॰	पा॰	सू॰
१	अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	१	४	३२

जैमिनिः (१०)

		अ॰	पा॰	सू॰
१	अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके	१	४	१८
२	तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः	३	४	४०
३	धर्मं जैमिनिरत एव	२	२	४०
४	परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ...	४	३	१२
५	परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ...	३	४	१८
६	ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ...	४	४	५
७	मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ...	१	३	३१
८	शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः	३	४	२
९	संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ...	१	२	३१
१०	साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१	२	२८

७ बादरायणः (९)

		अ॰	पा॰
१	अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ...	३	४
२	अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ...	३	४
३	एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ...	४	४
४	तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ...	१	३
५	द्वादशाहवदुभयं बादरायणोऽतः ...	४	३
६	पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः	३	४
७	पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ...	३	२
८	अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च	४	३
९	भावन्तु बादरायणोऽस्तिह्वि ...	१	३

८ बादरिः (३)

१	अनुस्मृतेर्बादरिः	१	२
२	अभावं बादरिराह ह्येवम् ...	४	४
३	सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ...	३	११

९ वामदेवः (१)

१	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ...	१	१

इति ।